

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

HRVATI I SRBI U HABSBURŠKOJ MONARHIJI U 18. STOLJEĆU

Interkulturalni aspekti „prosvijećene“ modernizacije

Uredio
DRAGO ROKSANDIĆ

HRVATI I SRBI U HABSBUŖSKOJ MONARHIJI U 18. STOLJEĆU:
INTERKULTURNI ASPEKTI 'PROSVIJEĆENE' MODERNIZACIJE

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 11

Nakladnik

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije

FF-press

Za nakladnika

prof. dr. sc. Marko Jurčić

Uredio

prof. dr. sc. Drago Roksandić

Ova knjiga tiskana je sredstvima projekta

„Triplex Confinium: hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu”

Reprodukcija na naslovnici

Joakim Marković

Srbi i Hrvati primaju povlastice od bizantskog cara Bazilija Makedonca (1750.)
(crkva u Plavšincima kod Koprivnice, zadužbina Mihajla baruna Mikašinovića)

Originalna kompozicija se danas nalazi u Muzeju Srpske pravoslavne crkve
Mitropolije zagrebačko-ljubljanske u Zagrebu, Ilica 7

**HRVATI I SRBI U HABSBURŠKOJ
MONARHIJI U 18. STOLJEĆU:
INTERKULTURNI ASPEKTI
'PROSVIJEĆENE' MODERNIZACIJE**
**Zbornik radova s Hrvatsko-srpskog
znanstvenog kolokvija 2011.**

Uredio
Drago Roksandić

 FF press

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, 2014.

Sadržaj

Drago Roksandić	
Prema <i>Leksikonu hrvatskog i srpskog prosvjetiteljstva</i> . Urednički predgovor.	9
Zrinka Blažević	
„Prosvijećena modernizacija“ – mogućnosti i ograničenja historijske konceptualizacije	11
Nikola Samardžić	
Traganje za nacionalnim identitetom u istoriografiji i kulturi srpskog baroka i prosvetiteljstva	25
Drago Roksandić	
‘Prosvijećena’ modernizacija i tolerancija u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: Problemi pristupa –konfliktni koncepti i kontradiktorne prakse.	35
Marko Petrak – Kristina Milković Šarić	
„ <i>Wie in Unseren Erbländern</i> “ – <i>Krajiška prava</i> (1754.) u kontekstu centralizacije i modernizacije u Vojnoj krajini	45
Ivana Horbec	
Prosvjetiteljstvo i rad za opće dobro: promjene u koncepciji javne službe u Banskoj Hrvatskoj XVIII. stoljeća	57
Mirela Slukan Altić	
Na tragu modernizacijskih reformi: urbarijalne regulacije i zemljišne evidencije Hrvatske i Slavonije do 1760. godine (s osvrtom na južnu Ugarsku)	73
Miodrag Matićki	
Žanrovski potencijal 18. veka i <i>Homo Europaeus</i>	83
Goranka Šutalo – Davor Dukić	
<i>Prosvjetiteljstvo</i> u hrvatskoj književnoj historiografiji – sadržaj i opseg pojma	91
Nikola Grdinić	
Status umetnosti u prvoj polovini XVIII stoleća	105
Krešimir Mićanović	
(Proto)standardizacijski procesi u 18. stoljeću.	123
Ненад Ристовић	
Просветитељска димензија ширења класичног хуманизма међу Србима у Хабзбуршкој монархији у 18. столећу	131
Ljiljana Stošić	
Barokizacija umetnosti kod Srba i Hrvata do 1760. godine <i>Sličnosti i razlike</i>	145

Владимир Симић

Утицај пијетизма на српске интелектуалце средином XVIII века: оквири за интерпретацију раног просветитељства код Срба 159

Sanja Lazanin

Prosvjetiteljstvo i predodžbe o stanovništvu Vojne krajine u 18. stoljeću 175

Јован Пешаљ

Путовање и надзор у Хабзбуршкој монархији у време просветитељства 187

Marko Šarić

Dositejevo viđenje Dalmacije i fenomen morlakizma 199

Prilozi. 223

Autori članaka 225

Bilješka o uredniku 226

Imensko kazalo 227

PREMA LEKSIKONU HRVATSKOG I SRPSKOG PROSVJETITELJSTVA

Urednički predgovor

Drago Rokсандić

Zbornik *Hrvati i Srbi u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: interkulturalni aspekti 'prosvijećene' modernizacije* sadržava autorske članke koji su nastali na temelju pojedinačnih priopćenja i rasprave na istoimenom kolokviju.¹ Iako su od održavanja skupa protekle skoro tri godine te iako je većina članaka napisana prije dvije godine, sadržaj ovog zbornika je istraživački aktualan pa i provokativan u intelektualnom i kulturnom smislu. Njime je markiran dio puta koji bi trebalo prijeći prije dolaska na zajednički dogovoreni cilj skupine zagrebačkih i beogradskih povjesničara različitih specijalnosti, a to je *Leksikon hrvatskog i srpskog prosvjetiteljstva*. U pozivnom pismu koje su u proljeće 2011. godine potpisali (tada) doc. dr. sc. Zrinka Blažević, prof. dr. sc. Nikola Samardžić i urednik ovog izdanja pored ostalog je stajalo: «Polazeći od uvjerenja da hrvatsko-srpske interferencije treba istraživati u širem regionalnom okviru i dugoj povijesnoj perspektivi, ovaj bilateralni program nastoji propitati društvene, političke, ekonomske i kulturne promjene izazvane procesom "prosvijećene modernizacije" u okviru Habsburške Monarhije tijekom 18. stoljeća. Pritom je naglasak na interkulturalnim, komparativnim i translacijskim aspektima toga procesa. Unutar istog obzorja zamišljeni su priprema i objavljivanje *Leksikona hrvatskog i srpskog prosvjetiteljstva* sa ciljem da se na tragu intelektualnohistorijske tradicije njemačke *Begriffsgeschichte* pruži pregled temeljnih koncepata društvenog, političkog, ekonomskog i kulturnog jezika «prosvijećene modernizacije» u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću s težištem na hrvatskoj i srpskoj baštini.» Nasuprot duboko ukorijenjenim uvjerenjima o hrvatskoj i srpskoj povijesti i kulturi kao o dva različita svijeta, ovom prilikom pošlo se od činjenice da su u ranome novom vijeku – ne previđajući sve što ih dijeli – hrvatska i srpska povijest i kultura mnogostruko isprepletene u habsburškom, mletačkom i osmanskom "kontekstu, kao što su međusobno isprepletene i povijesti Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Regionalni epicentri epohalnih promjena u 18. stoljeću su nesumnjivo u Habsburškoj Monarhiji, kao što su to i u hrvatskom slučaju u habsburškom podaništvu, ali od kraja 17. i početka 18. stoljeća i u srpskom slučaju isto tako u Habsburškoj Monarhiji. Ove činjenice se ne bi smjelo simplificirano instrumentalizirati jer je mnogo toga što Hrvate i Srbe u istom podaništvu u to doba više dijeli nego povezuje. Međutim,

¹ Kolokvij je održan u Zagrebu, u Vijećnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u petak i subotu, 11. i 12. studenog 2011. godine u organizaciji Odsjeka za povijest i Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te Odeljenja za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Njime je zaključen dvogodišnji bilateralni hrvatsko-srpski program pod istim naslovom, koji su zajednički utemeljili znanstveni projekti „*Triplex Confinium* – hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu“ s hrvatske strane i „Modernizacija zapadnog Balkana“ sa srpske strane. Financirale su ga na temelju bilateralnog sporazuma Vlada Republike Hrvatske i Vlada Republike Srbije. Vidjeti: *Colloquia 1/2011*. (<http://kula-jankovica.unizg.hr/hr/desnicinisusreti/izdanja-centra/biblioteka-colloquia/>).

to ima mnogo više smisla reći za 1700. nego za 1800. godinu, bar kada je riječ o vrijednosnim orijentacijama i razvojnim izazovima koje jedni i drugi dijele sa svima ostalima u Srednjoj Europi. U prosvjetiteljskom obzorju bilo je moguće misliti i raditi relativizirajući temeljne vrijednosti, institucije i prakse „starog poretka“ i s hrvatske i sa srpske strane te usmjerujući kreativne potencijale s obje strane prema, u konačnici, društveno općeprihvatljivim ciljevima. Izlišno je podsjećati da habsburška „prosvijećena modernizacija“ nikada nije bila idilično percipirana čak ni među svojim najgorljivijim suvremenim pristašama, ali bi nepravедno bilo previdjeti da danas nema naroda koji sudjeluje u habsburškoj baštini a da upravo „prosvijećenoj modernizaciji“ nešto važno ne duguje. Hrvati i Srbi možda i više nego drugi jer su upravo u to doba počeli shvaćati, svaki na svoj način, da život na „predziđu“ nije jedini mogući život u modernoj Europi. Mnogobrojni detalji tog samoosvješćivanja još uvijek nisu istraženi i propitani, a još manje znamo o tome što se sve zbivalo u novim dinamikama hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa. Naslućujemo jedino to da bar kada je riječ o procesima dugog trajanja ključ za brojne potonje probleme njihovih međusobnih odnosa treba tražiti u dobu koje ih je – činilo se – dotad najviše povezivalo. U tom smislu bi *Leksikon hrvatskog i srpskog prosvjetiteljstva* mogao biti, legitimacijski i reprezentacijski, europski vrijedan projekt. Ovaj zbornik doprinos je kretanju k tom cilju.

Kakva je njegova stvarna vrijednost reći će, nadajmo se, kritika – prije svega s hrvatske i srpske strane. To je jedan od razloga zašto kumulativna recenzija ovog zbornika prije ulaganja u tisk nije naručena. K tome, uvršteni članci su problemski i disciplinarno toliko raznovrsni da je lajtmotiv „prosvijećene modernizacije“ u Hrvata i Srba u habsburškom podaništvu u 18. stoljeću održiv samo kao njihov okvir. Više smisla bi sigurno imale recenzije pojedinih priloga u zborniku, ali bi time manje-više došla u pitanje koncepcija kolokvija, a susljednično i zbornika pa i smisao samog projekta. Pored toga, kolokvij je bio zamišljen i realiziran kao jedan od dva planirana. (Sljedeći bi trebao biti održan u Beogradu.) Oba kolokvija bi trebala biti u funkciji načelno dogovorenog finalnog produkta projektne suradnje – spomenutoga komparatističkog i interkulturnog *Leksikona hrvatskog i srpskog prosvjetiteljstva*. Dogovoreno je bilo najprije raspraviti na kolokvijima temeljnu konceptualnu problematiku te obostrano osigurati kvalificirane uvide u istraživanja 18. stoljeća u obje historiografije i u srodnim društveno-humanističkim područjima te, potom, definirati spomenuti leksikon po svim uobičajenim kriterijima, uključujući pojmovnik (u smislu abecedara).

Izostanak recenzija ne znači, duboko sam uvjeren, da je riječ o manje vrijednom izdanju u znanstvenom smislu. Naprotiv. Zbornik uključuje niz dragocjenih priloga, koji su sigurno poticajni i unutar vlastitih kulturnih horizonata, a ne samo u hrvatsko-srpskom/srpsko-hrvatskom kontekstu te, dijelom, u kontekstu istraživanja povijesti Habsburške Monarhije u 18. stoljeću. Zanimljivi su kako prilozi s ambicijom inoviranog postavljanja temeljnih epohalnih pitanja, tako i – a možda i više – prilozi koji poznate probleme raspravljaju s novim, empirijski potkrijepljenim pristupima. Raznolikost zbornika čine i poneki radovi kojima bi pojedinačne recenzije vjerojatno pomogle da budu kvalitetniji. Najvažnije je ipak, naglašavam, da se svi članci tematski nalaze unutar prethodno usuglašenog okvira i da su beziznimno predloži za daljnje rasprave.

Prema prethodnom dogovoru dr. sc. Ivana Horbec iz Hrvatskog instituta za povijest je već tada skicirala neke važne elemente *Leksikona hrvatskog i srpskog prosvjetiteljstva*. Napravila je i razmjerno opsežan abecedarij koji je sadržavao njezino razumijevanje ključnih pojmova. Danas se samo možemo suglasiti s prijedlogom kolegice Horbec da se spomenuti *Leksikon* konceptijski kritički može orijentirati prema *Handbuch politisch-sozialer Grundbe-*

griffe in Frankreich 1680-1820 (Oldenbourg 1985.–1995.; prikaz ima i na gbooks), gdje su za pojedine pojmove objavljeni radovi veličine 10–30 kartica sa znanstvenim aparatom itd. Ovaj *Handbuch* je uslijedio, kao što je dobro poznato, kapitalnom *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (1972.–1997). Slični su projekti manje-više realizirani i drugdje tako da ovaj *Leksikon* ne bi bio *novum* bez presedana, ali bi se – u slučaju uspjeha – mogao integrirati u jedan od ključnih razvojnih trendova u europskoj historiografiji. Vrline bi mu mogle biti komparatistika i interkulturalizam. Kasnije pisane reakcije prof. dr. sc. Zorana Kravara, dr. sc. Milana Ristovića i Dragane Grbić te brojni usmeni komentari, ali napose i prilozi u ovom zborniku svjedočanstvo su da je projekt imao važne inicijalne podrške.² Zasad su najviše zakazale države, Republika Hrvatska i Republika Srbija, jer više ne financiraju ovakve projekte. To ne znači da neće, a ne znači da nema drugih mogućnosti da se s njime krene dalje. Objavljivanje ovog zbornika, ponavljam, sigurno je doprinos u tom smjeru.

U inicijalnoj fazi rada na ovom zborniku važan je bio udio kolege Mladena Medveda, tada diplomskog studenta na ranonovovjekovnom modulu, a sada doktoranda na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti te, u manjoj mjeri, kolegice Ivane Krizmanić, diplomske studentice na istom modulu, koja je u međuvremenu također diplomirala. U posljednje vrijeme pomogao je i kolega Vedran Muić, sada već diplomirani povjesničar. Inicijalna podrška prof. dr. sc. Zrinke Blažević bila je vrlo važna.

Međutim, tek u posljednjih nekoliko mjeseci – zahvaljujući prije svega kolegi Borisu Bui, uredniku izdavačke službe FF press i njegovim suradnicima, posao na pripremi rukopisa za tisak je krenuo onako kako je to bilo nužno da knjiga izađe. Vrlo sam im zahvalan zbog toga. Što sam više radio na rukopisima članaka, neovisno o imperativima mnoštva uredničkih provjera i intervencija, bio sam uvjereniji da zbornik mora izaći. Rad na Imenskom kazalu, koji sam obavio u suradnji s dr. sc. Jadrankom Brnčić, definitivno me je uvjerio da se na stranicama zbornika okupilo inspirativno društvo. Preostali raspoloživi novac u projektu *Triplex Confinium* iskorišten je za tiskarske troškove.

U Zagrebu, 30. rujna 2014.

² Mirjana D. Stefanović je inače objavila *Leksikon srpskog prosvjetiteljstva* (Službeni glasnik, Beograd 2009., 326 str.). Analogno djelo s hrvatske strane još uvijek ne postoji. Međutim, potreba za leksikonom o kojem je ovdje riječ time ne postaje ništa manja. Naprotiv.

„PROSVIJEĆENA MODERNIZACIJA“ – MOGUĆNOSTI I OGRANIČENJA HISTORIJSKE KONCEPTUALIZACIJE

Zrinka Blažević

UDK: 930(436-89)“16/17“

Sažetak: U radu će se iz metateorijske perspektive pokušati ispitati spoznajne, objasnidbene i praktično-istraživačke mogućnosti i ograničenja pojma „prosvijećena modernizacija“ kao heurističkog okvira za historijsku konceptualizaciju složenih i proturječnih društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih promjena u Habsburškoj Monarhiji tijekom 18. stoljeća. Na tragu recentnih historijskih interpretacija prosvjetiteljstva i habsburškog apsolutizma te teorijskih postulata *histoire croisée*, pokušat će se predložiti konceptualizacija „prosvijećene modernizacije“ kao kompleksne socio-političke figuracije i dinamične transakcijske prakse koja je trajno oscilirala u nerazrješivoj ambivalenciji između modernizacijskih i konzervativnih, integracijskih i dezintegracijskih, centripetalnih i centrifugalnih tendencija i težnji triju interdependentnih historijskih aktera: središnje vlasti, staleških instancija te pripadnika obrazovane elite. Naposljetku, usporedbom protonacionalnih ideoloških programa Pavla Rittera Vitezovića i Đorđa Brankovića nastalih na prijelazu 17. u 18. stoljeće, pokušat će se egzemplificirati kompleksan i često konfliktan proces simboličko-političkih ukrštanja u kojima su se stvarale asimetrične i hibridne konstelacije „prosvijećenog“ znanja i moći.

Ključne riječi: prosvijećena modernizacija, (proto)nacionalna ideologija, Pavao Ritter Vitezović, Đorđe Branković

Premda se, za razliku od većine ostalih periodizacijskih koncepata, prosvjetiteljstvo, inagurirano slavnim Kantovim esejem 1783. godine,¹ ne može olako epistemološki diskreditirati kao retrospektivan historičarski anakronizam, u posljednjih je tridesetak godina njegov spoznajno-objasnidbeni potencijal izložen ozbiljnim kritičkim propitivanjima. Zanimajući ovdje radikalno kritički orijentirane teoretičare poput, primjerice, Theodora Adorna i Maxa Horkheimera koji su racionalističko-univerzalističku filozofiju prosvjetiteljstva optužili za, ni više-ni manje, imploziju projekta moderne čiji je vodeći princip racionalnosti slobode degenerirao u posvemašnju iracionalnost totalitarizma,² činjenica je da glasovi o nužnosti revizije toga koncepta od kraja 1970-ih godina počinju pristizati i iz samog historičarskog tabora.

¹ Immanuel KANT, „Što je to prosvjetiteljstvo“, u: ISTI, *Pravno-politički spisi*, Zagreb 2000, 35–41.

² Usp. Max HORKHEIMER – Theodor ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*, Sarajevo 1974.

Prvi je revizionistički val u historijskoj znanosti bio epistemološki usmjeren ka „decentriranju“ i „nacionalizaciji“ prosvjetiteljstva koje se tradicionalno držalo idejnim fenomenom i kulturnim pokretom s originalnim francuskim pedigreeom.³ Geografskoj i etnokulturnoj diferencijaciji prosvjetiteljstva ubrzo se pridružuje i interes za njegove socijalne i globalizacijske aspekte, čime se s dotad dominantne intelektualno i političkohistorijske problematike istraživački naglasak pomiče na analizu socijalnih mreža, kanala i grupa uz pomoć kojih se na regionalnoj, nacionalnoj i transnacionalnoj razini konstituirala i realizirala prosvijećena politička, ekonomska i kulturna praksa.⁴ Sve je to dovelo do pluralizacije koncepta prosvjetiteljstva uz simulatno prebacivanje spoznajno-objasnidbenog i istraživačkog fokusa s ideološke na prakseološku domenu. K tome pridolazi i tendencija „sakralizacije“ prosvjetiteljstva iz perspektive reformno-modernizacijskih projekata različitih vjerskih impostacija usmjerenih prema formiranju konfesionalne prosvijećene države, te se u historiografiji danas legitimno rabe sintagme kao što su katoličko, protestantsko, judaističko, pa i pravoslavno prosvjetiteljstvo.⁵

S druge pak strane, koncept prosvjetiteljstva se u okviru humanističkih i društvenih znanosti još od Weberova doba u teorijskom i eksplanatornom smislu čvrsto povezuje s procesom modernizacije, pozivajući se na činjenicu da se upravo tijekom 18. stoljeća unutar granica zapadne civilizacije zbivanju mnogostruke i dalekosežne političke, ekonomske i socijalne promjene koje se drže inherentnim obilježjima modernosti, obično konceptualizirane u okviru trijadnog modela: sekularizacija, industrijalizacija i demokratizacija.⁶ Teoretičari poput Reinharta Kosellecka,⁷ Wolfa Lepenies⁸ i Michela Foucaulta⁹ tome pridodaju i pojavu modernističkog epistemološkog obrata koji se temelji na historizaciji mišljenja čime se unutar same moderne stvara prostor za njezinu vlastitu refleksiju.¹⁰ Paradoksalno, to predstavlja uvjet mogućnosti i postmodernističkih kritika moderne koje će trijumfalističku prosvjetiteljsku epistemu racionalističke modernizacije prokazati kao sustav linearnog, teleološkog i progresivističkog mišljenja s primarnim ciljem realizacije imperijalističkog projekta globalne difuzije zapadnjačkog sustava znanja i moći.¹¹ Klasične historijsko-sociološke teorije modernizacije iz 1960-ih i 1970-ih godina će, osim toga, tijekom posljednjih dvaju

³ Usp. Roy PORTER – Mikulás TEICH (ur.), *The Enlightenment in National Context*, Cambridge 1981; Siegfried JÜTTNER – Jochen SCHLOBACH (ur.), *Europäische Aufklärung(en). Einheit und nationale Vielfalt*, Hamburg 1992. Na tom tragu je svoju heurističku paradigmu „istočnoeuropskog prosvjetiteljstva“ teorijski konstituirala i Teodora SHEK BRNARDIĆ. Polazeći od definicije prosvjetiteljstva Franca Venturija koja implicira imanentnu kompetentnost patriotskoga i kozmopolitskoga, Shek Brnardić pledira za sociokulturno kontekstualizirano mikrohistorijsko istraživanje „istočnoeuropskih prosvjetiteljstava“ iz pozicije detektiranja kontradikcija normativnih sustava prosvijećenoga znanje i njegovih specifičnih lokalnih odnosno regionalnih aproprijacija u vidu diskurzivnih formi te institucija i praksi unutar koji se realizira „prosvijećeni idiom“. Usp. ISTA, „Intellectual Movements and Geopolitical Regionalization. The Case of the East European Enlightenment“. *East Central Europe* 32 /2006, br. 1-2, 7–55.

⁴ Usp. Dorinda OUTRAM, *The Enlightenment*, Cambridge 2005, 4–10.

⁵ David SORKIN, *The Religious Enlightenment. Protestant, Jews and Catholics from London to Vienna*, New Jersey 2008; Ulrich L. LEHNER – Michael PRINTY, *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, Leiden 2010, 3–9.

⁶ Sustavan pregled modernizacijskih teorija u sociologiji usp. npr. David HARRISON, *The Sociology of Modernization and Development*, New York 1988.

⁷ Reinhart KOSELLECK, *Vergangene Zukunft: zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main 1979.

⁸ Wolf LEPENIES, *Das Ende der Naturgeschichte. Wandel kultureller Selbstverständlichkeiten in den Wissenschaften des 18. und 19. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 1978.

⁹ Michel FOUCAULT, „Što je prosvjetiteljstvo“, prev. Tomislav Medak, *Čemu*, 4/1997, br. 10, 88–111.

¹⁰ Annette MEYER, *Die Epoche der Aufklärung*, Berlin 2010, 15–20.

¹¹ Usp. Encarnación GUTIÉRREZ RODRÍGUEZ – Manuele BOATCĂ – Sérgio COSTA (ur.), *Decolonizing European Sociology. Transdisciplinary Approaches*, Franham 2010.

desetljeća postati metom i „unutarnje kritike“ koja im na epistemološkom planu predbacuje nepostojanje intrinzične definicije modernosti, a na metateorijskoj razini uniformnost, evolucionizam i binarizam.¹²

S obzirom na bjelodanu činjenicu da su spoznajno-objasnidbeni kapaciteti obaju spomenutih koncepata poprilično dvojbeni, sasvim se opravdano postavlja pitanje svrishodnosti korištenja sintagme „prosvijećena modernizacija“ kao heurističkog oruđa za historijsku konceptualizaciju složenih i proturječnih društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih promjena u Habsburškoj Monarhiji kao kompozitnom multietničkom i multikulturnom imperiju tijekom 18. stoljeća.¹³ Unatoč imanentnim slabostima koje posjeduje svaki heuristički model kao simplificirana i reduktivna kognitivna shema, pokušat ću pokazati kako bi rekonfiguracija sintagme „prosvijećena modernizacija“ ipak mogla poslužiti kao donekle funkcionalan teorijsko-metodološki referencijalni okvir za historijsku konceptualizaciju, analizu i interpretaciju složenih i proturječnih fenomena reformskih inter- i transakcija i to kako horizontalno, između hrvatskog i srpskog etnokulturnog korpusa tako i vertikalno, iz perspektive habsburške središnje vlasti.

Kad je riječ o suvremenim habsburškim studijima, slijedom sugestije Günthera Birtscha¹⁴ razdoblje 18. stoljeća se, u opreci prema sedamnaestostoljetnom konfesionalnom, uvriježilo nazivati „reformnim apsolutizmom“. On je svoju kulminaciju doživio u terezijanskim i jozefinističkim reformskim projektima usmjerenima na „racionalizaciju države“ i stvaranje „prosvijećene policije“ pomoću širokog dijapazona državno-intervencionističkih mjera koje se odnose na standardizaciju pravnog sustava i praksi, stvaranje efikasne i koherentne administracije, obrazovnu reformu, etatizaciju vjerske domene i zasnivanje ekonomske politike na fiziokratskim načelima.¹⁵ Pritom je došlo do napuštanja kako integralističkog bidermanovskog konceptualnog modela *Gesamstaatsidee*, tako i linearnog i evolucionističkog okvira *Staatswerdungsprozess* teorije u korist decentriranog istraživanja strukturnih obilježja svih teritorijalnih jedinica u sastavu kompozitne habsburške dinastičke države i to s eksplicitnim komparatističkim fokusom. To je ujedno označilo i premještanje analitičkog i interpretativnog očista sa središnje vlasti, pri čemu su se staleški organi i konfesije promatrali poglavito kroz prizmu procesa sistematske izgradnje države, što je dovelo do

¹² Jednu od sustavnijih kritika teorije modernizacije iznio je sociolog Göran THERBORN. Usp. isti, *European modernity and beyond*, London 1995, 1-19. Metateorijsku analizu socijalne teorije kraja 20. stoljeća s posebnim osvrtom na aktualne kritičke evaluacije, ali i rehabilitacije teorije modernizacije usp. Jeffrey C. ALEXANDER, *Fin-de-siècle social theory. Relativism, reduction and problem of reason*, London – New York 1995.

¹³ Pojam „kompozitnih monarhija“ koji je početkom 1990-ih godina lansirao engleski povjesničar John Huxtable Elliot kako bi opisao političku strukturu većine europskih ranonovovjekovnih država postao je nosivim konceptom u suvremenim habsburškim studijima, posebice onima koja se danas istraživački promiču na Srednjoeuropskom sveučilištu u Budimpešti. Usp. John H. ELLIOT, „A Europe of Composite Monarchies“, *Past and Present*, 137/1992, 48–71; Márton ZÁSZKALICZKY – Balázs TRENCSENYI, *The intellectual history of patriotism*, <http://www.ceu.hu/patriotism/projectdescription> (pristup 30. 1. 2012.)

¹⁴ Smatrajući koncept „prosvijećeni apsolutizam“ odveć nepreciznim, Birtsch je predložio tri kriterija koji moraju biti zadovoljeni kako bi se historiografski opravdano mogla rabiti ta sintagma: a) vladarska vlast se ne smije legitimirati božanskim pravom već mora imati racionalno utemeljenje, b) vladar treba participirati u prosvjetiteljskom diskursu, c) moraju postojati empirijski dokazi da je određen skup prosvjetiteljskih ideja inspirirao vladarsku i birokratsku praksu. Detaljnije usp. Günter BIRTSCH, „Friedrich der Große und die Aufklärung“, u: Oswald HAUSER, (ur.): *Friedrich der Große in seiner Zeit*, Köln 1997, 31–46.

¹⁵ Usp. npr. Eckhart HELLMUTH, „Enlightened Government“, u: Martin FITZPATRICK, Peter JONES et al. (ur.), *The Enlightenment World*, London – New York 2004, 448–451; Franz Leander FILLAFER, „Rivalisierende Aufklärungen. Die Kontinuität und Historisierung josephinischen Reformabsolutismus in der Habsburgermonarchie“, u: Wolfgang HARDTWIG (ur.), *Die Aufklärung und ihre Weltwirkung*, Göttingen 2010, 123–132.

artikulacije modela Habsburške Monarhije kao socio-političke figuracije. Tako u uvodnoj studiji recentnog zbornika o habsburškom apsolutizmu, Petr Mat'a i Thomas Winkelbauer u elijasovskoj inspiraciji habsburški imperij konceptualiziraju kao složenu i dinamičku socio-političku figuraciju sastavljenu od triju interdependentnih historijskih aktera: centralnih vlasti, staleških institucija i konfesionalnih grupacija koje konstantno osciliraju u nerazrješivoj ambivalenciji između između modernizacijskih i konzervativnih, integracijskih i dezintegracijskih, centripetalnih i centrifugalnih tendencija i težnji.¹⁶ Pritom će, dakako, najveću sociopolitičku moć i utjecaj imati obrazovana elita koja će situaciono lavirati između suradnje i konflikta, konvergencija i divergencija, sukladno dispozicijama svoga socijalnog habitusa. Takav je pristup komplementaran suvremenim sociološkim teorijama transformacije koje, u otklonu spram tradicionalnih modernizacijskih teorija, kao svoj proklamirani cilj ističu komparativno istraživanje multilinearog modela društvenog razvoja u povijesno kontingentnim situacijama, pri čemu se društvena promjena konceptualizira u formi složene interakcije sociopolitičkih konfiguracija i diskurzivnih formi.¹⁷

Ukoliko se kao polazište za historijski koncept „prosvijećene modernizacije“ uzme spomenuti figuracijski model, nužno je ispitati njegove objasnidbene potencijale iz perspektive sociološke teorije Norberta Eliasa. Naime, pojam figuracije koji izvorno označava različite formacije izvođača u plesnoj umjetnosti, jedan je od njezinih nosivih heurističkih koncepata. Nastojeći izbjeći zamke strukturalnog funkcionalizma i metodološkog individualizma, Elias osmišljava model figuracije koji definira kao „sliku mnogih pojedinačnih ljudi koji su na osnovi svojih elementarnih usmjerenosti, svoje upućenosti na druge ljude i svoje ovisnosti o drugim ljudima međusobno povezani na različite načine i sukladno tome međusobno tvore međuovisne mreže ili figuracije sa više ili manje labilnim ravnotežama moći najrazličitije vrste“.¹⁸ Kako bi svojoj teorijskoj paradigmi osigurao operabilnost na teorijskoj mezorazini, Elias uvodi i koncept habitusa kao svojevrstan „pomoćni“ odnosno medijacijski koncept. Budući da se istraživački fokusirao na fenomene i procese sociogeneze političke kulture, Eliasa poglavito zanima međuovisnost procesa stvaranja personalnog iskustva i političke socijalizacije koji u interakciji kreiraju habituacijske aspekte relevantne za političko i društveno djelovanje aktera.¹⁹ Stoga pojam habitusa, koji Elias definira kao „drugu prirodu“ odnosno utjelovljeno društveno znanje, obuhvaća kognitivne i afektivne komponente, jezično posredovane noetičke čimbenike, afektivno pamćenje te situacione i osobne aspekte koji su po njegovu mišljenju u jednakoj mjeri konstitutivni dijelovi institucionalnog, kao i osobnog psihičkog iskustva i obrazaca samo-kontrole koji reguliraju individualnu i gru-

¹⁶ Petr MAT'A – Thomas WINKELBAUER, „Einleitung: Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung der frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. und 18. Jahrhundert“, u: isti (ur.), *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740. Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*, Stuttgart 2006, 7–42.

¹⁷ Andreas WIMMER, „Modernization as Transformation“, u: Waltraud SCHELKLE – Wolf-Hagen KRAUTH et al. (ur.), *Paradigms of Social Change: Modernization, Transformation, Evolution*, Frankfurt am Main 2000, 77–90.

¹⁸ Usp. Norbert ELIAS, *Što je sociologija*, Zagreb 2007, 9. Akribičnu analizu toga Eliasova koncepta usp. npr. Tânia QUINTANEIRO, „The concept of figuration or configuration in Norbert Elias' sociological theory“, *Teoria & Sociedade*, 12 /2004, br. 1, 54–69.

¹⁹ Taj su pristup teorijski uvjerljivo i istraživački plauzibilno implementirali autori zbornika *Authority, State and National Character. The Civilizing Process in Austria and England, 1700-1900* koji su uredili Helmut KUZMICS i Roland AXTMANN. Usp. isti, *Authority, State and National Character. The Civilizing Process in Austria and England, 1700–1900*, Ashgate 2007.

pnu interakciju.²⁰ Na taj način Elias unutar svoga sociogenetičkoga modela komparativističke impostacije povezuje istraživanje političke psihologije s analizom političke kulture, što je posebice poticajan teorijski okvir za konceptualizaciju prosvijećene modernizacije kao istodobno političkog i psihološkog, socijalnog i institucionalnog fenomena odnosno sociopolitičke figuracije koju su činili obrazovani pojedinci, različite socijalne grupe i političke institucije poput središnjih vlasti i konfesionalnih crkava.

Iz te perspektive nužnost istraživanja pravno-političkih ideologija poput prirodnoga prava puffendorfsko-wolfjanske provenijencije odnosno njegovih konceptualnih izvedenica kao što su, primjerice, utilitarizam ili eudajmonizam postaje više nego evidentnom.²¹ Riječ je, naime, o konstitutivnim elementima osamnaestostoljetnog habsburškog diskursa prosvijećene modernizacije koji se temeljio na intervencionističko-etatičkoj pretpostavci da pojedinac svoje civilizacijske potencijale može razviti samo uz pomoć državne organizacije.²² S druge pak strane, ta je činjenica dodatan argument opravdanosti projekta kao što je konceptualno i strukturno osmišljavanje te izrada leksikona hrvatskog i srpskog prosvjetiteljstva u kojemu bi svi elementi političkoga, društvenoga, ekonomskoga i kulturnoga jezika prosvijećene modernizacije i svih njegovih etnokonfesionalnih i etnokulturnih idioma mogli pronaći svoje mjesto.

Kad je pak riječ o konkretnim praktično-istraživačkim pristupima i metodološkom okviru za ispitivanje višesmjernih i polifunkcionalnih reformskih inter- i transakcija ne samo između hrvatskog i srpskog etnokulturnoga korpusa, već i iz perspektive generiranja specifičnog modela habsburške politike „prosvijećene modernizacije“, efikasno se uporište može pronaći u teorijski sve sofisticiranijoj i istraživački sve propulzivnijoj paradigmati *histoire croisée*. Radi se o procesualno, relacijski i refleksivno impostiranom pristupu istraživanju fenomena i procesa povijesno kondicioniranih miješanja, prožimanja, ukrštavanja, cirkulacija i interakcija koji su tradicionalno bili u domeni historije transfera odnosno komparativne historije. U kritičkom otklonu spram navedenih analitičko-interpretativnih pristupa koji zbog nedovoljne autorefleksivnosti, nedostatno kategorijalno i procesualno profilirane metodologije te binastički, invarijatno i ireverzibilno konceptualiziranog interpretativnog modela nisu mogli adekvatno realizirati postulirane istraživačke ciljeve, Michel Werner i Bénédicte Zimmermann razrađuju novu paradigmatu *histoire croisée*.²³ Njezina je temeljna zadaća ispitati asimetričan, fluidan i evolutivan karakter procesa ukrštanja (*intercrossing*) iz pozicije „dvostruke hermeneutike“ koja nastoji interpretativno zahvatiti ne samo objekt analize, nego i vlastite epistemološke pretpostavke. Pritom se pokušava detektirati dinamiku i modalitete transformacija kako elemenata koji ulaze u višestruke i višesmjerne procese ukrštanja, tako i njihov finalni rezultat i to unutar refleksivnoga i relacijskoga polja generiranja značenja. Ono se zasniva na principu pragmatičke indukcije koja iziskuje nužnost

²⁰ Norbert ELIAS, „On Human Beings and Their Emotions: a Process-Sociological Essay“, *Theory, Culture and Society* 4/1987, br. 2-3, 339–361.

²¹ Riječ je o prirodno-pravno utemeljenoj moralnoj filozofiji odnosno kulturnom dispozitivu koji, postulirajući opće dobro kao regulativno načelo prosvijećenoga političkog poretka i političke prakse, promovira široko zasnovan državno-intervencionistički reformni program „prosvijećene policije“ stroge antivolutarističke orijentacije u cilju nivelaže svih staleških partikularizama i tradicionalizama. Detaljnije usp. FILLAFER, *isto*, 138–141; Werner SAUER, *Österreichische Philosophie zwischen Aufklärung und Restauration*, Amsterdam 1982, 23–56.

²² O prosvjetiteljskom poimanju državnog intervencionizma instruktivno usp. HELLMUTH, *isto*, 450–454; Winifried MÜLLER, *Die Aufklärung*, München 2002, 1–62.

²³ Michel WERNER – Bénédicte ZIMMERMANN, „Beyond Comparison: *Histoire Croisée* and the Challenge of Reflexivity“, *History and Theory* 45/2006, 33–37.

trodimenzionalne kontekstualizacije i historizacije – objekata, kategorija analize te odnosa istraživača i istraživanoga fenomena. U tu svrhu *histoire croisée* razvija sofisticiran metodološki instrumentarij koji posebice inzistira na konstantnom prilagođavanju analitičkih razina (mikrohistorijska i makrohistorijska razina), te temporalnih shema (sinkronija i dijakronija) dinamici samog analitičko-interpretativnog procesa.²⁴ To, drugim riječima, sugerira da se u okviru paradigme *histoire croisée* ukrštanje shvaća u dvojakom, epistemološkom i fenomenološkom smislu inter-aktivnog principa koji istodobno odražava dinamiku istraživanja i logiku interakcija objekata analize koji se nalaze u relacionom odnosu.

Upravo se ta transnacionalna dimenzija *histoire croisée* ukazuje neobično plodonosnim polazištem za ispitivanje horizontalnih i vertikalnih translacija, transakcija i transformacija političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih fenomena i praksi koji se tijekom 18. stoljeća zbivaju u Europi, ali i na globalnoj razini, konstruirajući svojevrsnu prosvjetiteljsku *géométrie variable*. Kad je, konkretno, o konstitutivnim odrednicama habsburške prosvijećene modernizacije riječ, dovoljno je u tom smislu, primjerice, spomenuti impulse jansenizma ne samo na oblikovanje jozefinističke crkvene politike, već i kršćansko-deističke prosvijećene filozofije u Habsburškoj Monarhiji općenito.²⁵

* * *

Daleko veći i složeniji izazov predstavlja, dakako, ispitivanje mnogostrukih i ambivalentnih interkulturnih odnosa između hrvatskog i srpskog etnokonfesionalnog entiteta u okviru Habsburške Monarhije na zasadama teorijsko-metodoloških smjernica *histoire croisée*. Usporedbom protonacionalnih ideoloških programa Pavla Rittera Vitezovića (1652-1713) i Đorđa Brankovića (1665-1711) nastalih na prijelazu 17. u 18. stoljeće, pokušat će se s tih pretpostavki egzemplificirati kompleksan i često konfliktan proces simboličko-političkih ukrštanja.

Naime, već tijekom 1680-ih godina vojni uspjesi habsburških snaga tijekom stavili su na dnevni red pitanje pravno-političkog statusa *Neoquisita*, zemalja netom oslobođenih od osmanske vlasti, koje su Habsburgovci, oslanjajući se na Grocijevu interpretaciju ratnoga prava, proglasili vlastitim dominijem s kojima mogu potpuno slobodno raspolagati.²⁶ S druge pak strane, u kontekstu postkarlovačke restauracionističke i reintegralističke političke platforme, ista su područja na temelju historijskoga prava svojatali i staleži. Simbolički gledano, upravo su te „nove stečevine“ za sve strane predstavljale svojevrsnu utopiju, imaginarni prostor fluidnih granica u trajnome procesu konstruiranja, u koji su se projicirali kompetitivni interesi, želje i vizije „novoga poretka“.

To je pak usko vezano s problemom moći, odnosno političke vlasti i njezine legitimacije koji predstavljaju važnu sastavnicu i Vitezovićeve i Brankovićeve ideološke koncepcije. U slučaju dviju suprotstavljenih političkih opcija, univerzalističke habsburške „državne“ ideologije, koja bi se mogla opisati kao sinteza teološke monarhijske paradigme, učenja o

²⁴ Isto, 37-50.

²⁵ O habsburškome jansenizmu detaljnije usp. SAUER, *isto*, 24-28; Harm KLUETING, „Catholic Enlightenment in Austria or the Habsburg Lands“, u: Ulrich L. LEHNER – Michael PRINTY, *isto*, 127-164.

²⁶ Sumarno o pitanju statusa i uređenja *Neoquisita* usp. Zrinka BLAŽEVIĆ, *Vitezovićeve Hrvatska između stvarnosti i utopije*, Zagreb 2002, 59-67, 75-80.

Staatsräson prilagođenog duhu kršćanske etike, te, političko-filozofskih koncepcija s izvorištem u prirodnom pravu,²⁷ te partikularnih (proto)nacionalnih ideologema nametao se imperativ suradnje, dakako, do trenutka kada jedna od strana krhki ekvilibrij moći ne bi poremetila u svoju korist. Premda na prvi pogled paradoksalno, tu je političku i ideologijsku simbiozu u ovom periodu podržavala ne samo aktualna politička praksa koja se opisuje kao staleško-državna diarhija, nego i politička teorija prirodnopravnog apsolutizma koja je u Puffendorfovom izvodenju od sredine 17. stoljeća predstavljala ideologijsku okosnicu habsburške vlasti.²⁸

U planovima habsburških reformističkih struktura područje *Neoquisita* trebalo je poslužiti kao poligon na kojemu će se na teorijskim temeljima apsolutizma i merkantilizma²⁹ s uporištem u *ius belli* izgraditi moderna *societas civilis*. S druge strane, u vizijama hrvatske i srpske političke elite taj je teritorij imaginiran kao „historijskim“ pravom legitimirani okvir obnove nacionalne veličine, revivifikacije „zlatnog doba“ ekstenzivne nacionalne države i snažnih nacionalnih institucija. Pritom, što nije nevažno, obojica (proto)nacionalnih „ideologa“, Vitezović i Branković, računaju s vlastitom stvarnom i simboličkom dobiti, tako da je u konačnici vrlo teško razlučiti sve političke, ideologijske, interesne i osobne legitimacijske modele ugrađene u strukturu njihovih ideoloških koncepcija. No kao što ću pokušati prikazati u sumarnoj komparativnoj analizi koja slijedi, proces diskurzivnog konstruiranja dviju etnonimičkih (proto)nacionalnih ideologija nije bio samo kondicioniran vrlo sličnim tekstualnim, intertekstualnim i kontekstualnim odrednicama, već je uvelike bio međuo-visan.

Uvid u kompleksne procese kulturnog transkodiranja može stoga pružiti analiza specifične poetike i politike egzemplarne ranonovovjekovne hrvatske i srpske kulturne translacije kao dviju strukturno i funkcionalno analognih konfiguracija ideologije, autoriteta i moći koji čine raster unutar kojega se u određenom sociohistorijskom kontekstu odabiru, prenose i prerađuju različiti kulturni sadržaji.³⁰ Osim toga, ne smije se zanemariti niti konkretno djelovanje Vitezovića i Brankovića kao kulturnih medijatora koji su ključni faktori u ekonomiji kulturne razmjene.³¹ Konceptualizirana na taj način, kulturna translacija prestaje biti pitanje mehaničkoga prijenosa i prisvajanja kulturnih elemenata, već postaje svojevrsna „granična praksa“ kulturnog pregovaranja te materijalnih i simboličkih transakcija u kojima se stvaraju asimetrične i hibridne konstelacije znanja i moći.

Upravo je graničnost, odnosno kontekstualna situiranost u liminalnom međuprostoru prijelaza između istočne i zapadne, katoličke i pravoslavne kulturalnosti ključni katalizator,

²⁷ Detaljnije usp. *isto*, 46–53.

²⁸ Detaljnije usp. *isto*, 49–50.

²⁹ Pregledno o teoriji i praksi austrijskog merkantilizma tijekom druge polovice 17. stoljeća usp. *isto*, 42–46.

³⁰ Suvremene studije prevođenja (*Translation Studies*) prevođenje definiraju kao delokalizacijsku praksu kulturnoga prijenosa odnosno interaktivni čin kompleksnih inter- i transkulturnih pregovaranja u okviru različitih translacijskih scenarija. Pregledno o epistemološkim pretpostavkama, teorijskim koncepcijama i akademskoj afirmaciji studija prevođenja u angloameričkoj znanstvenoj domeni usp. Harish TRIVEDI, „Translating Culture vs. Cultural Translation“, u: Paul ST. PIERRE – Prafulla C. KAR, *In Translation – Reflections, Refractions, Transformations*, Amsterdam 2007, 277–287. Detaljnije usp. André LEFEVRE (ur.), *Translation – History, Culture: A Sourcebook*. New York 1992; Susan BASSNETT, *Translation Studies*, London 2002; Susan BASSNETT – Harish TRIVEDI (ur.), *Post-Colonial Translation: Theory and Practice*. London 1999.

³¹ O kulturnim medijatorima kao glavnim inicijatorima i akterima transkulturacionijskih procesa u historijskoj perspektivi usp. Jürgen OSTERHAMMEL, „Transkulturalna poredbena historijska znanost“ u: Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*, Zagreb 2004, 201–202.

ali i najvažniji uvjet mogućnosti ranonovovjekovne kulturne translacije koja je u fokusu ovoga rada. Naime, budući da je srpskopравoslavna zajednica bila uvelike impregnirana bizantskom vjerskom i kulturnom tradicijom, „velika seoba“ u domenu zapadne, katoličko-reformne kulture nametnula joj je nužnost konstruiranja adekvatnog autoreprezentacijskog inventara zahvaljujući kojemu je novi etnokonfesionalni element kao kulturno Drugo u procesima polifonog transkodiranja mogao zadobiti primjerenu nacionalno-identitetsku konfiguraciju i nužnu simboličko-političku legitimaciju.

S druge pak strane, u Hrvatskoj se istodobno javlja politika „novog kursa“ koju je zastupala grupa okupljena oko Hrvatskih kraljevinskih konferencija čiji je „ideolog“ bio Pavao Ritter Vitezović. Reformističku političku platformu dijela hrvatskih staleža su na vanjsko-političkom planu obilježavali emancipacija u odnosu prema Ugarskoj i težnja da se, investiranjem tradicionalne staleške lojalnosti, s jedne, i religijske pravovjernosti, s druge strane, uspostavi partnerski odnos s habsburškim vladarom. Najvažnija posljedica simboličko-političke liminalnosti i hrvatskog i srpskog entiteta jest činjenica da se oba nacionalnopolitička programa kreću unutar matrice službene habsburške državne ideologije, pa se stoga njihova legitimacijska shema najbolje može opisati kao dvosmjerna. Drugim riječima, i hrvatska i srpska (proto)nacionalna ideologija početkom 18. stoljeća usporedo legitimiraju apsolutističko *ius naturale* Habsburgovaca, što se konkretno manifestira kao njihovo dominijalno pravo, ali i prava staleža izvedena iz stvarnih i fiktivnih *iura, libertates et privilegia*.³²

Kad je riječ o historiografskoj produkciji koja je odražavala legitimacijske potrebe i ideološko-političke zahtjeve hrvatske i srpske političke elite, početak prosvijećenoga stoljeća obilježila su Vitezovićeve djela „postkarlovačkog ciklusa“³³ te Brankovićeve vernakularna rukopisna *Slavenosrpska hronika*.³⁴ Izuzev sličnih žanrovskih, strukturnih i topoloških modela transplantiranih iz suvremene zapadne historiografije pisane na latinskom jeziku (npr. Georg Horn, Martin Kromer), u koncipiranju svojih historijskih spisa i Vitezović i Branković koriste kanonska djela bizantske srednjovjekovne kronistike (Georgije Cedren, Ivan Cinam, Ivan Kantakuzen, Laonik Halkokondil), kasnohumanističke komunalne historije (Mavro Orbini, Ivan Lukarić) te vernakularnu historiografsku tradiciju, što pretpostavlja mnogostruke i višesmjernje jezične translacije. Osim što su obojica bili kulturni medijatori koji su u svoje domicilne kulture posredovali zapadne kulturne modele i obrasce, u spomenutom su periodu vodili i osobnu intertekstualnu polemiku što njihovu transkulturacijsku djelatnost i translacijsku praksu čini još složenijom.³⁵

Budući da je topika temeljno organizacijsko načelo cjelokupne ranomoderne literarne produkcije, kao najefikasnije sredstvo za detektiranje nacionalnih ideologema u okviru

³² To je čak eksplicitno iskazano u posveti najpoznatijeg Vitezovićeve djela *Croatia rediviva* gdje svoje adresate habsburške vladare Leopolda I i njegovog sina Josipa autor titulira „prirodnim gospodarima“ (*domini naturales*), vežući time legitimacijski učinak djela uz teoriju apsolutističkoga prirodnog prava.

³³ Između 1699. i 1701. godine Vitezović piše pet spomenica tzv. postkarlovačkog ciklusa - *Odgovor na potraživanja (Responsio ad postulata), Hrvatska (Croatia), Rasprava o Kraljevstvu Hrvatske (Dissertatio Regni Croatiae), Oživljena Hrvatska (Croatia rediviva), Kraljevska ilirska Hrvatska ili oživljena Hrvatska (Regia Illyriorum Croatia sive Croatia rediviva)* koja predstavljaju diskurzivne formulacije Vitezovićeve (proto)nacionalne ideologije *par excellence*.

³⁴ Komparativna analiza ideoloških koncepcija dvaju Brankovićeve historioografskih djela, *Hronike Slovena Ilirika, Gornje Mezije i Donje Mezije* nastale tijekom 1680-ih godina i *Slavenosrpskih hronika* koju Branković piše na prijelazu 17. u 18. stoljeće predmet je moga članka „Srpski ilirizam prije ilirizma: nacionalno-identifikacijski modeli u historioografskim djelima grofa Đorđa Brankovića (1645.–1711.)“ koji će tijekom 2012. godine biti objavljen u časopisu *Književna istorija*.

³⁵ Naime, 1694. godine Branković sastavlja, nažalost, nesačuvanu spomenicu naslovljenu *Posteritas Despotarum Magnorumque ducum Serbiae (Potomstvo despota i velikih knezova Srbije)* čiji se sadržaj djelomično može rekonstruirati

nekoj teksta ili korpusa tekstova mogu poslužiti njegove topičke manifestacije. Općenito, u ranonovovjekovnoj nacionalno-političkoj („ilirskoj“) produkciji kamo je, zahvaljujući njihovoj ideološkom profilu, moguće uvrstiti i Vitezovićeva i Brankovićeva historiografska djela, najčešće se zatiču sljedeći toposi: topos o zajedničkom drevnom podrijetlu, teritorijalnoj rasprostranjenosti, jezičnom jedinstvu, nacionalna karakterologija, nacionalna geografija, topos o nacionalnim herojima, nacionalnim svecima i nacionalnim institucijama.³⁶

Za razliku od većine ranijih ilirskih ideograma koji su podrijetlo Ilira/Slavena sukladno tzv. biblijskoj teoriji izvodili od Noinog potomka Jafeta, Brankovićev srpski i Vitezovićev hrvatski *mythomotheur* pokazuju jasne tendencije sekularizacije toposa o zajedničkom podrijetlu i to koristeći strategije etimologiziranja. Branković tako pokušava Srbe povezati sa Skitima, Sarmatima, pa čak i drevnim narodom Zerbis podrijetlom iz Mezopotamije³⁷, dok Vitezović precima Hrvata smatra Kurete i Koribante.³⁸ Izuzev činjenice da se na taj način pokušava osigurati logička poveznica između slavenskog i neslavenskog etničkog stratum, spomenute teorije podrijetla nastoje hrvatskome i srpskome etnosu osigurati uporište u klasičnoj antičkoj tradiciji koja se u doba ranog prosvjetiteljstva još uvijek smatrala privilegiranim izvorom znanja.

Kad je riječ o toposu o teritorijalnoj proširenosti, i Vitezović i Branković preuzimaju pokušani model zapadnih „nacionalnih“ historiografija koje opseg prostiranja nekoga naroda konstituiraju na temelju jednadžbi identiteta,³⁹ izjednačavajući Hrvate i Srbe s različitim barbarskim plemenima (Tračanima, Skitima, Sarmatima, Gotima i Vandalima). Tako će obojica svoje etnonimički definirane „nacije“ smjestiti na područje između Baltičkog i Crnog mora,⁴⁰ s time da će kao njihov politički centar Vitezović vidjeti hrvatsku, a Branković srpsku srednjovjekovnu državu. Kao virtualne projekcije nacionalnih političkih utopija, hrvatsko i srpsko srednjovjekovno kraljevstvo u okvirima njihovih historijskih narativa s jedne strane služe kao repozitoriji kolektivnoga povijesnoga pamćenja, dok s druge strane imaju funkciju efikasnih sredstava političke mobilizacije u cilju „obnove“ drevnih i slavni nacionalnih država.

Topos o jezičnom jedinstvu Vitezović i Branković također unisono grade na poznatoj sarmatističkoj formuli o „narodu slavenskoga jezika koji nastava najveći dio Europe i velik

iz jednako tako krnjeg Vitezovićeva polemičkog odgovora *Atocion Despotarum Magnorumque Ducum Serbiae posteritatis (Zator potomstva despota i velikih knezova Srbije)*. Osim dokazivanja da autor *Potomstva* nije anonimni bosanski pop nego samozvani despot Branković osobno i da ne potječe od Nemanjića nego od „hrvatskog kneza Mladena“, Vitezović se osobito žestoko obara na Brankovićevo korištenje termina „Slavo-Serborum Imperium“, odnosno „Imperium Serbiae“, uz obrazloženje da se time „slavensko carstvo pripisuje Srbima“. Osim toga, Vitezović osporava Brankovićevu tezu, navedenu i u spomenici caru Leopoldu iz 1698. godine, da je Stefana Nemanju 1190. godine na carsko prijestolje postavio bizantski car Izak Komnen, čime lišava Brankovićev ideološko-politički projekt obnove „Slavo-srpskog Carstva“ dragocjenog legitimacijskog uporišta u bizantskoj imperijalnoj tradiciji. Stoga se, kao što je već rečeno, ova intertekstualna polemika između Vitezovića i Brankovića može promatrati i kao rezultat simboličkopoliitičke ekskluzije koja je neminovna posljedica procesa diskurzivnog „nacionaliziranja“ ilirskog ideograma.

³⁶ O ilirskim toposima detaljnije usp. Zrinka BLAŽEVIĆ, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb 2008, 97–113.

³⁷ Usp. izd. Đorđe BRANKOVIĆ, *Hronike Slavenosrpske*, prir. Ana Krečmer, Beograd 2008, 35, 41, 42.

³⁸ Usp. izd. Pavao RITTER VITEZOVIĆ, *Oživiljena Hrvatska/Croatia rediviva*, prir. i prev. Zrinka Blažević, Zagreb 1997, 81.

³⁹ Jednadžbe identiteta diskurzivno se konstituiraju izjednačavanjem različitih etničkih, gentilnih i drugih kolektiviteta koji se pod različitim imenima spominju u raznim povijesnim izvorima, sa suvremenim narodom. U ranonovovjekovnim „ilirološkim“ djelima Iliri/Slaveni se tako najčešće izjednačavaju s Ilirima, Tračanima, Skitima, Vandalima, Gotima, Henetima i Avarima. Detaljnije usp. BLAŽEVIĆ, *isto*, 101.

⁴⁰ Usp. VITEZOVIĆ, *isto*, 127; BRANKOVIĆ, *isto*, 54.

dio Azije⁴¹. Ipak, za razliku od Vitezovića koji svoje lingvističke teorije podupire uglavnom leksikološkim argumentima⁴², Branković će u znatno većoj mjeri naglašavati sakralni karakter srpskoga jezika aludirajući na misiju sv. Ćirila i Metoda koji su iznašli ćiriličko pismo i preveli Bibliju na slavenski jezik.⁴³

Obojica će autora nacionalnu karakterologiju isto tako translirati iz poljskog sarmatizma koji imanentnim manifestacijama nacionalnoga karaktera smatra ratničku slavu, intelektualnu izvrsnost i religijsku pravovjernost. Nacionalni sveci i heroji u objema (proto)nacionalnim ideologijama služe kao objekti horizontalne i vertikalne emulacije čija je temeljna svrha osigurati moralnu i intelektualnu obnovu nacije. Pri tome veliku ulogu i u Vitezovićevu⁴⁴ i Brankovićevu nacionalnom kanonu imaju tzv. interkonfesionalni sveci (sv. Sava, sv. Ćiril i Metod), što sugerira da oba protomoderna nacionalna ideologa čistoći katoličke odnosno pravoslavne ortodoksije barem implicitno pretpostavljaju zadatak vjerske integracije.

Topos o nacionalnim institucijama najeksplicitnije ukazuje na hibridnu i translacijsku prirodu hrvatske i srpske osamnaestostoljetne (proto)nacionalne ideologije. Obojica autora će se, naime, nastojeći dokazati historijsko-pravni i institucionalni kontinuitet hrvatske odnosno srpske državnosti uteći dukljanin-orbinijevskoj gotskoj teoriji⁴⁵ prema kojoj je prvi gotski (= slavenski) vladar bio Svevlad.⁴⁶ Nakon podjele toga kraljevstva sredinom 8. stoljeća, hrvatski će politički kontinuitet nastaviti hrvatski srednjovjekovni kraljevi, potom srpski carevi iz dinastije Nemanjića i naposljetku habsburški vladari, dok će u vrijeme „tuđinske“ vladavine „nacionalni“ karakter političkih institucija biti sačuvan zahvaljujući banskoj vlasti. U srpskom slučaju, nakon pada srednjovjekovnog srpskog carstva pod osmansku vlast nacionalno-politički će identitet očuvati institucija despota, koja predstavlja strukturu analogiju onoj banskoj. Stoga će i Vitezović i Branković zdušno apelirati na aktualnog habsburškog kralja Leopolda I. (1658-1705) da proširi političku jurisdikciju i ovlasti bana odnosno despota, da bi se, nakon propasti „habsburške opcije“ početkom Rata za španjolsku baštinu, obojica jednodušno okrenuli ruskome caru Petru I. Velikom (1682-1725).

Cilj ove sumarne komparativne analize dviju protonacionalnih ideologija s početka prosvijećenoga stoljeća bio je pokazati da se etnokonfesionalno impostirani termini „hrvatsko“ i „srpsko“ prosvjetiteljstvo mogu koristiti samo uvjetno. Mada se konstituiraju na nacionalno-ekskluzivističkim pretpostavkama i u međusobnoj opreci, riječ je o dvjema isprepletenim kulturnim konfiguracijama koje su u složenom translacijskom odnosu kako prema naddeterminiranim europskim nacionalno-ideologijskim paradigmama, habsburškim imperijalno-političkim modelima, tako i tradiciji ranonovovjekovnog ilirizma. Upravo se u tim i takvim dinamičkim procesima višesmjernih i višestrukih kulturnih ukrštanja tijekom 18. stoljeća polako oblikuju zameci nacionalnih modernosti.

⁴¹ O toposu o teritorijalnoj rasprostranjenosti u poljskom sarmatizmu pregledno usp. BLAŽEVIĆ, *isto*, 80–81.

⁴² O jeziku kao nacionalnoideologijskom elementu u Vitezovićevim djelima postkarlovačkog ciklusa usp. Zrinka BLAŽEVIĆ, *Vitezovića Hrvatska između stvarnosti i utopije*, 148–150.

⁴³ Usp. BRANKOVIĆ, *isto*, 194.

⁴⁴ O toposu nacionalnih svetaca u Vitezovićevim historiografskim djelima usp. BLAŽEVIĆ, *Ilirizam prije ilirizma*, 316–318.

⁴⁵ O funkciji gotske teorije u okviru Vitezovićeve ideološke koncepcije detaljnije usp. BLAŽEVIĆ, *isto*, 315.

⁴⁶ BLAŽEVIĆ, *isto*, 315; BRANKOVIĆ, *isto*, 57.

“ENLIGHTENED MODERNIZATION” – POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF HISTORICAL CONCEPTUALIZATION

This article is aimed at metatheoretical examining of cognitive, interpretative and practical research possibilities and limitations of the “enlightened modernization” concept as a heuristic framework for historical conceptualization of complex and contradictory social, political, economic and cultural changes in the Habsburg Monarchy during the 18th century. Following the recent historical interpretations of Enlightenment and Habsburg absolutism, as well as theoretical postulates of *histoire croisée*, a new conceptualization of “enlightened modernization” is proposed. It can be described as complex socio-political figuration and dynamic transactional practice which was constantly oscillated between modernizing and conservative, integrative and disintegrative, centripetal and centrifugal tendencies and aspirations of three interdependent historical actors: central government, Estates and members of learned elite. The second part of the article deals with a complex and often conflict process of symbolico-political intercrossings. Results of succinct comparative analysis of two (proto)national ideological programmes - one by Pavao Ritter Vitezović and the other of Đorđe Branković – which were articulated at the beginning of the enlightened 18th century clearly demonstrate how asymmetrical and hybrid constellations of “enlightened” knowledge and power were generated.

Keywords: enlightened modernization, (proto)national ideology, Pavao Ritter Vitezović, Đorđe Branković

Literatura

- ALEXANDER, Jeffrey C. *Fin de siècle social theory. Relativism, reduction and problem of reason.* London – New York 1995.
- BASSNETT, Susan – TRIVEDI, Harish (ur.). *Post-Colonial Translation: Theory and Practice.* London 1999.
- BASSNETT, Susan. *Translation Studies.* London 2002.
- BIRTSCH, Günter. “Friedrich der Große und die Aufklärung”, u: Oswald HAUSER (ur): *Friedrich der Große in seiner Zeit.* Köln 1997, 31–46.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka. „Poetika i politika ranonovovjekovne kulturne translacije: *Serbia illustrata* Pavla Rittera Vitezovića (1652–1713)“, u: Bošković, Dragan (ur.). *Interkulturni horizonti: južno-slovenske/evropske paradigme i srpska književnost,* Kragujevac 2009, 61–78.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka. *Ilirizam prije ilirizma.* Zagreb 2008.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka. *Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije.* Zagreb 2002.
- BRANKOVIĆ, Đorđe. *Hronike Slavenosrpske,* prir. Ana Krečmer. Beograd 2008.
- ELIAS, Norbert. “On Human Beings and their Emotions: a Process–Sociological Essay”. *Theory, Culture and Society* 4/1987, br. 2-3, 339–361.
- ELIAS, Norbert. *O procesu civilizacije.* Zagreb 1996.
- ELIAS, Norbert. *Što je sociologija.* Zagreb 2007.

- ELLIOT, John H. "A Europe of Composite Monarchies", *Past and Present*, 137/1992, 48–71.
- FILLAFER, Franz Leander. "Rivalisierende Aukfklärungen. Die Kontinuität und Historisierung josephinischen Reformabsolutismus in der Habsburgermonarchie", u: HARDTWIG Wolfgang (ur.), *Die Aufklärung und ihre Weltwirkung*. Göttingen 2010, 123–132.
- FITZPATRICK, Martin – JONES Peter et al. (ur.). *The Enlightened world*. London – New York 2004.
- FOUCAULT, Michel. „Što je prosvjetiteljstvo“, prev. Tomislav Medak, *Čemu*, 4/1997, br. 10, 88–111.
- GUTIÉRREZ RODRÍGUEZ, Encarnación – BOATCÁ, Manuele – COSTA, Sérgio (ur.). *Decolonizing European Sociology. Transdisciplinary Approaches*. Franham 2010.
- HARDTWIG, Wolfgang (ur.). *Aufklärung und ihre Weltwirkung*. Göttingen 2010.
- KLUETING, Harm. "Catholic Enlightenment in Austria or the Habsburg Lands", u: Ulrich L. LEHNER – Michael PRINTY (ur.), *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*. Leiden 2010, 127–164.
- HARRISON, David. *The Sociology of Modernization and Development*. New York 1988.
- HELLMUTH, Eckhart. "Enlightened Government", u: FITZPATRICK, Martin – JONES, Peter et al. (ur.), *The Enlightenment World*, London – New York 2004, 448–451.
- HORKHEIMER, Max – Theodor, ADORNO. *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*. Sarajevo 1974.
- JÜTTNER, Siegfried – SCHLOBACH, Jochen (ur.). *Europäische Aufklärung(en). Einheit und nationale Vielfalt*. Hamburg 1992.
- KANT, Immanuel. „Što je to prosvjetiteljstvo“, u: isti, *Pravno-politički spisi*. Zagreb 2000, 35–41.
- KOSELLECK, Reinhart. *Vergangene Zukunft: zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main 1979.
- KUZMICS, Helmut – AXTMANN, Roland (ur.). *Authority, state and national character. The civilizing process in Austria and England 1700–1900*. London 2007.
- LEFEVRE, André (ur.). *Translation – History, Culture: A Sourcebook*. New York 1992.
- LEHNER, Ulrich L. – PRINTY, Michael (ur.), *A companion to the Catholic Enlightenment in Europe*. Leiden 2010.
- LEPENIES, Wolf. *Das Ende der Naturgeschichte. Wandel kultureller Selbstverständlichkeiten in den Wissenschaften des 18. und 19. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main 1978.
- MAT'A, Petr – WINKELBAUER, Thomas (ur.). *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740*. Stuttgart 2006.
- MEYER, Annette. *Die Epoche der Aufklärung*. Berlin 2009.
- MÜLLER, Winfried. *Die Aufklärung*. München 2002.
- OSTERHAMMEL, Jürgen. „Transkulturalna poredbena historijska znanost“, u: Drago ROKSANDIĆ (ur.), *Uvod u komparativnu historiju*. Zagreb 2004.
- OUTRAM, Dorinda. *The Enlightenment*. Cambridge 1995.
- PORTER, Roy – TEICH, Mikulás (ur.). *The Enlightenment in National Context*. Cambridge 1981.
- QUINTANEIRO, Tânia. "The concept of figuration or configuration in Norbert Elias' sociological theory", *Teoria & Sociedade*, 12 /2004, br. 1, 54–69.
- RITTER VITEZOVIĆ, Pavao. *Oživljena Hrvatska/Croatia rediviva*, prir. i prev. Zrinka Blažević. Zagreb 1997.
- SAUER, Werner. *Österreichische philosophie zwischen Aufklärung und Restauration*. Amsterdam 1982.

SHEK BRNARDIĆ, Teodora. “Intellectual movements and geo-political regionalization. The case of the East European Enlightenment”. *East Central Europe* 32/ 2006, br. 1-2, 7–55.

SORKIN, David. *The religious Enlightenment. Protestant, Jews and Catholics from London to Vienna*. New Jersey 2008.

THERBORN, Göran. *European modernity and beyond*, London 1995.

TRIVEDI, Harish. “Translating Culture vs. Cultural Translation”, u: Paul ST. PIERRE – Prafulla C. KAR (ur.), *In Translation – Reflections, Refractions, Transformations*, Amsterdam 2007, 277–287.

WERNER, Michael – ZIMMERMANN, Bénédicte. “Beyond comparison: *histoire croisée* and the challenge of reflexivity”. *History & Theory* 45/2006, 30–50.

WIMMER, Andreas. “Modernization as Transformation”, u: Waltraud SCHELKLE – Wolf-Hagen KRAUTH et al. (ur.), *Paradigms of Social Change: Modernization, Transformation, Evolution*. Frankfurt am Main 2000, 77–90.

ZÁSZKALICZKY, Márton – TRENCSENYI, Balázs. *The intellectual history of patriotism*, <http://www.ceu.hu/patriotism/projectdescription> (pristup 30. 1. 2012.)

TRAGANJE ZA NACIONALNIM IDENTITETOM U ISTORIOGRAFIJI I KULTURI SRPSKOG BAROKA I PROSVETITELJSTVA

Nikola Samardžić

UDK: 930:323.1(=163.41)“16/17“

Apstrakt: U srpskom predrevolucionarnom društvu, jedna od posebnosti procesa nacionalne emancipacije bila je unutrašnja borba između tradicionalne hijerarhije i novih ustanova narodne samouprave. Važna dihotomija bila je i u neprilagodljivosti usmene narodne kulture, koja se ostvarila potom u Srpskoj revoluciji, s prosvetiteljskim diskursom podunavskog građanstva i klera, otuđenim od nepismenog seljačkog, zatim i ustaničkog društva. Nacionalna mitologija formirala se u ideologiziranju prošlosti u nacionalnim epovima, često sa zajedničkim temama i ličnostima koje su susedne nacije delile, ili u pokušajima racionalizacije u istoriografiji. U hrvatskom ili srpskom slučaju nacije su, isprva, nedvosmisleno bile ideološke konstrukcije. Pozivale su se na južnoslovensko poreklo, kulturno jedinstvo, ili ulogu u borbi protiv Turaka. Istoriografija srpskog baroka prati se tek od, u svemu izuzetne, pojave grofa Đorđa Brankovića. Karakterologija njegovih ideja i poruka delimično pripada poslednjoj deceniji XVI veka, obeleženoj ideološkom fantastikom obnovljenih sanjarenja o krstaškom poduhvatu koji će okončati osmansku vladavinu i osloboditi hrišćanske narode i hrišćanske svetinje. Branković je takođe prerano pozivao na opšti oslobodilački pokret čiji je ilirizam najavljiavao, vek ranije, nacionalni karakter Srpske revolucije, čiji se modernitet zasnivao i na ekonomskoj moći, sasvim skorašnjoj, političkog i vojnog liderstva, i na uvažavanju ideoloških, nekad i istoricističkih poruka srpskih prosvetitelja, čiji su koreni duboko u srpskom baroku. Gotovo sličnom putanjom je Vuk Stef. Karadžić, sa osloncem na Dositeja Obradovića koji je u pripadao i prethodnoj prosvetiteljskoj epohi, iskoračio u kulturu evropskog romantizma.

Ključne reči: nacionalni identitet, Srbi, Hrvati, istoriografija, kultura, barok, prosvetiteljstvo

Hrvatska i srpska istoriografija nastale su u okolnostima koje su u svemu bile izuzetne. Verovatno nije moguće uspostaviti njihovo potpuno uzajamno razgraničenje. Njihova tumačenja porekla i istorijske uloge narodnih zajednica čine ih takođe naročitim u prošlosti evropske istoriografije.

Hrvatski i srpski nacionalizmi pojavili su se upravo u istoriografskim pokušajima da se tumačenjem prošlosti suštinski izmeni kolektivna stvarnost, neposredno potekla iz pukotina evropskog «Starog režima» i Osmanskog carstva. Traganje za nacionalnim identitetom u istoriografiji i kulturi hrvatskog i srpskog baroka i prosvetiteljstva odvijalo se u ne-

koliko različitih sistema, u Habzburškoj monarhiji, Mletačkoj i Dubrovačkoj republici, i u Osmanskom carstvu.

U srpskom predrevolucionarnom društvu, jedna od posebnosti procesa nacionalne emancipacije bila je unutrašnja borba između tradicionalne hijerarhije i novih ustanova narodne samouprave. Važna dihotomija bila je i u neprilagodljivosti usmene narodne kulture, koja se ostvarila potom u Srpskoj revoluciji, s prosvetiteljskim diskursom podunavskog građanstva i klera, otuđenim od nepismenog seljačkog, zatim i ustaničkog društva. Moderna politika gotovo da se poistovećivala s nastankom teritorijalnih država. Moderna nacija nije podrazumevala samo etničku pripadnost, niti se odnosila na jasno definisanu narodnost. Teritorijalne države dobile su asimilirajuću ulogu. Nacionalna mitologija formirala se u ideologiziranju prošlosti u nacionalnim epovima, često sa zajedničkim temama i ličnostima koje su susedne nacije delile, ili u pokušajima racionalizacije u historiografiji. Evropska moderna je naciju poistovećivala s teritorijalnom državom, koja je naciju tek počinjala oblikovati posredstvom institucija. U hrvatskom ili srpskom slučaju nacije su, isprva, nedvosmisleno bile ideološke konstrukcije. Pozivale su se na južnoslovensko poreklo, kulturno jedinstvo, ili ulogu u borbi protiv Turaka. (U kontrastu s jugoslovenskim primerom, Francuska se iznutra oblikovala u svesti o višetetničnosti nacije, koju čini nekoliko naroda.) Hrvatska ili srpska nacija potekla je iz jedinstvene narodne mase raspoređene u različitim političkim, državnim i ideološkim sistemima.

Svest o zajednici zasnovanoj na jeziku, donekle i kulturi, bila je integrativni činilac ilirizma. Proces nacionalne diferencijacije odvijao se pod uticajima koji su najmanje poticali od stvarnih uzajamnih kulturnih razlika. Izgradnja institucija neposredno je vezana i za izgradnju kolektiviteta, i za proizvodnju nacionalnih posebnosti.

Primetna je zainteresovanost za pitanje nacije u XVIII veku. Pojavljuju se izrazi poput nacionalnog duha, karaktera, bogatstva, ekonomije, institucija. Za Herdera, koji se interesovao za narodnu poeziju, nacija se formira i edukuje posredstvom jezika, i tim putem razvija osećanja za red i čast, preko jezika nacija neguje običaje, i uređuju se ljudski odnosi. Moderna historiografija bila je usredsređena na nacionalnu istoriju s porivima koji su bili praktični. Od sredine XVIII veka, nacija je postajala nov predmet politike. I u hrvatskoj i srpskoj historiografiji baroka i prosvetiteljstva patriotizam je počinjao obuhvatati pripadnike svih staleža. Pošto je kultura patriotizma izgubila prethodni feudalni aristokratski ekskluzivitet, ideju nacije je isprva prihvatilo građanstvo koje je upravo u epohi prosvetiteljstva, u kojoj se ekonomski emancipovalo, razvilo jasan društveni identitet.

Istoriografija srpskog prosvetiteljstva XVIII veka ukazivala je da uključivanje u tokove evropeizacije iziskuje nov iskorak od ustaljenog vezivanja, i u pisanom i u usmenom pamćenju, za nasleđe feudalne epohe i mitologizirane tradicije. Približavanje savremenoj evropskoj civilizaciji bilo je, i u srpskoj historiografiji baroka i prosvetiteljstva, oprezno i nepoverljivo, obeleženo nedostatkom oštih uvida i opštih znanja. Preokret, koji se ipak odigrao, bio je moguć zahvaljujući početku povlačenja Osmanskog carstva iz Podunavlja, nakon dugog trajanja krize u ekonomiji i institucijama. Naporedo s promenom pravnog i političkog statusa srpskih zajednica u Habzburškoj Monarhiji, okončana je prva faza procesa naseljavanja i prilagođavanja koja je trajala pod pritiskom osmanskih osvajanja. Budući da su srpsku kulturu samo doticali, bez važnih uticaja, rani modernizacijski procesi koji su se odigravali u krupnim potezima ispisanim u istoriji renesanse, reformacije i racionalizma, ta kultura je «nedostatak» ili «prazninu» u začecima modernizacijskog razvoja delimično ispunila tek u epohi baroka. Duboke unutrašnje nedoumice koje je srpska kultura otkrivala dok su se

njeni prosvetiteljski potencijali izlivali u uporedna, i međusobno nesaglasna kretanja romantičarskog pokreta, nastale su upravo u dramatičnom prilagođavanju novoj stvarnosti koje se odigravalo na kraju XVII i počecima XVIII veka. Pored pravoslavnog, neovizantijskog ekskluzivizma, kosovskog i ruskog mita, ksenofobije, nekad i paranoje malog seljačkog društva koje se oblikovalo pod pritiscima „tuđinske“ vlasti, i sopstvenog klera koji je preuzeo i političku lidersku ulogu, srpska kultura se približavala srednjoevropskom baroku čije je ideološke i estetske karakteristike takođe bile daleke i teško razumljive. Taj proces je nagovestilo *Kraljevstvo Slovena* Mavra Orbinija, zahvaljujući intelektualnoj širini dubrovačkog pred-ilirizma. Tokom Dugog rata 1593-1606. pojavile su se, međutim, i prve naznake klerikalizacije srpske nacionalne politike obnovom kulta Svetog Save. Osnivanje Kongregacije za propagandu vere 1622. izazvalo je organizovan otpor srpskog klera, koji je sredinom XVI veka sarađivao sa osmanskim vlastima radeći na obnovi Pečke patrijaršije 1557.

Krajem XVI veka nastupio je verovatno prvi u nizu istorijskih preloma koji su srpsku kulturu okretali već davnoj feudalnoj prošlosti, čineći je sve manje sklonom da se prilagođava savremenim sistemima, dok je tragala za jednom izuzetnom ulogom naroda i njegove istorije. Upravo u epohi racionalizma sazrevao je jedan poseban mentalitet, koji je svoje orijentalne karakteristike sticao i u naknadnom usvajanju vizantijskog predanja, i odbacivanjem svake buduće podložnosti osmanskome sistemu. Taj mentalitet verovatno nije dovoljno ispitan. Nedostatak izvora bio je manje važan od nesklonosti jedne kulture da preispituje ona svoja ograničenja koja naizgled duguje tradiciji. Smena vizantijskog i osmanskog uticaja neoprezno se svodila na sukob civilizacija, mada je proces bio dug, s приметnim odsustvom onih tektonskih poremećaja koje izazvao prvi pad Carigrada 1204. i pojava novih teritorijalnih celina koje su osnivali zapadni osvajači i koje su, ispostavilo se, bile samo privremene. I u srpsku kulturu ostao je urezan onaj strah, onaj otpor, zapadnim, rimskim uticajima, kojima je bila obuzeta prethodno Vizantija dok je, od „prve evropske renesanse“ sredinom XI osećala nova zapadna kulturna strujanja, da bi vremenom osećala i sve jači pritisak ekonomski superiornih sistema Venecije i Đenove koji su doprineli krizi i dezintegraciji vizantijskog feudalizma, tačnije, zapravo, njegovoj docnijoj tranziciji u osmanski sistem.

Osmanski prodor je, međutim, podsticao jedno veliko etničko pomeranje prema dubinama Podunavlja, koje je zahvatilo sve balkanske narode. Političke i kulturne implikacije tog procesa, bez obzira na okolnosti u kojima je bio spontan, nekad i gotovo neprimetan, proizvodile su političke i kulturne traume. Elite su dobile priliku da manipulišu krizama identiteta. Negovanje prošlosti, obično idealizirane, ili u svakom smislu krivotvorene, pre svega sredstvo vlasti i duhovnih manipulacija, prolagodavalo se novoj stvarnosti koja je nametala nove ideološke i estetske formate.

U takvim okolnostima rađala se kultura srpskog baroka. U nedostatku druge modernizacijske osnovice, srpsko prosvetiteljstvo bi se verovatno najpreciznije tumačilo procesima svojih baroknih preobražaja.

Uporedo sa očuvanjem ideološkog i estetskog kontinuiteta s feudalnom epohom, klerikalne i svetovne elite unosile su svoje nove potrebe i porive u sadržaj kolektivne mitologije i identiteta. Time se srpska nacionalna politika oblikovala pod pritiskom etičkih imperativa koji su povremeno ometali prilagođavanje stvarnosti. Od kraja XVI veka dugoročno je obustavljena saradnja sa osmanskim vlastima, i obnovljena je tek sredinom XVIII veka. Zaoštavanje odnosa odigralo se pod pritiskom hrišćanskih sila na Osmansko carstvo. Ali je njihova pojava bila već dovoljno daleka od idealiziranih sećanja na srpsko srednjovekovno carstvo. Dalekosežne ideologije postale su važan segment Dugog rata. Paradoksi toga vremena jasno se čitaju i na samim počecima epohe srpskog baroka, koji su usledili na kra-

ju XVII veka. Ekonomska kriza, slabost centralne vlasti i počeci dezintegracije feudalnog sistema bili su opšti uslovi prestanka snošljivosti osmanskog režima. Osmansko carstvo je postajalo u jednome novom smislu problem u međunarodnim odnosima, kao nepredvidivo u svojoj i nestabilnosti. Tako je, vremenom, svedeno na predmet, od nekadašnjeg gotovo nezaobilaznog činioca tih odnosa.

«Svaki potres, od koga bi se ukazale pukotine na zdanju osmanske države, dovodio je pokorene narode, poglavito njihove odgovorne ljude, u novo iskušenje da se pokuša naći izlaz iz potčinjenosti tuđinu. Sve ovo može zazvučati čudnovato kad se uzme u obzir da pravni i društveni okriivi pojedinih naroda u Turskoj nisu bili teže podnošljivi od onih u okolnim hrišćanskim državama. Prelazeći na zemljište Habzburške Monarhije ili Mletačke republike, prebezi iz Turske su zahtevali da im se, u naknadu za njihovu vojnu službu, daruju povlastice slične onima koje su uživali u Turskoj. Procenat pravoslavnih koji su u Turskoj primili islam manji je od procenta pravoslavnih koji su u Austriji i Mletačkoj republici prevedeni u krilo rimske crkve.»¹ Jedna od naizgled paradoksalnih pojava, koje je potrebno ispitati kako bi se razumela složena ideološka i estetska struktura u kontinuitetu srpske kulture baroka i prosvetiteljstva, verovatno je u okolnostima u kojima je veliki deo srpskog društva, pod austrijskom i mletačkom vladavinom, prvi put u istoriji pripao domenu individualnih sloboda. Stvarnost tih sloboda počela je, međutim, izmicati dometima ideološkog, duhovnog i ekonomskog nadzora onih srpskih elita koje su, suočene sa okolnostima razvoja srpskog građanstva u Podunavlju, nastojale da očuvaju tradicionalne, naročito ruske i slovenske, kao neo-vizantijske, kulturne i ideološke karakteristike toga društva. U takvim, složenim, smutnim prilikama, i za docnije generacije teško razumljivim, nastale su i *Hronike* Đorđa Brankovića. Njihovom pojavom postala je moguća i moderna obnova srpske istoriografije, koja je istovremeno počela pripadati evropskoj kulturi svoga vremena, mada na njenim marginama.

Hronike Đorđa Brankovića osvetlile su upravo tu novu slojevitost u srpskoj kulturi koja je otkrivala preplitanje lične i kolektivne mitologije, emocija, težnji, frustracija. (I nakon pojave zametaka prve moderne države, odsustvo sposobnosti da se razume priroda svoga vremena je srpske nacionalne zahteve odbacivalo na periferiju svakog evropskog poretka, ili su ih činile neprimerenim uređenju međunarodnih odnosa i njihovim vladajućim merilima.) *Hronike* su istovremeno bile izraz posebnosti barokne epohe. Nacionalna mitologija koja se oslanjala na predmoderno feudalno nasleđe i kult Nemanjića podsticala je apsolutističke težnje i genealoške pretenzije. *Hronike* su i jedan sasvim ličan politički program, koji je istoriju postavio u svrhu ostvarenja i ličnih ambicija i nacionalnog ujedinjenja. Opravdanje se traži u dalekoj prošlosti, ali naredni sloj *Hronika* uspostavlja neposredniju vezu sa stvarnošću. Nakon potiskivanja Osmanskog carstva iz Podunavlja, političko liderstvo se moglo ostvariti jedino uspehom u pregovorima koji bi obezbedili povoljniji srpski status u Habzburškoj monarhiji. Najzad, treći sloj ponovo napušta okvire realne politike i racionalnih interesa. Branković je trajno rešenje nacionalnog pitanja klerikalizovao i mitologizirao zahtevom za stvaranjem jedne velike pravoslavne države u jugoistočnoj Evropi. Njegov ilirizam podrazumeva izmirenje težnji i potreba nekoliko srodnih naroda, koji bi prihvatili upravo srpsko srednjovekovno nasleđe, time i logiku srpske prednacionalne mitologije.

¹ Radovan SAMARDŽIĆ, „Đorđe Branković. Istorijske i političke osnove prvoga srpskog programa“, *Pisci srpske istorije*, Beograd, 2009, 67.

Hronike su, sa svojim piscem, u istoriju srpske kulture unele važne nedoumice, nekad i paradokse. One su istovremeno prvi celovit narativ srpske i južnoslovenske istorije koji se pojavio na jeziku bliskom govornom, narodnom, koji se tokom XVII veka ostvario u epopejama Kandijskog i Morejskog rata, okupljenim, docnije, u Trećoj knjizi *Srpskih narodnih pjesama* Vuka Stef. Karadžića.² „Srbi su u XVIII vek ušli sa dva jezička izraza u pismenosti, srpskoslovenskim i narodnim. To dvojstvo je oko 1700. godine imalo već petovekovnu tradiciju“.³ Tumačenja toga dvojstva (slično tome, docnije, i dva pisma), doticala su se suštine nacionalnog identiteta i kulture. Srpskoslovenski, koji se približavao ruskom, postao je jezik srpskog prosvetiteljstva, koji se razvijao na području Habzburške monarhije. Narodni govor, izvorno blizak dubrovačkom (hercegovačkom) – koji se docnije, tokom XIX veka, transformisao u kontekstu nove, ‚beogradske varijante‘, postajao je jezik moderne države. Veoma je indikativan uporedni primer književnosti franjevacu u Bosni XVII i XVIII veka, na narodnom jeziku, štampane ili preštampane ćirilicom. Upravo je ta književnost uticala na Dositeja da se odluči za narodni jezik. Drugi primer su moderni srpski jezik, i ćirilčno pismo, koje je Vuk Stef. Karadžić preuzeo iz govora Dubrovnika i zaleđa koji su se vekovima unazad beležili, i tako čuvali i razvijali, i na latinici i na glagoljici itd.

Modernoj srpskoj kulturi sopstveni prosvetiteljski diskurs postajao je sve udaljeniji i manje razumljiv, tako da prosvetiteljstvo, s prvobitnim srpskim barokom, nije dovoljno učestvovalo u procesima evropeizacije i modernizacije. Ukoliko je zaista bila „zanimljiv izuzetak u okvirima evropske istoriografije“, pošto se javila i vekovima razvijala u „tako izuzetnim političkim, društvenim i kulturnim prilikama“, traganje za njenim mestom „u okvirima evropske istorijske misli“ još uvek nije dovelo do jasnih odgovora na njenu ulogu u „nacionalnoj i političkoj emancipaciji naroda kojem je pripadala“.⁴ Slična logika istorijskog paradoksa bila je u prenošenju znanja i pismenosti u Beč, bez obzira na odnos Beča prema srpskom pitanju, i bez obzira na odnos pripadnika srpske elite prema austrijskoj carevini.

Usporeno sazrevanje srpske kulture, koja je upravo lišena, njihovom posebnosti, ili marginalizacijom, važnih modernizacijskih slojeva, ogleda se i u odnosu prema samoj pojavi Đorđa Brankovića. Ilarion Ruvarac je isticao njegove groteskne osobine, ne uviđajući složenost karaktera, prilika i barokne kulture. Branković je pripadao njenoj dalekoj periferiji. Ako je Branković ponudio, nakon Orbinija, prvi celovit narativ srpske istorije, Ruvarac je, svojom kritikom Brankovića, ustanovio jedan od obrazaca njenog nerazumevanja koji se, podveden pod paradigmu nacionalnog identiteta, sve isključivijeg u odnosu na evropski modernistički kontekst, ponekad svodio na vulgarno odbacivanje istorijskih slojeva koji su pripadali strukturi Habzburške monarhije. Drugim rečima, Ruvarac je ustanovio karakterističnu shemu „kritičke škole“ srpske istoriografije, jednoga deintelektualiziranog pozivitizma koji se, od Ruvarčevog vremena, zasniva na utvrđivanju činjenica lišenih racionalnog i dubinskog pronicanja u stvarnost koja obično nije odgovarala docnijim ideološkim obrascima. Na gotovo istovetnoj liniji mišljenja, potvrđujući da je njegovo poniranje u građu bilo vrednije od ideološkog klerikalizma, Jovan Radonić je, pretresajući njegove političke metamofoze, istakao kako je Branković zastupao interese erdeljskog kneza Apafija, uče-

² Radovan SAMARDŽIĆ, „Vuk Stefanović Karadžić. Treća knjiga ‘Srpskih narodnih pjesama’ Vuka Stefanovića Karadžića“, *Pisci srpske istorije*, 389–415.

³ Pavle IVIĆ i Aleksandar MLADENOVIĆ, „O jeziku kod Srba u razdoblju od 1699. do 1804.“, *Istorija srpskog naroda*, 4, II, Beograd, 1986, 69.

⁴ Radovan SAMARDŽIĆ, „Kraljevstvo Slovena u razvitku srpske istoriografije“, *Kraljevstvo Slovena*, Zrenjanin, 2006, CXVII–CXVIII.

stvovao u njihovim pograničnim pregovorima s Turcima, zatim prešao na austrijsku stranu i učestvovao u zaveri protiv Apafija, da bi od najveće važnosti bio Brankovićev doživljaj Rusije gde je tek osetio da je Erdelj za njega tuđinska zemlja, a Rusija i slovinstvo su mu bliži. Radonić je smatrao da se Branković tek od zatočenja u Beču, 1689, „definitivno formirao kao Srbin“. Brankovićeve posebnosti preciznije je ustanovio Jovana Skerlić. Za njega je Branković bio „jedini svetovnjak među piscima srpskoslovenske škole“, i „prvi radnik na modernoj istoriji srpskoj, čovek koji je dugo i jako uticao na razvoj srpske historiografije“, ali i slab pisac „koji nije vladao srpskim jezikom i vrlo je slabo pisao srpski“. I Radonić je primetio da Branković nije u potpunosti znao nijedan jezik, a nastupao je, i u tome je bila njegova prednost i u politici i u nauci, tako da je ostavljao utisak veoma učenog poliglote, dok je njegov fond konkretnog izražavanja bio srpskoslovenski čija se, vremenom sve bleđa srednjovekovna osnovica, dopunjavala turcizmima, rusizmima i polonizmima. Veoma korisno bilo je i ukazivanje Jorja Tadića na Brankovićev ilirizam. Tadić je podsetio kako je Branković „prvi formulisao osnovne zahteve u borbi za postizanje političke autonomije i očuvanje verski slobode“, dok se u njemu provlačilo i živo osećanja zajednice svih slovenskih naroda, naročito „ilirskih“. ⁵ Milorad Pavić je u jednom trenutku Brankovićevu pojavu i ulogu poistovetio s potrebama tek potonjeg vremena: „srpska barokna historiografija bila je neprekidno u službi budućnosti svoga naroda, u energičnim nastojanjima da ga odbrani od pokušaja odnarođavanja u austrijskoj imperiji i mletačkoj republici i da mu pomogne da opstane pod turskom okupacijom“. Zapravo se dugo zanemarivalo da je, u traganju za nacionalnim identitetom u historiografiji i kulturi srpskog baroka, koji je otvarao prostor epohi prosvetiteljstva, najvažnija pojava u složenoj zbrci ideoloških i identitetskih slojeva, u ukupnoj Brankovićevoj pojavi, bila njegova spremnost da u u svoje izlaganje unosi materijale iz usmenog epskog predanja. ⁶

Hronike su uspostavile važan kontinuitet u odnosu na neposrednu prošlost i budućnost ispitivanja i promišljanja celine jedne istorije koja se vezivala za još uvek nejasan amalgam nacija okupljenih podzajedničkim ilirskim ili slovenskim imeniteljem. U tom smislu je najcelishodniji osvrt na Mavra Orbinija kojije u Pezaru 1601, na počecima epohe baroka, objavio *Il Regno degli Slavi*, prvu zajedničku istoriju Južnih Slovena. Posmatrač povlačenja južnoslovenskih zajednica u rudimentarne oblike života na isturenim granicama novih civilizacija, svedok zamiranja njihovih kultura, Orbini se, sa svojim prethodnikom, hvarskim dominikancem Vinkom Pribojevićem, ponekad smatra pretečom panslavizma i ideja južnoslovenskog okupljanja. Pod utiskom veličine i zamaha osmanskih osvajanja, Orbini se opirao i mletačkom i habzburškom imperijalizmu. Dok je, vođen porivima koji su bili i humanistički i antikvarni, lutao lavirintima mitova i etimologija, kod Orbinija je sazrelo jedno iskreno, široko rodoljublje koje ga je navodilo da Slovenima proglašava ne samo Ilire i Trčane, nego i sve rimske careve potekle s njegove strane Jadranskog mora. Svestan da se čitaocima obraća u razdoblju preloma i sudbonosnih odluka, u godinama razvučenog i konfuznog Dugog rata koji je na turskoj strani najavljivao neizvesnost i povremenu

⁵ Jorjo TADIĆ, „Đorđe Branković. Od baroka do klasicizma“, *Srpska književnost u književnoj kritici*, Beograd, 1966, 61–65.

⁶ Ilarion RUVARAC, *Odlomci o grofu Đorđu Brankoviću i Arseniju Crnojeviću patrijarhu*. Beograd, 1986, 2; Jovan SKERLIĆ, *Srpska književnost u XVIII veku*, SKA, Beograd, 1909, 53–61; *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd, 1953, 28; Jovan RADONIĆ, *Grof Đorđe Branković i njegovo vreme*. Beograd, 1911, 137; Jorjo TADIĆ, *Đorđe Branković. Od baroka do klasicizma. Srpska književnost u književnoj kritici*, Beograd, 1966, 61–65; Milorad PAVIĆ, *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII vek)*, Beograd, 1970, 526; Jelka REĐEP, *Grof Đorđe Branković i usmeno predanje*, Novi Sad, 1991, 243–293.

anarhiju, Orbini nije skrivao sklonost da svoje srpske i hrvatske susede posmatra u dobronamernom jedinstvu koje bi trebalo da postane područje nove politike papskog Rima. Ali čim se njegov spis, zbog šizmatičkih pisaca koje je navodio baveći se istočnopравoslavnim svetom, našao na Indeksu zabranjenih knjiga, moglo se naslutiti da Sveta stolica ne prihvata njegovo razumevanje prošlosti i karaktera slovenske zajednice, koje je u sebi nosilo i osećanje za budućnost.

Cela jedna generacija protekla je od smrti grofa Đorđa Brankovića 1711. do pojave *Stematografije* Hristofora Žefarovića 1741, u kojoj su okupljeni simboli srpskih i ostalih ilirskih zemalja. Heraldika i mitologija *Stematografije* bile su takođe samo jedan sloj u porukama koje su otkrивale novu političku, ekonomsku i društvenu stvarnost nakon Beogradskog mira 1739. Strasti su se uzburkale novom srpskom seobom i austrijskim gubitkom Beograda. Ali obnova ratova Austrije i Turske nije suštinski omela nastanak, najmanje u ekonomskom smislu, jednoga gotovo jedinstvenog društva, sa obe strane granice. Liberalizacija trgovine i dunavske plovidbe iz 1718. podstakla je ujedinjavanje oko opipljivih, poslovnih interesa, srpskog građanstva u Podunavlju, i onog dela društva u Turskoj koje je svoj napredak nastojalo da obezbedi povlasticama koje je nudila habzburška vlast dok je podsticala doseljavanje i ulazak u vojnu službu. Srpska građanska kultura u Podunavlju je mogla videti podsticaj i u kontrastima, pre svega konfesionalnim, sa svojom okolinom. Ta okolnost nije važila samo za podunavske Srbe. Sam Žefarović rodio se u grčko-cincarskoj sredini.

Stematografija je odražavala opipljivu, narodnu stvarnost, koja je nastajala još u prekratima i smutnjama Dugog rata, da bi se i odnosi unutar dotad celovite, kao nedovoljno definisane i izgrađene narodne mase počeli remetiti tokom Kandijskog i Morejskog rata u epopejama koje su osvetlile prve razlike među tadašnjim Hrvatima, Srbima, Bošnjacima i Crnogorcima, bez obzira na svoj neposredan karakter albuma gravira i heraldike. *Stematografija* je i zbirka stihova, kojima se Žefarović ugledao i na pismene i nepismene, poznate ili zaboravljene pesnike koji su, preuzimajući i ulogu brižljivih hroničara, beležili događaje koje su njihovi junaci, ili prost puk, mogli smatrati važnim, nekad i sudbinskim. Ali ni *Stematografija* nije bila u tom smislu isključiva, da je težila nekoj rigidnoj karakterizaciji nacionalne identifikacije. Slično Andriji Zmajeviću koji je, u prethodnoj, Brankovićevoj generaciji, opevao dvorove Nemanjića na ostrvu pred Perastom, ili Dubrovčaninu Đuri Matijaševiću koji je slavio hrvatske, srpske, bošnjačke i ugarske junake, ili franjevcu Andriji Kačiću Miošiću, itd., Žefarović je u *Stematografiji* „dao stihovane pohvale predela Dušanovog carstva, uključujući i druge krajeve, sve do Hrvatske u pesničkim devizama uz grbove“. Konceptualna širina je Žefarovića svrstala i uz pesnike savremenike poput Vasilija Petrovića Njegoša, Jovana Rajića, Gavrila Stefanovića Venclovića, Zahariju Orfelina ili Jovana Čarnojevića, koji je ostavio spev na latinskom *De bello Pannonico* (1740).⁷

Grbovnik *Stematografije* je postao izvor za insignije srpske države koja se obnavljala, dok su, na putanji modernizacije, postajale sve snažnije težnje da se njen karakter mitologizira, klerikalizuje i podredi ruskom mitu koji je privlačio i srpske izbeglice koje su, već u narednoj generaciji, u ogromnom etničkom i prostornom okruženju, brzo i bez traga nestajale. Tu kulturno-ideološku konfuziju naročito je koristila Karlovačka mitropolija. Domen koji bi se mogao smatrati istorijskim neuspehom srpske prosvetiteljske kulture bila je obuzetost ruskim prodorom u srpski jezik koji je, u svojoj klerikalnoj varijanti, bio gotovo nerazumljiv. Jedan od nekoliko stotina naslova prosvetiteljske književnosti i istoriografije koji je uspeo da

⁷ Milorad PAVIĆ, „Srpska književnost baroka“, *Istorija srpskog naroda*, 4, II, Beograd, 1986, 179.

se nametne savremenima bila je *Istorija* Jovana Rajića koja je, štampana 1790. u Beču, postavila nove osnove nacionalne emancipacije koje su počeli prihvatati i ustanici nakon 1804.

Tokovi srpskog baroka i prosvetiteljstva, oni koji se iščitavaju u ideološkim porukama historiografije i njenih odjeka u političkoj stvarnosti, postaju naizgled složeniji i, istovremeno, preciznije postavljeni, ukoliko se posmatraju iz vizure hrvatskog i, naročito, dubrovačkog ilirizma.⁸ Razbarušenost, visoki idealizam i opštost ideologija srpske i hrvatske historiografije čine ih u svakom smislu baroknom. Istoriografija srpskog baroka prati se tek od, u svemu izuzetne, pojave grofa Đorđa Brankovića. Karakterologija njegovih ideja i poruka delimično pripada poslednjoj deceniji XVI veka, obeleženoj ideološkom fantastikom obnovljenih sanjarenja o krstaškom poduhvatu koji će okončati osmansku vladavinu i osloboditi hrišćanske narode i hrišćanske svetinje. Branković je takođe prerano pozivao na opšti oslobodilački pokret čiji je ilirizam najavljivao, vek ranije, nacionalni karakter Srpske revolucije, čiji se modernitet zasnivao i na ekonomskoj moći, sasvim skorašnjoj, političkog i vojnog liderstva, i na uvažavanju ideoloških, nekad i istoricističkih poruka srpskih prosvetitelja, čiji su koreni duboko u srpskom baroku. Gotovo sličnom putanjom je Vuk Stef. Karadžić, sa osloncem na Dositeja Obradovića koji je u pripadao i prethodnoj prosvetiteljskoj epohi, iskoračio u kulturu evropskog romantizma.

SEARCHING FOR NATIONAL IDENTITY IN THE SERBIAN BAROQUE AND ENLIGHTENMENT

In Serbian prerevolutionary society, confrontations between traditional Church hierarchy and emerging institutions of national self-government marked processes of national emancipation. An important dichotomy was a lack of ability of the oral Serbian culture, legitimized by the Serbian revolution, to adapt itself to the enlightened discourse of the traditionalist citizenry and clergy in towns along the Danube river, which were alienated from illiterate peasantry and insurgent society. National mythology was rooted in ideological appropriations of national epic songs, whose topics and heroes were shared with neighboring nations, and only modestly in rationalist historiographic researches. Nation was in both cases, Serbian and Croatian, an ideological construction related to South Slavic origin, ethnic cultural unity and fighting against Ottomans. Historiography of the Serbian baroque is in its origins related to an exceptional personality of Count Đorđe Branković. His ideas and messages belonged to the last decade of the 16th century, characterized by fantastic ideological constructs and dreams upon a crusade which would end the Ottoman domination upon Christians and liberate them and their sacred places. Branković was mobilizing too early for a general liberation movement, announced by Illyrianism, and which was realized a century later in the course of the Serbian revolution. Its modernity was founded on realistic economic grounds, controlled by its political and military leadership, as well as upon acceptance of ideological and historicist messages of Serbian enlightened intellectuals, who were deeply rooted in the Serbian baroque. Taking a similar way, Vuk Stefanović Karadžić, following and surpassing enlightened Dositej Obradović, announced a culture of Serbian Romanticism.

Keywords: national identity, Serbs, Croats, historiography, culture, baroque, enlightenment“

⁸ Zrinka BLAŽEVIĆ, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb, 2008, 319–336.

Literatura:

- BLAŽEVIĆ, Zrinka. *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb, 2008.
- INGRAO, Charles. *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. Cambridge, 1994.
- Istorija srpskog naroda*, 4, II, Beograd, 1986.
- ORBIN, Mavro. *Kraljevstvo Slovena*. Zrenjanin, 2006.
- PAVIĆ, Milorad. *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII vek)*. Beograd, 1970.
- RADONIĆ, Jovan. *Grof Đorđe Branković i njegovo vreme*. Beograd, 1911.
- RADONIĆ, Jovan. *Đurađ II Branković, „despot Ilirika“*. Cetinje, 1955.
- REĐEP, Jelka. *Grof Đorđe Branković i usmeno predanje*. Novi Sad, 1991.
- SAMARDŽIĆ, Radovan. „Đorđe Branković. Istorijske i političke osnove prvoga srpskog programa“. *Pisci srpske istorije*, Beograd, 2009.
- SAMARDŽIĆ, Radovan. „Vuk Stefanović Karadžić. Treća knjiga ‘Srpskih nadonih pjesama’ Vuka Stefanovića Karadžića“. *Pisci srpske istorije*, Beograd, 2009, 389–415.
- SKERLIĆ, Jovan. *Srpska književnost u XVIII veku*. Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1909.
- SKERLIĆ, Jovan. *Istorija nove srpske književnosti*. Beograd, 1953.
- TADIĆ, Jorjo. Đorđe Branković. „Od baroka do klasicizma“. *Srpska književnost u književnoj kritici*, Beograd, 1966.

‘PROSVIJEĆENA’ MODERNIZACIJA I TOLERANCIJA U HABSBURŠKOJ MONARHIJI U 18. STOLJEĆU: PROBLEMI PRISTUPA – KONFLIKTNI KONCEPTI I KONTRADIKTORNE PRAKSE

Drago Roksanđić

UDK: 342.724(436-89)“17“

Sažetak: Vjerska trpeljivost u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću, točnije, u reformskom razdoblju u drugoj polovici vijeka, dijeljeno je iskustvo epohe europske Prosvijećenosti. Utemeljena je u kritičkom propitivanju različitih shvaćanja trpeljivosti u rasponu od Voltairea i Rousseaua do Febroniusa i Muratorija. Njezina su povijesna izvorišta dublja. Monoteistički eklezijalni i monarhijski univerzalizam od 15. do 17. stoljeća iscrpljuju se u dugotrajnim cikličkim konfliktima s više europskih epicentara pa u 18. stoljeću ključnim postaje pitanje kako konfesionalne aspekte trpeljivosti povezati sa sekularnim imperativima slobode savjesti. S vremenom je vjerska trpeljivost za prosvjetitelje sve manje interkonfesionalni, a sve više intrakonfesionalni problem s etičkim i političkim implikacijama. Za prosvijećene apsolutiste, poput Habsburgovaca u to doba, bitni su njezini sekularni aspekti. Ključno je pitanje kako osigurati mir i boljitak u društvu. Radilo se o tome da se religiju svede na „društvenu činjenicu“ (*un fait social*) podložnu načelu korisnosti ili na superstrukturu koja legitimira i reprezentira materijalne interese društva. U oba je slučaja religijska tolerancija postajala i sekularni fenomen.

Ključne riječi: Habsburška Monarhija, Habsburgovci, 18. stoljeće, prosvjetiteljstvo, kame-ralizam, vjerska trpeljivost

Voltaire u *Filozofskom rječniku*, jednome od svojih „najzrelijih filozofskih djela“ (D. Grlić 1982: 436), zaključujući natuknicu o toleranciji (u prvom izdanju) – nakon mnoštva nesmiljenih kritičkih opservacija o kršćanskoj intoleranciji od apostolskih vremena do njegove suvremenosti – u jednom dahu zapisuje: „Vidite Sultana: on upravlja gebrima, banijancima, grčkim hrišćanima, nestorijancima, rimokatolicima. Prvi koji pokuša da stvara nered bude nabijen na kolac, i svi su mirni“ (Voltaire 2009: 334). Da nam nisu poznati njegova *Rasprava o toleranciji* i brojne druge formulacije shvaćanja istog pojma, mogli bismo pogrešno zaključiti da Voltaire zagovara „sultansko“ shvaćanje tolerancije u 18. stoljeću.¹

¹ O ambivalencijama Voltaireova odnosa prema islamu i Osmanskom Carstvu, vidjeti: Hišam Džait, *Evropa i islam* (Sarajevo 1989²), a posebno potpoglavlje „Francuski intelektualci i islam. 1. Filozofi prosvjetiteljstva: Voltaire i Volney“ (str. 27–34).

Rousseau, sa svoje strane, pišući o „građanskoj religiji“ u *O društvenom ugovoru...*, odrješit je već u prvoj rečenici: „Čim lj(udi) žive u društvu, treba im religija koja ih održava (LVI). Nikada narod nije postojao niti će postojati bez religije i ako mu je nikako ne damo, stvorit će je sam od sebe ili će biti žrtvovan“ (Rousseau 1993: 98). Napravivši razliku između „religije čovjeka“ i „religije građanina“, svoju pažnju usredotočuje na potonju: „Druga je dobra u tome što sjedinjuje božanski kult i ljubav prema zakonima i što čineći od domovine predmet obožavanja građana, ona ih uči da služiti državi znači služiti bogu“ (Rousseau 1993: 98). Svjestan je teškoća koje proistječu iz ovakva shvaćanja „religije građana“: „Ona (tj. „religija građana“ – [opaska autora]) je nadalje loša kada, postajući isključivom i tiranskom, čini narod krvoločnim i netolerantnim tako da odiše samo strahotom i pokoljem te misli da čini sveto djelo ubije li svakoga tko ne prihvaća njezine bogove i njezine zakone. Nije dopušteno (sic!) svezati čvor pojedinačnoga društva na uštrb ostatka ljudskog roda“ (Rousseau 1993: 99). On ne pronalazi rješenje za problem koji je otvorio, ali ne izbjegava kategoričke imperitive: „...moramo tolerirati sve one koj(i) toleriraju druge, samo ako njihove dogme nemaju ništa suprotno dužnostima građanina. Ali tkogod kaže: izvan crkve nema spasenja, mora biti otjeran iz države, osim ako je država crkva“ (Rousseau 1993: 103). Zamijenimo li uvjetno pojam „država“ pojmom „vladar“, naći ćemo se u Voltaireovu „sultanskom“ krugu. Njegova *Razmatranja o vladavini u Poljskoj i o njezinoj namjeravanoj reformi* sadržavaju ne samo brojne formulacije koje praktičnopolitički nužno reproduciraju ionako teške konflikte s Prusijom i Rusijom, nego i takve koje Poljaci njegova doba nikako ne mogu prihvatiti, odričući se teritorija pretežno naseljenih poljskim akatoličkim podanicima: „Počnite od toga što ćete suziti svoje granice, ako hoćete reformirati svoju vladavinu“ (Rousseau 1993: 171). Dakle, „društveni ugovor“ je to uspješniji što je politička zajednica više monokonfesionalna, dakako, na Rousseauovim političkim pretpostavkama (Rostrowski 1990: 69–89). Rousseau u biti nema rješenja za probleme koji proistječu iz multikonfesionalnosti poljske države, a koji su u konkretnom slučaju u vezi s činjenicom da su brojni poljski podanici pravoslavni i protestanti.

Polazeći od nemogućnosti areligijske političke zajednice, Voltaire i Rousseau, svaki na svoj način, moraju se suočiti s pitanjem o implikacijama religijskog i napose konfesionalnog pluralizma. Oni ga u biti samo etički razrješuju. U „Molitvi Bogu“ u *Raspravi o toleranciji*, Voltaire kaže: „Ne obraćam se stoga više ljudima; obraćam se tebi, Bože svih bića, svih svjetova i svih vremena: (...) Nisi nam dao srce da se mrzimo i ruke da ubijamo; učini da pomognemo jedni drugima podnositi teret mučnog i prolaznog života;...“ (Voltaire 1988: 122).² Zaključni obrat je etički imperativ: „Vrlina nije dobro, to je dužnost; i ona je različite vrste, nekog višeg reda“, ističe Voltaire (Voltaire 2009: 99). Isti problem rješava i Rousseau, a neupitna je samo njegova savršeno jasno izrečena dijagnoza: „Oni koji razlikuju građansku netoleranciju od crkvene netolerancije griješe. Jedna nužno vodi drugoj, te dvije netolerancije su neodvojive. Nemoguće je živjeti u miru s ljudima koje smatramo prokletima“ (Rousseau 1993: 102). Temeljni problem vjerske trpeljivosti za prosvjetitelje nije interkonfesionalne nego intrakonfesionalne naravi. Isusovački gojenac François-Marie Arouet, tj.

² Stoga dekristijanizacija revolucionarne Francuske kreće u smjeru sekularizacije religijskog izazova. Neuspjeh dekristijanizacije, pak, vodi k „imperijalnoj katoličkoj obnovi“, kao i sklapanju konkordata pod carskim uvjetima, odnosno – pored ostalog – mnoštvu akata o vjerskoj trpeljivosti prema akatolicima. Američka revolucija, nasuprot tome, konstitucionalno jamči individualne građanske vjerske slobode, „dekonfesionalizirajući“ na taj način projekt američke nacije, a istovremeno otvarajući skoro neograničene mogućnosti razvoja religijskog pluralizma (Jefferson 1984., uputnica „Religious freedom“).

Voltaire, postavlja ga u dugome povijesnom trajanju: „Sveti Toma je toliko iskren da priznaje da hrišćani nisu zbacili careve s prestola samo zato što nisu mogli. Njihovo mišljenje je bilo da ceo svet mora biti hrišćanski. Prema tome, oni su obavezno bili neprijatelji celog sveta, dok nije preobraćen (Voltaire 2009: 333). U evangelizaciji svijeta, naglašava Voltaire, kršćani se ne prestaju međusobno sporiti i osporavati: „Oni su međusobno bili neprijatelji jedni drugima u svim spornim stvarima. (...)...i od toga vremena sve do danas hrišćanska crkva kupa se u krvi“ (Voltaire 2009: 333)³. U tome je za Voltairea ključna razlika između židovskog i kršćanskog monoteizma: „Jevreji su poštovali svog Boga; ali nikada se nisu čudili što svaki narod ima svoga“ (Voltaire 2009: 333).⁴

Previđajući na tom mjestu različite mogućnosti čitanja *Starog zavjeta*, kao i različite reference na židovsku povijest, Voltaire, kao i drugi prosvjetitelji u 18. stoljeću, previđaju i učinak dugotrajne „tranzicije“ iz „politeističkih“ u „monoteističke“ religije, iz kulturnih religija u religije Knjige, iz kulturno limitiranih religija u univerzalne religije, odnosno, iz „primarnih“ u „sekundarne“ religije, iz religija sinkretičkih akulturacija u religije antagonističkih akulturacija, dakle, probleme koji nisu u vezi samo s poviješću kršćanstva (Assmann 2004: 7–8).⁵ Spomenutom „tranzicijom“ uspostavljaju se konkurentni, međusobno isključivi odnosi između „istinskih“ i „lažnih“ vjera i to sinkrono s konstituiranjem teritorijalnih političkih zajednica, dakle, takvih koje se prije ili kasnije neizbježno suočavaju s izazovom univerzalnog religijskog legitimiteta. Jedne i druge institucionaliziraju se kao vlasti, tj. kako duhovne, tako i svjetovne. Neovisno o tome u kakvim su kada sve mogućim odnosima te kako se sve očituju prema svojim sljedbenicima i onima koji to nisu, odnosno, prema svojim podanicima i onima koji to nisu, duhovno sljedbeništvo i svjetovno podaništvo u europskom „starom poretku“, eklezijalni i monarhijski univerzalizam iscrpljuju se u dugotrajnim cikličkim konfliktima s više europskih epicentara od 15. do 17. stoljeća.

Neovisno o različitim mogućnostima „čitanja“ modernih shvaćanja tolerancije, neupitno je da su ona od 1555. i/ili 1598. prije političke nego moralne ili vjerske naravi, ako ni zbog čega drugog onda zato što je riječ o zakonskim odredbama i uredbama nastalima s ciljem da osiguraju mir u društvu (Barlow 1999: 11). Rasprava o toleranciji time je u biti sastavni dio ograničavanja crkvenog utjecaja, što čak i Gabriela Marcela navodi na zaključak da je tolerancija u tom smislu prije svega jedna „contre-intolérance“ (Barlow 1999: 12). Međutim, Nanteski edikt osim što je „pakt o nenapadanju“ nema nikakva utjecaja na interkonfesionalno približavanje u Francuskoj. Čak ni Erazmo ili Montaigne, kao ni bilo tko od velikih protestantskih reformista nisu „tolerantni“ u smislu u kojem se danas koristi taj pojam (Barlow 1999: 21).⁶

Bitka za modernu toleranciju prije svega je urbani fenomen. U urbanom prostoru (*urbs*), koji je i zajednica vjernika (*ecclesia*) i zajednica građana (*civitas*), kultura vjerske trpeljivosti egzogene je naravi, a za njezino su održanje i urbanu interiorizaciju presudni autoritet na-

³ Rješenje kršćanskih međusobica ponovno je u etički utemeljenoj toleranciji: „Ova strašna nesloga koja traje već toliko vekova, velika je pouka kako treba međusobno da praštamo greške koje činimo; nesloga je veliko zlo ljudskog roda, a trpeljivost joj je jedini lek“ (Voltaire 2009: 336).

⁴ Vidjeti oprečni pristup katoličkoj tradiciji tolerancije: «Religious Toleration» i «History of Toleration» u: *Catholic Encyclopaedia* <http://www.newadvent.org/cathen/14763a.htm> (30. listopada 2011., 0:41).

⁵ Vidjeti, također: Jan Assmann, *Monoteizam i jezik nasilja*, Beograd 2009,

⁶ U 16. stoljeću pojam *tolérer* još je uvijek jako obilježen svojom latinskom etimologijom: *tolerare* je *porter* (nositi). Indoeuropski korijen nalazi se u imenu grčkog diva Atlasa koji na svojim ramenima nosi svijet. U klasičnom latinskom

dređene vlasti i, nadalje, prednosti i koristi koji se njezinim prakticiranjem stječu. Takav je jedan primjer potkraj 16. stoljeća Livorno, koji Medici pretvaraju od malog primorskog grada u veliki *porto franco*, pozivajući trgovce iz „cijelog svijeta“ da se u njemu slobodno nastane i posluju, neovisno o vjeri. Novo stanje postaje neupitnim kada ga instituiraju i kada za njega postanu odgovorne gradske vlasti (Do Pacq et al. 2010: 19, 21). Kada se religiju svede na „društvenu činjenicu“ (*un fait social*), podložnu načelu korisnosti ili na superstrukturu koja legitimira i predstavlja materijalne interese društva, religijska tolerancija postaje i sekularni fenomen (Do Pacq et al. 2010: 11). Religijska *convivenza* stječe unutrašnju urbanu logiku i to po mjeri njezinih aktera, njihovim praksama i razlozima koji ih lokalno motiviraju, a to je proces u kojem se reflektira autonomija političkog razuma (Do Pacq et al. 2010: 15). Međutim, religijska *convivenza* nije cilj po sebi jer ona oscilira između netrpeljivosti i ravnodušja koje ju nadilazi, omogućujući akterima da djeluju ne pitajući se o identitetu „drugoga“ (Do Pacq et al. 2010: 17). Time je religijska *convivenza* oblik apropiacije urbanog prostora (Löw 2001).

Vjerske „obnove“ od 16. do 18. stoljeća, dakle, više nisu u konfesionalnom singularu. Rimokatolička je s jedne strane najveća gubitnica, ali je s druge i najveća dobitnica, napose zbog globalne ekspanzije rimokatoličanstva. Međutim, ustrajne protestantske „obnove“ od 16. do 18. stoljeća s prepoznatljivim teritorijalno-političkim težištima, dugotrajni osmansko-islamski pritisak na Jugoistočnu, Srednju i Istočnu Europu od 14. do 18. stoljeća te „povratak“ pravoslavlja u Europu u europeiziranoj ruskoj imperijalnoj „obnovi“ ograničuju učinke brojnih inačica „konfesionalnog discipliniranja“.⁷ Otvaraju se brojne mogućnosti sekularnoga, filozofijsko-teologijskog, ali i, prvi put u europskoj povijesti, kulturnog, političkog te ekonomskog rekonceptualiziranja Europe u svjetskom obzorju. Zajednički je nazivnik svih tih rekonceptualizacija „antropocentrički obrat“, koji, neovisno o svim mogućim izvođenjima, ima božansko ishodište i uporište, ali, sve učestalije, racionalističku argumentaciju: „Cette nouvelle conception de la foi repose sur deux arguments: Dieu a donné la raison à l'homme pour qu'il puisse se sauver par la connaissance et il est possible de connaître les vérités les plus importantes du christianisme par la méditation de la parole

tolerare dobiva i značenje *supporter* (podnositi), *endurer* (trpjeti) nešto što je više ili manje neugodno. U 18. stoljeću *l'intolérance* za francuske filozofe postaje simbol tiranije, odbijanja rasprave, ograničene i priglupe autoritarnosti, odnosno, neprijatelj slobode. Nasuprot tome, *la tolérance* stječe nove vrline, iako nesretni glagol *tolérer* češće ima pasivna (*supporter avec constance*, ustrajno podnositi) nego aktivna značenja (*faire preuve de compréhension et d'ouverture*, dokazati razumijevanje i otvorenost) (Barlow 1999: 22, 23).

⁷ „Lončići su bili pomiješani“ već u 16. stoljeću: „François Ier, très chrétien, s'unira avec les musulmans, contre Charles Quint, très catholique. François Ier donnera de l'argent aux lutériens d'Allemagne, pour les soutenir dans leur révolte contre l'empereur; mais il commencera selon l'usage, par faire brûler les lutériens chez lui“ (Delon 1997: 1049–1050. Citat iz Voltairova *Dictionnaire philosophique*). Tome prethode, a i sljede, projekti „vjerskog mira“, dijelom „endogene“, a dijelom „egzogene“ europske naravi. Među njima se ističe onaj Cusanov *De pace fidei*: „Il concetto di pace della fede di Cusano, svolto nella celebre opera *De pace fidei*, redatta nel 1453 sotto lo *choc* dell'avanzata dei Musulmani turchi e la caduta di Constantinopoli, non ci pare riconducibile ad alcuno dei più comuni concetti di tolleranza oggi accettati: dal concetto generale, con cui si indica la coesistenza pacifica tra confessioni diverse e il loro reciproco riconoscimento, a quello dell'affermazione delle libertà di coscienza individuali del cosiddetto „libertinismo spirituale“, fino a quello di alcuni pensatori dell'illuminismo, che interesse per tolleranza la reciproca sopportazione delle diverse debolezze umane, per giungere alla libertà religiosa e alla religione della libertà dei primi filosofi del Novecento italiano su fondamento politico e giuridico come nell'opera del Ruffini“ (Graziella Federici Vescovini, „L'irenismo di Nicolò Cusano“, u: Sina (a cura di) 1991: 27–28). Mnogo je poznatiji s time u vezi Erasmo Roterdamski, koji je ne samo danas jedan od najcjenjenijih modernih humanista, nego i svojevrsni simbol europske humanističke tradicije uopće, napose zbog svog shvaćanja i prakticiranja tolerancije u dobu intolerantnih.

du Dieu sans qu'il soit nécessaire de passer par la médiation d'une Église; la conscience a des droits inviolables, même lorsqu'elle se trompe et s'égare c'est un crime de l'outrager, et Dieu punira plus sévèrement l'injustice que l'erreur" (Delon 1997: 1049).

Onog trenutka kada se dođe do spoznaje da je nepravda prema drugom čovjeku veći grijeh nego vjeroispovijedna zabluda, poimanja trpeljivosti dobit će značenja koja će daleko prelaziti granice duhovno/svjetovnog dualizma i postat će nerazlučiv dio ponajprije prirod-nopravnih shvaćanja temeljnih prava čovjeka i građanina, odnosno, povijesno alternativnog shvaćanja konstitucionalizma, šire, političke kulture.⁸

Važno je istaknuti da odlučujuće doprinose modernom shvaćanju tolerancije daju ljudi koji su po svojim osobnostima međusobno vrlo različiti, ali ih, pored ostalog, povezuje činjenica da intelektualno „angažirano“ reagiraju na kršenje vjerskih prava koja ugrožavaju moderno shvaćena ljudska i građanska prava (npr., Baruch Spinoza vs. židovsko pravovjere, John Locke vs. *Clarendon Code*, Pierre Bayle vs. katolička i protestantska hipokrizija, Voltaire u slučaju Calas itd., itd.). U Lockeovu slučaju, napose, uočljivo je da njegov empirizam nije limitiran na filozofsku refleksiju nego utječe i na njegovo javno djelovanje. Kada je o shvaćanju tolerancije riječ, čemu daje fundamentalne doprinose u modernoj europskoj tradiciji, njegovi se stavovi s praktičnopolitičkog stajališta mogu razumjeti i kao reakcija na *Clarendon Code*, kojima se ranih 1660-ih u Engleskoj obnavlja i širi religijski monopol Anglikanske crkve, ograničuju vjerska prava svih onih koji nisu anglikanci, ali ih se isto tako isključuje iz javnih službi itd. (Vernon 2010: IX). Tim su veći i izazovi religijske tolerancije. U 18. stoljeću ona se već odnosi na vjerska (metafizička, etička) uvjerenja, vjerske akte (poput obreda i drugih akata kojima se posvjedočuje vjersko uvjerenje) i same inovjernike u iskazivanju njihovih vjerskih uvjerenja (Newman 1982: 7). Locke je jedan od najzaslužnijih za širenje polja tolerancije.

U njemačkoj tradiciji, bitnoj za razumijevanje habsburških aproprijacija prosvjetiteljskih shvaćanja tolerancije, u novije doba iznova se ističe da su ključni mislioci, kao Immanuel Kant, Georg W. F. Hegel i Friedrich Schleiermacher studenti protestantske teologije (Graf, u: Seligman (ur.) 2004: 106)⁹. Kant, primjerice, nastavlja kritiku „skripturalnog univerzalizma“ sa svim njegovim obrednim i drugim implikacijama, što „systematically prevent the human being from fulfilling the demands of the moral law and the entire realm of morality“ (Erlewine 2010: 92). Kantov se projekt i sastoji u preoblikovanju prirode religije i Boga te isticanju etičkih vrijednosti univerzalne ljudske zajednice (Erlewine 2010: 29, 30).¹⁰ Budući da je čovjek u protestantskoj tradiciji «a notorious sinner», drugačije se postavlja i pitanje crkvene neprogješivosti, što olakšava izvođenje modernog poimanja tolerancije s protestantskog stajališta. Drugim riječima, ako vjera može pomoći ljudima da razumiju

⁸ „De valeur religieuse la tolérance accède ainsi progressivement au rang de valeur politique, mais elle suppose alors la définition d'un champ autonome du politique qui peut lui assigner certaines limites“ (Delon 1997: 1050).

⁹ Ponovljeni naglasak: „...the German Enlightenment, in spite of people like Mendelssohn and so on, has mainly been undertaken by German Protestant thinkers“ (Graf, u: Seligman (ur.) 2004: 107). Također: „...the autonomous self is something specifically Protestant“ (Graf, u: Seligman (ur.) 2004: 108).

¹⁰ Iggers 1983; Grafova kritika njemačkog prosvjetiteljstva postmoderno je intonirana: “My first point would be that religious language is a language of fiction. (...) You can use the same symbols, words, or narratives to build extremely opposite or different cognitive maps. (...) On the one hand, you can create strong images of the self, of social groups or collective actors. All these “God is on our side” theologies”. (Graf, u: Seligman (ur.) 2004: 107).

sami sebe u „relativnim pojmovima“, ista ta vjera omogućit će im da se vide „skeptično“ (Graf, u: Seligman (ur.) 2004: 108, 109)¹¹ Graf, očito, predlaže novo čitanje čitave njemačke prosvjetiteljske tradicije, napose kada je riječ o toleranciji.

Pritom je bitno imati na umu da je glavna njemačka ideja ideja konfesionalnog pariteta. U njoj je bit staroga njemačkog pravnog poretka, a s njime je u vezi ideja konsenzusa, koji je vrlo važan i u modernome njemačkom konstitucionalizmu, konstitucionalizmu države blagostanja. Međutim, to je nešto različito od tolerancije. Riječ je o prihvaćanju drugog ne kao drugog nego u vezi s nekim praktičnim razlogom (Graf, u: Seligman (ur.) 2004: 108). Kultura tolerancije u njemačkom je slučaju vezana za kontekst dijeljenoga, zajedničkog povijesnog iskustva prema kojem se svi individualni činitelji suglašavaju ostaviti otvorenima probleme „krajnjih uzroka“ ili prepustiti ih akademskoj raspravi (Graf, u: Seligman (ur.) 2004: 108).

Fenomenologija moderne grupne tolerancije ima dva vida, tj. jedan kojim se očituje tolerancija prema onima koji su izvan grupe (npr., članovi drugih religijskih grupa) i drugi, kojim se iskazuje tolerancija prema članovima vlastite grupe koji su unutrašnji disidenti, heretici, odnosno, koji su devijantni u odnosu prema religijskim normama. Stvar je u tome da se srednjovjekovna tolerancija odnosi na grupne identitete, a moderna na pojedince i njihove postupke (Seligman (ur.) 2004: 139). Srednjovjekovno poimanje zajednice podrazumijeva zajednicu kao posjednicu istine. Time su i granice zajednice podudarne s granicama istine. U modernim je zajednicama pojedinac taj koji se suočava s neizvjesnostima traganja za istinom. Međutim, tolerancija je moguća samo s vrijednosnog stajališta (Graf, u: Seligman (ur.) 2004: 140, 141).

Stoljeće između Augsburškoga vjerskog mira (1555.) i Vestfalskog mirovnog ugovora (1648.) doba je katoličke rekonkviste i obnove u habsburškim nasljednim zemljama. One u tome doista nisu jedinstven slučaj u Europi, ali su jedinstvene po tome što se rekonkvista i obnova zbivaju sinkrono s krajnje neizvjesnim suočavanjem s osmansko-islamskim izazovom u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi.¹² Neizvjesnim što zbog osmanske moći, što zbog ambivalentnih savezništava s ugarske strane i same uveliko „inficirane“ protestantskim herezama! Otuda su habsburške katolička rekonkvista i obnova, s jedne strane, od vladara do vladara, iz jedne dinastičke generacije do druge, krajnje oscilatorne, odnosno, pragmatične u skladu s imperativima dinastičkih interesa, a, s druge strane, u presudnim trenucima, nesmiljene u skladu s načelima *ecclesia militans* i to na *antemurale Christianitatis* – neovisno da li je riječ o vanjskim ili unutarnjim protivnicima.¹³ Dug je put u takvim uvjetima i do stabilnoga pravnog poretka u zemljama s mnoštvom povijesnih prava, a još duži do trpeljivosti među podanicima „opsjednutih“ konfesionalnih identiteta.¹⁴ Od Ferdinanda I. do Marije Terezije, dakle, dva i pol stoljeća, kada je o inovjernim podanicima riječ, ako ih se uopće trpjelo, najčešće se to činilo s ravnodušjem, točnije, s kalkuliranim ravnodušjem. Ravnodušja nestaje ako ima nade da će se „zabludjeli“ vratiti „jedinoj pravoj vjeri“.¹⁵ Bartonovi primjeri ipak zavode na „krivi put“.

¹¹ S time u vezi Graf upozorava na važnost Popkina (Popkin 2003).

¹² Salzburški evangelici raseljeni su između 1683. i 1733.

¹³ U posljednjim desetljećima 17. stoljeća inovjerci posvuda u Europi loše prolaze, od Ugarske do Francuske i Irske: „...1671 – 1681 kommt es zur Trauerdekade des ungarischen Protestantismus, 1685 zur Massenflucht der Reformierten aus Frankreich, 1695 zur Aufhebung der Glaubensfreiheit für die katholischen Iren, die nur vier Jahre lang praktiziert worden war, ...“ (25)

¹⁴ Peter F. Barton, „Der lange Weg zur Toleranz“ (Barton (hrsg.), Im Lichte 1981: 11–32).

Konfesionalni pluralizam u zemljama pod habsburškom vlašću i to na imperijalnom višegraničju postojano limitira šanse bilo kojem konfesionalnom ekskluzivizmu. Pruski kralj Fridrik II. shvaća to prije Habsburgovaca, doduše, poslije Sedmograđana (1568.) i Poljaka (1655.), ali ne toliko ranije da Habsburgovci ne bi mogli prihvatiti multikonfesionalni izazov. To postaje moguće tek kada se Habsburgovci i na svojim istočnim i na svojim zapadnim granicama na izmaku 17. stoljeća iznova suočavaju s izazovima interkonfesionalizma. Pomicanjem granica dinastičke vlasti daleko na ratovima opustošeni Jugoistok, od Južne Ugarske do Galicije, inovjernici postaju poželjni privilegijalno tolerirani podanici tamo gdje istovjernih zadugo ne bi moglo biti. Tako je, pored ostalih, „riješeno“ pitanje austrijskih evangelika, a tako se na habsburškom tlu nalaze i brojni pravoslavni Srbi, a ove dvije zajednice nisu jedine. Imperijalna stabilizacija, koja mora biti isto tako gospodarska kao i pravopolitička ili vojna, na prijelazu 17. u 18. stoljeće posvuda iziskuje aktivnu populacionu politiku. Vodi je Prusija, ali je vodi i Rusija, obje konkurentske sile. K tome, protestantski nezadovoljnici pod habsburškom vlašću uvijek mogu pokušati prijeći u Prusiju, kao i pravoslavni u Rusiju, što, uostalom, nerijetko i čine. S druge strane, neriješena pitanja u vezi sa statusom pravoslavnih podanika uvijek mogu izazvati Rusiju da se miješa u habsburške poslove, kao i Prusiju, kada je riječ o protestantima. Drugim riječima, čak i kada ne bi bilo nikakve volje za prosvijećenom modernizacijom na habsburškoj strani, geostrateški imperativi činili bi svoje.

Međutim, volja za dalekosežnim reformama u Habsburškoj Monarhiji itekako postoji i u prvoj i u drugoj polovici 18. stoljeća, a posebno sredinom stoljeća, u doba kada je Marija Terezija puna reformskog elana. Katolička obnova i imperijalna revitalizacija od 1740. do 1763. čine svoje i njezin je dvor stjecište intelektualnih elita u mnogim područjima znanja i umijeća. Ako ih osobno nema, njihove su knjige i, što je još važnije, njihovi su učnici tu gdje nastaje novi imperij na starim temeljima Svetoga Rimskog Carstva. Izlišno je spominjati njihova sada već dobro poznata imena. Važnije su njihove poruke i projekti, uključujući one koji se odnose na pitanje tolerancije: „Der Staat hat für alle Untertanen zu sorgen: Daraus ergibt sich die Pflicht der staatlichen Toleranz.“ (Pufendorf, u: Barton 1981: 29) Odatle do politike crkvenih reformi samo je jedan korak: „Der Herrscher hat für die Glückseligkeit seiner Untertanen zu sorgen, er kann, solange er das „Eigentliche“ nicht antastet, in die äußere Ordnung des Kirchentums bis hin in die gottesdienstlichen Zeremonien, ordnend eingreifen.“ (Christian August von Beck, u: Barton 1981: 30) Od njega potječe i stav koji je tako blizak protestantskim prosvjetiteljima: „Es ist eine reformatorische Erkenntnis, dass die Kirche im Spannungsfeld von Gottes Leistung, seiner gubernatio, und der Verwirrung der Menschen, ihrer confusio, existiert.“ (Barton 1981: 32) Odatle je već vrlo kratak put kojim prosvijećeni umovi poput Josipa II. shvaćaju kolika je „Schädlichkeit alles Gewissenszwanges“ (Lutz, u: Rendtorff 1982: 12).

Ipak, bitan je dinastički utilitarizam, koji nije uvijek prosvijećen, ali nastoji biti pragmatičan. Habsburška katedralistika („Oeconomische, Policey- und Cameral-Wissenschaft“) otvara mnogima dotad zatvorena vrata. Doista, „(i)t is true that religious toleration in Austria, as elsewhere in Europe, was brought about largely by non- or irreligious forces. (...) Joseph's ecclesiastical politics, like the rest of his statecraft, was secular but not secularistic. ...some historians argue that his policy of toleration was purely utilitarian...“ (O'Brien 1969: 5).

¹⁵ Marija Terezija, prema Bartonu, o moravskim evngelicima 1777.: „...in dem unglücklichen Religionsirrtum verfallene Unterthanen“(13). Josip II. bi u isto vrijeme isto tako sve dao za pokatoličavanje protestantskih podanika: „Ich würde alles hingeben, was ich besitze, wenn ich die Protestanten Ihrer Länder zu Katholiken machen könnte“ (Josip II. Mariji Tereziji, 20. srpnja 1777., u: Barton 1981: 13–14, bilj. 13).

Religijska kultura habsburške tolerancije također ne može biti zaobiđena. Josip II. nije vladar-mislilac, ali je vladar koji misli i asimilira utilitarne poticaje: "Both ultramontane and secularistic critics overlook the Edict's indebtedness to the enlightened Catholic thought represented by the anti-curial Rhineland bishop, Johann Nikolaus von Hontheim, alias Febronius, and the erudite archivist of Modena in Italy, Lodovico Muratori" (O'Brien 1969: 5–6). Dakle, mijenja se i Rimokatolička crkva, kao što se dirigitiranim državnim intervencionizmom reformiraju i druge crkve, odnosno, vjerske zajednice: „Concordia“ uključuje i „Toleranz“ i „Kirchenreform“ (Lutz, u: Rendtorff 1982: 26) u habsburškoj sekularnoj jurisdikciji. Srpsko pravoslavlje u Habsburškoj Monarhiji, primjerice, isto tako doživljava pomak od leopoldinske korporativno privilegijalne „Kirchen-Nation“ prema jozefinskoj individualnoj emancipaciji, duhovnoj i svjetovnoj.¹⁶ Analogne promjene zbivaju se i među protestantima i među Židovima pod habsburškom vlašću.

Na kraju, umjesto zaključka – važna napomena! Za razliku od protestantskih njemačkih teologa, katolički njemački teolog Sellmann, kojeg izdvajam među brojnim drugima, predlaže drugačije kritičko čitanje prosvjetiteljske tradicije, uključujući i poimanje tolerancije.¹⁷ Osporavajući racionalističku tezu o modernim društvima kao sekularnim, tj. društvima, u suštini, bez religijskih utjecaja („in ihrem Kernbereich als religiös unbeeinflusste Gesellschaften“), Sellmann se oslanja na više suvremenih mislilaca koji omogućuju religijsko redefiniranje temeljnih problema moderne (José Casanova i „öffentlicher Religion“, Thomas Luckmann i „religiöse Individualität“, Jürgen Habermas i „Post-Sekularität“, Hubert Knoblauch i „Entdifferenzierung von Religion und Kultur“, Rodney Stark i „Modernisierung der Religion“ itd.). Međutim, riječ je o „čitanjima“ *ex post facto*, koja su legitimna danas, kada je i pitanju suvremenost i koja tek posredno mogu biti poticajna za raspravu o problemima tolerancije u 18. stoljeću. Međutim, to je već druga tema.

‘ENLIGHTENED’ MODERNIZATION AND TOLERATION IN THE HABSBURG MONARCHY IN THE 18TH C.: PROBLEMS OF APPROACH – CONFLICTUAL CONCEPTS AND CONTRADICTORY PRACTICES

Religious toleration in the Habsburg Monarchy in the 18th century – more precisely, in the period of dynastic reforms taking place in the second half of the century – comes out from different traditions within the Habsburg realm, as well as from other European sources. It reflects controversial aspirations within the Habsburg empire facing challenges of the European Enlightenment. The article is focused upon distinctive notions of religious toleration, including references to Voltaire and Rousseau, as well as to Febronius and Muratori, who used to determine mostly attitudes toward it in the Habsburg Monarchy. It has been done by making references to changes of Habsburg

¹⁶ „...hat auch bei der Emanzipation der Orthodoxen nur die einzelnen Gläubigen ins Auge gefaßt, nicht wie ehemals Kaiser Leopold die „Kirchen-Nationen“ als Gesamtheit. Die Beschränkungen wurden aufgehoben, die es den Orthodoxen bisher verwehrten, in den Mittelstand, ins gehobene Bürgertum, in den Beamtenstand und ins Heer aufzuziehen“ (Barton 1981: 100).

¹⁷ Sellmann, Matthias, Religion und soziale Ordnung. Gesellschaftstheoretische Analysen, Campus Verlag, Frankfurt/New York 2007.

practices of toleration between the 15th and 17th centuries. In the 18th century, as the key question emerges the interrelationship between limits of the post-Tridentine Roman Catholic confessional toleration and challenges of the Habsburg Monarchy based on freedom of consciousness of its subjects. The essential dynastic concern is how to make social stability and prosperity possible.

Keywords: Habsburg Monarchy, the Habsburgs dynasty, 18th century, Enlightenment, Cameralism, religious toleration

Literatura

- ARNETH, Alfred R. v. *Maria Theresia und Joseph II., Ihre Correspondenz*, 3 Bde, Wien 1867.
- ARNETH, Alfred R. v. *Geschichte Maria Theresia's*. 10 Bde, Wien 1863–1879.
- ASSMANN, Jan. *Le prix du monothéisme*. Paris 2004.
- BAER, M. D. *Honored by the Glory of Islam. Conversion and Conquest in Ottoman Europe*, Oxford University Press, 2008.
- BARLOW, Michael. *Pour une théologie de la tolérance*, Desclée de Brouwer, 1999.
- BARRES, Egon, *Das Vorurteil in Theorie und Wirklichkeit*, Opladen 1974.
- BARTON, Peter F., *Jesuiten, Jansenisten, Josephiner*, Wien 1978.
- BARTON, Peter F., (ed.), *Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen. Eine Festschrift*, Wien 1981.
- BARTON, Peter F. (ed.), *Im Lichte der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen. Eine Festschrift*, Wien 1981.
- BOBBIO Norberto – Nicola MATTEUCCI, *Dizionario di politica*, Torino 1990.
- CHARTIER, Roger, „Le monde comme représentation“, *Annales E.S.C.*, no 44/6, 1989, p. 1505–1520.
- CONRAD, Hermann, (ed.), *Recht und Verfassung in der Zeit Maria Theresias. Die Vorträge zum Unterricht des Erzherzogs Josephs...*, Köln – Opladen 1964.
- DELON, Michel (sous la direction de), *Dictionnaire européen des Lumières*, Paris 1997.
- DIXON, C. S., D. FREIST, M. GREENGRASS (ed.), *Living with Religious Diversity in Early-Modern Europe*, Ashgate, 2009.
- DO PACQ, David; Mathilde MONGE; Laurent TATARENKO (sous la direction de), *Des religions dans la ville. Rapports et stratégies de coexistence dans l'Europe des XVIe – XVIIIe siècles*, Presses universitaires de Rennes, 2010.
- HIŠAM, Džait, *Evropa i islam*, Sarajevo 1989².
- Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, Paris 1751–1772.
- Vidjeti natuknice: *Tolérance, Intolérance, Conscience, Hérétiques, Persécuteurs...*, *Théocratie, Prêtres, Superstition...*
- ERLEWINE, Robert, *Monotheism and Tolerance. Recovering a Religion of Reason*, Indiana University Press, 2010.
- FRANK, Isnard, „Zum spätmittelalterlichen und josephinischen Kirchenverständnis“, u: E. Kovacs (ed), *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, Wien 1979.
- GRLIĆ, Danko, *Leksikon filozofa*, Zagreb 1982².
- HUDAL, Alois, A., *Die serbisch-orthodoxe Nationalkirche*, Graz 1922.
- IGGERS, Georg G., *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*. 2nd rev. edn., Wesleyan University Press, Middletown, Ct., 1983.

- JEFFERSON, Thomas, *Writings*, The Library of America, 1984.
- KAMEN, Henry, *Intoleranz und Toleranz zwischen Reformation und Aufklärung*, Wien 1967.
- KARNIEL, Josef, *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.*, Bleicher Verlag 1986.
- KOTTJE, R., B. MOELLER, (ed.), *Ökumenische Kirchengeschichte*, 3 Bde., C. Kaiser, Mainz, 1970–1974.
- LAURENS, H., J. TOLAN, G. VENSTEJN, *L'Islam et l'Europe, des origines à nos jours*, Odile Jacob, 2009.
- LONGENECKER, Stephen L., *Piety and Tolerance. Pennsylvania German Religion, 1700–1850*, The Scarecrow Press, Inc., Metuchen, N.J. & London, 1994.
- LÖW, Martina, *Raumsoziologie*, Suhrkamp 2001.
- LUTZ, Heinrich (Hg.), *Zur Geschichte der Toleranz und Religionsfreiheit*, Darmstadt 1977.
- MAASS, F., *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760–1790*, Bd. 2 (Fontes Rerum Austriacarum), Wien 1953.
- MITROFANOV, Paul von, *Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit*, translated from Russian by V. Demelič with an introduction by Dr. Hanns Schlitter, Wien 1910.
- MITSCHERLICH, Alexander, „Toleranz – Überprüfung eines Begriffs“, Wien, 1974.
- NEWMAN, Jay, *Foundations of Religious Tolerance*, University of Toronto Press, 1982.
- O'BRIEN, Ch. H., „Ideas of Religious Toleration at the Time of Joseph II. A Study of the Enlightenment among Catholics in Austria“ (*Transactions of the American Philosophical Society*, N.S. 59, Part 7, Philadelphia 1969)
- PATZER, Franz, (Hg.), *Kaiser Joseph II. und die Toleranz: 200 Jahre Toleranzpatent 1781–1981*, Rathaus, Wien 1981.
- POPKIN, Richard, *The History of Scepticism from Savonarola to Bayle*. Third, enlarged, edition, 2003.
- RENDTORFF, Trutz (Hg.), *Glaube und Toleranz. Das theologische Erbe der Aufklärung*, Gütersloher Verlagshaus Ged Mohr 1982.
- ROSTWOROWSKI, Emmanuel, „The Polish Commonwealth in the 18th Century Europe“, u: *Nation – Church – Culture. Essays on Polish History*, Catholic University of Lublin, 1990, str. 69–89.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Politički spisi*, Informator i Fakultet političkih znanosti, Zagreb 1993.
- ROUSSEL, B., M. GRANDJEAN, (ed.), *Coexister dans l'intolérance: L'Édit de Nantes (1598)*, Labor et Fides, Genève 1998.
- RUFFINI, F., *La libertà religiosa. Storia dell'idea*, Bocca, Torino 1901.
- SINA, Mario (a cura di), *La tolleranza religiosa. Indagini storiche e riflessioni filosofiche*, Vita e pensiero. Pubblicazioni dell'Università Cattolica del sacro Cuore, Milano 1991.
- SAGARRA, Eda, *A Social History of Germany, 1648–1914*, New York: Holmes & Meier, 1977.
- SAHLINS, M. D., *Au coeur des sociétés: raison utilitaire et raison culturelle*, Gallimard, Paris, 1998.
- SELIGMAN, Adam B., *Modest Claims. Dialogues and Essays on Tolerance and Tradition*, University of Notre Dame Press, 2004.
- SELLMANN, Matthias, *Religion und soziale Ordnung. Gesellschaftstheoretische Analysen*, Campus Verlag, Frankfurt/New York 2007.
- VERNON, Richard, (ed.), *Locke on Toleration*, Cambridge University Press, 2010.
- VOLTAIRE, *Rasprava o toleranciji. Povodom smrti Jeana Calasa (1763)*, Školske novine, Zagreb 1988.
- VOLTER, *Filozofski rečnik*, Edicija, Beograd 2009.
- VOLTAIRE, „Essai sur les mœurs et l'esprit des nations“, *Œuvres complètes*, XI, Garnier, Paris, 1878
- WALKER, Mark, *German Home Towns: Community, State, and General Estates, 1648–1871*, Ithaca & London: Cornell University Press, 1971.

„WIE IN UNSEREN ERBLÄNDERN“ – KRAJIŠKA PRAVA (1754.) U KONTEKSTU CENTRALIZACIJE I MODERNIZACIJE U VOJNOJ KRAJINI

Marko Petrak
Kristina Milković Šarić

UDK: 34(497.5-3 Vojna krajina)“17/18“

Sažetak: Cilj rada analizirati je nastanak, strukturu i značenje *Krajiških prava* iz 1754. g. kao temeljnog propisa iz razdoblja carice Marije Terezije za Vojnu krajinu. Autori zaključuju da je osnovna svrha navedenog propisa bila unificirati i modernizirati pravni sustav u Vojnoj krajini te ga, kolikogod je to moguće, harmonizirati s pravnim sustavom u nasljednim zemljama Monarhije („...wie in Unseren Erbländern...“). Autori *Krajiških prava* „transplantirali“ su, barem kad je riječ o normativnoj razini, čitava uređenja temeljnih pravnih grana iz nasljednih zemalja Monarhije u analfabetska krajiška društva kojima je bilo zajedničko da je njihova svakodnevnica dotad uglavnom bila regulirana pravilima običajnog prava. Posebno značenje pri ostvarenju navedenih ciljeva imalo je *ius commune* kao recipirano rimsko pravo. Međutim, usprkos svoje istaknute prosvjetiteljske usmjerenosti, autori propisa, polazeći od interesa države, bili su ipak u određenoj mjeri svjesni da krajiško društvo nije *tabula rasa* te da u regulaciji pojedinih pravnih materija treba voditi računa i o postojećem lokalnom stanju. Time su stvoreni preduvjeti kako za susret, tako i za konflikt različitih pravnih kultura u složenim odnosima između središta i periferije Monarhije.

Cljučne riječi: Krajiška prava, Vojna krajina, pravna povijest, rimsko pravo, Marija Terezija

I. Uvodne napomene

Tzv. *Krajiška prava* (punim nazivom *MILITAR Gränitz-Rechten Von Ihre Kaiserl. Königl. Majestät Für das Carlstädter- Und Varasdiner – Generalat Vorgeschieden im Jahr 1754.*) pravni su propis tiskan na njemačkome jeziku kao posebna knjižica¹. Tekst

¹ Navedeni pravni propis se u našoj historiografiji uobičajeno naziva *Krajiška prava*. Poštujući tradiciju, navedeni naziv zadržan je i u ovom radu, no treba napomenuti da pojam „prava“ u navedenom izrazu treba shvatiti isključivo u objektivnom smislu (u značenju skupa pravnih normi), a ne u subjektivnom smislu (u značenju osobnih ili kolektivnih ovlaštenja). Tekst *Krajiških prava* pretiskan je u cjelosti u sljedećem zborniku propisa: Ignaz DE LUCA, *Iustitcodex*, Bd. II, Wien 1793, 231-361, dostupnom na internetskoj adresi <http://books.google.hr/books/about/Iustitcodex.html>

je tiskan frakturom, njemačkim kurentnim pismom, koje je dominiralo na njemačkom govornom prostoru od 16. sve do 20. stoljeća.² Osim frakture javlja se i antikva, latinski humanistički kurziv koji se u tiskanim tekstovima rabio za sve strane riječi. U tekstu *Krajiških prava* antikvom su tiskani pojmovi recipiranog rimskoga prava (*ius commune*) te germanizirane latinske riječi u kojima je korijen riječi pisan antikvom, a nastavci frakturom. Već je na prvi pogled uočljivo da je čitav tekst prošaran antikvom što na svoj način dovoljno svjedoči o prisutnosti latinskoga jezika u njemu. Knjižica je tiskana u Beču 1754. godine kod dvorskoga tiskara Johanna Petera Ghelena. Sadržava 126 nepaginiranih stranica, jednu ilustraciju s prikazom tzv. *Bamberške sprave* i primjer formulara koje su skrbnici o pupilima i njihovim dobrima, koji su im bili povjereni, morali podnosti svake godine Dvorskome ratnom vijecu.

Tekst *Krajiških prava*, s ukupno 394 zakonska članka, podijeljen je na sedam titula:

1. **Titulus I.** (11 članaka)

Von denen Gesätzen, nach welchen die Gränitz-Trouppen in dene Carlstädter- und *Varasdiner-Generalaten* zu leben, und die Richter zu sprechen haben.

O zakonima prema kojima u Karlovačkom i Varaždinskom Generalatu krajiške postrojbe trebaju živjeti, a sudovi odlučivati

Titulus II. (22 članka)

Von denen *Militar-Gränitz-Gerichtern*, und *Jurisdiction*.

O vojnokrajiškim sudovima i jurisdikciji

Titulus III. (66 članaka)

Von dem *Civil-Process*, wie solcher bey Unseren *Militar-Gränitz-Gerichtern* abzuführen?

O građanskom postupku: kako ga voditi na Našim vojnokrajiškim sudovima

Titulus IV. (88 članaka)

Von denen Grundstücken, und *Militär-Gränitz-Lehen*.

O zemljišnim dobrima i vojnokrajiškim lenima

Titulus V. (38 članaka)

Von letzten Willen, Erbfolge *ab intestato* Verlassenschafts-Abhandlungen, Pupillen, und Gerhaben.

O oporukama, zakonskom nasljeđivanju, ostavinskim raspravama, pupilima i skrbnicima

Titulus VI. (69 članaka)

Von dem *Criminal-Process*.

O kaznenom postupku

Titulus VII. (100 članaka)

Tax-Ordnung, von die Regiments- und ober-Gerichte des Carlstädter- und *Varasdiner-Generalats*, und zwar: Für die Regiments-Gerichte.

Red pristojbi za pukovnijske i više sudove Karlovačkoga i Varaždinskoga generalata, napose za pukovnijske sudove

Kada su objavljena 1754. godine, *Krajiška prava* su isprva vrijedila samo za prostor Varaždinskoga i Karlovačkoga generalata, a tek od 1769. godine su uvedena na prostoru Slavonske i Banske krajine.³ Opravdano je stanovište austrijskoga povjesničara Karla Kasera da su *Krajiška prava* „koja su – budući da su se različite pravne norme dijelova krajine svodile

² Sanja LAZANIN, *Priručnik iz njemačke paleografije*, Zagreb 2004.

³ Karl KASER, *Slobodan seljak i vojnik. Povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535.-1881)*, Sv. II., Zagreb 1997, 22.

na jedno jedino pravo – postala prijelomnim izrazom mnoštva promjena.⁴ Ona, prema njegovu tumačenju, odražavaju težnju za unifikacijom i centralizacijom krajiškoga prostora i društva. Pomalo iznenađuje činjenica što su se habsburški zakonodavci najprije odlučili za uvođenje novoga pravnog sustava u tzv. „starim krajinama“ jer je ondje, za razliku od „novih krajina“ gdje se i u zakonodavnome smislu moglo krenuti *ab ovo*, postojao niz pravnih normi i praksi koje je trebalo uzeti u obzir.

Preduvjeti za tako snažan izraz dvorske moći bili su stvoreni teritorijalnim dobicima u habsburško-osmanskom ratu (1683.-1699.) tijekom kojega su Habsburgovci uspjeli potisnuti Osmanlije s prostora Like i Krbave te iz Slavonije. Također su bili stvoreni institucionalni preduvjeti. Od početka 18. stoljeća sužavane su ovlasti koje je imalo Dvorsko ratno vijeće u Grazu, a preko njega unutrašnjoaustrijski staleži, a potom je bilo i ukinuto. Nakon kratkotrajnog djelovanja Vojnoga direktorija, sva vlast koncentrirana je na jednome mjestu, Dvorskome ratnom vijeću u Beču kao centralnoj instituciji. Istodobno se hrvatsko plemstvo suglasilo da se Banska krajina, koja je u spomenutom ratu proširena na područje između rijeka Kupe i Une, ustroji po uzoru na ostatak krajine i podredi Dvorskome ratnom vijeću. Vlastelinstava praktički na krajiškim teritorijima više nije bilo, a s njima je nestalo i pravne strukture. Reforme prve polovice 18. stoljeća u Vojnoj krajini, i *Krajiška prava* kao njihov sastavni dio, bile su rezultat nadmoći dvora nad unutrašnjoaustrijskim i hrvatskim plemstvom te je dvorska hijerarhija praktički neovisno odlučivala o budućem ustroju Krajine.

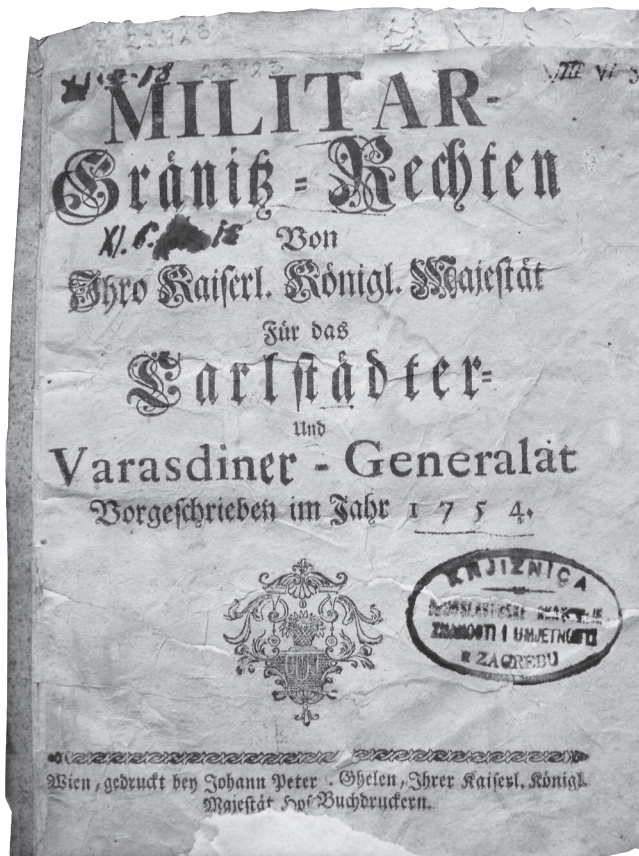
II. *Krajiška prava* – između centralizacijskih „transplanata“ i lokalnih posebnosti

Nastanak ovog pravnog propisa vezan je prije svega uz proces kodifikacije zakona u Habsburškoj Monarhiji u širem kontekstu centralizacijsko-prosvjetiteljskih reformi i djelo je stručno-profesionalnoga kruga, obrazovanih pravnikâ. To je u punom smislu riječi bila habsburška reforma „odozgo“. Ona je uistinu, kako je to interpretirao K. Kaser, predstavljala cezuru u vojnokrajiškoj povijesti premda se tijekom prve polovice 18. stoljeća nastojalo urediti pojedine dijelove Krajine posebnim aktima – regulamentima u kojima su već djelomično anticipirana neka pravna rješenja koja će konačno biti donešena *Krajiškim pravima*.

Za adekvatnu ilustraciju navedene ambicije centralizacije i prosvjetiteljske modernizacije pravnog sustava u kontekstu Vojne krajine, što se nastojalo provesti „pravnim transplantima“ cjelokupnih temeljnih pravnih grana iz središta Monarhije na njenu krajnju periferiju⁵, možda je ponajbolje detaljnije raščlaniti odredbe Tit. I. §§ 5-7 *Krajiških prava*. Te odredbe sadrže precizne normativne upute o tome koje će se pravne norme primjenjivati kao *ius in subsidio* na području Vojne krajine u sferi kaznenog prava (§§ 5-6) i građanskog prava (§ 7) glede svih onih pravnih odnosa koji nisu izravno i detaljno regulirani samim paragrafima *Krajiških prava*. Drugim riječima, spomenute odredbe iscrpno navode različite opće pravne izvore koji će se u Vojnoj krajini primijeniti kao važeće pravo u svim onim slučajevima u kojima sama *Krajiška prava*, bivajući *prima facie* propis za određeno vojno područje, ne sadrže vlastite pravne norme koje uređuju navedene temeljne pravne grane.

⁴ Isto, 7.

⁵ O teoriji pravnih transplanata u suvremenoj znanosti pravne povijesti i komparativnog prava v. Dalibor ČEPULO, „Tradicija i modernizacija: „iritantnost“ Općeg građanskog zakonika u hrvatskom pravnom sustavu“, u: *Liber amicorum Nikola Gavella*, Zagreb, 2007, 3-5, s uputama na daljnju literaturu.

Militärgränitz-Rechten... (Beč, 1754.)

Ukratko će se raščlaniti pitanje koji su opći izvori kaznenog prava i građanskog prava postali na taj način sastavnim dijelom pravnog sustava Vojne krajine, sukladno odredbama Tit. I. §§ 5-7 *Krajiških prava*. Nakon provedene raščlambe, pokušat će se zaključiti kakve su se promjene i učinci nastojali postići navedenom pravnom inovacijom.

Izvori kaznenog prava koji će se primjeniti u Vojnoj krajini navedeni su u Tit. I. §§ 5-6 *Krajiških prava*. Odredba koji sadrži Tit. I. § 5 razlikuje ponajprije u navedenom pogledu opće kazneno pravo od specifično vojnog kaznenog prava („...in peinlichen Sachen in *delictis communibus, seu non militaribus...*“)⁶.

U pogledu općeg kaznenog prava, Tit. I. § 5 određuje da su kaznenopravni izvori u Vojnoj Krajini isti oni koji vrijede u nasljednim zemljama Monarhije („...wie solche in Unsern Teutschen Erbländern...“). Riječ je o sljedećim temeljnim kaznenim propisima: *Constitutio criminalis Carolina* cara Karla V. iz 1532. g.; *Constitutio criminalis Ferdinandeae* cara Ferdinanda III. iz 1656. g. te *Constitutio criminalis Josephina* cara Josipa I. iz 1707. g.⁷

⁶ O razlici između općih kaznenih djela (*delictum commune*) i vojnih kaznenih djela (*delictum militare*) u kontekstu pravnog sustava Vojne krajine v. Alexander BUCZYNSKI, „Organizacija policije i pravosuđa u Vojnoj krajini“, *Povijesni prilozi*, 13/1994, 94-95.

⁷ Općenito o navedenim propisima (*Carolina, Ferdinandeae, Josephina*) i njihovim obilježjima u kontekstu razvoja kaznenog prava u nasljednim zemljama Monarhije v. prije svega Ernst C. HELLBLING, *Grundlegende Strafrechtsquellen der österreichischen Erbländer von Beginn der Neuzeit bis zur Theresiana. Ein Beitrag zur Geschichte des Strafrechts in Österreich*, Wien-Köln-Weimar, 1996; usp. i Vladimir BAYER, *Kazneno procesno pravo – odabrana poglavlja*, knjiga

Premda to nije izričito navedeno u § 5 *Krajiških prava*, supsidijarni izvor kaznenog prava mogao je biti – kao i u nasljednim zemljama Monarhije – *ius commune*⁸, odnosno, riječima same carice Marije Terezije, *Römerrecht* u smislu recipiranog rimskog prava⁹. Na to bi posredno ukazivala i činjenica da je u Tit. VI. *Krajiških prava* (§ 19), koji inače uređuje kazneni postupak, navedena i kaznenopravna doktrina (*bewehrte Criminalisten*) kao jedan od mogućih izvora prava. Kako je u to doba *ius commune* bio glavni temelj pravne znanosti u Europi, samorazumljivo je da su kaznenopravni *Authores und Commentarii*, koje spominje Tit. VI § 19, bili u najvećoj mjeri nadahnuti tradicijom općeg prava (*ius commune*), njenim načelima, institutima i konkretnim rješenjima¹⁰.

Samom pojmu općeg prava (*ius commune*) vratit ćemo se uskoro pri raščlambi građanskopravnih izvora u *Krajiškim pravima*, budući da je, kako je opće poznato, recepcija rimske pravne kulture u Europi bila još intenzivnija u sferi privatnog prava. Glede pitanja kaznenopravnih izvora u *Krajiškim pravima*, pak, preostalo je osvrnuti se na pitanje izvora vojnog kaznenog prava. Razmatrajući tome posvećen Tit. I. § 6 u vezi sa već spomenutim Tit. VI § 19 moglo bi se zaključiti da se kao primarno pravo imaju primjeniti vojni propisi Monarhije, prije svega tzv. ratni članci (*Kriegsartikel*), potom spomenuti opći kazneni propisi *Carolina*, *Ferdinandea* i *Josephina*, nakon toga običajno pravo (*hergebrachte Gewohnheiten*) te naposljetku kaznenopravna doktrina (*bewehrte Criminalisten*)¹¹.

Navedeno uređenje izvora kaznenog prava u Vojnoj krajini zadržano je sve do 1768. g., kada je donesena znamenita *Constitutio criminalis Theresiana* kao nova kaznenopravna kodifikacija. Zanimljivo je spomenuti da je još 1767 g. Državno vijeće (*Staatsrat*) istaknulo da je u Vojnoj krajini glavni kaznenopravni izvor *Ferdinandea*, osim u situacijama kada ratni članci (*Kriegsartikel*) u pogledu vojnopravne materije sadrže odredbe drukčijeg sadržaja¹². Sve u svemu, ako se ima u vidu do sada navedene činjenice, može se zaključiti da su norme *Krajiških prava* u pogledu formalnih izvora kaznenog prava nastojale harmonizirati pravni sustav Vojne krajine s kaznenim pravom nasljednih zemalja Monarhije u mjeri u kojoj je to bilo moguće obzirom na sve specifičnosti tog prostora. Pored navedene vrste centralizacije, nedvojbeno je izvršena i određena modernizacija pravnih izvora, budući da je krajiška kaznenopravna praksa morala uzimati u obzir i recentnije pravne propise i doktrinu. No time se ujedno kaznenopravni sustav Vojne krajine u pogledu pravnih izvora počeo udaljavati od sustava Banske Hrvatske u kojoj je prevladavalo običajno kazneno pravo¹³. To je udaljavanje

II, *Povijesni razvoj kaznenog procesnog prava*, Zagreb, 1995, 61-78; Rudolf HOKE, *Österreichische und deutsche Rechtsgeschichte*, Wien-Köln-Weimar, 1996, 424-431; na navedenu problematiku kaznenopravnih izvora u kontekstu *Krajiških prava* sasvim kratko se osvrnuo i Alfonz DOMIN PETRUŠEVEČKI (Alphons von Domin-Petrushevecz) u svom važnom djelu *Neuere österreichische Rechtsgeschichte*, Wien, 1869, 42.

⁸ O *ius commune* kao supsidijarnom izvoru kaznenog prava u Carstvu v. Ernest v. KWIATKOWSKI, *Constitutio criminalis Theresiana. Ein Beitrag zur thesianischen Reichs- und Rechtsgeschichte*, Innsbruck 1904, 17-18.

⁹ Carica Marija Terezija uporabila je izraz *Römerrecht* za *ius commune* kao recipirano rimsko pravo u reskriptu od 31. prosinca 1768. g. kojim je *Constitutio criminalis Theresiana* stupio na snagu, opisujući dotadašnje vrlo složeno i partikularizirano stanje kaznenopravnih izvora u Carstvu, koje je ona namjeravala okončati tom novom kaznenopravnom kodifikacijom; v. tekst reskripta u: KWIATKOWSKI, *Constitutio criminalis Theresiana*, 15, bilj. 2.; općenito o recepciji rimskog prava u kaznenopravnoj sferi v. BAYER, *Kazneno procesno pravo*, 59-72.

¹⁰ O *ius commune* i kaznenopravnoj doktrini u 18. stoljeću v. npr. Nella LONZA, *Pod plaštem pravde, Kaznenopravni sustav Dubrovačke republike u XVIII st.*, Dubrovnik, 1997, 25-35, s uputama na daljnju literaturu.

¹¹ Usp. DOMIN-PETRUSHEVECZ, *Neuere österreichische Rechtsgeschichte*, 42; Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1985, 230.

¹² „...Auch in den Carlstädter und Warasdiner Militär-Gräniz-Distrikten wird die *Ferdinandea* beobachtet, in so weit *quoad militare* die *Kriegsartikel* nicht etwas anderes statuiren“ (St. R. 245./ 1767.); cit. prema KWIATKOWSKI, *Constitutio criminalis Theresiana*, 15-16, bilj. 3.

¹³ Ipak, odredbe *Krajiških prava* dovele su prije svega do udaljavanja dva pravna sustava na razini formalnih izvora kaznenog prava. Sadržajno gledano, pak, treba istaknuti da se od navedenih izvora *Ferdinandea* primjenjivala i u

dovršeno 1768. g. kada je donesena *Constitutio criminalis Theresiana*. Naime, navedena kodifikacija, kojom je provedena odlučna modernizacija i unifikacija kaznenog prava u nasljednim zemljama Monarhije¹⁴, odmah je stupila na snagu i u Vojnoj krajini, za razliku od Banske Hrvatske u kojoj je nastavio vrijediti dotadašnji predmoderni kaznenopravni poredak¹⁵.

Situacija sa građanskopravnim izvorima u *Krajiškim pravima* bila je u određenoj mjeri jednostavnija. Naime, Tit. I. § 7 lapidarno određuje da će izvor građanskog prava u Vojnoj krajini biti „...die allgemeine geschriebene Rechten, wie solche in Unseren Erbländern recipirt...“; dakle, opće pisano pravo recipirano u nasljednim zemljama Monarhije, osim ako *Krajiška prava* određeni pravni odnos ne uređuju drukčije. Postavlja se pitanje što bi u navedenom kontekstu trebala značiti sintagma „opće recipirano pisano pravo“? Alfonz pl. Domin Petruševčki je 1869. g. smatrao da je u Tit. I. § 7 riječ o recipiranom općem pravu („...nach dem recipirten gemeinen Rechte...“)¹⁶. Današnja znanost rimskog prava, pak, zastupa u širem kontekstu analize fenomena recepcije u nasljednim zemljama Monarhije identično shvaćanje, ističući da se pojam *geschriebene Rechte* odnosi na opće pravo (*ius commune*) u suprotnosti, primjerice, s nepisanim običajnim pravom¹⁷. Stoga treba zaključiti da sintagma citirana u Tit. I. § 7 *Krajiških prava* nedvojbeno označava *ius commune* kao recipirano rimsko pravo.

Premda smo pojam *ius commune* već spominjali, na ovom će ga mjestu biti najprikladnije sažeto odrediti. Sasvim ukratko i nedostatno rečeno, pojam *ius commune* označava pravni sustav koji je vrijedio u gotovo čitavoj Europi u kasnom srednjovjekovnom i ranonovovjekovnom razdoblju. Taj je sustav oblikovan recepcijom rimskog prava, tj. procesom postupnog preuzimanja pravila rimskog prava sadržanog u Justinijanovoj kodifikaciji (*Corpus iuris civilis*) kao pozitivnog prava, uz prilagodbu tih pravila potrebama života i pravne prakse navedenih razdoblja te njihovog povezivanja s pojedinim elementima kanonskog prava i običajnih prava. *Ius commune* kao recipirano rimsko pravo primjenjivalo se kao supsidijarni pravni izvor (*ius in subsidio*) na sve one pravne slučajeve koji nisu bili regulirani partikularnim pravom, a taj je prostor bio znatan, posebice u privatnopravnoj sferi¹⁸. U nasljednim zemljama Monarhije, recepcija rimskog prava kao općeg prava bila je posebice intenzivna u razdoblju od 16. do 18. stoljeća, što je u novije vrijeme uzorno i iscrpno istražio gradački romanist Gunter Wesener, na čije radove ovdje upućujemo¹⁹. Tome nasuprot, u zemljama

zemljama krune sv. Stjepana, pa tako i u Banskoj Hrvatskoj. No za razliku od Vojne krajine, *Ferdinandea* nije u zemljama krune sv. Stjepana imala status državnog propisa, već je prihvaćena običajnim putem, na način da je pod nazivom *Praxis Criminalis* uvrštena u izdanje *Corpus iuris Hungarici* iz 1696. g.; o recepciji *Constitutio criminalis Ferdinandea* kao običajnog prava u ugarsko-hrvatskom pravnom sustavu v. Gábor BÉLI - Marko PETRAK - Nikol ŽIHA, „*Corpus iuris civilis* i *Corpus iuris Hungarici*. Utjecaj rimske pravne tradicije na ugarsko-hrvatsko pravo“, in: Mirela ŽUPAN - Mario VINKOVIĆ (eds.), *Suvremeni pravni izazovi: EU – Mađarska – Hrvatska*, Pečuh – Osijek, 2012, 69-70.

¹⁴ Detaljnije o donošenju i obilježjima terezijanske kaznenopravne kodifikacije v. KWIATKOWSKI, *Constitutio criminalis Theresiana*; Egmont FOREGGER, *Constitutio criminalis Theresiana*, Graz, 1993, 3-30.

¹⁵ Usp. npr. Dalibor ČEPULO, *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, Zagreb, 2012, 129.

¹⁶ DOMIN-PETRUSHEVECZ, *Neuere österreichische Rechtsgeschichte*, 42.

¹⁷ O pojmu *geschriebene Rechte* u navedenom kontekstu v. detaljnije Gunter WESENER, *Einflüsse und Geltung des römisch-gemeinen Rechts in den altösterreichischen Ländern in der Neuzeit (16. bis 18. Jahrhundert)*, Wien – Köln, 1989, 16-30; Marko KAMBIĆ, *Recepcija rimskoga dednega prava na Slovenskem s posebnim ozirom na dedni red Karla VI.*, Ljubljana, 2007, 37.

¹⁸ Općenito o *ius commune* kao pravnom sustavu v. npr. Francesco CALASSO, *Introduzione al diritto commune*, Milano, 1970; Helmut COING, *Die ursprüngliche Einheit der europäischen Rechtswissenschaft*, Wiesbaden, 1968; idem, *Europäische Grundlagen des modernen Privatrechts*, Opladen, 1986; Manlio BELLOMO, *L'Europa del diritto commune*, Roma, 1998; Raoul VAN CAENEGEM, *European Law in the Past and the Future*, Cambridge, 2002.

¹⁹ V. prije svega WESENEROVU sintezu „*Einflüsse und Geltung des römisch-gemeinen Rechts in den altösterreichischen Ländern in der Neuzeit (16. bis 18. Jahrhundert)*“, Wien - Köln, 1989, s uputama na brojnu daljnju literaturu o navedenoj problematici.

krune sv. Stjepana, pa tako i u Banskoj Hrvatskoj, privatno pravo je u 18. st. bilo još uvijek ponajprije utemeljeno na Werböczyevu Tripartitu iz 1514. g. kao neozakonjenom zborniku tradicionalnog ugarsko-hrvatskog običajnog prava, u kojem nije moguće pronaći dublje tragove rimske pravne kulture²⁰. Stoga je navedenom odredbom *Krajiških prava* o izvorima građanskog prava, carica Marija Terezija nastojala i građanskopravni segment pravnog sustava Vojne krajine harmonizirati sa sustavom rimskog privatnog prava recipiranog u nasljednim zemljama Monarhije („...wie solche in Unseren Erbländern recipiret...“) u mjeri u kojoj je to bilo moguće. Dominantan smjer teorijske i praktične obrade rimskog prava u Europi u to je doba predstavljao tzv. *usus modernus Pandectarum* kao osuvremenjujuća interpretacija rimskih pravnih izvora (prije svega Justinijanovih Pandekata) u skladu s potrebama tadašnjeg vremena, utemeljena na načelima privatnog vlasništva, slobode ugovaranja i slobode oporučnog raspolaganja²¹. Stoga nije teško zaključiti da bi uvođenje takve inovirane forme rimske pravne kulture u Vojnu krajinu neizbježno rezultiralo intenzivnom individualizacijom i modernizacijom cjelokupnog privatnopravnog života u suprotnosti sa do tada postojećim različitim kolektivitetnim i tradicionalnim pravnim strukturama. Valja podvući i da se navedenom reformom, gledano s aspekta građanskopravnih izvora, Vojna krajina sasvim udaljila od Banske Hrvatske kao svog formalnog središta, koje će još gotovo cijelo stoljeće ostati u krugu predmodernog običajnog privatnog prava²².

Kako bi slika o građanskopravnim izvorima bila upotpunjena, treba spomenuti da pojedine odredbe *Krajiških prava* određuju da će – uz *ius commune* kao temeljni izvor – i pojedini posebni građanskopravni propisi nasljednih zemalja Monarhije biti pravo na snazi u Vojnoj krajini. Tako se, sukladno, Tit. V. § 18, glede pupilarne i skrbničke materije treba primijeniti *Pupilarni red* (*Gerhabschaftsordnung*) cara Leopolda I. iz 1669 g., dok je glede materije zakonskog nasljednog prava, sukladno Tit. V. § 12, pravni izvor postao *Nasljedni red* (*Successionsordnung*) cara Karla VI. iz 1721. g.²³. Navedeni nasljednopravni propis u najvećoj mjeri počiva na rimskoj pravnoj tradiciji, što je problematika koju je u najnovije vrijeme na iscrpan način istražio ljubljanski romanist Marko Kambič u svojoj primjernoj monografiji o recepciji rimskog nasljednog prava u slovenskim zemljama²⁴.

Zaokružujući ovu kratku raščlambu prisutnosti rimske privatnopravne tradicije u pravnom sustavu uspostavljenom *Krajiškim pravima*, valja istaknuti kako je već na prvi pogled više nego razvidan intenzivan utjecaj navedene pravne tradicije, poglavito na uređenje civilnog procesa (Tit. III) te na nasljednopravno uređenje (Tit. V.). Također, gledajući s aspekta pravne terminologije, treba napomenuti da je tekst propisa kao djelo obrazovanih pravnika pun stručnih pravnih pojmova pripadnih rimskoj pravnoj kulturi te da je kao takav bio teško dostupan laiku. Bio je gotovo nepropustan za jezike krajiškoga stanovništva pa je u njemu našlo svoje mjesto tek nekoliko izraza (primjerice *Prezemlaken* - bezzemljaši, *Mustuluck* – muštuluk, u značenju doušnička plaća). No to su zahvalne teme za neko buduće istraživanje.

²⁰ O problematici (ne)recepcije rimske pravne tradicije u tradicionalnom ugarsko-hrvatskom pravu do 19. stoljeća v. detaljnije BÉLI – PETRAK - ŽIHA, *Corpus iuris civilis i Corpus iuris Hungarici*, 59-76, s uputama na daljnju literaturu.

²¹ Općenito o *usus modernus Pandectarum* u Europi v. Franz WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen, 1967, 204-248; specifično o *usus modernus Pandectarum* u nasljednim zemljama Monarhije v. Gunter WESENER, „Die Rolle des *Usus modernus pandectarum* im Entwurf des Codex Theresianus. Zur Wirkungsgeschichte des älteren gemeinen Rechts“, u: Gerhard KÖBLER - Hermann NEHLSSEN (eds.), *Wirkungen europäischer Rechtskultur. Festschrift für Karl Kroeschell zum 70. Geburtstag*, München, 1995, 1365-1388.

²² O tradiciji i modernizaciji privatnog prava u Banskoj Hrvatskoj v. ČEPULO, *Tradicija i modernizacija*, 1-50.

²³ Usp. DOMIN-PETRUSHEVECZ, *Neuere österreichische Rechtsgeschichte*, 44; BEUC, *Povijest institucija*, 230.

²⁴ V. KAMBIČ, *Recepcija rimskega dednega prava*, 119-212.

Sve u svemu, može se zaključiti da je svrha upućivanja na opće izvore kaznenog i građanskog prava u *Krajiškim pravima* bila *unificirati* i *modernizirati* pravni sustav u Vojnoj krajini te ga – kolikogod je to moguće - *harmonizirati* s pravnim sustavom u nasljednim zemljama Monarhije („...wie in Unseren Erbländern...“). Posebno značenje pri ostvarenju navedenih ciljeva imalo je *ius commune* kao recipirano rimsko pravo. Time je postavka da je „u 18. stoljeću rimsko pravo postalo elementom velikog duhovnog pokreta prosvjetiteljstva“²⁵ dokazana u jednom konkretnom lokalnom slučaju. No u početnim odredbama *Krajiških prava*, primjerice Tit. I. § 1 i § 8, naići ćemo i na najviši pravni ideal prosvjetiteljstva: naravno pravo (*Naturrecht*) utemeljeno na zdravom razumu (*die gesunde Vernunft*) kao vrhovnom izvoru zamišljenog modernog pravnog sustava²⁶.

Kako je opće poznato, svaka prosvjetiteljska reforma „odozgo“, pogotovo ako je počivala na naravnom pravu kao sredstvu „zdravorazumske modernizacije“, bila je kritički usmjerena prema zatečenim lokalnim posebnostima. Povrh toga, autori *Krajiških prava* su u odnosu na krajiško stanovništvo bili *stranci* ne samo u etničkome nego i u sociokulturnome smislu. Međutim, usprkos svoje prosvjetiteljske revnosti, bili su ipak u određenoj mjeri svjesni da krajiško društvo nije *tabula rasa* te da u regulaciji pojedinih pravnih materija treba voditi računa o postojećem lokalnom stanju.

Navedeno uzimanje u obzir postojećih krajiških okolnosti posebice je došlo do izražaja pri normativnom oblikovanju Tit. IV. kojim je uređen pravni režim zemljišnih dobara i lena u Vojnoj krajini. Kako se pri regulaciji spomenute materije nije moglo osloniti na metodu „pravnih transplanata“ iz nasljednih zemalja Monarhije, to je uređenje predstavljalo svojevrsni *novum*.

Stoga ne iznenađuje činjenica da se upravo Tit. IV. nalazi u prvome planu kad je riječ o historiografiji. Središnjost tog titula u interpretacijama povjesničara implicitno se nametnula budući da se pozornost uglavnom koncentrirala na pravnu definiciju zemljišta na koje imaju pravo krajišnici. Iz perspektive dvora, ali i iz perspektive stanovnika Krajine – krajišnika, zemlja je bila najvažnije pitanje. To je načelo bilo i eksplicitno izneseno na početku Tit. IV. („Die Grund-Stücke seynd wohl der wichtigste Gegenstand bey der *Militar-Gränitz-Einrichtung* ...“). Logika prema kojoj se Dvor ravnao u odnosu prema krajiškim zemljišnim dobrima bila je vrlo jednostavna: što se veći broj ljudi mogao izdržavati sa zemlje, to se većemu vojnom kontingentu mogla nadati carska kuća („je mehr Volk davon erhalten wird, je mehr taugliche Mannschaft kan zu Unseren Kriegs-Diensten gestellt werden“). Dakle, člankom prvim Četvrtoga titula sva zemlja u Krajini je bila proglašena carskim lenom koje krajišnici imaju pravo slobodno koristiti, a zauzvrat su bili dužni obnašati vojnu službu unutar i izvan zemlje. Iz perspektive krajišnika, koji su živjeli u seljačkome društvu, pitanje korištenja zemljišnih dobara imalo je također najveće značenje.

Pitanje korištenja zemljišnih dobara bilo je uređeno velikim brojem članaka, a njima su obuhvaćene pravne okolnosti koje su se na krajiškom teritoriju javljale u posljednjih dvadeset godina. Titulom IV. se, zapravo, nastojalo uvesti red u postojeće stanje.

Odredbe članaka imale su podjednak utjecaj na „običan“ krajiški puk i na tradicionalne krajiške prvake knezove, vojvode i *domaće časnike* (*Innländliche Officiere*), koji su se ekonomski i socijalno izdvajali od grupe *stranih* časnika u Krajini.

²⁵ Cit. Peter Stein, *Rimsko pravo i Europa. Povijest jedne pravne kulture*, Zagreb, 2007, 123.

²⁶ O naravnom pravu u kontekstu kodifikacijskih pothvata carice Marije Terezije v. npr. STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 126-127; Šrdan ŠARKIĆ - Dragoljub POPOVIĆ, *Veliki pravni sistemi i kodifikacije*, Beograd, 2005, 130-138, s uputama na daljnju literaturu.

Terminologija koja se odnosi na reguliranje zemljišnopравnih pitanja vrlo je raznolika. Ovdje nije riječ o tome da su autori propisa bili nedovoljno upoznati s prirodom vojnokrajiškoga društva i prostora nego o njihovu pokušaju da postojeću situaciju normiraju pravnim terminima kojima su raspolagali.

Početakom 19. stoljeća bila je promijenjena paradigma, te se kod formuliranja *Osnovnih krajiških zakona* polazilo od drukčijih stanovišta. Iako su i oni, poput *Krajiških prava*, bili izraz carske volje, intencija njihovih autora je bila da zakoni budu „prikladniji duhu vremena i narodu.“ Promjena paradigme do koje je došlo u vremenu od nastanka *Krajiških prava* (1754.) do *Osnovnih krajiških zakona* (1807.) može se pratiti uspoređujući pravnu terminologiju ta dva akta. U tom su smislu *Osnovni krajiški zakoni* su mnogo egzaktniji nego *Krajiška prava* za koja je karakteristična brojnost i raznolikost pojmova od kojih se mnogi uopće više ne javljaju *Osnovnim krajiškim zakonima*. Treba, međutim, naglastiti da su ta dva pravna akta posve različita po strukturi i usporediva jedino kad je riječ o zemljišnopравnim i nasljednopравnim pitanjima.

Specifičnost *Osnovnih krajiških zakona* iz 1807. godine je što njihovo treće poglavlje predstavlja kodifikaciju običajnoga prava krajiških zajednica na prostoru Vojne krajine, tj. njma se kodificiraju običajnopравna pravila vezana uz krajišku obitelj – zadrugu. *Osnovni krajiški zakoni* također kao i *Krajiška prava* definiraju zemlju krajišnika kao leno Militär-**Lehen** (vojnički pokloni, **Военна Помѣстїа**). U skladu s običajnim pravom, sva zemljišna dobra su definirana kao vlasništvo čitave zadruge te podijeljena na baštinu, **Stammgut** (Koreno Imanje, **Коренна Добра**), koja je bila neotuđiva, i tzv. suvišpolje, **Ueberland** (savishja zemlja, **Иберландз**), s kojim je zadruga mogla raspolagati. Premda se rabi i pojam **Besitzer** (Gazda, **Понѣжатель**), iz zakonskih odredbi je bilo jasno da se zadruga smatra kolektivnim vlasnikom zemlje. Baština je bila neotuđiva jer je uz nju bila vezana vojna obveza krajišnika. Za zadrugu se koriste pojmovi Haus-**Communio**/**Hauscommunio** (kuchna druxbina/druxina, **Домашна Община**) i **Gränzhaus** (Granicsarska kucha, **Граничарскій Домз**), ili **Haus** (kucha, **Домз**). *Osnovnim krajiškim zakonima* tradicionalnu obitelj se i na razini prava uklopilo u vojnokrajiški sustav gdje je vojna obveza bila vezana uz korištenje zemljišta koje je definirano kao **Nutzeigentum** (Vlastitost, **Собственность**). *Osnovnim krajiškim zakonima* su definirani izvanobiteljski (u odnosu prema vanjskome sustavu, tj. državi) i unutaro-biteljski odnosi te se javljaju pojmovi za kućnoga starješinu **Hausvater** (Kuchni Stareshina/kuchni otac, **Домѣтинз/Домзвладдыка**) i člana zadruge **Hausgenosse** (kuchanin, **Челадѣ**).

Na temelju pojmovne analize može se reći da su autori *Osnovnih krajiških zakona* dosta uspješno izabrali termine na njemačkome jeziku kojim će urediti običajno pravo slaven-skoga stanovištva na vojnokrajiškome prostoru. No, slika je ponešto drukčija kad je riječ o terminologiji *Krajiških prava*. Ona pokazuju nedosljednost i nesigurnost pravne terminologije kad je riječ o obiteljskim, zemljišnim i nasljednim odnosima.

Da bi regulirali postojeće stanje, autori *Krajiških prava* služe se terminima pripadnim rimskoj pravnoj tradiciji koja je zbog svoje utemeljenosti na principu individualizma bila u osnovi neprikladna za uređenje pravnog položaja krajiških zajednica koje su, neovisno o svome podrijetlu, bile utemeljene na kolektivističkim načelima. Ovdje se prije svega misli na krajiške obitelji – zadruge i na običajno-pravna pravila kojima su se one ravnale. Najizrazitiji je primjer pojam *communio bonorum* ili *gemeinschaftliche Würtshafttreibende* koji se koristi kao pojam za zadrugu, odnosno za njene članove. Iz iste logike proizlaze i sljedeći pojmovi: Lehen-Trager, Caput Familiae, Haupt des Hauses, Principal-Lehen-Trager. U tom smislu se pravna rješenja koja se javljaju u *Osnovnim krajiškim zakonima*, mogu shvatiti kao korektiv *Krajiških prava*.

Prijenos pojmova pripadnih rimskom pravu u druge pravne sustave u svrhu konceptualnog obuhvaćanja nerimskih instituta nije bio neuobičajen – najeklatantniji primjer je institut dvojnog vlasništva nad zemljištem koji je oblikovan u srednjem vijeku uz pomoć rimskopravnih pojmova nastalih – *dominium utile* (koristovno vlasništvo) i *dominium directum* (vrhovno vlasništvo) – iako takva dvodioba vlasništva u antičkom rimskom pravu nije postojala.²⁷ U tom smislu, kada su pravници pokušali terminologijom rimskog prava definirati i zadrugu kao običajno-pravni institut koji je proizlazio iz načina života tradicionalnih zajednica na području Vojne krajine, u osnovi nisu činili nešto što nije bilo uobičajeno u praksi obrazovanih pravnika. Kakve je sve posljedice takav pristup mogao imati u konkretnoj pravnoj praksi tek bi trebalo istražiti. Ono što se sa sigurnošću može tvrditi je da se, kako je već navedeno, pedeset godina kasnije od toga odustalo. Mnogo je veći problem što iz Tit. IV. proizlazi da su pravnici implicitno regulirali dva nasljedna uređenja: individualno i kolektivno, karakteristično za zadrugu, dok se *Osnovnim krajiškim zakonima* nedvojbeno preferiraju zadružne imovinske strukture.

3. Zaključne napomene

Autori *Krajiških prava* „transplantirali“ su, barem kad je riječ o normativnoj razini, čitava uređenja temeljnih pravnih grana iz nasljednih zemalja Monarhije u analfabetska krajiška društva s različitim pravnim tradicijama kojima je bilo zajedničko da je njihova svakodnevica dotad uglavnom bila regulirana pravilima običajnog prava. Budući da je riječ o patrijarhalnim zajednicama, karakterizirala ih je neodvojivost moralnih od pravnih načela²⁸ i specifična pravna kultura, odnosno pravne kulture.

Otvoreno je pitanje konkretnih reperkusija, tj. susreta individualističkih pravnih principa općeg prava (*ius commune*) kao recipiranog rimskoga prava i običajno-pravnih pravila krajiških kolektiviteta, koje su pravni principi *Krajiških prava* imali na život krajiških zajednica.

Najkasnije do početka 18. stoljeća u Vojnoj krajini je postojala neka vrsta paralelnih svjetova koji su se samo djelomično međusobno prožimali – vojnobirokratska hijerarhija koja je trebala osigurati određene interese dvora, prije svega vojne naravi, i krajišnici koji su u mnogim domenama svakodnevnoga života svojih zajednica živjeli kao svijet za sebe.

Cjelovitu sliku o pravnome sustavu u Krajini prije „regulacije“ sredinom 18. stoljeća vrlo je teško oblikovati upravo zbog rasutosti dokumenata – naime, krajiške su zajednice pojedinačno rješavale svoje pravne statute u dogovoru s vojnokrajiškom hijerarhijom. U taj dio vojnokrajiške pravne povijesti ubrajaju se partikularna prava, privilegije, pojedinačni ugovori, kao i svi propisi koje je donosila vojna hijerarhija, isto kao i pravna praksa koja se oblikovala djelovanjem vojnokrajiških sudova. Također, *Krajiškim pravima* su zapravo dokinute nekadašnje sudske autonomije krajišnika.

Na samom kraju rada o *Krajiškim pravima* u kontekstu centralizacije i modernizacije u Vojnoj krajini, ne bi bilo naodmet spomenuti u kojem bi pravcu mogla krenuti daljnja istraživanja ove problematike. Kao prvo, u navedenom kontekstu bilo bi uputno istražiti u kojoj su mjeri *Krajiška prava* podudarna sa *Vojnim sudskim redom* (*Militär-Justizordnung*), donesenim iste godine. Također, bilo bi interesantno proučiti u kojoj se mjeri može uspoređivati s krajiškom situacijom harmonizacija pravnog sustava koja se istodobno provodila i u

²⁷ STEIN, *Rimsko pravo i Europa*, 72, 73.

²⁸ GURVITCH, *Sociologija prava*, Sv. II., Zagreb, 1966, 211.

drugim dijelovima države, primjerice „Trgovačkoj provinciji Primorja“ (*Litorale Austriaco*), u svrhu centralizacije i modernizacije²⁹. Konačno, bilo bi nadasve zanimljivo ispitati jesu li *Krajiška prava* kao svojevrsna probna preteča „u malom“ utjecala na velike potonje kodifikacijske pothvate carice Marije Terezije: znamenitu kaznenopravnu *Constitutio criminalis Theresiana* iz 1768 g. te građanskopravni *Codex Thesianus*, koji je kao nacrt kodifikacije objavljen 1776 g.³⁰. No prije svega, trebalo bi detaljno proučiti arhivski sačuvanu sudsku praksu u Vojnoj krajini nakon usvajanja *Krajiških prava* te utvrditi u kojoj su mjeri *Militar Gränitz-Rechten* carice Marije Terezije doista zaživjeli u krajiškoj svakodnevnici.

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Artikel werden die Entstehung, die Struktur und die Bedeutung der *Militar Gränitz Rechten* aus dem Jahr 1754 analysiert. Das Dokument zählt zu den grundlegenden rechtlichen Normen für die Militärgrenze zur Zeit Maria Theresias. Das Resultat der Analyse zeigt, dass die wichtigste Intention genannter Vorschriften war, das rechtliche System in der Militärgrenze zu unifizieren und zu modernisieren, sowie – so weit wie möglich – mit dem rechtlichen System habsburgischer Erbländer („...wie in Unseren Erbländern...“) in Einklang zu bringen. Die Verfasser der *Militar Gränitz Rechten* haben – wenigstens auf normativer Ebene – die Regulierung der wichtigsten Teile des Rechtssystems, wie es in den habsburgischen Erbländern bestand, in analphabetische Gesellschaften der Militärgrenze, die sich zu dieser Zeit in ihrem Alltag nach Gewohnheitsrecht richteten, „transplantiert“. Besondere Bedeutung hatte dabei *ius commune* als ein aus dem Alten Rom übernommenes Recht. Trotz ihrer bedeutenden aufklärerischen Bestrebungen waren sich die Verfasser dieser Vorschrift – vor allem um staatliche Interessen bemüht – dessen bewusst, dass die Gesellschaft in der Militärgrenze nicht *tabula rasa* ist und dass bei Regulierung einzelner rechtlicher Materien lokale Verhältnisse mitberücksichtigt werden müssen. Auf diese Weise werden Voraussetzungen sowohl für die Verflechtung als auch für den Konflikt verschiedener rechtlichen Kulturen im Rahmen der vielfältigen Verhältnisse zwischen dem Zentrum der Monarchie und ihrer Peripherie geschaffen.

Schlüsselwörter: *Militar Gränitz Rechten*, Militärgrenze, Rechtsgeschichte, römisches Recht, Maria Theresia

Literatura

BAYER, Vladimir. *Kazneno procesno pravo – odabrana poglavlja*, knjiga II, *Povijesni razvoj kaznenog procesnog prava*, Zagreb 1995.

BEUC, Ivan. *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985.

BELLOMO, Manlio. *L'Europa del diritto comune*, Roma 1998.

BUCZYNSKI, Alexander. „Organizacija policije i pravosuđa u Vojnoj krajini“, *Povijesni prilozi* 13/1994, 94-95.

VAN CAENEGEM, Raoul. *European Law in the Past and the Future*, Cambridge 2002.

CALASSO, Francesco. *Introduzione al diritto commune*, Milano 1970.

²⁹ O „Trgovačkoj provinciji Primorja“ (*Litorale Austriaco*) v. npr. Eva FABER, *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700-1780*, Trondheim – Graz, 1995.

³⁰ O *Codex Thesianus*, njegovu nastanku i obilježjima v. Christian NESCHWARA (ed.), *Die ältesten Quellen zur Kodifikationsgeschichte des österreichischen ABGB*, Wien – Köln – Weimar, 2012, 15-48.

- COING, Helmut. *Die ursprüngliche Einheit der europäischen Rechtswissenschaft*, Wiesbaden 1968.
- idem, *Europäische Grundlagen des modernen Privatrechts*, Opladen 1986.
- ČEPULO, Dalibor. „Tradicija i modernizacija: ‘iritantnost’ Općeg građanskog zakonika u hrvatskom pravnom sustavu“, u: *Liber amicorum Nikola Gavella*, Zagreb 2007, 3-5.
- ČEPULO, Dalibor. *Hrvatska pravna povijest u europskom kontekstu*, Zagreb 2012.
- DE LUCA, Ignaz. *Iustitizcodex*, Bd. II, Wien 1793, 231-361, dostupno na internetskoj adresi <http://books.google.hr/books/about/Iustitizcodex.html>
- DOMIN PETRUŠEVEČKI, Alfonz (Alphons von Domin-Petrushevecz). *Neuere österreichische Rechtsgeschichte*, Wien 1869.
- FABER, Eva. *Litorale Austriaco. Das österreichische und kroatische Küstenland 1700-1780*, Trondheim-Graz 1995.
- FOREGGER, Egmont. *Constitutio criminalis Theresiana*, Graz 1993.
- GURVITCH, Georges. *Sociologija prava*, Sv. II., Zagreb 1966.
- HELLBLING, Ernst C. *Grundlegende Strafrechtsquellen der österreichischen Erbländer von Beginn der Neuzeit bis zur Thesiana. Ein Beitrag zur Geschichte des Strafrechts in Österreich*, Wien-Köln-Weimar 1996.
- HOKE, Rudolf. *Österreichische und deutsche Rechtsgeschichte*, Wien-Köln-Weimar 1996.
- KASER, Karl. *Slobodan seljak i vojnik. Povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535.-1881)*, Sv. I-II., Zagreb 1997.
- KAMBIČ, Marko. *Recepcija rimskoga dednega prava na Slovenskem s posebnim ozirom na dedni red Karla VI.*, Ljubljana 2007.
- KWIATKOWSKI, Ernest v. *Constitutio criminalis Theresiana. Ein Beitrag zur thesianischen Reichs- und Rechtsgeschichte*, Innsbruck 1904.
- LAZANIN, Sanja. *Priručnik iz njemačke paleografije*, Zagreb 2004.
- LONZA, Nella. *Pod plaštem pravde, Kaznenopravni sustav Dubrovačke republike u XVIII st.*, Dubrovnik 1997.
- NESCHWARA, Christian (ed.). *Die ältesten Quellen zur Kodifikationsgeschichte des österreichischen ABGB*, Wien – Köln – Weimar, 2012
- STEIN, Peter. *Rimsko pravo i Europa. Povijest jedne pravne kulture*, Zagreb 2007
- ŠARKIĆ, Srđan - POPOVIĆ, Dragoljub. *Veliki pravni sistemi i kodifikacije*, Beograd 2005.
- WESENER, Gunter. *Einflüsse und Geltung des römisch-gemeinen Rechts in den altösterreichischen Ländern in der Neuzeit (16. bis 18. Jahrhundert)*, Wien-Köln 1989.
- WESENER, Gunter. „Die Rolle des *Usus modernus pandectarum* im Entwurf des Codex Thesianus. Zur Wirkungsgeschichte des älteren gemeinen Rechts“, u: Gerhard KÖBLER - Hermann NEHLSSEN (eds.), *Wirkungen europäischer Rechtskultur. Festschrift für Karl Kroeschell zum 70. Geburtstag*, München 1995.
- WIEACKER, Franz. *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen 1967.

PROSVJETITELJSTVO I RAD ZA OPĆE DOBRO: PROMJENE U KONCEPCIJI JAVNE SLUŽBE U BANSKOJ HRVATSKOJ XVIII. STOLJEĆA

Ivana Horbec

UDK: 35(497.5)“17“

Sažetak: Prosvijećenu modernizaciju 18. stoljeća znatno su obilježile promjene u upravnoj strukturi i percepciji javne vlasti, pri čemu etabliranje vladareva suvereniteta prati državna integracija i osmišljavanje stabilnog sustava javne uprave pomoću kojeg država kao apstraktna moć postaje odlučujući inicijator razvoja. U upravi se stvara jasna hijerarhija, normirani su postupci upravne procedure i postavljeni su temelji kasnijoj specijalizaciji i profesionalizaciji upravne djelatnosti. Pritom dolazi do organizacije suživota novih institucija i javnih službi s upravnim strukturama staroga poretka, što ne eliminira staleže kao tradicionalne *corps intermédiaires*, ali uzrokuje promjene u metodama političkog i upravnog vodstva, u izboru i ponašanju ljudi na vlasti te u koncepciji prava i obaveza u javnoj službi. Djelatnost javnih službenika postaje sredstvo monarhijske discipline i autoriteta države, ali i temelj za dobivanje društvenih časti pa se uz javni karakter službenika počinje vezivati set organizacijskih pravila, a službenici od staleških službenika postaju službenici kralja, države i „općega dobra“, uz znatnu interakciju „tradicionalnih“ i „novih“ vrijednosti. S osobitim obzirom na Bansku Hrvatsku, autorica u radu analizira promjene u karakteru, obavezama i pravima javnih službenika u odnosu na vladara i javne potrebe, promjene u regulaciji i kontroli njihova rada, modalitetima njihova izbora, recepciji od strane javnosti te nove mogućnosti njihova obrazovanja i specijalizacije.

Ključne riječi: upravna povijest, društvena povijest, javna služba, 18. stoljeće, Habsburška Monarhija, Banska Hrvatska

Prosvijećeni apsolutizam i javna uprava

Preobrazba ranonovovjekovnih monarhija u aktivne države s institucionaliziranom vlašću, a potom i ekstenzija opsega unutarnjopolitičkih interesa pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja, svakako su od presudnoga značaja u procesu nastanka države kakvu danas poznajemo. U tom procesu kao ključno nastojanje javlja se koncentracija političke moći u rukama vladara te etabliranje njegova suvereniteta i autoriteta, pri čemu se *vlada-*
nje više ne povezuje isključivo s vladarom, nego se pod okriljem vladara postupno formira

protomoderna uprava kao okvir za javnu političku akciju.¹ Znatne političke i društvene promjene, usmjerene prvenstveno na političko-ekonomsku integraciju državnog prostora, sekularizaciju uprave i javnoga rada te izgradnju snažnijeg odnosa plemstva i vladarskoga dvora, potpuno su izmijenile i ulogu uprave i političke moći, a personalni karakter autoriteta zamijenila je država, koja kao koncept i realna moć postaje odlučujući inicijator razvoja društva. Ujedno se uloga državne uprave intenzivira u društvenoj, gospodarskoj i kulturnoj domeni, pri čemu novi zadaci javne uprave koegzistiraju s njihovom tradicionalnom fiskalnom i pravosudnom ulogom, ali i postavljaju imperativ uređenja administracije sposobne odgovoriti na sve šire zahtjeve javne uprave.

Prihvatanje nazora i ideja prosvjetiteljstva od strane vladara u 18. se stoljeću odrazilo na promicanje humanitarnog i eudemonističkog duha u državnoj upravi koji će se manifestirati usporedo s autoritarnim mjerama. Prosvijećeni je apsolutizam na razvoj javne uprave odlučujuće utjecao na dvije ključne razine. S jedne strane, težnjom za razumnim redom i sustavnošću promiče se stvaranje uhodanoga mehanizma državne uprave pa primjećujemo jasne tendencije formiranja stabilne hijerarhije institucionalne mreže, normiranja postupaka upravne procedure, ali i pokušaje specijalizacije i profesionalizacije upravne djelatnosti. S druge se strane ističe potreba dinamičnih reformi, koje će 18. stoljeće i obilježiti kao „razdoblje reformi“, pri čemu će naglasak ipak više ostati na promjeni nego na kontinuitetu. Iako povode reformi nalazimo prvenstveno u fiskalnim i ekonomskim interesima države, odnosno vladarske kuće, legitimnost dinamične reformske aktivnosti prosvijećenoga apsolutizma pronalazila se u promicanju države kao jedinstvene organizacije moći s vlastitim ciljevima (*ratio status*), pri čemu je vladar postao zastupnik tih interesa i u njihovom se provođenju pozivao na *nužnost* i *korisnost* s ciljem postizanja *općega dobra*,² a lojalnost provođenju tih interesa (osobito lojalnost javnih službenika) vrlo se često izjednačavala s *patriotizmom*.³

Iako u Habsburškoj Monarhiji navedeni proces možemo pratiti i tijekom 17. stoljeća, tek će tijekom 18. stoljeća, osobito u njegovoj drugoj polovici, monarhijska uprava uz tradici-

¹ O razvoju države i etabliranju vladareva suvereniteta tijekom ranoga novoga vijeka postoji brojna literatura. Ovdje bih kao značajnija ili recentnija istakla sljedeća djela: Hans BLOM et al. (ur.), *Monarchisms in the Age of Enlightenment. Liberty, Patriotism and the Common Good*, Toronto 2007.; Samuel. E. FINER, *The History of Government from the Earliest Times. Sv. III.: Empires, Monarchies and the Modern State*, Oxford 1999.; Robert ORESKO et al. (ur.), *Royal and Republican Sovereignty in Early Modern Europe*, Cambridge 2006.; Wolfgang REINHARD (ur.), *Power Elites and State Building*, Oxford 1996.; Hillyar ZMORA, *Monarchy, Aristocracy, and the State in Europe, 1300–1800*, London – New York 2001. Za područje Srednje Europe značajnija su djela: C. B. A. BEHRENS, *Society, Government and the Enlightenment. The experiences of eighteenth-century France and Prussia*, New York 1985.; Mark RAEFF, *The Well-Ordered Police State. Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia, 1600–1800*, New Haven – London 1983.; Michael STOLLEIS, *Staat und Staatsräson in der Frühen Neuzeit. Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts*, Frankfurt a/M 1990.

² Pozivanje na nužnost i korisnost neke reforme, osobito one osmišljene bez sudjelovanja lokalnih staleža, bilo je standardni segment preambula vladarskih odredbi u Habsburškoj Monarhiji – tako je, na primjer, u odluci o osnutku Hrvatskoga kraljevskoga vijeća 1767. Marija Terezija naglasila da je ono osnovano zbog „sreće Kraljevstva“, a osnutak Severinske županije 1777. argumentirala „majčinskom brigom“ o općem dobru i napretku Kraljevine (usp. Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA)-I, kut. 49., fasc. 71, no. 37 ex 1767 te kut. 51, fasc. 75, no. 2 ex 1777 i 38 ex 1777). U tom je smislu znakovita i tvrdnja Krsta Niczkog u prijedlogu visokoškolskih reformi 1769. da su se vremena promijenila, a s njima i načini postizanja općeg dobra te da vladar ima pravo intervenirati u interesu *javne koristi* i *državnih stavova*. Usp. Mađarski državni arhiv (dalje: MOL), Ugarska dvorska kancelarija (dalje: MKK)-A1, 439 ex 1769.

³ Tako je Austrijski kameralist Johann Joseph v. Sonnenfels, na primjer, u svojem djelu *Ueber die Liebe des Vaterlandes* (Wien, 1771) služenju općem dobru i revnost u službi izjednačio s patriotizmom. Takvo je izjednačavanje, ipak, karakteriziralo prvenstveno monarhijski diskurs onoga doba: o modelima patriotizma u Habsburškoj Monarhiji u razdoblju prosvjetiteljstva i osobito o *monarhijskom patriotizmu* v. rad Teodore SHEK BRNARDIĆ, „Modalities of enlightened monarchical patriotism in the mid-eighteenth century Habsburg Monarchy“, *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe* (ur. Balázs Trencsényi i Márton Zászkaliczky), Leiden – Boston 2010., 631–661.

onalne fiskalno-vojne zadatke preuzeti cijeli niz zadataka kojima će bečki dvor regulirati društvene, ekonomske i privatnopravne aspekte života – što se najviše odrazilo u ciljanom poticanju gospodarskog progresa, osobito na lokalnoj razini, u regulaciji dotad isključivo privatnopravnih odnosa (npr. urbari), formiranju sustava državnoga javnoga školstva i javnoga zdravstva. Etabliranje vladareva suvereniteta u novim zadacima uprave i ovdje je neizbježno moralo postaviti zahtjeve za promjenama u javnoj upravi i formiranjem stabilnoga institucionaliziranoga sustava, ali i za svojevrsnom upravnom integracijom Monarhije kao konglomerata zemalja raznolikih po ustavnopravnim naslijeđima – zbog toga je vladavina Marije Terezije i Josipa II. u povijesnom sjećanju ostala zapamćena prvenstveno po dinamičnoj reformskoj aktivnosti u unutarnjoj upravi.⁴

Opće tendencije razvoja javne uprave odrazile su se, dakako, i na prostor Banske Hrvatske (tj. civilno područje pod jurisdikcijom Hrvatsko-slavonskoga sabora i bana). Iako je u lokalnoj upravi istočnoga dijela Monarhije nakon smirivanja kontinuiranih sukoba s Osmanskim Carstvom kraljevska vlast tek počela poprimati jasne obrise, a običajno pravo osiguravalo je legitimitet staleškoga partikularizma, u 18. stoljeću istočni dio Monarhije postaje od velikoga interesa bečkoga dvora, i to prvenstveno zbog ekonomske politike koncentracije na unutarnje gospodarske i društvene resurse Monarhije. Takva se politika osobito odrazila na zemljama krune sv. Stjepana pa dinamika reformske aktivnosti bečkoga dvora u Banskoj Hrvatskoj (osobito 1760-ih) nije zaostajala za ostatkom Monarhije te se s pravom može tvrditi da je u tom razdoblju u Banskoj Hrvatskoj formirana protomoderna uprava, osobito s odvajanjem izvršne od zakonodavne vlasti osnutkom Hrvatskoga kraljevskog vijeća 1767. i ekstenzijom zadataka javne uprave u školstvo, zdravstvo, kulturu i regulaciju privatnopravnih odnosa. Kao primarne tendencije u uređenju uprave Banske Hrvatske pritom se javljaju *kontrola*, *jačanje kraljevskoga autoriteta* i *normiranje*. Uspostava snažnije kontrole tada se prvenstveno odrazila u načinu rada institucija, osobito izvršnih institucija na kraljevinskoj, županijskoj i gradskoj razini, koje su o svojem radu i provođenju odredbi morale slati redovite izvještaje na bečki dvor, što je, dakako, znatno doprinijelo uspješnosti provedbe kraljevskih odredbi i postavilo imperativ bolje organizacije rada i upravne procedure unutar samih institucija.⁵ Te će tendencije projicirati tada općeprihvaćene vrijednosti prava i racionalnoga reda u javnoj upravi, koje će se sukobljavati s uvriježenim modelima i tražiti *modus vivendi* s kontinuitetom dugo čuvane tradicije. Ujedno će uzrokovati i znatne promjene u metodama političkog i upravnog vodstva, u izboru i ponašanju ljudi na vlasti te u koncepciji prava i obaveza javne službe, no te promjene će se u ovom razdoblju još znatno prožimati s klasičnim strukturama staroga poretka.

⁴ Temeljno djelo za istraživanje reformi u Habsburškoj Monarhiji u vrijeme Marije Terezije i Josipa II. i dalje je rad Friedricha WALTERA, *Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias i Die Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung 1780–1848*. Dio 1.: *Die Zeit Josephs II. und Leopold II. (1780–1792)* u ediciji *Die österreichische Zentralverwaltung*, sv. II/1/1 i II/1/2, Wien – Holzhausen 1938., 1950. Od recentnijih naslova usp. Peter G. M. DICKSON, *Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780*, Sv. I–II., Oxford 1987 i Franz A. J. SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism 1753–1780*, Cambridge 1994.

⁵ O upravnim reformama u Banskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću i institucionalnom razvoju javne uprave v.: Ivana HORBEC, *Razvoj uprave i javnih službi Banske Hrvatske u vrijeme vladavine Marije Terezije*, neobjavljena disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu 2009.

Promjene u karakteru javne službe

Iako je javna služba u javnosti sredinom 18. stoljeća još uvijek percipirana prvenstveno kao kategorija društvenoga položaja, a svijest o funkcionalnoj kategoriji službe padala je u drugi plan, tijekom druge polovice stoljeća javna se služba ipak odvaja od privatnog vlasništva i uz nju se počinje vezivati set formalnih organizacijskih pravila. Djelatnost javnih službenika počinje se shvaćati kao sredstvo monarhijske discipline i autoriteta države, što je rezultiralo i jačanjem svijesti o potrebnim kvalifikacijama službenika. Dok su sve do 17. stoljeća adresati teoretske literature o principima vladavine i javne službe bili uglavnom vladari, od tada se u teoretskim spisima sve češće naglašava važnost vladarevih službenika za „dobru vladavinu“ pa se politički teoretičari u svojim traktatima počinju obraćati visokim dužnosnicima i usmjeravati pažnju na ulogu službenika u državi i njihove obaveze prema vladaru i prema javnosti – barokni polihistor Herman Conring tako je 1653. u svojem spisu *De boni consilarii in republica munere* javnoga službenika usporedio s liječnikom: oboje trebaju liječiti i održavati jedno tijelo.⁶ Kako birati službenika i što javnoga službenika treba krasiti osnovna su pitanja tih traktata, pri čemu se osobito naglašavalo da službe treba povjeravati domaćim ljudima, ali se i isticala uloga obrazovanja i utvrđivala prikladna starost za javnu službu, a od subjektivnih kvaliteta tražile su se mudrost i *eruditio practica*.⁷ S daljnjim razvojem upravne strukture javlja se i niz pravno-didaktičkih spisa namijenjen javnim službenicima u kojima se odnos vladara i službenika interpretira kroz ugovor o radu i obvezama službenika i kroz koje se spise kristaliziraju i kriteriji kvalifikacija za rad u javnoj službi – jedno od opsežnijih takvih djela jest djelo Christiana Heinricha Schwesera u sedam svezaka, *Der kluge Beamte*, koji pod pseudonimom *Germanum Philoparcum* upućuje javne službenike kako biti „dobar službenik svojem vladaru, kako koristiti vladaru i javnom dobru te kako najbolje iskoristiti dobivenu službu u promicanju vladareva autoriteta i javnoga dobra.“⁸

Pod utjecajem prosvjetiteljstva i u interesu dobrog funkcioniranja razgranate javne uprave, poželjne kvalitete pojedinih javnih službenika dodatno se diferenciraju i utvrđuju, a javna se služba vezuje uz cijeli niz obaveza pa nalazimo brojne odredbe kojima se regulira rad i ujednačavaju prava javnih službenika te utvrđuju njihove obaveze prema vladaru i prema javnosti. U Habsburškoj su Monarhiji, na primjer, svesci sabranih odredbi Marije Terezije, *Theresianisches Gesetzbuch*, prepuni takvih normiranja i regulativa – razne odredbe pritom reguliraju kriterije za pristup u pojedine službe, kriterije prakse, obaveze radnoga vremena, donose mjere protiv korupcije, višestrukih službi, miješanja javnoga i privatnoga posla, ali i niz prekršajnih mjera, pa čak i reguliraju izgled službenika ili njihovo sudjelovanje u politički obojenim društvima.⁹ Brojnost i raznovrsnost tih odredbi početkom 19. stoljeća rezultirala je čak i izdavanjem pravnih priručnika za državne službenike – jedan

⁶ O tom i sličnim spisima usp. npr. Hans HATTENHAUER, *Geschichte des Beamtentums*, Köln 1980., 85.; Sabine HOLTZ, *Bildung und Herrschaft. Zur Verwissenschaftlichung politischer Führungsschichten im 17. Jahrhundert*, Tübingen 2002., 29. i dalje. U Beču je gotovo istovremeno (1654.) Mattheus DRÜMMER v. PAPENBACH, sin štajerskoga javnog službenika, izdao *Der Volkommene Regiments- und Staats-Beambte*, vrlo čitano djelo u kojem sumira poželjne karakteristike javnoga službenika.

⁷ S. HOLTZ, *Bildung und Herrschaft*, 48–49.

⁸ GERMANUM PHILOPARCUM [Christian Heinrich Schweser]. *Der kluge Beamte oder Informatorium juridicum officiale [...]*. Sv. I-VII. Nürnberg 1701–1752.

⁹ *K. k. Theresianisches Gesetzbuch – Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780* [priř. Joseph Kropatschek]. Sv. 1.-8. Wien 1792.

od takvih za područje Monarhije jest i priručnik Johanna Geoga Megerlea iz 1809. za „sve carsko-kraljevske, staleške i gradske službenike, njihove udovice i siročad“.¹⁰ Uz takve priručnike, za Monarhiju su karakteristični i priručnici za pisanje službenih dopisa, koji su znatno utjecali na administrativnu praksu u državnim uredima, i to ne samo onu njemačkoga govornoga područja.¹¹

Iako su se odredbe i regulacije objavljene u *Theresianisches Gesetzbuch* tada nužno odnosile isključivo na područje austrijskih i čeških nasljednih zemalja, tendencije u razvoju javne službe u velikoj su se mjeri odrazile i na području zemalja krune sv. Stjepana. Rezultat toga u Banskoj Hrvatskoj jest jasnije diferenciranje kraljevskih, odnosno „državnih“ službenika i onih kraljevinskih, odnosno staleških, pri čemu se kao bitna odrednica svih službenika javlja njihova dužnost služenju *kralju, domovini* i instruiranoj percepciji *općega dobra*. Kao osnovne tendencije u regulacijama javnih službi u to se vrijeme primjećuju regulacija njihovih obaveza i prava izdavanjem uputa od strane Dvora, definiranje njihove hijerarhije unutar postojećeg upravnog aparata, kontrola njihova izbora, ali i stvaranje mehanizama kontrole njihova rada. Ujedno se, kao i na području cijele Monarhije, intervencijom Dvora implementiraju novi principi javne službe, koji su prvenstveno uključivali zabrane primanja „poklona“ i jačanje svijesti o korupciji službe, zabranu višestrukih službi i jačanje svijesti o sukobu interesa, ali se i javljaju prvi pokušaji provođenja prekršajnih mjera.¹² Kao ključna tendencija pritom se javlja uspostava *kontrole*. Pri uspostavi kontrole nad javnim službama u Banskoj Hrvatskoj, dotad ili pod kontrolom staleških reprezentativnih tijela (npr. podban, protonotar, kraljevinski blagajnik) ili s visokim stupnjem autonomije (npr. ban, veliki župani), javlja se nekoliko modela intervencije, uobičajenih u političkoj praksi ranonovovjekovnih vladara.

Prvi model koji valja spomenuti jest čvršće obvezivanje pojedinih izvršnih službi na poslušnost izdavanjem uputa kojima su točno definirane njihove obaveze. To se prvenstveno odnosilo na predstavnike kraljevske izvršne vlasti u zemlji – bana i velike župane, budući da su drugi kraljevinski i lokalni službenici, kao što su to bili podban, protonotar, blagajnik, podžupani i drugi županijski službenici, odgovarali u svojem radu Hrvatsko-slavonskome saboru. Takav postupak zorno prikazuje, na primjer, uputa koju je ban Franjo Nádasdy primio od Marije Terezije pri nastupu u dužnost 1756., u vrijeme kad je Dvor zbog premještanja žarišta vanjskopolitičkih sukoba na zapadne granice Monarhije vojne vještine bana počeo stavljati u drugi plan, a kvalitetu banske časti mjeriti njegovim upravnim sposobnostima. Tom je uputom novi ban obavezan na bezuvjetno provođenje kraljevskih odredbi, a već je u prvoj rečenici upute banska služba definirana kao primarno izvršna funkcija kraljevske vrhovne vlasti: *Banski autoritet, postavljen prema zemaljskim zakonima, nije neograničen, niti se imalo može takvim smatrati ili tome težiti, jer je ban vezan uz kraljevske odredbe i dužan ih je točno poštovati*.¹³ Upute sličnoga tona izrađene su u vrijeme Marije Terezije i

¹⁰ J. G. MEGERLE v. MÜHFELD, *Handbuch für alle kaiserlich-königliche, ständische und städtische Beamte, deren Witwen und Waisen, oder Darstellung aller ihnen durch die allerhöchsten Gesetze vom Jahre 1740 bis 1806 zustehenden Rechte und obliegenden Verbindlichkeiten*. Sv. I.-V. Wien 1806.

¹¹ Najutjecajniji od njih, koji su se koristili i kao visokoškolski udžbenici, su: Johann H. G. v. JUSTI, *Anweisung zu einer guten Deutschen Schreibart und allen in dem Geschäften und Rechtssachen vorfallenden schriftlichen Ausarbeitungen zu welchen Ende allenthalben wohlausegearbeitete Proben und Beyspiele beygefüget werden*, Wien 1774.; Johann Joseph v. SONNENFELS, *Über den Geschäftsstil. Die ersten Grundlinien für angehende österreichische Kanzleybeamten*, Wien 1785.

¹² Više o tim regulacijama v. I. HORBEC, *Razvoj uprave i javnih službi*, 285. i dalje.

¹³ MOL-MKK-A1, 209 ex 1756.

za sve velike župane u zemljama krune sv. Stjepana, budući da je ta služba, tradicionalno dodjeljivana članovima velikaških obitelji, jedina reprezentirala kraljevsku izvršnu vlast na županijskoj razini. Upute su jasno definirale obaveze službe velikih župana i osiguravale da župani zaista vode sve poslove u županijama, a ne prepuštaju ih odluci lokalnoga plemstva. Prve takve upute nalazimo prilikom reinkorporacije tri slavonske županije 1745.,¹⁴ a na temelju tih uputa pri općoj regulaciji službi velikih župana 1768. izrađena je jedinstvena uputa za sve velike župane ugarskih i hrvatskih županija.¹⁵

Drugi je model intervencije Dvora u javne službe u Banskoj Hrvatskoj bio osnutak novih službi koje preuzimaju autoritet političke uprave u zemlji, kao što su to bili savjetnici Hrvatskoga kraljevskoga vijeća ili riječki guverner. Njihov je angažman u javnoj upravi uveo i sasvim novi oblik odgovornosti, budući da su bili namješteni i plaćani od strane vladara i nisu u svojem radu odgovarali staležima (što, dakako, ne znači da nisu bili obavezni na poštivanje zemaljskoga ustava i pozitivnog prava). Autoritet i društveni status novih službi osiguravale su kraljevske odredbe koje su te službe vezivale uz visok status u hijerarhiji službi i nešto više plaće od ostalih kraljevinskih službi.¹⁶ Djelovanje Hrvatskoga kraljevskog vijeća svakako predstavlja prekretnicu u kontroli obavljanja javne službe jer je kraljevskom uputom detaljno reguliran rad ne samo savjetnika, nego i svih ostalih službenika vijeća, pri čemu se uvodi obaveza prisustvovanja sjednicama i radno vrijeme za kancelarijske službenike, ali i, na primjer, obaveza čuvanja poslovne tajne i način ophođenja tijekom službe.¹⁷ Na županijskoj razini u ovom je smislu znakovita praksa postavljanja administratora županije umjesto velikoga župana čime je Dvor pokušavao doskočiti zahtjevima pojedinih velikaških obitelji na nasljedno pravo službe velikih župana u pojedinim županijama (u Slavoniji su to npr. bile Požeška i Virovitička županija), a upravitelj je bio obavezan na poslušnost i – što je najvažnije – zamjenjiv.¹⁸ S druge strane, pojedine kraljevske službe u ovom su procesu ukinute ili marginalizirane, kao što se to npr. dogodilo sa službom kraljevinskog blagajnika, koja je u potpunosti ukinuta raspuštanjem kraljevske blagajne 1770.,¹⁹ ili sa službama protonotara ili podbana, koje su – izuzev tijekom sve malobrojnijih saborskih zasjedanja – usmjerene na sudjelovanje u pravosuđu.²⁰ Druge su kraljevske službe, one nužne u lokalnoj upravi, apsorbirane u hijerarhiju putem kontrole nadređenih službi (npr. županijske i gradske službe).

¹⁴ Usp. HDA-1, kut. 24. fasc. 49., no. 51 ex 1745.; MOL-P 1765 (Balassa Ferenc), kut. 1., fol. 1–29. i Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI (priř.), *Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I., Zagreb 1861, 412–421.

¹⁵ MOL-MKK-A1, 392 ex 1768; o izradi te upute usp. i Zoltán FALLENBÜCHL, "Ungarische Staatswissenschaft und Beamtenausbildung im 18. Jahrhundert" u: *Wissenschaft und Recht der Verwaltung seit dem Ancien Régime: europäische Ansichten*, u: Erk V. HEYEN (ur.), *Wissenschaft und Recht der Verwaltung seit dem Ancien Régime: europäische Ansichten*, Frankfurt/M 1984., 220.

¹⁶ U prijedlogu za osnutak Hrvatskoga kraljevskoga vijeća predviđene su veće plaće za savjetnike i tajnike vijeća s ciljem da se u te službe privuku „korisni subjekti“, a savjetnici su u hijerarhiji službi rangirani ispred prisjednika Banskoga stola – dakle, odmah iza bana i velikih župana. Usp. MOL-MKK-A1, 182 ex 1767. O savjetnicima Vijeća usp. i I. HORBEC, *Razvoj uprave i javnih službi*, 262–265.

¹⁷ Usp. uputu za Hrvatsko kraljevsko vijeće: „Instructio pro Nostro in Regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae institutu Consilio Regio“. HDA-12, kut. 1., A1/1767. Originalni tekst upute objavio je Zlatko HERKOV, „Kraljevsko vijeće za kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju“, *Odujetnik XVIII* /1968, br. 8., 216–230. Za prijevod v. Miljenko PANDŽIĆ, „Naputak za Hrvatsko kraljevsko vijeće iz 1767. g. i nadopuna naputka iz 1770. god.“, *Arhivski vjesnik* 19/20, 1976/77., 185–205. Godine 1783. Josip II. uveo je u izvršne institucije i tzv. *Konduitenlisten* – formulare kojima su se, osim kontrole rada službenika, pratili i njihovi društveni odnosi, politički pogledi i sl. Usp. Karl MEGNER, *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums*, Wien 1985., 42.

¹⁸ I. HORBEC, *Razvoj uprave i javnih službi*, 252–253.

¹⁹ HDA-12, A64 ex 1771.; usp. i Zlatko HERKOV, „Rukopis 'De contributione Croatiae seu superioris Slavoniae'. Njegov povod, sadržaj i autor“, *Starine JAZU* 54/1969, 32.–33.

²⁰ I. HORBEC, *Razvoj uprave i javnih službi*, 240–246.

U tom je razdoblju kraljevska vlast ujedno preuzela i nadzor nad imenovanjem svih važnijih upravnih i sudbenih službi, s iznimkom imenovanja županijskih službenika, čiji je izbor ostao pravo županijskih skupština – ipak, na prijedlog velikoga župana.²¹

Uz obaveze javnih službenika u normiranjima njihova rada neizbježno se ističu i njihova *prava*. Prvenstveno se pritom radi o pravu na plaće, pravu na godišnji odmor, pravu na smještaj u mjestu rada i na oslobođenje od vojne obveze, ali i na dodjelu novčane pomoći temeljem molbe ili stipendija za školovanje sinova – što se sve smatralo oblikom nagrade za vjernu službu i tek je krajem stoljeća definitivno zakonski regulirano kao radno pravo.²² Iako s ekonomskog gledišta službu definira njezin prihod, ipak tek u drugoj polovici 18. stoljeća javna služba postaje prepoznata kao „profesija“, pa kao takva i sredstvo egzistencije. Do formiranja protomoderne uprave služba je više vrijedila kao društvena kategorija i čast, nego kao financijski profitabilna kategorija, iako su pristojbe i zakupi vezani uz pojedine službe mogle pojedincu donijeti pravo bogatstvo. Plaća iz javnoga proračuna pritom je vrijedila više kao „nagrada“ i bila je jedva dostatna za pokriće troškova reprezentacije koji su pratili službu, a vrlo je često važila i samo kao refundacija troškova za dodatne troškove službenika (tajnike, pisare, kancelarijski materijal, troškove čuvanja spisa i sl.). No, tijekom 18. stoljeća počinje se stvarati hijerarhijski sustav plaća te one postaju redovne, ali i do nekoliko puta veće,²³ što jasno odražava tendenciju profesionalizacije rada u upravi i profiliranje javne službe kao egzistencijalnog zanimanja. No, usporedo s tim brojnim se kraljevskim odredbama ograničavaju razne pristojbe i dodatne financije koje su pratile rad pojedinih službi te tako smanjuju mogućnosti za razne malverzacije.²⁴ Ujedno se u drugoj polovici stoljeća razvija stabilan sustav penzioniranja – u vrijeme Marije Terezije stalna se mirovina sve češće dodjeljivala službenicima ili njihovim udovicama i siročadi kao nagrada za dugotrajnu vjernu službu, ali se, osobito na poticaj kameralista Josepha v. Sonnenfelsa, u dvorskim krugovima javlja svijest o tome da mirovina ne smije biti samo izraz milosti, nego

²¹ Tijekom šezdesetih godina 18. stoljeća na bečkome se dvoru vrlo ozbiljno razmatrala i mogućnost preuzimanja potpunoga nadzora nad imenovanjem i radom županijskih službenika. Najviše su odjeknuli prijedlozi kancelara kneza Wenzela Kaunitza i savjetnika Državnoga vijeća Borića (Staatsratsakten 1761:1903 i 1766:1352. Obj. u: Győző EMBER, „Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768“, *Acta historica Academiae scientiarum Hungaricae* VI/1959, 135–136 i VII/1960, 168), grofa Ludwiga Zinzendorfa (Haus-, Hof- u. Staatsarchiv (dalje: HHStA), Kabinettsarchiv, Nachlass Zinzendorf, kut. 6., fol. 254–284) te velikoga župana Srijemske županije i budućega hrvatskoga bana baruna Franje Balasse (HHStA, Kabinettsarchiv, Nachlass Nenny, kut. 1., subd. 6., fol. 247). Postojala je ideja i da Hrvatsko kraljevsko vijeće po osnutku preuzme pravo otpuštanja županijskih službenika (HHStA, Kabinettsarchiv, Staatsratsakten, kut. 1., 1767:1307). Iako je svijest o važnosti kontrole nad službenicima lokalne uprave bila snažna, ugarski zakon nije dopuštao provedbu predviđenih promjena pa se od svih planova moralo odustati. Željenu kontrolu nad lokalnim službenicima uspio je nakratko postići u 18. stoljeću samo Josip II. ukidanjem županija 1785.–1790.

²² O pravima javnih službenika i zakonskim regulativama u Habsburškoj Monarhiji v. K. MEGNER, *Beamte*, 171–272. O praksi da se financijski potpomogne obrazovanje sinova javnih službenika v. Olga KHAVANOVA, „Official Policies and Parental Strategies of Educating Hungarian Noblemen in the Age of Maria Theresia“, *Adelige Ausbildung. Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen* u: Ivo CERMAN – Lubos VELEK (ur.), *Adelige Ausbildung. Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen*, München 2006.

²³ Za primjer: prema proračunima Hrvatskoga sabora početkom 18. stoljeća (1710.), podban i protonotar plaćani su 125 forinti godišnje, blagajnik 800 forinti, podžupani 30 forinti, a plemićki suci 7,5 forinti. Do 1770-ih te će plaće znatno porasti: podban će dobivati 300 forinti godišnje, protonotar 300 (oba uz 400 forinti subvencije iz kraljevske blagajne), veliki župani 600 forinti, podžupani 500 forinti, županijski blagajnici 400 forinti, plemićki suci 200 forinti, geodeti i drugi inženjeri te liječnici po 300 forinti. S osnutkom Hrvatskog kraljevskog vijeća utvrđene su radi privlačnija sposobnih kandidata i veće plaće za njegovo osoblje – tako su savjetnici Vijeća dobivali 1000–1500 forinti plaće godišnje, a kancelarijsko osoblje 200 do 800 forinti. Usp. *Zaključci hrvatskog sabora* (dalje: ZHS), sv. II, 447 i sv. VIII, 311–315; Finanz- u. Hofkammerarchiv (dalje: FHKa), Camerale Ungarn, Fasz. r. Nr. 148/1.

²⁴ O raznim pristojbama u 18. st. u Banskoj Hrvatskoj v. Zlatko HERKOV, *Iz povijesti javnih financija, financijskog prava i razvika financijske znanosti Hrvatske od početka 16. stoljeća do polovice 19. stoljeća*, Zagreb 1985., 111. i dalje.

da je država i dužna pobrinuti se za egzistenciju svojih službenika u starosti.²⁵ U Banskoj je Hrvatskoj tako na poticaj Marije Terezije 1760. osnovan fond doživotnih renti,²⁶ no sustav penzioniranja zakonski je regulirao tek Josip II. 1781. s *Pensionsnormale*.²⁷ Kao jedan od dokaza da je vladar tada zaista osjećao obavezu brige za prava svojih službenika, može poslužiti primjer postupka pri ukidanju Hrvatskoga kraljevskog vijeća 1779. godine. Iako je ono ukinuto iz financijskih razloga, tad je savjetnicima i kancelarijskim službenicima koje vladar nije uspio namjestiti u nekoj drugoj instituciji nastavljena isplaćivati plaća, ponekad nakon smrti čak i njihovim udovicama.²⁸

Sa širenjem zadataka javne uprave tijekom 18. stoljeća znatno se širi i pojam „javnoga službenika“, pri čemu sve važnija postaju specijalna znanja. Aktivnost lokalne uprave na popravcima i izgradnji cesta, čišćenju rijeka i izgradnji kanala tražila je i inženjerska znanja, zbog čega su sve učestalije odredbe da se na kraljevinskoj ili županijskoj razini iz javnoga proračuna održavaju stalni inženjeri – inspektori.²⁹ Nadalje, s intenziviranjem brige za školstvo, a osobito s ukidanjem isusovačkoga reda i stvaranjem državnoga školstva, država počinje normirati i način izbora i rada učitelja i profesora, pri čemu oni postaju javni službenici s točno definiranim obavezama i plaćom. Ujedno je izgradnja sustava zdravstvene njege potaknula zapošljavanje liječnika, pri čemu se pedesetih godina 18. stoljeća počinje izdavati niz normativa za obavljanje liječničke prakse kojima je zakonski određeno što se podrazumijeva pod legitimnom i ovlaštenom medicinskom službom.³⁰ Napokon, samo povećanje administracije zahtijevalo je veći broj kancelarijskih službenika (*subalterna*) – pisara, koncipista, zapisničara, ekspeditora, arhivara i drugih – koji su se dotad (osim glavnih bilježnika sudova ili županijskih, odnosno gradskih magistrata) smatrali privatnim službenicima nosioca kraljevinskih službi i nisu plaćani iz javnoga proračuna.³¹ Iako su sve te profesije u nekom obliku postojale i prije, upravo ih je intervencija države specijalizirala i pružila im egzistenciju temeljenu na njihovom znanju. Država se počela brinuti za njihovo školovanje, preuzela organizaciju njihova rada, zapošljavala ih, plaćala i kontrolirala njihov rad.

Stoga tijekom 18. stoljeća neminovno raste i broj javnih službenika. Godine 1710. je, na primjer, u Banskoj Hrvatskoj na svim centralnim i lokalnim službama, osim bana, iz javnoga proračuna plaćano 50 javnih službenika (od toga samo njih šest u centralnim službama). Godine 1770., naprotiv, samo u centralnoj upravi djelovala su 53 javna službenika, dok se broj županijskih službenika kretao između 25 i 45 po županiji (u ukupno šest županija), ne računajući pritom brojno osoblje obrazovnoga sustava koje je tada plaćano direktno iz državnoga erara.³² Pritom se najviše povećao broj „malih“ službi – pomoćnika, kancelarijskih, računovodstvenih i arhivskih službenika te inženjera.

²⁵ Isto se preporučivalo i velikašima za njihove službenike kako oni opet ne bi bili na teret države. J. J. v. SONNENFELS, *Grundsätze der Polizey* (prir. Werner Ogris), Wien 2003., § 252-255., 169–172.

²⁶ *ZHS*, sv. XVIII, 54.

²⁷ Zlatko HERKOV, „Mirovine i mirovinsko osiguranje u XVIII i XIX stoljeću“. *Odvjetnik* XVIII/1968, br. 4-5., 83.

²⁸ Podaci o isplati dohodaka za službenike Hrvatskoga kraljevskoga vijeća dostupni su u FHKA, Camerale Ungarn, Fasc. r. Nr. 148/1.

²⁹ U Hrvatskoj se tako već 1746. javlja „zemaljski arhitekt“ Grienshaisen, kojemu je Hrvatski sabor odredio redovitu plaću. Usp. *ZHS*, sv. V, 151. Godine 1770. Marija Terezija je odredila da je svaka županija iz vlastitih prihoda dužna plaćati jednog županijskog geometra, a da Hrvatsko kraljevsko vijeće u svojoj gospodarskoj aktivnosti mora redovito konzultirati geometra. HDA-12., serija 12.1 (Protocolla sessionum), knj. VIII/4., str. 54.

³⁰ Usp. npr. *K. k. Theresianisches Gesetzbuch*, sv. I, no. 66, str. 107; sv. III, no. 389, str. 175.

³¹ O kancelarijskim službenicima v. I. HORBEC, *Razvoj uprave i javnih službi*, 265–269.

³² *ZHS*, sv. II, 447 i sv. VIII, 311–315.; MOL-MKK-A39, 5376 ex 1770.

Nove mogućnosti školovanja i njihov utjecaj na dobivanje službe

Usporedo s procesom normiranja javne službe u cijeloj Europi, pa tako i u Monarhiji, jačala je svijest i o stručnim kvalifikacijama koje javni službenik treba posjedovati. Država u razvoju svakako je tražila novi tip službenika, koji neće biti samo pravnik priučen teoretskom znanju rimskoga prava i iskustvu stečenom tradicionalnim prijenosom znanja. Uz potrebe javne uprave za pravnim znanjima, ali i ekonomskim i tehničkim znanjima javlja se i rastuća briga vladara za podučavanjem tih znanosti, a mogućnost njihove konkretne aplikacije rezultirala je i naglim razvojem disciplina koje se bave upravom, njezinom organizacijom i funkcioniranjem. Vladar stoga tijekom 18. stoljeća u potpunosti preuzima brigu o školovanju budućih javnih službenika, a ujedno i utilitarističkim pristupom potiče podučavanje znanosti „korisnih“ za državnu upravu i primjenjivih u praksi.

Rezultati takvoga razvoja bili su dvojaki: s jedne strane, pod pokroviteljstvom vladara osnivane su specijalizirane visokoškolske institucije namijenjene prvenstveno školovanju javnih službenika, kao što su to u Monarhiji npr. bile plemićke akademije *Theresianum*, *Savoysche Akademie* i *Löwenburgisches Konvikt* ili političko-kameralni studiji kao specifični upravno-pravni studiji.³³ S druge strane, postojeća sveučilišta reformirana su, pri čemu je naglasak stavljen na podučavanje za državnu upravu „praktičnih znanja“, kao što su npr. bili prirodno pravo, pozitivno pravo, statistika, strani jezici ili tehničke discipline.³⁴ Ujedno je uveden i sustav stipendiranja od strane vladara kako bi se i oni manje imućni plemići privukli u javnu službu. Kao sastavni dio takvoga razvoja u Banskoj je Hrvatskoj 1769. osnovan Političko-kameralni studij u Varaždinu koji je djelovao pod nadzorom Hrvatskoga kraljevskog vijeća, a u Zagrebu je 1776. osnovana Kraljevska akademija s reformiranim Pravnim fakultetom u koji je tada uklobljen i spomenuti studij.³⁵ Tako je u Monarhiji u drugoj polovici 18. stoljeća stvorena jasna hijerarhija privilegiranih visokoškolskih ustanova, čiji su studenti postali glavni kandidati pri prijemu u službu.

Takav razvoj znatno se odrazio i na školovanje javnih službenika u Banskoj Hrvatskoj. Još sredinom stoljeća vrlo su rijetki javni službenici u Banskoj Hrvatskoj završavali pravne studije – s obzirom da se za obavljanje javne službe prvenstveno tražilo iskustvo u pravnim predmetima, opće obrazovanje dobivalo se uglavnom na tadašnjim isusovačkim gimnazijama u zemlji. Čak i od onih koji su odlazili na strana sveučilišta (većinom Beč, Graz ili Bologna) mali se broj aspiranata na javnu službu odlučivao na studij prava nakon završene filozofije.³⁶ Obrazovanost javnih službenika u Banskoj Hrvatskoj stoga se tada ocjenjivala vrlo skromnom – 1768. je tako Ugarska kancelarija izrazila mišljenje da „u Hrvatskoj opće-

³³ O visokoškolskim studijima za javne službenike u Habsburškoj Monarhiji 18. stoljeća v. Olga KHAVANOVA, *Заслуги отцов и таланты сыновей: венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов, 1746–1784*, St. Petersburg, 2006.

³⁴ O značaju i razvoju pravnih studija u njemačkim zemljama v. Michael STOLLEIS, *Staat und Staatsräson*, 15. i dalje, 268. i dalje te Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, „Human- und Sozialwissenschaften“ u: *Geschichte der Universität in Europa. Band II.: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800)*, (ur. Walter Rüegg), München 1996, 408 i dalje.

³⁵ O Političko-kameralnom studiju u Varaždinu v. Vladimir BAYER (ur.), *Varaždin u XVIII. stoljeću i političko-kameralni studij*, Zagreb – Varaždin 1972; o mogućnostima školovanja javnih službenika Banske Hrvatske u 18. stoljeću v. I. HORBEC, „Učiti administraciju“: školovanje javnih službenika u 18. stoljeću, *Hrvatska javna uprava : časopis za teoriju i praksu javne uprave*, sv. 4/2009.

³⁶ Tako su, na primjer, mladići iz Zagrebačke ili Varaždinske županije često odlazili na njima najbliže Sveučilište u Grazu, no od njih 49% tamo upisuje filozofiju, 41% gimnazije, 10% teologiju, a tek 1% pravo. Júlia VARGA, *Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kiseb egyetemein és akadémiáin 1560–1789*, Budapest 2004., 38–39.

nito nedostaje sposobnih i vještih subjekata, tako da se čak i za županijske službe, koje nadmašuju gradske i po časti i po koristi, jedva pronađu ljudi sposobni za službu pa se cijelo znanje ljudi u javnoj službi sastoji od malo čitanja i pisanja“.³⁷ Kvalitetno obrazovanje pojedinih plemića ipak je ovisilo prvenstveno o inicijativi obitelji koja je takvo školovanje i financirala, kao što je to, na primjer, slučaj s Nikolom Škrlecem Lomničkim, koji je i ostalim javnim službenicima preporučivao da se, „budući da nema nade za odgoj naše mladeži u domovini ... svom snagom i na svaki način potruđe nagovoriti što više građana da djecu šalju na studij u inozemstvo“.³⁸ Hrvatsko plemstvo je svakako tijekom šezdesetih godina prepoznalo nove mogućnosti izobrazbe, pa se tako članovi obitelji Erdödy, Sermage, Magdalenic ili Drašković školuju u novoosnovanim plemićkim akademijama u Beču. No, i znatno siromašnije plemstvo počinje ciljano školovati svoje sinove za karijeru u javnoj službi pa mladići iz plemićkih obitelji sve češće završavaju pravne studije u Beču ili Trnavi te pohađaju političko-kameralne kolegije, pri čemu mnogi upravo dobro osmišljen studij smatraju ulaganjem u svoju budućnost u javnoj službi.³⁹

Iako školovanost kandidata postaje jedan od glavnih kriterija primanja u službu, upravo se na pitanju izbora kandidata može ustanoviti interakcija „tradicionalnih“ i „novih“ vrijednosti. Transparentnog postupka izbora u službu tada, dakako, nije bilo, no sačuvane molbe za službe u Banskoj Hrvatskoj jasno odražavaju koje su se kvalifikacije smatrale poželjnim u javnoj službi. Osim isticanja iskustva *in juridicis* – što je ukazivalo prije na dotadašnje iskustvo kandidata u javnoj službi nego na formalno pravno obrazovanje, mnogi su kandidati svojom najvrjednijom kvalitetom smatrali pripadnost starim plemićkim obiteljima i zasluge predaka dinastiji Habsburg u vojnoj i civilnoj službi.⁴⁰ Obitelj je svakako tijekom cijeloga ranoga novoga vijeka *conditio sine qua non* u dobivanju službe, a dinastije u službi bile su ne samo uobičajen, nego i od strane vladara potican model bavljenja javnom službom, budući da je takva praksa osiguravala obiteljsku odgovornost pri obavljanju službe, ali i poticala usmjeravanje mladića na obrazovanje za javnu službu još u krugu obitelji. Na izbor kandidata nadalje je značajno utjecalo i imovinsko stanje kao općenito prihvaćen uvjet za političku aktivnost, zatim napredovanja unutar jedne institucije, ali i lobiranja i preporuke, pri čemu se preferirala stalna zaštita nekoga od utjecajnijih pripadnika velikaških obitelji bliskih Dvoru.⁴¹ Ipak se s razvojem novih mogućnosti školovanja u molbama za službu primjećuje da se do kraja šezdesetih godina 18. stoljeća znatnije mijenja svijest plemstva o važnosti školovanja za dobivanje službi pa se tek tada počinju uredno isticati završeni studiji, ali i spremnost na inicijative u poboljšanju gospodarstva i javne uprave.⁴² Ipak, iako

³⁷ MOL-MKK-A1, 610 ex 1768.

³⁸ N. ŠKRLEC, „Četvrti dijalog. Za politiku, a potom o domovinskoj politici ili Kako se živi u Hrvatskoj“. Prev. N. Jovanović. Obj. u: *Nikola Škrlec Lomnički 1729–1799*, sv. I, (ur. Eugen Pusić et al.), Zagreb 1999, 37. O školovanju braće Petra i Nikole Škrleca v. T. SHEK BRNARDIĆ, „Formiranje učenih državnih činovnika: braća Petar (1727–1761) i Nikola Škrlec (1729–1799)“, *Isto*, sv. III, Zagreb 2001.

³⁹ I. HORBEC, „Učiti administraciju“, 1037 i dalje.

⁴⁰ Tako, na primjer, Ivan Rauch u svojoj molbi detaljno opisuje zasluge svojih predaka za vladajuću dinastiju od djeda koji je u vrijeme Ferdinanda III. došao u Hrvatsku i oca koji je bio podban i prisjednik Banskoga stola (MOL-MKK-A1, 4 ex 1740), a Nikola Bedeković 1768. u kandidaturi za prisjednika Banskoga stola naširoko navodi vojno i civilno službovanje članova svoje obitelji za austrijsku kuću i tek uzgredno spominje i vlastito iskustvo u županijskoj službi (MOL-MKK-A1, 64 ex 1768).

⁴¹ Nikola Škrlec, na primjer, u „Četvrtom dijalogu“ veliku važnost pridaje poznanstvima na Dvoru, ističući da se vladarova naklonost može zavrijediti preko milosti velikaša, „ponajprije onih koji djeluju u Beču“. N. ŠKRLEC, „Četvrti dijalog“, 39–41.

⁴² Godine 1768., na primjer, Petar Sermage ističe da je završio civilno, kanonsko i građansko pravo u Beču i praksu na peštanskom sudu, ali da se ujedno i zalaže za promicanje trgovine; istovremeno Ignjat Magdalenic osim svojeg

je od pedesetih godina nekoliko puta zakonom propisano da će se prednost davati kandidatima koji su završili reformirane studije, ne može se tvrditi da je pojedinac isključivo školovanjem, iskustvom u praksi i modernim pogledima na ulogu uprave u gospodarskom i društvenom razvoju osigurao dobivanje službe, tim više što je s novim mogućnostima obrazovanja bilo i sve više obrazovanih pa je već 1771. Joseph v. Sonnenfels kritizirao sustav školovanja tvrdeći da „umjesto da škole daju službama potrebni broj ljudi, stvaraju se službe kako bi se zbrinulo mnoštvo studenata“.⁴³ Iako se u dokumentima administracije bečkoga dvora kao glavne karakteristike službenika gotovo idealistički postavljaju *stručnost, pravna orijentiranost, služenje općem dobru, marljivost, revnost* u službi i *krepost*, a prije svega *lojalnost*, praksa pri izboru novih službenika pokazuje da su „tradicionalni“ modeli izbora i dalje vrlo jaki, pri čemu se službe vrlo često dodjeljuju zbog zasluga obitelji, osobito onih financijski moćnijih, kako bi se sačuvala njihova lojalnost dinastiji – u Banskoj Hrvatskoj to se prvenstveno odnosi na članove obitelji Erdődy, Patačić ili Nádasdy.⁴⁴

Suživot staroga poretka i novih vrijednosti javne službe

Dakako, bilo bi pogrešno tvrditi da je razvojem uprave u Banskoj Hrvatskoj u potpunosti uklonjena dotadašnja hijerarhija moći – jedino je pitanje na koji su način stara politička tijela uprave inkorporirana u sustav uprave u nastajanju te u kojoj je mjeri nad njima uspostavljen sustav kontrole. Pritom se vladar može nazivati apsolutnim samo u smislu da je na vrhuncu toga procesa s intenziviranjem dvorske kontrole umanjena autonomija staleža pa staleži kao korporativno tijelo sve manje sudjeluju u političkoj odluci te su usmjereni na zakonodavna pitanja (što je u Banskoj Hrvatskoj provedeno preuzimanjem upravnih ovlasti od Sabora od strane Hrvatskoga kraljevskoga vijeća 1767.), no tradicionalne društvene strukture i dalje pružaju nužan okvir državnog poticaja na lokalnoj razini pa plemstvo, nezamjenjivo u strukturi moći ranonovovjekovne države, i dalje djeluje kao posrednik – *pouvoirs intermédiaires* staroga režima. Osobito je to od važnosti u zemljama krune sv. Stjepana, gdje plemstvo zakonski drži monopol na položaje u javnoj upravi,⁴⁵ a građanski sloj uspijeva sudjelovati u upravi samo nižim položajima u gradskim magistratima. Iako pojedini plemići, kao što su Nikola Škrlec, Petar Špišić ili Benedikt Krajačić, pružaju važne poticaje reformama, u Banskoj Hrvatskoj tada ipak u većini slučajeva država djeluje kao arbitar i promotor novih interesa. Suradnja je pritom bila ključni okidač promjena: odnos centralnih i lokalnih uprava više se temeljio na međusobnoj ovisnosti nego na dihotomiji ili konfliktu, iako će, naravno, otpor promjenama i pokušaji očuvanja pojedinih povlastica prožimati i tadašnju političku scenu.

školovanja u Beču ističe i da je obišao sva mjesta koja su ključna za razvoj trgovine, a i da dobro osim hrvatskog i latinskog poznaje i njemački, talijanski i francuski. MOL-MKK-A1, 232 ex 1768.

⁴³ Cit. prema: Waltraud HEINDL, *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*, Wien 1991., 93.

⁴⁴ Ladislav Erdődy je, na primjer, 1768. dobio mjesto savjetnika Hrvatskoga kraljevskog vijeća zbog „zasluga njegove obitelji“ dinastiji, a osobito zasluga njegova oca koji je bio banski namjesnik u Hrvatskoj, iako je bilo mnogo kvalitetnijih kandidata, kao već spomenuti Sermage i Magdalenić. MOL-MKK-A1, 232 ex 1768.

⁴⁵ Prema ugarskom zakonu samo je plemstvo moglo obnašati javne službe, čak i na najnižim županijskim položajima (usp. *Corpus juris hungarici*, 1723:6. Slične odredbe donosio je i Hrvatsko-slavonski sabor – v. npr. odredbu iz 1714. u: *ZHS*, sv. III., 3. Jedine primjere neplemića u službi nalazimo na nižim županijskim službama nakon reinkorporacije slavonskih županija, što je očito bio rezultat nedostatka plemićkih kandidata za novonastale službe. Ipak, ti su službenici redovito tražili plemstvo upravo zato da bi legitimno mogli obavljati službu: v. npr. MOL-A1, 140 ex 1757.

Pritom idejni utjecaj bečkoga dvora kao političkog i društvenog središta Monarhije na plemstvo nije nimalo zanemariv. U Monarhiji se, kao i u većem dijelu Europe, već od kraja 17. i tijekom cijelog 18. stoljeća primjećuju pokušaji vladara da na Dvor privuče predstavnike najjačih obitelji iz pokrajina u Beč te stvori „dvorsku aristokraciju“, koja svojom aktivnošću u centralnim institucijama i društvenom životu stvara društvenu klimu koja privlači ambicioznije pripadnike plemstva u Beč. Apsolutizam time postaje ne samo sredstvo političkog osnaživanja vladara i njegova dvora, nego i proces manipulacije i socijalizacije, a plemstvo – jednom privučeno na dvor – biva, na neki način, ulovljeno u dvorski ceremonijal i prisiljeno je prihvatiti bihevioralne norme te isključivo uz dvor počinje vezivati svoj status i utjecaj.⁴⁶ U 18. stoljeću primjetno je i ciljano privlačenje prvenstveno aristokracije, a potom i plemstva zemalja krune sv. Stjepana na Dvor, koje postaje jedan od modusa socijalne discipline ugarskoga plemstva i njihova pridobivanja za kraljeve interese. Dok su u 17. stoljeću velikaške obitelji bile više vezane uz lokalne prilike, u 18. stoljeću obitelji Esterházy, Pálffy, Batthyányi, Nádasdy, Erdődy ili Niczky postaju dio dvorskoga društvenog kruga, obnašaju najviše javne dužnosti u Mađarskoj i Hrvatskoj i žene se u austrijske obitelji.⁴⁷ U isto se vrijeme primjećuje da sve više pojedinaca podrijetlom iz nižih plemićkih obitelji traži velikaški naslov kako bi konkurirali tradicionalnom društvenom poretku i dobili mogućnost ulaska u elitne krugove, ali i više položaje u javnoj službi – od hrvatskih obitelji bile su to obitelji Magdalenić, Malenić, Rauch, Vojković, Oršić, Sermage, Janković ili Szécsén. Vezanost plemstva krune sv. Stjepana uz Dvor poticala se i raznim kraljevskim nagradama – jedna od takvih jest i Red sv. Stjepana, osnovan 1765. s namjerom da, za razliku od tada uobičajenih vojnih priznanja, promaknu ljudi svih staleža koji su zasluge za Dvor stekli u javnoj službi te da se, citirano prema prijedlogu osnutka Reda, „pridobije duh gospode u Ugarskoj na Saboru i objedini s namjerama Dvora“.⁴⁸ Znatan je utjecaj na plemstvo Dvor vršio i putem već spomenutog obrazovnog modela, kontroliranog od strane državnih institucija, kojim su se mladići iz plemićkih obitelji pripremali za javnu službu. Cilj obrazovanja u plemićkim akademijama, političko-kameralnim studijima ili reformiranim fakultetima bio je formirati ne samo *spodobne* javne službenike, nego i *lojalne*. S obzirom da se pravno znanje smatralo temeljnim kriterijem sposobnosti javnoga službenika, osobita je važnost pridavana kontroli podučavanja prava te akcentiranju neovisnosti i nepovredivosti vladarova suvereniteta, što je postignuto angažiranjem pravnih stručnjaka te uvođenjem kolegija javnoga prava, državnoga prava, prirodnoga prava ili političko-kameralnih znanosti s ciljem da se budućim javnim službenicima „usade“ nove predodžbe prava u skladu s prihvaćenom koncepcijom na Dvoru.⁴⁹

⁴⁶ Sociolog Norbert Elias konstruirao je interpretativni model dvora prema kojem dvor postoji prvenstveno radi domestikacije plemstva. Norbert ELIAS, *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*, Frankfurt/M 2002.

⁴⁷ O privlačenju ugarskih aristokrata na Dvor v. Béla K. KIRÁLY, *Hungary in the Late Eighteenth Century. The Decline of Enlightened Despotism*, New York, 1969., 29.–31.

⁴⁸ Obj. u: Rudolf KHEVENHÜLLER-METSCH i Hans SCHLITTER (ur.), *Aus der Zeit Maria Theresias: Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, kaiserlichen Obersthofmeisters 1742–1776*, sv. VI, Holzhausen 1917., 30–32.

⁴⁹ Na Dvoru se stoga osobita pažnja pridavala izradi „dobro sastavljenoga“ udžbenika javnoga prava za ugarske zemlje u kojem bi se objasnili „stvarni principi i iskorijenio nacionalni duh i republikanska sloboda“, kao i općega državnog prava s ciljem promjene načina razmišljanja, jer će „mladež postepeno morati shvatiti da tadašnji ugarski zakoni ne odgovaraju sasvim promijenjenim vremenima, pa čak i da su štetni njihovom dobru“. Cit. prema: Staatratsakten 1765.: 538. Obj. u: Gy. EMBER, „Staatsrat“, *AHACH* VII/1960., 156.

Ipak bi bilo pogrešno tvrditi da je za bečki dvor u razdoblju prosvjetiteljstva idealan javni službenik bio onaj koji je samo slijepo izvršavao odredbe – inicijativa i korištenje savjetodavnih prava javnih službenika bili su izrazito cijenjeni. U uputama su javni službenici redovito poticani da izraze svoje mišljenje, čak i ako ono ne odgovara mišljenju njihova dikasterija. Inicijativa i progresivna razmišljanja tada su se vrlo često izjednačavala s patriotizmom – Sonnenfels će, na primjer, smatrati da „broj savjetnika države nije manji od broja njezinih mislećih patriota“.⁵⁰ U takvom se ozračju i u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 18. stoljeća javlja kritika „tradicionalnih“ vrijednosti i inicijativa za progresom te se formira generacija reformski usmjerenog plemstva, obrazovanog uglavnom na Sveučilištu u Beču ili reformiranim plemićkim akademijama, koja će u sljedećem razdoblju osigurati da reforme inspirirane prirodnim pravom, katedralizmom i prosvjetiteljstvom ne budu isključivo rezultat dinastičkih motiva, nego i inicijativa prosvijećenih pojedinaca.

Pri tadašnjim inicijativama, kako onima podrijetlom s kraljevskoga dvora, tako i inicijativama pojedinaca, javlja se očita tendencija naglašavanja *općega dobra* kao primarnoga cilja. Pritom je važno naglasiti da tada još uvijek vladar posjeduje monopol na definiranje općega dobra i javne koristi, pri čemu je vrlo često opće dobro izjednačeno s interesima države, a interesi države s interesima vladajuće dinastije. Stoga su se dobronamjernima, „patriotskim“ inicijativama smatrale samo one koje su odgovarale razmišljanjima dvorskih krugova o javnoj koristi, a riječi *Staatsinteresse* i *Nutzen des publici* često su našle mjesto u istim rečenicama. Upravo će prosvijećene ideje prema kraju 18. stoljeća otimati definiciju javnoga dobra iz monopola vladara i početi postavljati suverenitet kao kolektivnu moć. Tako će za Rousseaua suverenitet kao izvor svih prava biti „političko tijelo stvoreno društvenim ugovorom“ i „provođenje opće volje“,⁵¹ a u Banskoj će Hrvatskoj utjecaj prosvjetiteljskih ideja oblikovati, na primjer, nazore Nikola Škrleca, koji će svrhu države gledati upravo u ostvarenju općega dobra, ali ujedno i kritički promatrati apsolutnu vlast te zagovarati pravno ograničenje te vlasti.⁵² Tek će se iz takvih prosvjetiteljskih stavova krajem 18. stoljeća jasnije početi formirati država kakvu znamo i danas, kad se i novi izrazi *pravna država*, *građanin* ili *društveno pravo* javljaju popraćeni pojmovima *sloboda* ili *jednakost*.⁵³ Stoga je i termin *državni službenik* – *Staatsdiener* češće u uporabi tek krajem 18. stoljeća, pri čemu dužnosti službenika prosvijećenoga apsolutizma prestaju biti vezane toliko uz *odanost* vladaru, koliko uz *odgovornost* prema državi i društvu.

⁵⁰ Joh. Jos. v. SONNENFELS, u predgovoru *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz*, sv. II, Beč, [1787].

⁵¹ Cit. prema: Émile DURKHEIM, *Montesquieu and Rousseau. Forerunners of Sociology*, Michigan 1960., 105.

⁵² O Škrlečevim stavovima usp. Dalibor ČEPULO, „Ideje o ustroju vlasti i pogledi na državopravna pitanja Nikole Škrleca Lomničkog“, *Nikola Škrlec Lomnički*, sv. III.

⁵³ M. STOLLEIS, *Staat und Staatsräson*, 298. i dalje.

THE ENLIGHTENMENT AND THE SERVICE TO THE COMMON GOOD: CHANGES IN THE CONCEPT OF PUBLIC SERVICE IN THE 18TH-CENTURY CROATIA

Enlightened modernization in the 18th century was significantly marked by the changes in administrative structure and perception of public authority, as well as by the establishment of the monarchical sovereignty followed by the national integration and the creation of a stable administrative system which allowed the state as an abstract power to become crucial initiator of progressive developments. A distinct hierarchical order, standardized administrative procedures and the beginnings of specialization and professionalization of public service characterized the newly built state administration. In this period the new institutions and public service coexist with administrative structures of the *Ancien Régime*, which does not eliminate the estates as traditional *pouvoirs intermédiaires*, but causes changes in the methods of political leadership, in the selection and behavior of the people in government and in the conception of rights and duties in the public service. The activity of civil servants becomes a means for monarchical discipline and authority, as well as the fundament of social honors, which resulted with linking the public character of civil servant to the set of organizational rules and their transformation into the servants of the king, the country and the “common good”, with significant interaction of “traditional” and “new” values. With particular regard to the Croatian-Slavonian Kingdom in the 18th century, the authoress analyzes changes in the character, duties and rights of civil servants in relation to the monarch and the public needs, changes in regulation and control of their work, the modalities of their selection, their public reception and the new possibilities of their education and specialization.

Keywords: administrative history, social history, public service, 18th century, Habsburg Monarchy, Croatian-Slavonian Kingdom

Izbor iz literature:

- ARGYLE, Nolan Y. “Public Administration, Administrative Thought, and the Emergence of Nation State” i “The Emergence of the American Administrative State: The Intellectual Origins”, *Handbook of Bureaucracy* (ur. Ali Farazmand), New York – Basel – Hong Kong, 1994.
- ARMANSKI, Gerhard. *Das gewöhnliche Auge der Macht. Sozialgeschichte der Beamten*. Berlin 1983.
- BAHLCKE, Joachim et al. (ur.). *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert*. Leipzig 1996.
- BLEEK, Wilhelm. *Von der Kameralausbildung zum Juristenprivileg. Studium, Prüfung und Ausbildung der höheren Beamten des allgemeinen Verwaltungsdienstes in Deutschland im 18. und 19. Jahrhundert*. Berlin 1972.
- BLOM H. et al. (ur.). *Monarchisms in the Age of Enlightenment. Liberty, Patriotism and the Common Good*. Toronto 2007.
- DRUMMER v. PABENBACH, Matthaëus. *Der Volkommene Regiments- und Staats-Beambte*. Wien 1654.

- DREITZEL, Horst. *Absolutismus und ständische Verfassung in Deutschland. Ein Beitrag zu Kontinuität und Diskontinuität der politischen Theorie in der Frühen Neuzeit*. Mainz 1992.
- ELIAS, Norbert. *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Frankfurt/M 2002.
- EMBER, Győző. "Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768", *Acta historica Academiae scientiarum Hungaricae* VI (1959): 105–153., 331–371.; VII (1960): 149–182.
- FALLENBÜCHL, Zoltán. *Állami (király és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon*. Budapest 2002.
- FALLENBÜCHL, Zoltán. "Die Entwicklung der Intelligenzberufe in Ungarn im 18. und am Anfang des 19. Jahrhunderts". *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 120 (1983).
- FALLENBÜCHL, Zoltán. *Mária Terézia magyar hivatalnokai*. Budapest 1989.
- FALLENBÜCHL, Zoltán. "Ungarische Staatswissenschaft und Beamtenausbildung im 18. Jahrhundert", *Wissenschaft und Recht der Verwaltung seit dem Ancien Régime: europäische Ansichten* (Ur. E.V. Heyer), Frankfurt/M 1984.
- GERHARD, Dietrich. "Amtsträger zwischen Krongewalt und Ständen – ein europäisches Problem", u: *Alteuropa und die moderne Gesellschaft. Festschrift für Otto Brunner* (ur. A. Bergengruen i L. Deike), Göttingen 1963.
- GERMANUM PHILOPARCUM (Christian Heinrich Schweser). *Der kluge Beamte oder Informatorium juridicum officiale [...]*. Sv. I-VII. Nürnberg 1701–1752.
- HEINDL, Waltraud. *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*. Wien 1991.
- HEYEN, Erk V. et al. (ur.). *Räte und Beamte in der Frühen Neuzeit. Lehren und Schriften*. Baden-Baden 2007.
- HOLTZ, Sabine. *Bildung und Herrschaft. Zur Verwissenschaftlichung politischer Führungsschichten im 17. Jahrhundert*. Tübingen 2002.
- HORBEC, Ivana. „Homo principis et homo statuum – banska služba za vladavine Marije Terezije”. *Povijesni prilozi* 37/2009.
- HORBEC, Ivana. *Razvoj uprave i javnih službi Banske Hrvatske u vrijeme vladavine Marije Terezije*. Neobjavljena disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2009.
- HORBEC, Ivana. "Učiti administraciju": školovanje javnih službenika u 18. stoljeću. *Hrvatska javna uprava : časopis za teoriju i praksu javne uprave*, sv. 4., 2009.
- KHAVANOVA, Olga. "Official Policies and Parental Strategies of Educating Hungarian Noblemen in the Age of Maria Theresia", *Adelige Ausbildung. Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen* (ur. I. Cerman i L. Velek), München 2006.
- KHAVANOVA, Olga. *Заслуги отцов и таланты сыновей. Венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Гавсбургов 1746–1784*. Санкт-Петербург 2006.
- KLUETING, Harm (ur.). *Der Josephinismus. Ausgewählte. Quellen zur Geschichte der thesesianisch-josephinistischen Reformen*. Darmstadt 1995.
- KRČELIĆ, Baltazar Adam. *Annuae ili historija 1748–1767*. Prev. V. Gortan. Zagreb 1952.
- KREISKY, Eva. "Zur Genesis der politischen und sozialen Funktion der Bürokratie" *Das politische System Österreichs* (ur. H. Fischer), Wien 1982.
- MANN, Michael. *The Sources of Social Power. Vol. I.: A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge 1986.
- MEGNER, Karl. *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums*. Wien 1985.

- NEUGEBAUER, Wolfgang. *Standschaft als Verfassungsproblem. Die Historischen Grundlagen ständischer Partizipation in ostmitteleuropäischen Regionen*. Goldbach 1995.
- Nikola Škrlec *Lomnički 1729–1799*. Sv. I.-IV. Zagreb 1999–2007.
- OGRIS, Werner. “The Habsburg Monarchy in the Eighteenth Century: The Birth of the Modern Centralized State” *Legislation and Justice* (ur. A. Padoa-Schioppa), Oxford – New York 1997.
- ORESKO, Robert et al. (ur.). *Royal and Republican Sovereignty in Early Modern Europe*. Cambridge 2006.
- OSTERLOH, Karl-Heinz. *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Eine Studie zum Zusammenhang von Kameralwissenschaft und Verwaltungspraxis*. Lübeck – Hamburg 1970.
- PAGE, Edward C. *Political Authority and Bureaucratic Power. A Comparative Analysis*. New York 1992.
- REINHARD, Wolfgang (ur.). *Power Elites and State Building*. Oxford 1996.
- ROSENBERG, Hans. *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The Prussian Experience 1660–1815*. Harvard 1958.
- RÜEGG, Walter (ur.). *Geschichte der Universität in Europa. Band II.: Von der Reformation zur Französischen Revolution (1500–1800)*. München 1996.
- SONNENFELS, Joh. Joseph v. *Grundsätze der Polizey- Handlung- und Finanzwissenschaften*. Sv. I.-III. Wien 1770.
- SONNENFELS, Joh. Joseph v. *Ueber die Liebe des Vaterlandes*. Wien 1771.
- STOLLEIS, Michael. *Staat und Staatsräson in der Frühen Neuzeit. (Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts)*. Frankfurt/M 1990.
- ZMORA, Hillyay. *Monarchy, Aristocracy, and the State in Europe, 1300–1800*. London – New York 2001.

NA TRAGU MODERNIZACIJSKIH REFORMI: URBARIJALNE REGULACIJE I ZEMLJIŠNE EVIDENCIJE HRVATSKE I SLAVONIJE DO 1760. GODINE (S OSVRTOM NA JUŽNU UGARSKU)

Mirela Slukan Altić

UDK: 347.235(497.5)“17“

Sažetak: Razdoblje prosvijećene modernizacije obilježeno je brojnim reformama među kojima one koje se odnose na regulaciju zemljišnih odnosa zauzimaju posebno mjesto. U tom smislu karakteristična je pojava državnih urbara čijom će uspostavom pitanja uređenja zemljišnih odnosa i uspostave zemljišnih evidencija prvi puta prijeći iz nadležnosti privatnih osoba (vlastelina) u nadležnost državne centralizirane vlasti. Donošenje Karlovog urbara (1737.) a potom i niza urbarijalnih reformi Marije Terezije kao što su Privremeni urbar za Hrvatsku i Slavoniju (1755.), definitivni Urbar za Slavoniju i Srijem (1756.), Bački urbar (1762.), Ugarski urbar (1767.), Banatski urbar (1780.) te definitivni Urbar za Hrvatsku (1780.), označili su početak novog razdoblja u razvoju kasnofeudalnih odnosa. U sklopu modernizacijskih reformi Marije Terezije izgrađen je posve nov sustav urbarijalnog prava, koji je uz neke dopune, bio na snazi sve do konačnog ukidanja feudalizma 1848. godine. Pojava državnih urbara kao dio širih modernizacijskih reformi, odraz je novog odnosa državnih vlasti prema zemljišnom posjedu i pitanju poreza koje će obilježiti i čitavo razdoblje prosvijećenog apsolutizma.

Ključne riječi: prosvjetiteljstvo, urbar, zemljišne evidencije, 18. stoljeće, Habsburška Monarhija, južna Ugarska

Uvod

Zemljišne evidencije u mnogim europskim zemljama, osobito onim s jakom imperijalnom tradicijom, imaju dugu povijest te one kao takve nisu izum prosvjetiteljstva.¹ To vrijedi i za područje hrvatskih zemalja, gdje se već krajem srednjeg i tijekom ranog novog vijeka pojavljuje značajan broj zemljišnih evidencija pojedinih feudalnih ili crkvenih posjeda kao zemljišni dokumenti privatno-pravne naravi. Pojava privatnih zemljišnih evi-

¹ Katastar kao sredstvo dokazivanja vlasništva korišten je već u Rimskom Carstvu. O tome usp. Mirela, SLUKAN ALTIĆ, *Povijesna kartografija: kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Zagreb, 2003, 873. U Češkoj prvi pokušaji

dencija osobito se intenzivira u razdoblju renesanse kada su razvojem kapitalističke ekonomije popisi zemljišta ili planovi zemljišnih posjeda prepoznati kao efikasan instrument privatnog poduzetništva i kontrole prihoda.² U tom smislu, i u hrvatskom prostoru u to se vrijeme koriste tzv. privatni urbari – zemljišne evidencije pojedinih vlastelinskih posjeda koje su uz temeljnu regulaciju odnosa kmetova i vlastelina mogle utvrđivati i prostornu organizaciju te način korištenja zemljišta u okviru pojedinog vlastelinstva.³

Zemljišne evidencije stvarane pod kontrolom državne vlasti te pojava državnih urbara a potom i katastra, karakteristične su upravo za razdoblje prosvijećene modernizacije. Tek tada izrada zemljišnih evidencija prelazi iz privatnih u državne ruke čime one prestaju biti instrument vlastelina te postaju dio javne uprave kojom upravlja državna vlast. Ta je pojava vezana uz porezne reforme odnosno nastojanje vladara da pitanje oporezivanja koje je do tada bilo u rukama lokalnih feudalaca, centraliziranim sustavom stavi pod državnu kontrolu. Porezna reforma bila je preduvjet za uspješnu reorganizaciju vojske koja se regrutirala s feudalnih posjeda te uvelike financirala upravo feudalnim porezima. Tako je uvođenje od države organiziranog poreznog sustava postalo fundamentalno pitanje kroz koje se istovremeno osiguravala kontrola vrlo moćnih lokalnih feudalaca kao i bolje organiziranje vojske odnosno efikasnija obrana Monarhije.⁴

Prvi naponi Habsburške Monarhije na uspostavi državnih zemljišnih evidencija – Milanski katastar (1720.–1723.)

Najstarija državna zemljišna evidencija na tlu Habsburške Monarhije koja je uključivala izmjeru i procjenu zemljišta te zemljišne karte predstavlja tzv. Milanski katastar uveden patentom Karla VI. od 7. rujna 1718. godine (*Guinta do Nuovo Censimento Milanese*). Kartiranje za potrebe sastavljanja ove zemljišne evidencije proveo je Johann Jakob Marinoni od 1720. do 1723. godine na temelju čega su nastali zemljišni planovi u mjerilu 1:2 000, pregledne karte župa u mjerilu 1:8 000 te pregledna topografska karta u mjerilu 1:72 000.⁵ Svaki plan zemljišta uključivao je oznake granica posjeda i čestica, način korištenja površina, prometne komunikacije, hidrografsku mrežu te naselja. Pri tome je važno naglasiti da je zemljišna evidencija Milanskog katastra obuhvatila sva zemljišta i zemljišne posjede, za razliku od dotadašnjih urbarijalnih zemljišnih evidencija, koje su se odnosile samo na zemljišta pojedinog feudalca. Nažalost, rat za Poljsko naslijede od 1733. do 1735. u kojem su francuske i španjolske trupe ušle u Lombardiju, zaustavile su rad na dovršetku Milanskog katastra a do tada sastavljen katastar pohranjen je u utvrdi u Mantovi. Smrt Karla VI. 1740. te Šleski rat (1740.–1748.) još jednom su odgodili dovršetak katastra koji je konačno

uspostave zemljišnih evidencija sežu u 11. stoljeće. Opširnije usp. Jan BUMBA, *Česke katastry od 11. do 21. století*, Praha, 2007, 12.

² Roger KAIN, Elisabeth BAIGENT, *The Cadastral Map in the Service of the State*, Chicago, 1992, 5–7.

³ Pod privatnim urbarima podrazumijevamo urbare koji se odnose samo na pojedini zemljišni posjed. Najčešće su ih izradivali pojedini feudalni veleposjednici ili lokalne vlasti. Najstariji sačuvani privatnopravni urbari za područje hrvatskih zemalja potječu iz 15. stoljeća. Više o tome usp. Radoslav LOPAŠIĆ, *Urbaria Lingua Croatica Conscripta*, Zagreb, 1894

⁴ Roger KAIN, Elisabeth BAIGENT, *The Cadastral Map*, 180.

⁵ Karl LEGO, *Geschichte des Österreichischen Grundkatasters*. Wien, 1968, 94–96.

dovršila tek Marija Terezija 1759. godine. Milanski katastar stupio je na snagu 1. siječnja 1760. godine. Osim planova sadržavao je popise zemljišnih i kućnih čestica.⁶

Iako Milanski katastar nije najstariji europski katastar (prethodili su mu švedski katastar iz 17. stoljeća te planovi nizozemskih poldera iz 16. i 17. stoljeća), Milanski katastar svakako je odigrao važnu ulogu u uspostavi katastra kao osnove poreznih reformi u drugim europskim zemljama, a osobito zemljama Habsburške Monarhije. Također, njegova je pojava signifikantna u smislu najave novog odnosa državnih vlasti prema zemljišnom posjedu i pitanju poreza koje će obilježiti čitavo razdoblje prosvijećenog apsolutizma.

Prvi pokušaji urbarijalnih regulacija– između privatnih i državnih urbara

Prve zemljišne evidencije popraćene pripadajućim kartografskim prikazima na hrvatskom tlu, kao i u većini zemalja srednjoeuropskog kulturnog kruga, nastaju početkom 18. stoljeća. Po svom karakteru te zemljišne evidencije predstavljaju svojevrsni prijelazni oblik između klasičnih privatnih urbara koje smo susretali i ranije te državnih urbara koji se u našim krajevima pojavljuju sredinom 18. stoljeća.

U čemu se te zemljišne evidencije nastale početkom 18. stoljeća razlikuju od klasičnih privatnih urbara? U oba slučaja zemljišne evidencije odnose se na pojedine zemljišne posjede odnosno zemljišta pojedinog vlastelina a ne na ukupno zemljište nekog područja. No, razlika je sada u tome što zemljišne evidencije pojedinih posjeda više ne nastaju isključivo na temelju privatne inicijative, već su dio šire, od strane države potaknute kampanje, inventarizacije zemljišnih posjeda. Za razliku od državnih urbara, u njihovom oblikovanju još uvijek nema strogih pravila a njihova realizacija i kasnije održavanje tako nastalih evidencija prepušteni su lokalnom feudalcu. Njihov nastanak u pravilu je potaknut zemaljskim ili komorskim popisima stanovništva šireg područja te podjelom posjeda. U prostoru hrvatskih zemalja takve se rane zemljišne evidencije pojedinih posjeda pojavljuju uglavnom u Slavoniji gdje je nakon potiskivanja Osmanlija došlo do podijele zemljišta i stvaranja razmjerno prostranih plemićkih posjeda.

Prvi popisi stanovništva i zemljišne procjene u Slavoniji, provedeni su 1698. i 1702. te 1722. godine.⁷ Provođeni po naredbi Dvorske komore, svojim rezultatima, koji su uključivali i popise imovine, predstavljali su svojevrsni sumarni katastar vlastelinstava.⁸ Zanimljivo je da su barem neki od tih sumarnih zemljišnih popisa sadržavali i pregledne kartografske prikaze posjeda s označenim načinom korištenja površina.⁹

⁶ *Isto*, 96.

⁷ Dvorska komora je tijekom prve polovine 18. stoljeća obavila više popisa Slavonije (1702., 1720.–1722., 1736. i 1749.–1750. godine). Popisi su rađeni sa ciljem određivanja visine poreza stanovnicima pojedinoga vlastelinstva odnosno 1749.–1750. godine kako bi vlasnicima posjeda odredila taksu za uvođenje u posjed pojedinoga vlastelinstva. Ive MAŽURAN, „Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine“, Zavod za znanstveni rad HAZU u Osijeku, *Radovi*, knj. 6, 1993, 16.

⁸ Premda su komorski popisivači dobivali upute za obavljanje popisa, oni se nisu u potpunosti pridržavali tih instrukcija pa su spomenuti popisi neujednačeni. Milan VRBANUS, „Skrivena povijest – tajnoviti svijet brojki“, *Povijesni prilozi*, 39/ 2010, 39.

⁹ Jedan od najstarijih svakako je plan posjeda Darda grofa Veteranija iz 1700. godine. Johann i Fridrich Veterani dobili su 1700. godine u posjed 19 sela uz rijeku Dravu na temelju ratnih zasluga njihovog oca.

Ubrzo, po sličnom obrascu, nastaju i prve detaljne zemljišne evidencije pojedinih posjeda koje su obuhvaćale popise zemljišnih čestica i kmetova kojima su dodijeljene na obradu te prvi puta i kartografski prikaz – urbarijalni plan posjeda. Najstarija takva evidencija do sada pronađena kod nas predstavlja zemljišna evidencija Vukovarskog vlastelinstva iz 1733. godine.¹⁰ Po njezinom karakteru radi se o privatnom urbaru koji je obuhvaćao niz detaljnih kartografskih prikaza uvezanih u atlas posjeda te pripadajuću knjigu s popisom čestica te iskazima njihovih površina.¹¹ Ipak, da se ne radi o klasičnom privatnom urbaru već da je njegov nastanak vezan i za državnu inicijativu, govori činjenica da je sve karte u atlasu izradio ovlaštenu kraljevski geometar Johann Philipp Frast (*Kaiserlichen Ingenieurs Accademico*). Atlas obuhvaća ukupno 25 karata – 1 preglednu kartu čitavog vlastelinstva te 24 detaljne karte za svako pojedino naselje s okolnim zemljištem izrađene u mjerilu 1:11 160.¹² Sve zemljišne čestice prikazane su na razini pojedinih parcela te su označene brojevima.

Slične primjere izrade zemljišnih evidencija posjeda prije uvođenja državnih urbara ili katastra, možemo pronaći i u ostalim dijelovima Habsburške Monarhije. Poznat je atlas vlastelinstva grofa von Hardegga koji je izradio Jakob Marinoni u razdoblju između 1715. i 1727. godine. Isti je autor za Karla VI. izradio i Lovački atlas (*Jagdatlas*) čije su karte nastale u razdoblju između 1715. i 1727. godine.¹³ U Ugarskoj je pak poznat atlas veleposjeda Papa (kod Veszpréma) koji je 1735. dovršio János Henrik Maynzeck za grofa Ferenc Esterházyja, koji je također obuhvaćao planove posjeda te popis kmetских zemljišta.¹⁴

Odjeci Karlovog urbara iz 1737.

Prvi pokušaj uspostave urbara od strane centralne državne vlasti predstavlja Slavonski urbar Karla III. (*Carolina urbarialis regulatio*) koji je donesen 22. svibnja 1737. godine.¹⁵ Njemu je prethodio popis stanovništva proveden 1736/37. godine koji je kao i prethodni slavonski popisi uključivao i popise zemljišta. Nakon popisa iz 1698. i 1702. bio je to zapravo drugi po redu zemaljski popis stanovništva i njihove imovine koji je obuhvatio čitav prostor slavenskog provincijala od Iloka do Kutine.¹⁶ Iako zbog velikog otpora feudalnih veleposjednika i rata koji je otpočeo iste godine Karlov urbar u stvarnosti nikada nije stupio na snagu,¹⁷ taj je urbar zajedno s popisom stanovništva imao stanovite odjeke u sredi vanju zemljišnih odnosa i njihovih evidencija. Naime, za potrebe popisa imovine, nastao je stanovit broj zemljišnih (urbarijalnih) popisa i planova posjeda. Do danas pronađen je samo jedan sačuvani plan posjeda (iako teško oštećen) nastao u vrijeme pokušaja uspostave

¹⁰ Zemljišna evidencija Vukovarskog vlastelinstva nastala je nakon što je spomenuti posjed car Karlo VI. 1728. godine darovao grofu Johannu Ferdinandu Küffsteinu, s očitom namjerom popisivanja zemljišta i naselja čitavog vlastelinstva u cilju kontrole ubiranja poreza. Atlas se čuva u Muzeju Slavonije.

¹¹ Gradski muzej Vukovar, Erklarung der Vuckovaner Mappen.

¹² Originalno mjerilo detaljnih karata iznosi 1 Zoll=155 Klafter.

¹³ Roger KAIN, Elisabeth BAIGENT, *The Cadastral Map*, 178.

¹⁴ Ante GRUBIŠIĆ, *Vukovarsko vlastelinstvo na starim kartama iz 1733. godine*, Vukovar, 2006, 13.

¹⁵ Josip BŎSENDORFER, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb, 1950, 71–72.

¹⁶ Ive MAŽURAN, Stanovništvo i vlastelinstva, 16.

¹⁷ Formalno, Karlov urbar za Slavoniju i Srijem bio je na snazi do 1755., iako se po njemu u praksi nije postupalo. Zemaljska vlast za Slavoniju (*Landesstelle für Slavonien*) osnovana sa sjedištem u Osijeku, koja je trebala osigurati provođenje urbara, nije uspijevala prisiliti slavonske feodalce da svoje odnose sa kmetovima uredi u skladu s urbarom iz 1737.

Karlovog urbara. Radi se o urbarijalnom planu posjeda Valpovo izrađenom 1736. godine, koji predstavlja svojevrsni zemljišni sumarnik, bez parcelacije zemljišta.¹⁸ S obzirom da je popis Slavonije iz 1736. obuhvatio manje-više sva vlastelinstva, za pretpostaviti je da je u to vrijeme nastao veći broj zemljišnih evidencija i planova vlastelinstava, no pitanje je da li su oni sačuvani. Naime, arhive vlastelinstava zbog čestih promjena vlasnika i ratnih razaranja često su bile teško oštećivane i devastirane, pa je građivo vlastelinstava koje je do danas sačuvano najčešće parcijalnog karaktera. U tom smislu, za pretpostaviti je da su slični urbarijalni planovi nastali i za područje Đakovačkog, Vukovarskog kao i za neka vlastelinstva zapadne Slavonije te vlastelinstva na području Srijema. Naime, Karlov urbar osim u Slavoniji trebao je vrijediti i za uređivanje feudalnih odnosa na području Srijema.

Državni urbari – Marijaterezijanske zemljišne evidencije kao sustav državne kontrole

Zemljišne evidencije kao instrument efikasne sustavne državne kontrole na području Habsburške Monarhije pojavljuju se tek uvođenjem prvih državnih urbara. Naime, upravo je neuređenost zemljišnih odnosa koja je omogućavala samovolju lokalnih feudalaca, potakla Mariju Tereziju da u razdoblju između 1747. i 1780. konačno pokrene opsežnije reforme urbarijalnih odnosa na području čitave Monarhije (*Theresiana urbarialis regulatio*). Bilo je to vrijeme u kojem je Monarhija zbog stalnih ratnih sukoba bila osobito teško opterećena. Ratovanje sa Pruskom koja je 1740. zauzela Šlesku te potom i kratkotrajno Bavarsko zauzimanje Češke, stavili su vladavinu Marije Terezije pred teške izazove. U cilju efikasnijeg punjenja državne blagajne, Marija Terezija 1747. počinje uvoditi poreznu reformu u zemljama austrijske krune i Češkoj. Reforme se isprva nisu odnosile na Ugarsku, pa tako niti na Bačku i Banat. Pod utjecajem fiziokratskih ideja, financijska kriza nastojala se riješiti snažnijim uplivom državne vlasti na nacionalne ekonomije. Na području zemalja austrijske krune u okviru katedralističke doktrine sve veća pažnja posvećuje se problemu pretjerane eksploatacije kmetova (državi je u interesu da seljačko gospodarstvo bude u stanju snositi javne terete) te ujednačavanju urbarijalnih obveza u različitim dijelovima Monarhije.¹⁹

Sukladno tome, 5. rujna 1747. godine Marija Terezija donosi prvi patent vezan uz regulaciju zemljišnih odnosa, koji je između ostalog obuhvaćao obvezu evidentiranja zemljišnih odnosa na terenu, dakle i izradu kompletnog popisa zemljišta s njihovim kartografskim iskazima.²⁰ Već iste godine objavljeno je uputstvo za crtanje karata s kartografskim ključem koji je trebao pridonijeti ujednačenosti svih karata koje će u okviru urbara nastajati u budućnosti. Nadalje, patenti od 9. listopada 1748. i 24. svibnja 1749. zahtijevali su zasebne zemljišne evidencije za kmetску zemlju (*Rustikalfassionen*) i za plemićka zemljišta (*Dominikalfassionen*). Kao nastavak urbarijalnih reformi Marije Terezije već 11. rujna 1755. donesen je privremeni urbar za Slavoniju (tzv. Keglevičev urbar) a 8. studenoga 1755. godine donesen je Privremeni urbar za Hrvatsku. Već 15. ožujka 1756. godine izdan je definitivni

¹⁸ Hrvatski državni arhiv, Kartografska zbirka, Grundzeichnung von dem Varosch Valpo/ delineatio S. Freudhoffer.- 1:14 400.- Valpovo: 1736.- Rukopisna karta: u boji; 94x62 cm.

¹⁹ Igor KARAMAN, „Postanak i značenje privremenog urbara za Hrvatsku iz god. 1755“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, sv. 4/1962, 51

²⁰ Karl LEGO, *Geschichte des Österreichischen Grundkatasters*, 14.

Slavonski urbar koji je vrijedio i za Srijem.²¹ Istodobno, počele su se provoditi i zemljišne reforme u južnoj Ugarskoj pa je 1762. donesen Bački urbar kojim su regulirana davanja seljaka na bačkim veleposjedima.

Marijaterezijanski urbari osim što su propisivali urbarijalne odnose feudalaca i kmetova na razini čitave kraljevine, prvi su puta nametnuli i standardizaciju urbarijalnih evidencija.²² Tako su već Privremenom urbaru za Hrvatsku iz 1755. godine priložene standardizirane tabele za popisivanje zemljišta i obveza kmetova. Za razliku od privatnih urbara gdje se urbar sastavljao za feudalni posjed, sada je osnovna jedinica oporezivanja postalo selište pa je svako selo dobilo svoj urbar. Nadalje, provedba urbarijalnih regulacija tražila je osim popisivanja zemljišta i snimanje stanja zemljišta na terenu. Bilo je to prvi puta da na području Hrvatske nastaje čitava serija detaljnih zemljišnih kartografskih prikaza temeljenih na zajedničkim načelima izmjere i kartografskog ključa.

Iako je provedba urbarijalnih regulacija tražila osim popisivanja zemljišta i sustavnu izmjeru zemljišta, zbog nedostatka sredstava kao i velikih otpora plemstva i crkve, sustavna izmjera provedena je odmah samo na području Tirola. U ostalim zemljama Habsburške Monarhije planovi posjeda sastavljani su sporadično. Tako primjerice u razdoblju 1745.–1752. nastaje serija zemljišnih planova za posjed St. Florian u Gornjoj Austriji. Također, u isto vrijeme pojavljuje se i zbirka planova posjeda Weinberga i Wartburga uvezanih u atlas.²³

Jedan od najljepših primjera marijaterezijanskog urbara koji je i danas sačuvan predstavlja zemljišni plan grada Osijeka nastao 1758/1759. godine koji nastaje odmah nakon donošenja Slavonskog urbara.²⁴ Kao i u slučaju planova posjeda s početka 18. stoljeća, i na marijaterezijanskim urbarijalnim planovima najveća pažnja posvećena je prikazu zemljišnih čestica. Ipak, zahvaljujući krupnom mjerilu – 1:7 200, marijaterezijanski planovi posjeda prvi puta prikazuju i strukturu grada na razini pojedinačnih kućnih parcela pa su u tom smislu zanimljiv izvor ne samo za gospodarsku već i urbanu povijest. Osim toga, za grad Osijek već 1747. počinje se voditi i zemljišna knjiga koji komparativno sa zemljišnim planom daje izvrstan uvid u tadašnje zemljišno-vlasničke podnose.²⁵ Ipak, urbarijalne regulacije nisu zaživjele odmah što se može vidjeti i iz uvida u arhivsku građu pojedinih vlastelinstava. Na području Slavonije sačuvano je tek nekoliko zemljišnih evidencija iz razdoblja neposredno nakon donošenja prvog marijaterezijanskog urbara. To potvrđuje i primjer iz Slovenije, gdje je ustanovljeno da u vrijeme reformi Marije Terezije za područje Kranjske nije nastao niti jedan zemljišni plan.²⁶ Otpor koji su spomenutim poreznim reformama pružili vladajući slojevi, rezultirali su slabim efektima novog sustava oporezivanja. Nastoj-

²¹ Slavonski urbar sadržava i posebne srijemske regulacije koje su donošene naknadno a odnose se na regulaciju zemljišnih odnosa na posjedima pravoslavnih manastira. Dekretom od 17. lipnja 1774. regulirala je Marija Terezija i selišta pravoslavnog svećenstva. Posebna regulacija donesena je za kontribucije prnjavoraca (pronijara) fruškogorskih manastira čije su obveze usklađene sa Slavonskim urbarom tek 1802. Rakovičkom konvencijom (*Conventio Rakoviciana*). Josip BÖSENDORFER, *Agrarni odnosi*, 88.

²² Hrvatski državni arhiv, fond Acta Commissionalia, Prot XI/3, str. 1265-1269.

²³ Roger KAIN, Elisabeth BAIGENT, *The Cadastral Map*, 191.

²⁴ Radi se o planovima Gornjeg i Donjeg grada Osijeka: Original plan von dem Cameral Orth Ober Varosh/ Christian Altinger, Osijek, 1758. Rukopis kolorirani; 90x94 cm, Muzej Slavonije, sign. P-1917 te Plan des Cameral orth Essegger unter Varosch in Slavonien Betreffend.../F. Blumen, Osijek 1759. Rukopis kolorirani; 109x79 cm.

²⁵ Stjepan SRŠAN, *Zemljišna knjiga grada Osijeka 1687.–1821*, Osijek, 1995, 5.

²⁶ Branko KOROŠEC, Naš prostor v času in projekciji, Ljubljana, 1978, 137.

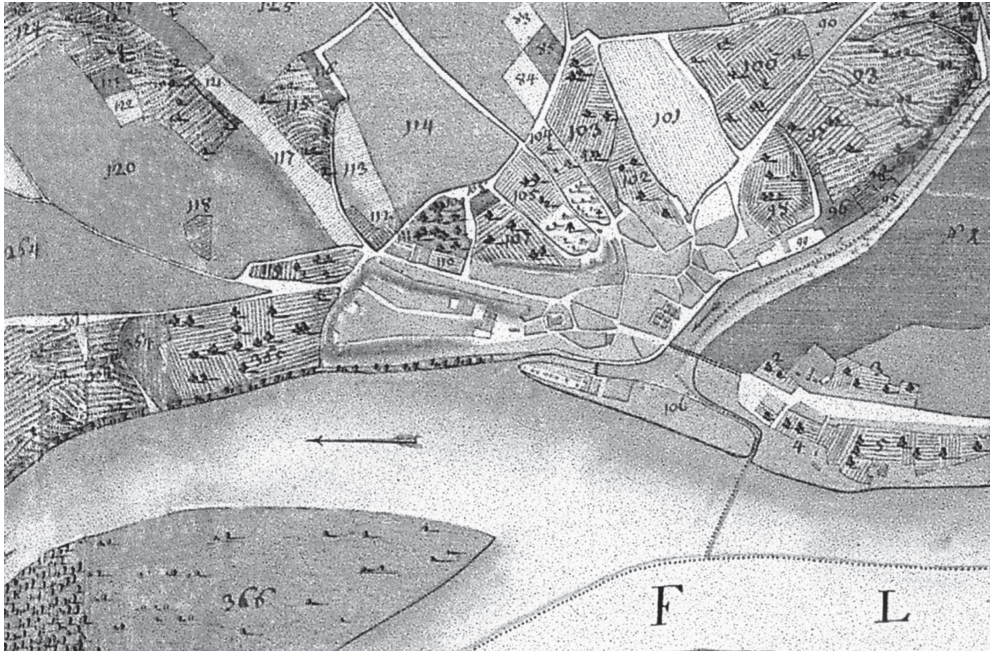
janja Marije Terezije da oporezuje kler i plemstvo, samo su djelomično bili uspješni. Zbog slabe efikasnosti odredbi iz 1755., za područje Križevačke županije koja je 1755. pogođena velikom pobunom seljaka donijet je privremeni urbar 1775. godine. Iste godine takav privremeni urbar ustanovljen je i za Zagrebačku i Varaždinsku županiju.²⁷

Godine 1767. godine uveden je Ugarski urbar koji će poslužiti kao obrazac za definitivni Hrvatski urbar iz 1780. godine.²⁸ Tek uvođenje definitivnog Hrvatskog urbara 1780. odnosno uspostava Banatskog urbara koji je proglašen 17. listopada 1780. označili su definitivni početak efikasnog normiranja zemljišno-pravnih odnosa. Tako od 1775. odnosno od 1780. nalazimo sve značajniji broj evidencija zemljišnih posjeda, ujednačenog sadržaja i kvalitete koji redovito sadrže i urbarijalne zemljišne planove, s parcelacijom čestica i imenima njihovih posjednika. To vrijedi i za područje južne Ugarske čije zemljišne evidencije i urbarijalne planove u većem broju nalazimo tek nakon 1780. godine.

Pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja i fiziokratske ekonomije iz zemalja zapadne Europe, Marija Terezija započela je reforme kojima je cilj bio formiranje jake centralizirane države s djelotvornom upravom i sudstvom. Uspostavljanje državnog urbara i provođenje urbarijalnih regulacija koje je uspostavila Marija Terezija, označio je početak novog razdoblja u razvoju kasnofeudalnih odnosa. U sklopu modernizacijskih reformi izgrađen je čitav sustav urbarijalnog prava, koji je uz neke dopune, bio na snazi sve do konačnog ukidanja feudalizma 1848. godine. Urbarijalne regulacije Marije Terezije uvelike su poboljšale položaj kmetova te ih donekle zaštitile od samovolje feudalnih gospodara. Nadalje, uvođenje obveze sastavljanja zemljišnih evidencija temeljem državnog urbara, označilo je konačno prenošenje zemljišno-pravnih poslova iz ruku privatnih osoba (plemstva) u nadležnost centralnih državnih organa, kao dio širih modernizacijskih reformi. Ipak, te će reforme u punom zamahu zaživjeti tek u nadolazećem jozefinskom razdoblju kada će normiranje zemljišno-pravnih na razini čitave Monarhije dobiti one dimenzije i rezultate koje je priželjkivala Marija Terezija.

²⁷ Milivoj VEŽIĆ, *Urbar hrvatsko-slavonski*, Zagreb, 1882, 62–89.

²⁸ Josip BÖSENDORFER, *Agrarni odnos*, 93.

Sl. 1 Vukovar i njegovo vlastelinstvo na urbarijalnom planu iz 1733.

Sl. 2 Isječak urbarijalnog plana valpovačkog vlastelinstva iz 1774. godine

Sl. 3 Zemljišni posjedi u okolici Sombora na urbarijalnom planu iz 1783.

ON THE TRACK OF MODERNIZATION REFORMS: URBARIAL REGULATIONS AND LAND RECORDS IN CROATIA AND SLAVONIA UNTIL 1760 (WITH SPECIAL REFERENCE TO SOUTHERN HUNGARIA)

The period of enlightened modernization was characterized by numerous reforms, among which those relating to the regulation of landed property relations occupy a special place. In this regard one should mention the phenomenon of state urbaria by whose establishment the issues of landed property organization and establishing of land records will for the first time be transferred from the jurisdiction of private individuals (land holders) to the jurisdiction of state-centralized government. The adoption of Charles' Urbarium (1737), followed by a series of urbarial reforms Maria Theresa such as the Temporary Croatian and Slavonian Urbarium (1755), final Slavonian and Syrmian Urbarium (1756), Bačka's Urbarium (1762), Hungarian Urbarium (1767), Banatian Urbarium (1780), and final Croatian Urbarium (1780), marked the start of a new era in the development of late feudal relations. As part of the modernization reforms of Maria Theresa an entirely new system urbarial rights was built. Somewhat amended, this system remained in force until the final abolition of feudalism in 1848. As part of wider modernization reforms, the phenomenon of the state urbaria is a reflection of the new relationship of the state government towards landed property and issue of taxation which will mark the entire period of enlightened absolutism.

Keywords: Enlightenment, Urbarial Regulations, Land Records, 18th century, Habsburg Monarchy, Southern Hungary

Popis literature:

- BÖSENDORFER, Josip (1931). „Kako je došlo do slavonskog urbara 1756?“ *Rad JAZU*, Knj. 240, 220–256; knj. 242, 1–92.
- BÖSENDORFER, Josip (1950). *Agrarni odnosi u Slavoniji*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- BUMBA, Jan (2007). *Česke katastry od 11. do 21. století*. Grada, Praha.
- ERCEG, Ivan (1991). „Prilog o uvođenju općehrvatskog urbara 1774“. *Acta historico oeconomica Jugoslaviae.*, vol. 18, 75–89.
- GAVRILOVIĆ, Slavko (1958). „Uvođenje urbara u Požeškoj županiji“. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, sv. III, Novi Sad, 55–75.
- GAVRILOVIĆ, Slavko (1960). „Urbarijalno pitanje u Sremskoj županiji sredinom XVIII. stoleća“, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 27/1960., 5–32.
- GAVRILOVIĆ, Slavko. „Podaci iz 1759. godine o zemljištu i obavezama seljaka Vukovarskog spahiluka“. *Spomenica Istorijskog arhiva Srem*, 2006, br. 5, 153–164.
- GRUBIŠIĆ, Ante (2006). *Vukovarsko vlastelinstvo na starim kartama iz 1733. godine*. Gradski muzej Vukovar.
- HORVAT, Vlado (1991). Zemljišne karte Vukovarskog vlastelinstva kao izvor za povijest istočne Hrvatske poslije oslobođenja od Turaka. *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje*, zbornik radova, Osijek, 217–225.
- KAIN, Roger; Baigent, Elisabeth (1992). *The Cadastral Map in the Service of the State*. The University of Chicago Press.
- KARAMAN, Igor (1962). „Postanak i značenje privremenog urbara za Hrvatsku iz god. 1755. „*Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, sv. 4., Zagreb, 51–78.
- KARAMAN, Igor (1973). „Sumarni katastar veleposjeda u Slavoniji od 18. do 20. stoljeća“. *Radovi Centra JAZU Vinkovci*.
- KOROŠEC, Branko (1978). *Naš prostor v času in projekciji*. Geodetski zavod Slovenije, Ljubljana.
- LEGO, Karl (1968). *Geschichte des Österreichischen Grundkatasters*. Bundesamt für Eich-und Vermessungswesen, Wien.
- LOPAŠIĆ, Radoslav (1894). *Urbaria Lingua Croatica Conscripta*. Zagreb.
- MAŽURAN, Ive (1966). *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine*. Građa za historiju Osijeka i Slavonije, knj. 2. Osijek: Historijski arhiv.
- MAŽURAN, Ive (1993). *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*. HAZU, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Radovi, knj. 6.
- SLUKAN ALTIĆ, Mirela (2003). *Povijesna kartografija: kartografski izvori u povijesnim znanostima*. Izdavačka kuća „Meridijani“, Samobor.
- SRŠAN, Stjepan (1986). „Pregled gospodarskog i demografskog stanja Vukovarskog vlastelinstva (1728-1736)“. *Acta historico oeconomica Jugoslaviae.*, vol. 13, 189–228.
- SRŠAN, Stjepan (1995). *Zemljišna knjiga grada Osijeka 1687.–1821*. Izdavač Povijesni arhiv Osijek.
- VEŽIĆ, Milivoj (1882). *Urbar hrvatsko-slavonski*. Pravničko društvo u Zagrebu.
- VRBANUS, Milan (2010). „Skrivena povijest – tajnoviti svijet brojki“. *Povijesni prilozi*, vol. 39, 39–71.

ŽANROVSKI POTENCIJAL 18. VEKA I *HOMO EUROPAEUS*

Miodrag Maticki

UDK: 7.041.7:821.163.4“17“

Rezime: Ako se ljudskoj istoriji priđe kao istoriji civilizacije, istoriji ideja, tj. ako se prepustimo evropeizaciji istorijske slike, Evropa jeste najznačajniji prostor na kojem dolazi u 18. veku do intenzivnog sažimanja i prožimanja uticaja Istoka i Zapada. Posebno značajno mesto zauzima Habsburška monarhija, ne toliko prostorno-geografski, već kao preoblikovani kulturni koncept prosvetćenog apsolutizma, kao i centralno-istočni sa kulturnim tokovima u kojima protrajava vizantijska i pravoslavna tradicija. A kada je reč o interkulturalnim aspektima „prosvetćene“ modernizacije, o rađanju evropejstva centralno-istočnog čoveka, svakako su važni hrvatsko-srpski odnosi i prožimanja, posebno kada je reč o stasavanju novog evropskog čoveka i ideje savremenog sveta kroz preispitivanje socijalnog, političkog i istorijskog konteksta diskusije o „evropskoj tradiciji“. U 18. veku na južnoslovenskim prostorima značajno je pitanje početaka periodike, posebno kod Hrvata i Srba u evropskom kontekstu, pod najčešće nemačkim, mađarskim i ruskim uzorima. Reč je o cvetnicima, magazinima, zabavnicima, koledarima i kalendarima, mesečnicima i mesecoslovima, kao i žanrovima u njima zastupljenim koji su prevashodno u funkciji prosvetiteljstva protestantske provenijencije: *istoriografski tekstovi, priče iz klasične starine, putopisni žanrovi, basne, sentencije, pisma, retorski žanrovske oblici.*

Ključne reči: *Homo Europaeus*, Habsburška monarhija, 18. vek, „prosvetćena modernizacija“, Hrvati i Srbi, periodika, žanrovi

Ako se ljudskoj istoriji priđe kao istoriji civilizacije, istoriji ideja, tj. ako se prepustimo evropeizaciji istorijske slike, Evropa jeste najznačajniji prostor na kojem dolazi u 18. veku do intenzivnog sažimanja i prožimanja uticaja Istoka i Zapada. Posebno značajno mesto zauzima Habsburška monarhija, ne toliko prostorno-geografski, već kao preoblikovani kulturni koncept prosvetćenog apsolutizma, kao i centralno-istočni sa kulturnim tokovima u kojima protrajava vizantijska i pravoslavna tradicija. A kada je reč o interkulturalnim aspektima „prosvetćene“ modernizacije, o rađanju evropejstva centralno-istočnog čoveka, svakako su važni hrvatsko-srpski odnosi i prožimanja, posebno kada je reč o stasavanju novog evropskog čoveka i ideje savremenog sveta kroz preispitivanje socijalnog, političkog i istorijskog konteksta diskusije o „evropskoj tradiciji“.

Osamnaesti vek kruna je ciklusa nastajanja *Homo Europaeusa* kao nosioca „modernosti“, krize svesti tokom tranzicije (između renesansnog humanizma i prosvetiteljstva) iz srednjovekovnog u savremno doba. Pitanje je koliko je u kulturološkom smislu Evropa tada bila moguća kao jedinstven duhovni organizam, kada se susreću balkanski pravoslavni svet sa katoličkim svetom, po mnogo čemu kao nastavci dve polovine Rimske imperije, uz dopri-

nos Mediterana, njegovog sveta i kulture koja svetlošću ozaruje rađanje novog evropskog čoveka, te introvertnog Severa koji je postao prostor reformacije? Da li je i dokle oznaka granične linije Evrope sagledavane do Beča pretpostavljala da se preko te linije nalazi periferija, tranzicijski prostor između Zapada i velikog azijskog Istoka, onako kako je u naše vreme, književnik Boško Petrović na brdu kod Titela, kada se okrenuo na istok, osetio kako odatle na njega zija Azija? Nije li 18. vek vreme intenziviranja, koji vek ranije započetog, neprekidnog dijaloga Istoka i Zapada? Upravo su na tom planu bitni kulturološki odnosi Hrvata i Srba.

U kompleksu interkulturalnih aspekata „prosvećene“ modernizacije tičuće se Hrvata i Srba, osnova na kojima se projektuje nova slika evropske duhovnosti, svakako se moraju uzeti u obzir veze antičkog, srednjovekovnog i savremenog sveta. Prihvatanje antičkog sveta u zlatnoj harmoniji klasicizma, pri čemu se oslobađa fantazija i nastaje veliko buđenje, a antika svojim autoritetom daje novim idealima zeleno svetlo i istovremeno nudi model kulture koji se oslanja na racionalizam kao veliku ideju koja je iznad verovanja, tradicija, crkve, principa autoritarnosti, značilo je poricanje zastarele srednjovekovne misli, literature u znaku alegorija. Samo na primeru alegorije kao žanra možemo pratiti promene, počev od alegorije hrišćanske provenijencije do one baroknog tipa, te one sa novom ulogom u epohi prosvetćenosti. I to na primeru jednoga pisca, Jovana Rajića na primer, ili na primeru pojedinačnog njegovog dela. Značajan udeo i uticaj na ovim prostorima imao je i protestantizam, kako onaj luteranski, čiji su centri u kulturološkom smislu gradovi (Getingen, Hale, Berlin, Vitenberg, Jena, Lajpcig, Amsterdam) tako, možda i u većoj meri, onaj koji je propovedao Kalvin, više prihvaćen u ruralnim sredinama. Živ je i dugotrajno delotvoran, takođe, tip civilizacije koju je osnovao vizantijski organizam, koji traje i posle pada Konstantinopolja u turske ruke, kao i grčko intelektualno nasleđe, pravoslavna vera, umetnost koja se razvijala u jugo-istočnom delu kontinenta. Potom, nezaobilazan je i uticaj Osmanlijskog carstva, islamske civilizacije Levanta, sve do post-vizantijskog helenstva, novog pravoslavlja i balkanskog romantizma. Sve je to kulturno obogaćivalo Evropu, upotpunjavalo njen kulturni mozaik.

Za pokušaj da se odgonetnu razvoj i suština dijaloga Istoka i Zapada, načini prožimanja tradicija kako velikih, tako u 18. veku državno još nepotvrđenih naroda, bitni su kulturni „koridori“, od Getingena na severu, do Transilvanije na istoku, od flamanskog sveta prema austrijskom, mađarskom, hrvatskom, srpskom, od univerzitetskih i književnih krugova Halea i Berlina prema onima u Budimu, Zagrebu, Sremskim Karlovcima, Sibiu, Jašiju, Bukureštu. Tu, najpre, treba istaći nezaobilazan udeo Grka i Jevreja. Grci veoma rano otvaraju protestantske škole (Dendrin i drugi) koje, neku deceniju kasnije, pohađaju Dositej Obradović i drugi „prosvetitelji“. Njihov je veliki uticaj u diplomatiji, na trgovinu i trgovačke puteve, snažno deluju u okviru pravoslavne crkve na jugo-istoku.

Judeizam je, pored helenizma i protestantizma, bio najprodornija civilizacijska sila naroda rasutog među drugim narodima. Izdeljeni po raznolikim, pa i jezički različitim dijasporama, upravo zahvaljujući načinu života u tim izolovanim sredinama, kako bi izišli iz geta oni se okreću stvaralačkoj snazi, individualnosti i praktičnoj realnosti, pre budućnosti nego prošlosti. U tome je suština nomadske strane jevrejskog mentaliteta. Tako su oni povezivali prostore, umne ljude, značajno delovali na kulturne tokove i uobličavanje modela evropskog čoveka centralno-istočnog evropskog prostora. Radovan Samardžić je u svojim istraživanjima valjano pokazao koliki je njihov udeo u jevrejsko-balkansko-italijanskom povezivanju. Da podsetim na trgovinske veze Jevreja iz Dubrovnika i onih u Carigradu,

na njihov uticaj u kulturnim središtima Balkana, ali i Evrope, gde, u Lajpcigu, Haleu ..., postaju nosioci izdavačke delatnosti, osnivači knjižara, pokretači listova i magazina, osnivači najznačajnijih javnih, dvorskih i privatnih biblioteka tog vremena, inicijatori otvaranja škola, nosioci lekarstva, prenosioci informacija, ideja, naučnih eksperimenata. Svakako se mora uzeti u obzir i podrška masonskih organizacija, koje omogućuju predstavnicima „prosvetiteljstva“ malih naroda da putuju, borave u kulturnim središtima Evrope, Parizu, Londonu, da štampaju knjige, da budu predstavljeni svetu ostvarenim rezultatima na koje su planski bili usmeravani (na primer prvi rečnici narodnih jezika i prevodi Biblije na te jezike čime se dobijalo članstvo Biblijskog društva, koje je imalo značaj uključivanja u evropsku zajednicu). Tako će Dositej Obradović putovati u London, boraviće u Lajpcigu kod masona Brejtkopfta čitavu godinu da bi pripremio i uz njegovu podršku objavio žanrovski veoma razučenu publikaciju *Basne*, načinjenu na magazinski način, na način cvetnika, sa namerom da se nastavi kao periodik. Reč je, naime, o buđenju umova, otkrivanju i promovisanju određenih ličnosti koje će koordinirati dijalog sa svetom. To su ljudi koji sa sobom nose knjige i ideje, iz toga proizilazi ona Dositejeva poruka: „Knjige, knjige, a ne zvana i praporci!“

U tom kontekstu važne su biblioteke preko kojih prodire i otelotvoruje se slika savremenog čoveka. Osniva se biblioteka u Sremskim Karlovcima, osniva je episkop Baćanji Ignjac (Batthyani Ignac) u Alba Juliji, osnivanjem plemićke biblioteke u Tirgu Murešu Teleki Samuel otvara put evropejstvu čitavoj oblasti, biblioteke osnivaju franjevački monasi u Aradu, Klužu, Temišvaru. Sečenjijeva (Szechenyi Ferenc) biblioteka učinila je neizmerno mnogo za stasavanje plejade pripadnika epohe „prosvetećenosti“ malih naroda koji su živeli u Austrijskom carstvu. Univerzitetaska štamparija u Budimu, značajna za univerzitetско okruženje, u kojoj najznačajnija dela štampaju autori koji pripadaju malim narodima od 1777–1849, na desetine jezika, odigrala je ulogu od prvorazrednog značaja za povezivanje i prožimanje mnogih kultura koje je politički povezivalo Austrijsko carstvo. Ona odražava na najbolji način ideologiju prosvetiteljstva kada je reč o sakupljanju i širenju saznanja. U Beč, Budim i manje centre stižu knjige Erazma Roterdamskog, Lutera, Rusoa, Voltera.

Rumunski istoričar Viktor Nojman (Viktor Neumann) u knjizi *Iskušenja Homo Europaeusa (Tentatia lui Homo Europaeus, 2006), 2011. godine prevedene na srpski jezik, prevashodno iz ugla srednjo-jugo-istočne Evrope, uspešnost procesa nastajanja evropskog čoveka kao nosioca univerzalnih ideja nove civilizacije objašnjava čarobnim trougлом koji, kao pokretačku silu bez koje se ta veličanstvena tranzicija ne bi ni odigrala, određuju: zblizavanje – upoznavanje – dijalog. U 18. veku, ističe, postoji velika glad za zblizavanjem, upoznavanjem i dijalogom. Po Nojmanu mnogo elemenata čini jedinstvenim prostor koji pokriva Hrvatska, Srbija i Banat, dakako podrazumevajući i rumunski deo, kao oblast kulturnih preplitanja Rumuna, Nemaca, Srba, Mađara, Jevreja, Slovaka, Turaka, Bugara, Roma. Po njemu to su tri glavne tačke konvergencije centralno-istočnog mentaliteta, ali i jugo-istočno evropskog. Ovi prostori uključuju „kako elemente Mitteleuropa-e, tako i elemente koji dolaze sa Balkana, Islama, hebrejskog istoka te jugo-istočne sentimentalnosti, tako i južnjački temperament mediteranskog porekla i kulturu i tradiciju nemačkog severa“. Po njemu je tu bilo manje rigorozno i tolerantnije pravoslavlje a isto tako i katolicizam i reformacija koji su u svojim raznim oblicima omogućili širenje zapadnih ideja na ovom delu kontinenta. Posebno značajnim smatra činjenicu da je preko slovenskog jezika kojim su govorili i sporazumevali se narodi na južnoslovenskom prostoru uspostavljen kontakst sa grčkim i vizantijskim stvaraočima kasnog antičkog doba.*

Ovakav Nojmanov pristup može biti znatno upotpunjen ako se Dunav, iako geografski pojam, sagleda kao kulturni koridor. Uz tu veliku reku nižu se varadi, utvrde, gradovi koji se šire i izvan zidina, u kojima stasava građanski stalež koji donosi nove civilizacijske vrednosti: Beč, Bratislava, Sent Andreja, Budim, Novi Sad, Petrovaradin, Sremski Karlovci, Beograd ... Nije reč samo o reci i priobalju, već o slivu naroda, o protoku ideja, o prožimanju zahvaljujući pre svega rečnom saobraćaju i trgovini. Reč je o reci koja nikada nije mogla biti i ostati *limes* koji deli narode, sa mostovima koji su ne samo simbolično ugrađeni u kulturu tog prostora kao arhitektonski sloj, reč je o *Homo Danubiusu*. To je tek jedan od vidova umnožavanja evropskog novog čoveka, a mogućnost tog umnožavanja već predstavlja snagu prostora o kojem govorimo i njegovog kulturnog ozračenja. Reč je o slivu koji podrazumeva sve reke koje se u Dunav ulivaju, i one manje reke koje se ulivaju u te reke. Reč je o Podunavlju, Slavoniji, Sremu, Bačkoj, Banatu, rumunskoj i bugarskoj strani Dunava, ali i o Moravi sa svojim pritokama, Resavskoj dolini sa prepisivačkim školama, o Savi, Tisi, Tamišu, Timoku. Sever „prosvetiteljstva“ stiže Dunavom do Crnog mora. Niz Dunav se išlo u Rusiju, lađama se spuštalo do Stambola. To je bio koridor povezivanja srednjo-istočnog dela Evrope sa Levantom. Tim lađama, na kojima se, za razliku od Vavilonske kule, govorilo *saglasnim* jezicima, ploviče i Dositej, zajedno sa predstavnicima mnogih vera i naroda.

Nojmanov pristup može biti upotpunjen i ako se krene iz ugla književnog stvaralaštva. Kada je reč o 18. veku svakako je od značaja pitanje početaka periodike kod Hrvata i Srba u evropskom kontekstu, mislim pre svega na nemačke, mađarske i ruske uzore. U žiži mog pristupa jesu praperiodični oblici: cvetnici, magazini, zabavnici, koledari i kalendari, misečnici i mesecoslovi, kao i žanrovi u njima zastupljeni, koji su prevashodno u funkciji prosvetiteljstva. U ovim godišnjacima periodičnog karaktera objavljuju se prevodi pesama i poučnih pripovedaka, prepuni su poslovice, izreka, iskrica, poučnih pisama u kojima se na „književan“ način savetuju čitaoci o poslovima zemljedelstva, spravljanja vina, o zdravlju, o ponašanju i vaspitanju, o odnosu prema veri. Upravo ove forme periodika magazinskog tipa, „od svega po malo“, rezultat su ideja prosvete protestantske provenijencije, želje da se nauka i opšte znanje približi narodu, da ne budu privilegija samo odabranih, bilo da je reč o kleru ili dvorskim krugovima, već da se na zanimljiv način približe širem čitalačkom krugu i tako doprinesu demokratizaciji nauke i kulture, „prosvete“ modernizaciji ukupnog društva. Ovde svakako treba podrazumevati i druge publikacije tipa „knjiga za narod“, jer u pitanju je čitav sistem prosvetiteljskog delovanja sa ciljem da se vaspostave uzori, čak i kanoni epohe prosvete. Dakako da akcent treba staviti na male narode u velikom carstvu koji su krenuli putem sustizanja velikih kultura. Okrenuti jedan drugom oni su lako prihvatili i preuzimali priloge iz ovakvih publikacija, međusobno saradivali u istim publikacijama. U tom kontekstu treba sagledavati i rukopisne almanaške forme, li-re i pesenike, rukopisne pesmarice, koje se prepisuju i idu iz ruke u ruku. I ova rukopisna dela odigrala su značajnu ulogu u povezivanju i suživotu mnogih naroda. Tako u velikoj pesmarici iz tridesetih godina 18. veka nastaloj u Sakolči, pored pesama na nemačkom i mađarskom, slovačkom, nalazimo i srpske pesme o slavi, hrvatske vinske, pa i jednu sa naslovom „bošnjačka“.

Književni žanrovi kao nosioci novih ideja mogu biti posredan ugao sagledavanja suštine epohe „prosvete“. Žanrovski potencijal 18. veka čini svojevrsnu silu uobličavanja *Homo Europaeusa* i, s razlogom, promeće se kroz čitav 19. vek.

Istoriografski tekstovi donose novi pristup istoriji. Istorije i hronike imaju višestruki cilj. Koristeći se manje istorijskim činjenicama, a više predanjem i usmenim stvaralaštvom, pa i

mistifikacijama kako bi se rekonstruisali kontinuiteti koji mogu da doprinesu nacionalnim interesima (*Hronike* Đorđa Brankovića), ovakvi spisi prenose se i u rukopisnom obliku, a u njima se teži celovitijem pristupu istorijskim zbivanjima na nekom prostoru i propagira ideja ujedinjenja porobljenih naroda, Slovena, Ilirika (Jovan Rajić, *Istorija raznih slovenskih narodov, najpače Bolgar, Horvatov i Serbov*).

Priče iz klasične starine poslužile su piscima epohe „prosvete“ da direktno uvedu starogrčku i rimsku tradiciju, ali reč je o preradama, sa posve novim funkcijama klasičnog štiva. Kada je reč o ovom žanru u literaturama malih naroda, osnovni cilj jeste da se čitaoci upoznaju sa tradicijom vrednom pamćenja kako bi se u novom dobu mladi, vaspitavani stereotipima, pripremili da se bore za zajednicu – nacionalistička struja prosvetiteljstva – da se kod njih podstakne jačanje nacionalne svesti i opredeljenost za nacionalne težnje malih naroda da obnove ili stvore svoju državu.

Putopisni žanr takođe doživljava transformaciju. Potukanje, odisejade iz klasične literature, kada su cilj i način lutanja određeni mitološkim nasleđem (traženje zlatnog runa, borba sa mitskim bićima), te hrišćanska hodočašća (u prvom planu su mošti, komad časnog krsta; crkva i religija određuju ponašanje, šta je bitno gledati i činiti tokom putovanja), zamenjuju otkrivalački putopisi sa alegorijskom konotacijom (prevedeno alegorijsko putovanje u Dositejevoj knjizi *Basne* tiče se izbora pravoga puta u životu). Dok Aleksandar Makedonski osvajački stiže do Kine, Marko Polo Kinu otkriva, sve je u simbolici *Mobi Dika*, hitnutog koplja u kita, u nepoznat predeo, ili je reč o modelu nauke koja pobeđuje (u 18. veku na južnoslovenskom prostoru učestalo se prevodi roman Danijela Defoa *Robinson Kruso*). Putopisna autobiografska Dositejeva proza ima, pre svega, svrhu da se upozna novo, ljudi pre svega, drugi narodi, ali i predeli, pri čemu preteže ono urbano, delo čoveka. Krajnji cilj jeste da se u cenru putopisnog teksta nađe novi evropski čovek univerzalnog tipa, otvoren, bez straha da se povede za svojim umom, oslobođen vekovne navike da dogmom bude vođen kako da misli i dela.

Basne, svima podobne kao iskustvo, u 18. veku su jedan od načina povezivanja književnika sa helenskim svetom, ali su, istovremeno, oplemenjene ogledima o novim idejama, o veri, dobrodjetelji (Dositejev *credo* „dela su večita tek“ preneće u 19. vek Jovan Popović Sterija), o ličnosti koja mora sebe da nađe i slobodno se ispolji, o nauci i moći znanja, protiv dogmi i sujeverja. *Basne* su pune programskih *sentencija*, parafraza *usmenih poslovice* i *izreka*, *biblijskih poslovice* i onih preuzetih iz literature i govorne prakse susednih naroda. Da je u pitanju deo programa epohe „prosvete“ najbolje govori što je Jovan Muškatirović, u predgovoru drugom izdanju svoje knjige *Priče iliti poslovice tjemže sentencije iliti rječenija* (1787; 1807) istakao da su mu oko ove knjige pomogli Dositej Obradović i Atanasije Sekereš.

Sentencije kao žanr, beležene i štampane uazbučene poput rečnika mudrosti, postaju zaključni deo žanrovski veoma složene Dositejeve knjige *Basne*. Dositej objavljuje prevod *sentencija* sa engleskog („sad iz engleskog vrta sadovi“), na koje je bio upućen. Čak i kada preuzimaju lascivne poslovice, izreke ili *sentencije*, pisci 18. veka biraju one koje oslobađaju čoveka, kao i one koje su indirektna kritika oblapornosti, predavanja strastima umesto zaokupljenosti s dobrodjetelji. Najzad, prevedene, tako kako se preuzimaju i nude čitaocima, one, potom, ulaze u narod i doživljavaju usmenu redakciju da bi, kasnije, bivale zabeležene kao narodne. Ima tu i latinskih, okrenutih sigurnim izvorima klasike, ali i mađarskih, nemačkih. Ovaj žanr u 18. veku funkcioniše kao svojevrsan način kulturološkog prožimanja.

Pisma su u epohi „prosvećenosti“ korišćena kao žanr pogodan za protok ideja novog Evropejca, čak i kada je reč o putopisnim pismima. Epistolarnost kao način formulisanja ideja, iskazivanja spremnosti za prožimanje, dijalog, prihvatanje novoga, širokog prihvatanja konvergencije posebnih oblasti kultura koje imaju svoje posebnosti sa ciljem da se utvrdi zajednički imenitelj, moćno su sredstvo epohe „prosvećenosti“. Tako Dositejevo pismo Haralampiju, u kojem dosta rano iznosi osnove programa kojeg se, potom, decenijama dosledno pridržavao i ostvarivao ga, nije posve originalno delo kako mnogi ističu. Takvih pisama bilo je puno u to vreme, imala su funkciju cirkulara kojima su prenošene gotove programske poruke, tokom prenošenja prilagođene čitaocima određene regije. Dositejevo pismo valja čitati, pre svega, u kontekstu univerzalnosti kao odlike *Homo Europaeusa*.

Retorski žanrovski oblici pokazuju da je, po ugledu na klasičnu retoriku, u 18. veku stupio na scenu novi vid retorike. To su tekstovi kojima se retor obraća u pisanom obliku podrazumevajući čitaoce kao slušaocce. Odlikuje ih ton usmenog obraćanja. U tom ključu bi i čitalelj Dositejeve prepiske mogao da njegovim pismima pristupi iz sasvim novog ugla. Poređenje sa, takođe bogatom, prepiskom Vuka Karadžića, pokazalo bi da je reč o dva tipa prepiske – prosvetiteljske i nacionalističkog tipa. Kod Vuka je naglašena ideja nacionalnog programa. Nije reč samo o folkloru, opisu narodnog života, usmenom stvaralaštvu, već o povećanom interesovanju za noviju istoriju započetu Prvim srpskim ustankom, koja se uzima kao temelj obnove nacionalne države.

Žanrovski potencijal 18. veka obeležava osobita hibridnost žanrova, njihovo prožimanje. U basnama nalazimo preoblikovane u basne priče iz klasične starine, basne o bogovima, filozofima itd. Hibridnost čini žanrove žilavim i omogućuje im da traju kroz vreme, da se promeću kroz periodiku i kalendare duboko u 19. veku. To je matrica pisane škole epohe prosvećenosti (knjiga u prvom planu, ono što je štampano jeste gotovo sveto). *Homo Europaeus* je kroz takve žanrove stekao moć izražajnosti veoma blizak idealu idejne univerzalnosti, u kojoj je u prvom planu *ja*. To *ja* i pripoveda i prima, i učestvuje u basni, prima sentenciju da bi je preneo drugom (brojni prepisi izića, alfabeta), da bi stvorio univerzalni sistem promišljanja pojava, istorije, nauke, života, vere, umetnosti, svekolikog stvaranja. Sva ta dela jesu i *ogled* i *naravoučenje*, pokušaj da se ne petrificira zaključeno, da se ne dogmatizuje jednom za navek, već da se veruje da je sve podložno preispitivanju, traženju novoga, kretanju unapred, pri čemu se umni ljudi, polemikom, razmenom ideja, ispomažu. U osnovi je reč o principu prave nauke, naučnog promišljanja prvog reda. Samo tako se može, pretpostavkom, iskušavanjem, u nauci nešto otkriti. *Ogled* je kruna žanrovskog umrežavanja epohe „prosvećenosti“, nešto najvrednije što nam je ova epoha poklonila. Nisu to više klasična sofistička filozofska vežbanja logike, promišljanja – ovo je filozofija na delu.

POTENTIAL OF THE 18TH CENTURY'S LITERARY STYLES AND *HOMO EUROPAEUS*

If one approaches history of mankind as a history of civilization, a history of ideas, Europe in the 18th century is the most relevant frame of intensive encounters and condensations of Western and Eastern cultures. The Habsburg Monarchy plays a particularly important role in cross-cultural exchanges. This is not that much due to its geocultural position, as it is up to its reformulated cul-

tural concept of an enlightened absolutism based on dynamic encounters of Western European and Eastern, primarily Byzantine traditions. Focusing on intercultural aspects of the Habsburg enlightened absolutism, on the emergence of modern European humanism in Central-Eastern Europe, Croato-Serbian relations and encounters are particularly important. This article focuses on the emergence of modern South Slav journals, in particular among Croats and Serbs, in their European contexts. German, Hungarian and Russian models and experiences used to be the most relevant. Those used to be originally in function of the enlightenement of Protestant origine.

Keywords: *Homo Europaeus*, Habsburg Monarchy, the 18th century, 'enlightened modernization', Croats and Serbs, periodicals and journals, literary styles

Literatura

- GRBIĆ, Dragana. „Žanrovi u prvim srpskim novinama *Serbskija povesednevnija novini*“, *Žanrovi u srpskoj periodici*, zbornik radova, uredila Vesna Matović. Beograd – Novi Sad: Institut za književnost i umetnost – Matica srpska, 2010, 105–127.
- MATICKI, Miodrag. *Bibliografija srpskih almanaha i kalendara, knj. I*. Beograd: SANU, 1986.
- MATICKI, Miodrag. *Letopis srpskog naroda. Tri veka almanaha i kalendara*. Beograd: Institut za književnost i umetnost – Biblioteka Matice srpske, 1997.
- MATICKI, Miodrag. „Susreti kultura u delu Dositeja Obradovića“, *Susreti kultura*, zbornik radova. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2006, 501–504.
- MATICKI, Miodrag. „Počeci srpske književne periodike. Dositejev cvetnik *Basne* (Lajpcig, 1788) u časopisnom i žanrovskom kontekstu“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 39/2. Beograd: 2010, 387–394.
- MATICKI, Miodrag. „Počeci nove srpske književnosti u prvim periodičnim publikacijama namenjenim mladima“. *U čast Pera Jakobsena*, zbornik radova, priredili Dejan Ajdačić i Persida Lazarević Di-Đakomo. Beograd: SlovoSlavia, 2010, 325–330.
- MATICKI, Miodrag. „Žanrovski potencijal srpske književne periodike osamnaestog veka“, *Žanrovi u srpskoj periodici*, zbornik radova, uredila Vesna Matović. Beograd – Novi Sad: Institut za književnost i umetnost – Matica srpska, 2010, 75–102.
- NEUMANN, Viktor. *Tentatia lui Homo Europaeus*. Bucharest: Editura Eminescu, 1006.
- NOJMAN, Viktor. *Iskušenja Homo Europaeusa. Rađanje savremenih ideja u centralnoj i jugo-istočnoj Evropi*. Prevod s rumunskog Milisav Firulović. Beograd: Pešić i sinovi, 2011.
- STEFANOVIĆ, Mirjana D. *Biblioteka srpske književnosti*. Beograd: Čigoja, 2007.
- ŠAFARIK, Pavel Josif. *Istorija srpske književnosti*. Za štampu, prema rukopisu iz 1834. godine, priredila Mirjana D. Stefanović. Novi Sad: 2004.

PROSVJETITELJSTVO U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOJ HISTORIOGRAFIJI – SADRŽAJ I OPSEG POJMA

Goranka Šutalo
Davor Dukić

UDK: 930:821.163.42“17“

Sažetak: Projekt koji je započeo kolokvijem *Hrvati i Srbi u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću: interkulturalni aspekti 'prosvijećene' modernizacije*, a koji bi trebao imati za cilj *Leksikon hrvatskog i srpskog prosvjetiteljstva*, i sam je u neku ruku prosvjetiteljski. Ideja leksikona izraz je, naime, vjere u pojmove, u mogućnost njihova široko prihvatljivog određenja i usustavljanja. Pritom leksikonska/enciklopedijska praksa uvijek nastoji prezentirati postojeće stanje spoznaje, što ponajprije podrazumijeva njezinu kritičku rekapitulaciju, dok rekonceptualizacija – promjene u definicijama ključnih pojmova, uvođenje novih koncepata, izmjene u kanonskim popisima ličnosti, tekstova, događaja i sl. – ostaje na razini začina, dobrodošlog dodatka s kojim se ne smije pretjerati. U skladu s time ovaj je prilog uvod u uvod u elaboraciju pojma *prosvjetiteljstvo* u hrvatskoj kroatističkoj književnoj historiografiji. Cilj, naravno, nije ograničavanje na (jedno)nacionalnu vizuru, već sustavan opis segmenta pojedinačne kulture,¹ što ga tek čini spremnim za komparaciju s drugim sukladnim entitetima, u ovom slučaju s elaboracijom istog pojma u srpskoj srbističkoj književnoj historiografiji.

Ključne riječi: prosvjetiteljstvo, pučko prosvjetiteljstvo, jozefinizam, iluminizam, racionalizam, katolička obnova, modernizacija, hrvatska književna historiografija.

Povijest kroatističkog književnohistoriografskog interesa za hrvatsku književnu kulturu 18. stoljeća mogla bi se ugrubo podijeliti u tri faze. Prvu, nazovimo je tradicionalnom pozitivističko-kulturnopovijesnom, a koja traje do sredine prošlog stojeća, karakterizira-

¹ Koncept pojedinačne kulture shvaćamo ovdje kao heurističko pomagalo, a ne kao realni povijesni entitet. Uostalom, prema uvjerljivom kriteriju za izdvajanje pojedinačnih književnih kultura – egzistenciji jedinstvenog jezika na kontinuiranom prostoru književne komunikacije – ono što bi se danas nazvalo hrvatskom književnosti u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću, može se motriti i kao dvije pojedinačne književnosti – slavonska štokavska književnost i kajkavska književnost Banske Hrvatske. U književnoj se historiografiji, još uvijek čvrsto ukorijenjenoj u tradicionalnoj filološkoj paradigmi, ta dva segmenta obično odvojeno obrađuju. Takav filološki esencijalizam čini nam se podjednako (ne)opravdanim kao i etnički, koji, primjerice, u isti koš trpa domaćeg pučkog pisca i našijenca iz elitnih europskih latinističkih krugova.

ju pionirski radovi,² fundamentalna istraživanja i kapitalne monografije³ te kritičko objavljivanje temeljnih djela.⁴ To posljednje nastaviti će se i u sljedećoj fazi,⁵ koju ipak obilježava dominacija imanentističke paradigme (interes za estetske aspekte književnosti, koncept literarnosti kao *differentia specifica* umjetničke književnosti, formalni pristup književnom djelu), što rezultira dvjema uzajamno povezanim tendencijama: slabljenjem istraživačkog interesa za književnost 18. stoljeća i njezinom estetičkom diskvalifikacijom.⁶ Zanimanje za 18. stoljeće oživjet će u kulturološkom zaokretu 1990-ih godina, najprije u nekoliko znanstvenih simpozija posvećenih tom razdoblju i ključnim piscima⁷ te značajnim širenjem korpusa predmetne znanstvene literature.⁸ S obzirom na to da se još uvijek nalazimo u toj fazi istraživačkog odnosa prema 18. stoljeću, njezini spoznajni dometi nisu još valorizirani, a upravo to bi mogla biti i jedna od zadaća našeg projekta. Sve u svemu, po prirodi svog predmeta, istraživački je interes za književnost 18. stoljeća uvijek nadilazio estetske i formalno-književne aspekte, odnosno uključivao ideološke, političke i društvene uvjete književne proizvodnje.

² Nikola ANDRIĆ *Iz ratničke književnosti hrvatske (literarna slika XVIII. vijeka)*. Zagreb: A. Scholz. [pretisak Vinkovci: Privlačica, 1994]; Branko VODNIK, *Slavonska književnost u XVIII. vijeku*. Zagreb: M. Breyer, 1907. [pretisak Vinkovci: Privlačica, 1994]; ISTI, *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga I. Od humanizma do potkraj 18. st.* Zagreb: Matica hrvatska, 1913; Josip MATASOVIĆ, *Iz galantnog stoljeća: kulturnohistorijski fragmenti*. Zagreb. [2. prošireno izd. Zagreb: Dora Krupićeva, 2008.]

³ Mirko DEANOVIĆ, „Odrzi talijanske akademije *degli Arcadi* preko Jadrana“. *Rad JAZU* 248/1933, 1–98; 250/1935, 1–125; Vladoje DUKAT, *Sladki naš kaj: ogledi iz stare kajkavske književnosti*. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1944; Tomo MATIĆ, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*, Zagreb: HAZU, 1945 [pretisak Vinkovci: Privlačica, 1994].

⁴ Do kraja Drugog svjetskog rata u ediciji „Stari pisci hrvatski“ (SPH) književnici 18. stoljeća izdavani su u kontinuitetu od knj. 22/1913 do knj. 28/1945, i to redom: Jerolim Kavanjin, Matija Antun Relković, Ignjat Đurđević, Antun Kanižlić, Antun Ivanošić, Matija Petar Katančić te Andrija Kačić Miošić.

⁵ U ediciji SPH kontinuitet je nastavljen s Titušem Brezovačkim (29/1951), Filipom Grabovcem (30/1951), Vidom Došenom (34/1969), te dubrovačkim preradama Molierèa (36–37/1972–73).

⁶ U 1970-im godinama dolazi ipak do kratkotrajne konjunktura interesa za 18. stoljeće. Osim sinteze Rafe BOGIŠIĆA, „Književnost prosvjetiteljstva“, *Povijest hrvatske književnosti: Od renesanse do prosvjetiteljstva*, knj. 3, (ur.) Marin Franičević, Franjo Švelec i Rafo Bogišić). Zagreb: Liber, Mladost, 1974, 293–383. Tu ulaze *Zbornik zagrebačke slavističke škole III* (1975) posvećen hrvatskoj književnosti i jeziku 18. stoljeća te 5. knjiga *Dana hvarskog kazališta* (1978).

⁷ „Hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća“, Osijek 1993; „Hrvatska književnost 18. stoljeća“, Prvi hrvatski slavistički kongres, Pula 1995; „Hrvatska književnost 18. stoljeća: tematski i žanrovski aspekti“, *Dani hvarskog kazališta XXI/1995 i XXII/1996*; „Fra Filip Grabovac u kontekstu hrvatske kulture“, Vrlika, 1996; „Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća“, Zagreb, Vinkovci, Davor 1998; „Znanstveni skup o Josipu Paviševiću“, Osijek, 2003; „Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba“, Zagreb i dr., 2004. Još 1984. održan je u Novoj Gradiški znanstveni skup „Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića“, no knjiga je, u uredništvu D. Tadijanovića i J. Vončine i izdanju JAZU, objavljena tek 1991.

⁸ Neke od monografija i zbirki studija u kojima je isključivo ili znatnije prisutna književna kultura sjeverne Hrvatske u 18. stoljeću, često upravo njezin religiozni segment: Milovan TATARIN, *Od svita odmetnici: rasprave o nabožnim temama u Slavoniji u 18. stoljeću*. Split: Književni krug, 1997; ISTI, *Zaboravljena Oliva: rasprave o hrvatskoj nabožnoj književnosti 18. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska, 1999; ISTI, *Ljubavi nebeske, ljubavi zemaljske: prilozi hrvatskoj nabožnoj književnosti 18. stoljeća*. Zagreb: Disput, 2007; Davor DUKIĆ, *Poetike hrvatske epike 18. stoljeća*. Split: Književni krug, 2002; Zlata ŠUNDALIĆ *Kroz slavonske libarice: rasprave o nabožnoj književnosti u Slavoniji*. Osijek: Ogranak Matice hrvatske u Osijeku, 2005; Ružica PŠIHISTAL „Problem slavonskog baroka u hrvatskoj znanosti o književnosti“, *Ključevi raja: hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća*, (prir. J. Matanović). Zagreb: Meandar, 49–72.

* * *

U prenošenju književnopovijesnog znanja i oblikovanju kulturnog pamćenja putem kanonizacije pisaca i djela, odlučujuću ulogu imaju takozvane nacionalne (eventualno i regionalne) književnopovijesne sinteze. One, točnije njihov narativni tip,⁹ bile su u središtu naše istraživačke pozornosti pa ćemo se u ovom prilogu usredotočiti ponajprije na usporedbu u njima sadržanih koncepata prosvjetiteljstva. Nećemo, međutim, posve zanemariti ni problem uključivanja spoznaja iz drugih književnopovijesnih, uglavnom kraćih sintetskih tekstova – oni će se, kao i komparativni pogledi na različite književnopovijesne deskripcije nekih ključnih pisaca, uglavnom problematizirati u fusnotama, pri čemu će katkad biti napušteno kronološko načelo kojeg se drži glavnina osnovnog teksta.

* * *

Prvu sveukupnu sintezu hrvatske ranonovovjekovne književne povijesti objavio je Branko Vodnik 1913. godine. Tek slabije poznavatelje Vodnikova opusa i književnopovijesnog proseada te razvoja interesa za književnost 18. stoljeća može iznenaditi tvrdnja da se već u njegovoj knjizi mogu pronaći gotovo sva historiografska „opća mjesta“ o hrvatskoj književnosti 18. stoljeća. Te ćemo, do danas općeprihvaćene, uvide taksativno parafrazirati:

- središte prosvjetiteljstva je sjeverna Hrvatska (Slavonija), dok istodobno književni rad u Dubrovniku općenito „propada“;
- pisci-svjetošnjaci i djela svjetovna sadržaja u 18. st. od posebne su važnosti za književnopovijesna istraživanja, ali iz njih se ni vjerskopoučna literatura (primjerice, kajkavska religiozno-moralna književnost) ne isključuje, niti posebno odvaja;
- postoji relativno oštra tipološka/poetička granica između prve i druge polovice stoljeća, a u toj podjeli M. A. Relković ima status prijelomnog pisca: on je „prvi slavonski pisac svjetovnjak“ i prvi koji je u slavonsku književnost „uveo prosvjetiteljstvo na osnovi racionalističkoj i demokratskoj, pripravivši tako tlo prosvjetiteljskim idejama Josipa II.“;¹⁰
- jozefinizam je jedna od varijanti prosvjetiteljstva (u Vodnikovoj interpretaciji on je oblik „ekstremnog prosvjetiteljstva“);
- hrvatsku književnu kulturu 18. stoljeća karakterizira neprihvatanje radikalnog (deističkog i ateističkog) prosvjetiteljstva;
- u 18. stoljeću javljaju se pronacionalističke tendencije: počeci jezične standardizacije i širenje narodnog imena.¹¹

Prosvjetiteljstvo, kao opći pojam, u Vodnikovoj se *Povijesti* eksplicitno ne definira. Njime se obuhvaćaju: vjersko-poučna pučka literatura (dominira u sjevernoj Hrvatskoj do sredine stoljeća), racionalistički i demokratski usmjeren književni rad na narodnom jeziku

⁹ Drugi tip književnopovijesnih sinteza čini leksikonska/enciklopedijska literatura, bilo da je riječ o tradicionalnim leksikonima/enciklopedijama pisaca, djela i pojmova, ili o takozvanim postmodernim književnim enciklopedijama, kako ih naziva David PERKINS – zbirka eseja više autora o temama koje su relevantne u trenutku opisivanja dotične književne povijesti (*Is Literary History Possible?* Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1992, 53–60). Toj bi varijanti trebao pripadati i završni produkt našeg projekta pa je i ovo kritičko čitanje narativnih sinteza svojevrsno „konceptualizirano nepovjerenje prema prethodnicima“.

¹⁰ Branko VODNIK, *Povijest hrvatske književnosti*, 346.

¹¹ *Isto*, 365.

(Relković), propagiranje jozefinskih ideja (A. T. Blagojević, J. Krmpotić) te znanstvena literatura na latinskom (dubrovački latinisti inspirirani „strujom prosvjetiteljstva“, pavlinski pisci u kajkavskoj književnosti). Demokratičnost, racionalizam i sekularizacija temeljni su prosvjetiteljstvu (implicitno) subordinirani pojmovi koji se objedinjeno konkretiziraju samo u djelu M. A. Relkovića.

Monografija Tome Matića *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda* (1945) jedina je sinteza regionalne književne povijesti u ovom kritičkom pregledu, no njezin je informativni kapacitet za problematiku našeg projekta znatno veći od drugih, „nacionalnih“ ili višeregionalnih sinteza. Pisana bez esteticističkih ograda, kao sveobuhvatan pregled slavonske književne kulture 18. i početka 19. stoljeća, organiziran prema žanrovsko-tematskom kriteriju, Matićeva je knjiga i danas temeljno polazište u istraživanju prosvjetiteljskih tendencija u slavonskoj književnosti. Na razini općih uvida ona u odnosu na Vodnikovu knjigu ne donosi ništa novo, ali te uvide (vezane uz slavonski prostor) potkrepljuje velikom količinom primjera, upućujući tako i suvremenog istraživača u najrelevantniju izvornu književnu građu. Za ilustraciju može poslužiti napomena o važnosti isusovca Josipa Milunovića, pisca kojeg Vodnik ne spominje, a koji u knjizi *Šest nedilja na poštenje s. Alojžije Gonzage* (Zagreb 1759), tri godine prije Relkovićeva *Satira*, ističe korist opismenjivanja puka.¹² Vodnikova postavka o razlikama dviju polovica 18. stoljeća jedna je od provodnih niti Matićeve knjige, realizirana ovdje u dihotomiji *vjerska/svjetovna prosvjeta*. Matić, dakle, širim, demokratičnijim i istraživačkom predmetu primjerenijim pojmom *prosvjete* zamjenjuje pojam prosvjetiteljstva.

U isto vrijeme kad i Matićeva knjiga, objavljena je i Kombolova *Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda* (1945), sve donedavno temeljni akademski priručnik za studij hrvatske ranonovovjekovne književnosti. Teza o Kombolu estetskom elitistu, kročancu, oštrom kritičaru književne baštine, ulazi u krug stereotipnih tvrdnji o hrvatskoj književnoj historiji. Premda bi minucioznije iščitavanje sadržaja i strukture Kombolova kapitalnog djela moglo taj stereotip dovesti u pitanje, za potrebe ovog priloga on se može uzeti kao više-manje točan. Naime, u Kombolu nije teško prepoznati ranog zagovaratelja književnopovijesnog imanentizma – njegovo razumijevanje i prezentacija nacionalne književnosti zato je i moglo biti relevantno od 1960-ih do 1990-ih godina; njegova je *Poviest* iz 1945. preteča dvaju zbornika o odnosu hrvatske i (zapadno)europskih književnosti iz 1970-ih.¹³ U takvom pristupu književnost osamnaestog stoljeća nije mogla dobro proći; Vodnikovu postavku o propadanju dubrovačke književnosti tog vremena Kombol je sintagmom-podnaslovom „književnost bez obnavljanja“ dodatno elaborirao i proširio na sve hrvatske pokrajine. Vjersko-prosvjetni rad u njegovoj knjizi ne prelazi razinu taksativnog spominjanja; Kombol nema potrebu širenja pojma prosvjetiteljstva u pokušaju da se njime obuhvate i književne i kulturne pojave prve polovice 18. st. Prosvjetiteljstvo („prosvjećenost“) njemu, prije svega, ostaje skup ideologema elitne zapadne građanske kulture („vjerovanje u raci-

¹² Evo numeričkih podataka koji potkrepljuju postavku o kulturnopovijesnoj informativnosti Matićeve knjige. Od 42 slavonska pisca koje u bibliografskom dodatku na kraju knjige navodi Matić, Vodnik spominje samo njih polovicu. Među nespomenutima sedam je pisaca objavljivalo svoja djela u 19. st. pa ih je Vodnik mogao izostaviti i zbog različito postavljenih vremenskih granica (Grgur Čevapović, Adam Filipović, Antun Mihalić, Josip Mihalić, Antun Nagy, Karlo Pavić, Martin Pustaić), no ostalih je 14 djelovalo upravo u 18. stoljeću (Juraj Barjaktari, Daniel Emir Bogdanić, Ivan Grlčić, Nikola Kesić, Đuro Kordić, Petar Mandikić, Josip Milunović, Franjo Ksaver Pejačević, Jakob Pejačević, Franjo Sebastijanović, Đuro Sertić, Blaž Tadijanović, Antun Josip Turković, Antun Josip Vlašić).

¹³ *Hrvatska književnost prema europskim književnostima*, (ur. Aleksander Flaker i Krunoslav Pranjić), Zagreb: Liber, 1970; *Hrvatska književnost u europskom kontekstu*, ur. Aleksander Flaker i Krunoslav PRANJIC, Zagreb: ZZK, 1978.

onalnu objašnjivost i popravljivost svijeta“; snošljivost; „kritika tradicionalnih ustanova i vjerovanja“) kao misaone podloge Francuske revolucije. Ne skrivajući žudnju pripadanja zapadnom kulturnom krugu, Kombol neće, naravno, moći poreći zaostajanje svog istraživačkog predmeta, ali će tim radije isticati one pisce koji su se svojim stavovima katkad približili zapadnom iluminizmu (I. Lovrić, donekle i A. B. Krčelić). Nove književne i kulturne tendencije na hrvatskom sjeveru Kombol će podvesti pod „terezijanski racionalizam“ kao „malograđanski pitomiji odraz radikalnije zapadnoeuropske prosvjećenosti“. ¹⁴ Gubitak „aristokratskog artizma“ u književnosti 18. stoljeća kompenzirat će se, iz Kombolove teleološko-nacionalne perspektive, istodobnim „kulturnim izjednačavanjem naših pokrajina“. ¹⁵

Godinu dana prije Matičeve i Kombolove knjige objavljena je u Zagrebu, u vrlo raskošnom izdanju, kako i dolikuje kapitalnom djelu nacionalne kulture, sinteza cjelokupne hrvatske književnosti Slavka Ježića. I dok su Matičev i Kombolov pregled, premda također nastali i objavljeni u NDH, bili dobro recipirani u vremenu poslije rata, Ježićeva je knjiga dugo vremena bila izložena svojevrsnom tihom bojkotu, da bi u 1990-ima doživjela rehabilitaciju i ponovljeno izdanje. ¹⁶ Poglavlje relevantno za ovu raspravu nosi naslov „Racionalizam i narodno prosvjećivanje (XVIII. stoljeće)“ (str. 163-185). Prvi pojam vezan je uz europske temelje „vijeka prosvjećenosti“ (Descartes), na čemu počivaju i onodobne ideje „o vjerskoj, narodnoj i rasnoj toleranciji (snošljivosti)“ te kritika crkvenih i državnih institucija koja je dovela do Francuske revolucije (str. 163). Drugi pojam ipak ima ključno značenje u Ježićevu regionalno strukturiranom, kratkom pregledu hrvatske književnosti osamnaestog stoljeća. U njegovu su kanonu, svojevrsnom kombinacijom kriterija demokratične angažiranosti i žrtvovanja za opće interese, posebno dobro prošli F. Grabovac, A. Kačić Miošić i Mateša Kuhačević, ¹⁷ dok je Relković zadržao središnje mjesto u slavonskoj dionici, kao „najtipičniji i najpopularniji prosvjetiteljski pisac“. Slavonske je pisce Ježić podijelio u dva tabora: prosvjetiteljski (M. A. Relković, A. T. Blagojević, J. Krmpotić, V. Došen, donekle i M. P. Katančić) i antiprosvjetiteljski (A. Ivanošić, J. Stojanović). S druge strane, u isto-dobnoj književnosti Banske Hrvatske Ježić vidi kontinuitet katoličke obnove, a „neke prosvjetiteljske crte“ uočava tek u latinskom opusu A. B. Krčelića, dok od kajkavskih književnika epitet prosvjetitelja može ponijeti samo T. Mikloušić. Čak i u dramskim tekstovima središnjeg kajkavskog pisca tog razdoblja, T. Brezovačkog, Ježić uočava antiprosvjetiteljske, antijozefinske ideje. ¹⁸ U Ježićevu je pregledu jozefinizam jedan od ključnih pojmova razdo-

¹⁴ Mihovil KOMBOL, *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Zagreb: Matica hrvatska, 1961, 370.

¹⁵ *Isto*, 341.

¹⁶ V. uvodni tekst Tihomila MAŠTROVIĆA („Riječ urednika“) u *Zborniku o Slavku Ježiću*, ur. Tihomil MAŠTROVIĆ, Zagreb 1997, 5–6, te prilog Alojza JEMBRIHA „Referencijalna zastupljenost Ježićevih djela u povijestima hrvatske književnosti“ u istoj knjizi, 191–196.

¹⁷ Kuhačeviću je Branko VODNIK posvetio tek jednu rečenicu nabrojivši samo tematiku njegovih pjesama (str. 364). Mihovil KOMBOL pak, kao i prije njega Ježić, detaljnije prikazuje Kuhačevićev opus, ali bez stilskoperiodizacijskih ili idejnih atributa, ističući tek piščevo domoljublje i nesretnu sudbinu usporedivu s Grabovčevom (*Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, 359–362). Slično će biti i u Bogišićevu tekstu („Književnost“, 324–326), a začuđuje da će na Kuhačevića zaboraviti Jelčić u svom, s obzirom na to da je riječ o sintezi cjelokupne hrvatske književnosti, relativno iscrpnom prikazu 18. stoljeća. Za našu problematiku važno je podsjetiti se da je taj senjski vojnik i pjesnik bio podanik Habsburške Monarhije i jedan od najistaknutijih hrvatskih protivnika „rane modernizacije“: u dugogodišnju je tamnicu dospio zahvaljujući angažiranom protivljenju carskim vojnim reformama, a u pjesmi „Narikovanje staroga Senja vrh mladoga Senja po vili Slovinki“ obrušio se na prodor pomorske trgovine koja je mijenjala stari vojnički identitet njegova grada.

¹⁸ VODNIK je Brezovačkog smjestio u neposredno predpreporodno razdoblje, dakle izvan granica istraživačkog interesa svoje knjige (imao je on namjeru napisati cjelokupnu povijest hrvatske književnosti, ali ga je u tome omela prerana smrt). KOMBOL je pak u idejnoj ocjeni opusa T. Brezovačkog nešto nijansiraniiji: ističe piščeve prigodne

blja, a indikativno je da je pored A. T. Blagojevića posebno istaknut Istranin Josip Voltić Voltiggi, koji je svoje jozefinske ideje pretočio u djelo na talijanskom jeziku, *Lettere vienesi* (1789) (str. 174).

Sinteza „višeregionalne“ književne povijesti Krešimira Georgijevića *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni* (1969) u stručnim je krugovima imala status „nadopune Kombola“. No, četvrt stoljeća mlađa knjiga ne razlikuje se samo po premeštenu istraživačkom fokusu, premda možda upravo njemu i duguje svoje metodološke specifičnosti. Naime, po njima Georgijević je bliži Vodniku, a osobito Matiću, nego Kombolu. Štoviše, ni u jednoj starijoj pa ni mlađoj sintezi hrvatske ranonovovjekovne književne povijesti nije književna proizvodnja do te mjere kontekstualizirana u društvenu strukturu i politička zbivanja, ni jedno djelo istog književnohistoriografskog žanra nije toliko posezalo za društvenopovijesnom i kulturnopovijesnom literaturom i izvorima. Doduše, krug takve literature i izvora često je vrlo uzak; Georgijević čitava potpoglavlja svoje knjige temelji katkad na samo jednom naslovu pa njegovo djelo i danas ima status vrlo solidnog sveučilišnog udžbenika, ali i tek polaznog priručnika za ozbiljnija književnopovijesna istraživanja.¹⁹ I pored toga, Georgijevićeva je knjiga prva u nizu ovdje razmatranih sinteza u koju je, barem implicitno, problemski inkorporiran i drugi dio ključne sintagme iz naslova našeg kolokvija – *modernizacija*. Ogleda se to ne samo u interesu za produkciju praktičnih gospodarskih knjižica namijenjenih slavonskim seljacima, prisutnom već kod Matića, te u uobičajenoj usporedbi domaćih i zapadnih prilika, nego i u produktivnoj recepciji novijih ekonomskih čitanja Relkovićeve djela.²⁰ Pored elaboracije već potvrđenih generalizacija o hrvatskoj/slavonskoj književnosti 18. stoljeća (blaža varijanta prosvjetiteljskih ideja, duboka razlika dviju polovica stoljeća, Relković kao prijelomnica), Georgijević nudi i neka nova tumačenja. U omjeravanju hrvatske kulture sa Zapadom ističe kako plemićki stalež još donekle može slijediti zapadne uzore (Matasovićevo „galantno stoljeće“), ali upravo nepostojanje razvijene građanske klase onemogućuje realizaciju (revolucionarno-)prosvjetiteljskih ideja odozdo pa hrvatskoj kulturi ostaje tek institucionalno dirigitirani prosvijećeni apsolutizam (jozefinizam). No, najvažnija posebnost Georgijevićeva tumačenja književnosti 18. stoljeća tiče se njezine religiozne komponente – Georgijević, naime, još odlučnije nego Ježić prije njega, napušta model kontinuiranog književnog razvitka, pa u religioznoj književnosti prve (ali i druge) polovice 18. stoljeća ne vidi samo ranoprosvietiteljska nastojanja za širenjem vjere putem širenja pismenosti i knjige, nego uočava i „kronični anakronizam“ tj. istovremenost raznovremenog, točnije elemente katoličke obnove (u njegovoj terminologiji *protu-*

tekstove uperene protiv ideja francuske revolucije i „vjerski liberalne prosvijećene filozofije“, ali i njegovu racionalističku, pragmatičku kritiku poroka vlastitog vremena koji onemogućuju postizanje općeg dobra i društvenog sklada (*Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, 407–410). Georgijević će već napomenuti kako „prosvjetiteljstvo [Brezovačkog] ima utilitarno-didaktičan karakter“ (*Hrvatska književnost*, 282), a u skici idejnog profila kajkavskog pisca uglavnom će potvrditi Kombolove uvide (vjerska tolerancija, ali ne i ateizam; oslikavanje društva, ali ne i izrazitije oštra društvena kritika, *Isto*, 290–291). Na istom će tragu, ali manje akribičan, biti i Bogišić („Književnost“, 364–370), dok će Nikica KOLUMBIĆ u sintetskom prikazu „hrvatske prosvjetiteljske drame“, prihvaćajući Bogišićevo maksimalističko određenje hrvatskog prosvjetiteljstva (a ne citirajući Ježića!), pronaći prosvjetiteljske crte, odnosno moralizatorsko-didaktičke elemente, čak i u religioznoj drami *Sveti Aleksij* (1978:104). Zanimljivo je da će se Frangeš u ovom problemu vratiti Vodnikovoj periodizaciji te Brezovačkog smjetiti u kontekst „pretpreporodnih gibanja“.

¹⁹ U korpus najvažnijih Georgijevićevih izvora i literature za rekonstrukciju društvenog, kulturnog i idejnog konteksta sjevernohrvatske književnosti 18. stoljeća ulaze: F. W. TAUBE, *Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogtumes Syrmien*, I-III, Wien 1777–1778; Adam Baltazar KRČELIĆ, *Annuae sive Historia*. Zagreb: JAZU, 1952; Josip MATASOVIĆ, *Iz galantnog stoljeća*; ISTI, *Die Briefe des Grafen Sermage aus dem Siebenjährigen Kriege*, Zagreb 1923; ali i Tomo MATIĆ, *Prosvjetni i književni rad*.

²⁰ Rudolf BIČANIĆ, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*. Zagreb: Školska knjiga 1952, 23–64.

reformacije) pa i srednjovjekovne književne tradicije duboko u epohi prosvjećenosti. Protu-reformatorske tendencije Georgijević ponajviše vezuje uz polemičku literaturu o raskolu i pravoslavlju, a Antun Kanižlić, inače jedno od prvih imena slavonskog književnog kanona, primjer mu je izrazito anakronog pisca, ogrezlog u „srednjovjekovno praznovjerje“. Njegovi prosvjetiteljski antipodi bili bi prije svih M. A. Relković i A. T. Blagojević.

Rafo Bogišić, autor dionice o 18. stoljeću u trodijelnoj povijesti hrvatske ranonovovjekovne književnosti (*Povijest hrvatske književnosti: Od renesanse do prosvjetiteljstva*, knj. 3, 1974) prvi je od domaćih pisaca književnopovijesnih sinteza koji već u naslovu rabi termin prosvjetiteljstvo („Književnost prosvjetiteljstva“). Podnaslov njegova teksta, „Književnost učenih“, sugerira kako je kategorija *učenosti* (znanstvenosti) temeljni subordinirani pojam pojmu prosvjetiteljstva, čime se u nj uključuje i latinistički segment književne kulture. Bogišićev tekst u cijelosti, unatoč tome što mu je teško odrediti pripadajuću književnohistoriografsku paradigmu, ipak odražava temeljne tendencije hrvatske književne historiografije 1970-ih godina: vjeru u stilskeperiodizacijsko pojmovlje kao nasljeđe imanentizma i žudnju za uključenosti u zapadni književni krug, sa svim popratnim izrazima i postupcima karakterističnim za takvu etnocentričnu književnopovijesnu perspektivu. To potonje ogleda se, primjerice, u stereotipu o nepovoljnim povijesnim okolnostima (Bogišić govori o kolonijalnom karakteru mletačkih i austrijskih vlasti u hrvatskim zemljama!) koje onemogućuju recepciju zapadnih ideja. Poput Kombola, i Bogišić će elaborirati zaostajanje za zapadnim iluminizmom, ali istodobno i isticati svaki njegov trag u domaćoj kulturi, pa makar se radilo i o osviještenom odbacivanju (A. Ivanošić, J. Stojanović, J. Malevac, J. Muliš). Od svih svojih prethodnika Bogišić je najdalje otišao u procjeni protonacionalno-integracijskih dostiga hrvatske književnosti 18. st.: i on je istaknuo povezivanje hrvatskih pokrajina i rad na standardizaciji jezika, a u istom je slijedu tumačio i onodobni interes za narodnu tradiciju. Tako je i istaknute hrvatske pisce 18. stoljeća uključio u konstruirani kanon nacionalnog književnog angažmana, koji započinje glagoljašima, a nastavlja se Marulićem i Zoranićem. Bogišićev širok i dobrohotno demokratičan pojam *hrvatskog prosvjetiteljstva* obuhvatio je stoga i terezijansko-jozefinski prosvijećeni apsolutizam i sva domaća prosvjetna, „didaktičko-moralizatorska“ nastojanja – čak i *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* (1747) dalmatinskog franjevca Filipa Grabovca, knjigu koja bi, već zbog u njoj izrazito izražene vjerske netolerantnosti, u svakoj književno razvijenijoj europskoj sredini bila laka meta upravo prosvjetiteljskih kritika.²¹ Ipak, valja priznati, da u religioznoj književnosti 18. stoljeća, posebice kajkavskoj (Š. Zagrebec, Š. Fuček, H. Gašparoti, J. Muliš) i književnosti bosanskih i dalmatinskih franjevaca (S. Margitić, F. Lastrić, T. Babić, L. Šitović), Bogišić nije vidio samo „prosvjetiteljsko-vjerski pokret“ nego i nastavak katoličke obnove.²² Štoviše, najopsežnije opisano književno djelo u Bogišićevu pregledu upravo je Kanižličeva *Sveta Rožalija*, „najznačajnije djelo katoličke protureformacije u sjevernoj Hrvatskoj“.²³

²¹ R. BOGIŠIĆ, „Književnost“, 314. V. Dunja FALIŠEVAC, „Filip Grabovac u kontekstu protureformacije i katoličke obnove“, *Fra Filip Grabovac u kontekstu hrvatske kulture*, ur. N. Strukan. Vrlika: Poglavarstvo grada Vrlike, Matica hrvatska Vrlika, Matica hrvatska Sinj, 1998, 47–60.

²² R. BOGIŠIĆ, „Književnost“, 1974, 333.

²³ *Isto*, 339–342. Svoje osnovne postavke o hrvatskoj književnosti 18. stoljeća BOGIŠIĆ je sažeo u predavanju za strane slaviste održanom u ljeto 1975. godine i objavljenom u III. godištu *Zbornika Zagrebačke slavističke škole*. Suprotno od BOGIŠIĆA, Ivan SLAMNIG u kratkoj sintetskoj studiji o hrvatskoj književnosti 18. stoljeća ponudio je minimalističko shvaćanje domaćeg prosvjetiteljstva, za koje je istaknuo kako „nije uspjelo nadrastiti Crkvu“ (osim u slučaju Ivana Lovrića, padovanskog studenta i pisca na talijanskom jeziku). U Kačićevu je opusu Slamnig vidio stapanje katoličke obnove i prosvjetiteljstva, a Relkovićev *Satir* prema njemu „pripada subliteraturi pučkih poučnih priručnika, godišnjaka i kalendara koja nije vezana uz neku epohu ili stilsku formaciju“ (283). Takvu stilsko-idejno-periodizacijsku

Jedini sintetski kroatistički književnohistoriografski poduhvat u 1980-ima bila je *Povijest hrvatske književnosti* Ive Frangeša. U proučavanju književnosti 18. stoljeća ta knjiga ne samo da nije napravila novi iskorak, nego nije ni ocrtała postojeće stanje istraživosti. To je bio danak Frangešova izrazito esteticističkog pristupa (u čemu je taj književni povjesničar daleko nadišao jednog Kombola), ali i njegova impresionističkog esejiziranja. Ne samo da je ovdje (upravo zbog estetskih kriterija) riječ o razmjerno najkraćem prikazu hrvatske književnosti 18. stoljeća, nego je, što je za našu tematiku osobito važno, književnost sjeverne Hrvatske prilično zapostavljena: jozefinizam se tek spominje, ali detaljnije ne elaborira, a od slavonskih pisaca spomenuti su Blagojević i Došen, kratko obrađeni Relković i Kanižlić, a tek nešto malo opsežnije Katančić. Kvantitativna zastupljenost odražava, naravno, autorovo poimanje važnosti dotičnih književnika pa je u tom smislu središnja književna figura 18. stoljeća Andrija Kačić Miošić, kojemu je posvećeno više od polovice poglavlja „Racionalizam. Predromantizam“. Frangešova metodološka nebriga ogleda se i u terminološkoj površnosti. Već na početku ističe kako su *racionalizam*, *prosvjetiteljstvo* i *prosvjećenost* sličnoznačnice te kako različita terminologija upućuje na regionalne posebnosti pa je tako za sjevernu Hrvatsku karakterističan germanski jozefinizam, a za južnu iluminizam koji dolazi s Apeninskog poluotoka, iz Francuske i Švicarske. I premda na dominantnu važnost pojma *racionalizam* upućuje sam naslov, a donekle i njegova kasnija frekventnost (Kačićevo „racionalističko zanimanje za historiju“, Bajamontijeva ideja „racionalističkog djelovanja u narodu“), ta se, u osnovi idejno-svjetonazorska, odrednica stavlja u istu ravan s etabliranim književnopovijesnim pojmovljem (neoklasicizam, predromantizam) ili, u slučaju opisa Relkovićeova opusa, izjednačuje s pojmom prosvjetiteljstva. Frangeš, naravno, ne osjeća potrebu da bilo koji od tih termina posebno definira ili barem uputi na kontrastivne semantičke razlike.

Treća i nažalost posljednja u nizu knjiga o starijoj hrvatskoj književnosti višesveščane *Povijesti hrvatske književnosti* Slobodana Prosperova Novaka, s naslovom *Od Gundulićeova „poroda od tmine“ do Kačićeva „Razgovora ugodnog naroda slovinskoga“ iz 1756* (1999), zauzela se, dakle, prije Relkovićeova *Satira*. Novak je neortodoksan književni povjesničar, koji samosvjesno odustaje od prepoznatljivih književnopovijesnih kompozicijskih postupaka, a svoju sintezu uglavnom gradi nizom eruditsko-esejističkih interpretacija pisaca (pojedinačnih sudbina) i njihovih djela. Zanimljiv je njegov izbor relevantnih stilskoperiodizacijskih kategorija, što ih donosi u podnaslovu knjige: „Rano novovjekovlje: katolička obnova i rano prosvjetiteljstvo“, pri čemu se prva sintagma odnosi na čitavo knjigom obuhvaćeno razdoblje, druga na 17. stoljeće, a treća na prvu polovicu 18. stoljeća. Katolička obnova kao kulturnopovijesni/duhovnopovijesni pojam zamjena je za dugo vremena nezamjenjiv pojam *barok*, dok se pojam *prvo prosvjetiteljstvo* ovdje rabi prvi put u prikazu hrvatske knji-

identifikaciju Relkovićeova djela neće prihvatiti kasniji povjesničari književnosti, osim donekle Pavla PAVLIČIĆA, koji će se upravo preko kritike maksimalističkog određenja prosvjetiteljstva kao zasebnog perioda hrvatske književnosti te na tragu Slamnigove postavke o pučkoj književnosti kao fenomenu duga trajanja, zapitati „nisu li ideje evropskog prosvjetiteljstva, kao filozofskog i kao literarnog pokreta, u nas, zbog specifičnosti naše situacije, zadobile osobit oblik, pa se tako realizirale prije svega u žanrovima i žanrovskom sistemu pučke literature.“ (Kamo pripada Relkovićeov *Satir*?, *Vrijeme i djelo Antuna Relkovića: znanstveni skup Nova Gradiška, 25.-27. listopada 1984.*, ur. Dragutin Tadijanović i Josip Vončina. Osijek: JAZU, 1991, 94). Takvu sudbinsku povezanost pučkog i prosvjetiteljskog u hrvatskoj književnosti sredine 18. st. vidjet će i Miroslav ŠICEL. V. *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća*. Knjiga I., *Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoa (1750-1881)*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2004.). Zlatko POŠA-VEC će pak pobrojati što nedostaje Relkoviću u odnosu na zapadno prosvjetiteljstvo: „nema govora o slobodi, nema vjerske tolerancije, nema Rousseauovog tipa mišljenja o vlasti, suverenitetu i narodu.“ („Relković i estetika“, *Vrijeme i djelo Antuna Relkovića: znanstveni skup Nova Gradiška, 25.-27. listopada 1984.*, ur. D. Tadijanović i J. Vončina. Osijek: JAZU, 1991, 107).

ževne povijesti. Doduše, njegova primjena na slavonsku dionicu hrvatske književnosti ne donosi ništa novo – Novak tu njime pokriva sva ona prosvjetna nastojanja koja su i prije njega isticali Vodnik, Matić i Georgijević. Mali književnopovijesno-revolucionarni obrat događa se u Novakovoj primjeni tog pojma na književnost Dalmacije i Dubrovnika, što za naš projekt nije od izravne važnosti, ali pruža zahvalan komparativni materijal. Spoznajama iz Deanovićeve studije o primorskim akademijama (1933, 1935) poslužio se već Kombol, no Novak je stari činjenični materijal radikalno interpretirao. Za nj su, naime, institucije poput dubrovačke Akademije Ispraznijeh ili splitske Ilirske akademije središta *hrvatskog iluminizma*, mjesta u kojima samoorganizirana elita nastoji realizirati sve ono što se u književnoj historiografiji prepoznalo kao obilježja domaćeg prosvjetiteljstva: interes za narodnu tradiciju i narodni jezik, težnje prema racionalizmu, sekularizaciji i demokraciji u kulturi, protonacionalno-integracijski program, pa čak i „duh novog liberalizma“.²⁴ I premda bi se u Novakovoj knjizi pronašlo i proturječnih teza, a pogotovo kritičkih tonova o nacionalnoj književnoj baštini, ona je ipak najoptimističniji rezime o odnosu hrvatskog i (zapadno)europskog prosvjetiteljstva.

Takvim usporedbama domaćih i zapadnoeuropskih književnih postignuća nije opterećena *Povijest hrvatske književnosti* Dubravka Jelčića.²⁵ Kroatocentrična se perspektiva knjige otkriva i u prikazu 18. stoljeća, već pri samom početku, u razmjerno opširnom portretu Pavla Rittera Vitezovića, osobito isticanjem njegova pankroatizma. U daljnjem tekstu, osim donekle u kratkom prikazu Grabovčeva djela i sudbine, autor, naravno, neće moći ispisati povijest književnosti samo na temelju razvoja nacionalne ideje. Štoviše, njegov je pristup i dalje u duhu imanentističke paradigme, na što upućuje i naslov poglavlja („Stilski pluralizam 18. stoljeća“) pa se osim dominantnog prosvjetiteljstva na prikladnim mjestima spominju još i barok, klasicizam, rokoko i predromantizam. Prosvjetiteljstvo u Jelčićevoj knjizi dobiva, kao i kod Bogišića i Novaka, nacionalni atribut, no bez eksplicitnih određenja te specifičnosti. Iz disperzije termina može se posredno zaključiti da Jelčić barata maksimalističkom varijantom pojma, koji obuhvaća Relkovićeve *Satira* kao „kulturnu knjigu hrvatskog prosvjetiteljstva“, Grabovca i Kačića kao „pučke prosvjetitelje“, „bečko terezijansko-jozefinsko prosvjetiteljstvo“ A. T. Blagojevića pa čak i „katoličko prosvjetiteljstvo“, doduše vezano uz jednog pisca 19. stoljeća (M. Jaića). Jelčić zaključuje kako je „prosvjetiteljstvo u panonskom dijelu Hrvatske odigralo istu ulogu kao renesansa u jadranskoj, a reformacija u sjeverozapadnoj (kajkavskoj) Hrvatskoj“ (str. 126).²⁶

Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća Miroslava Šicela, unatoč svom naslovu, zanimljiva je za završetak našeg kronološki koncipiranog pregleda. Naime, prva knjiga Šicelove *Povijesti* nosi naslov *Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoe (1750–1881)* (2004). Doduše, naslovom obuhvaćenoj drugoj polovici 18. stoljeća posvećeno je svega nekoliko prvih

²⁴ Slobodan Prosperov NOVAK, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 3. *Od Gundulićeva „poroda od tmine“ do Kačićeva „Razgovora ugodnog naroda slovinskoga“ iz 1756.* Zagreb:Antibarbarus 1999, 614.

²⁵ Prvo je izdanje knjige objavljeno 1997. godine, a „drugo, znatno prošireno izdanje“ 2004. S obzirom na to da je do „znatnog proširenja“ došlo i u dionici o 18. stoljeću, u ovom je radu obrađujemo poslije Novakove knjige.

²⁶ Na jednom mjestu kao da odjekuje lektira FRANGEŠOVE *Povijesti* – Matija Antun Relković dobiva atribut „najpotpunijeg i najpopularnijeg pisca hrvatskog racionalizma“. Ivo FRANGEŠ, *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb Ljubljana: Nakladni zavod MH, Cankarjeva založba. 123.

stranica i inače kratkog poglavlja „Stvaralaštvo dopreporodnog razdoblja“ (str. 14-30), jer autor nije ni imao namjeru opisivati književnost 18. stoljeća uobičajenom književnopovijesnom naracijom. Tih 50 godina i ime makarskog pisca dospjeli su u naslov samo zbog Šicelove, pomalo polemički intonirane, postavke o granicama prosvjetiteljstva u hrvatskoj književnosti.²⁷ Šicel, dakle, u hrvatskoj književnosti prve polovice 18. stoljeća primjećuje pluralizam starijih književnih stilova (petrarkizma, baroka, rokoka, klasicizma), ali ne i prosvjetiteljstvo, koje on definira dvjema temeljnim karakteristikama: „didaktičizmom i odgojnom funkcijom pisane riječi“.²⁸ Zanemarujući još od Vodnika prisutnu postavku o dvije različite polovice 18. stoljeća, Šicel čitavom nizu svojih prethodnika predbacuje olako protezanje periodizacijske kategorije prosvjetiteljstva, odnosno racionalizma, na čitavo stoljeće.²⁹ No, kao i većina starijih povjesničara, i on u Kačićevu i Relkovićevu djelu vidi početak prosvjetiteljstva u hrvatskoj književnosti. S druge strane, a u tome je njegov originalniji doprinos periodizaciji hrvatske književnosti, gornju granicu pomiče sve do preporoda/ilirizma. Naime, Šicel „utilitarne, didaktičke, odgojno-moralne“ tendencije ne vidi samo kod kajkavskih pisaca na prijelazu stoljeća (T. Brezovački, T. Mikloušić, J. Lovrenčić), nego i kod A. Mihanovića, Lj. Gaja, I. Derkosa i drugih koji su u prvim desetljećima 19. st. težili „obrani od odnarođivanja, odnosno stvaranju temeljnih pretpostavki za konstituiranje moderne hrvatske nacije“. Šicelova logika odnosa stilskeperiodizacijskih kategorija najbolje se ogleda u njegovu određenju žanra budnice za koji tvrdi da „nije ništa drugo nego racionalistički, predromantičarski oblik prosvjećivanja – i ta činjenica, ti procesi, suprotni onim europskim, predstavljaju simbiozu, a ne razlaz romantizma s klasicizmom.“ (str. 21)

Koncept prosvjetiteljstva poput Šicelova dopušta razdvajanje dviju razina: jedne društveno-funkcionalne/kulturološke, druge estetičko-stilske. Kao i obično kad je riječ o stilskeperiodizacijskim kategorijama, opreku *stil ili ideologija* nikad nije moguće riješiti bez ostatka, tvrdeći da su, primjerice, barok i rokoko „ideološki prazni“ umjetnički stilovi, a klasicizam i romantizam nisu. No, uz kritički, više „nominalistički“ nego „realistički“ pristup periodizacijskom pojmovlju, ipak se čini mogućim zadržati predloženu bipolarnu klasifikaciju, prema kojoj bi za razdoblje koje je u središtu naših interesa prvoj kategoriji pripadali pojmovi *katolička obnova* i *prosvjetiteljstvo*, a drugoj *barok*, *klasicizam*, *rokoko* i *predromantizam*. Naravno da duhovnopovijesne kategorije nisu kompatibilne sa svim umjetničkim/književnim stilovima, temama i idejama, tj. da postoji stanovita sukladnost stila i ideologije. Tako su primjerice, barokni figuralni stil i tematizacija mističnih vizija (Kanižličeva *Sveta Rožalija*) primjereniji katoličkoj obnovi nego prosvjetiteljstvu, kojemu su pak prikladniji racionalna obrada tematike aktualnog svijeta ili alegorije s racionalnim, lako čitljivim smislom (basna).³⁰ Razloge zbog kojih domaća književna historiografija nije pribjegavala tako

²⁷ Valja svakako imati na umu da se Šicel jedini poslije Vodnika od ovdje analiziranih književnih povjesničara bavio propitivanjem metodologije književne povijesti. V. Miroslav ŠICEL, „Dosađajne koncepcije povijesti hrvatske književnosti“, u: ISTI, *Stvaraoci i razdoblja u novijoj hrvatskoj književnosti: analize i sinteze*, Zagreb: Matica hrvatska, 1971.

²⁸ ISTI, *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća*. Knjiga I., *Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoje (1750–1881)*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2004, 18. Slično određenje prosvjetiteljstva još je ranije ponudio R. BOGIŠIĆ. V. Posvete i predgovori u hrvatskih pisaca 18. stoljeća“. *Hrvatska književnost 18. st., tematski i žanrovski aspekti*, Dani hvarskog kazališta knj. 21. Split: Književni krug, 5–29.

²⁹ U kratkom tekstu o 18. stoljeću u svom starijem popularno pisanoj pregledu ukupne hrvatske književnosti Šicel rabi pojmove prosvjetiteljstvo i racionalizam kao sinonime (ŠICEL 1982:41–45). Takva se sinonimija u ovoj knjizi pojavljuje samo na jednom mjestu (str. 18).

³⁰ U srpskoj se literaturi, odnosno u razumijevanju vlastite nacionalne književne povijesti, prosvjetiteljstvo kao viši duhovnopovijesni pojam nadređuje stilskeperiodizacijskim terminima: klasicizam i predromantizam razumiju se kao književni stilovi prosvjetiteljstva. V. Milorad PAVIĆ, *Istorija srpske književnosti klasicizma i predromantizma*. Beograd: Nolit, 1979, 14. S druge strane, JELČIĆ kao da se čudi istodobnosti baroka i racionalizma u slavonskoj

usustavljenim generalizacijama valjalo bi tražiti u opsjednutosti vlastitom okcidentalnosti i svojevrsnim fetišizmom etabliranih književnopovijesnih etiketa, u koje je ulazilo i prosvjetiteljstvo, a još više iluminizam. Takva su polazišta nužno vodila ili maksimalističkom određenju prosvjetiteljstva, ili bolnom komparatističkom seciranju zaostajanja vlastite kulture.

Nominalistički pristup periodizacijskom pojmovlju, ali i „zdrav povijesni razum“, kao i dominantna predodžba o ranonovovjekovnoj kulturi, povjesničaru (književnosti) ipak nameću pretpostavku o polaganom prijelazu iz jedne u drugu paradigmu.³¹ Stoga, i kad se prihvati uvriježena i dobro argumentirana postavka o dvije poetički različite polovice 18. stoljeća, ostaje problem prijelaznih oblika, začetaka novih tendencija prije njihova punog, eksplicitnog očitovanja, primjerice u Relkovićevu *Satiru*.³² U tom smislu komponenta didaktičnosti (kao i pučko usmjerenje) teško može biti *differentia specifica* svjetovne, prosvjetiteljske književnosti, kako su između ostalih isticali Bogišić, Kolumbić, Šicel – nema nikakvog razloga za njezin izostanak u književnosti katoličke obnove. Upravo takve interferencije – didaktičnost u religioznoj tematici i religioznost i kršćanska ideologija u tekstovima nedvojbinih prosvjetiteljskih tendencija – traže nijansirani pristup i razrađeniju terminologiju.³³

Naposljetku, možemo zaključiti da su djela s prosvjetiteljskim tendencijama pisana hrvatskim jezikom na mikrorazini zadovoljavajuće opisana u domaćoj književnoj historiografiji, ali da na višoj razini njihova stilskog i idejnog atribuiranja/klasificiranja ima prostora za bolji (pre)opis.

ENLIGHTENMENT IN THE CROATIAN LITERARY HISTORIOGRAPHY – THE CONTENT AND SCOPE OF THE CONCEPT

The authors analyse the concept of Enlightenment in the long series of synthetic, narrative surveys of Croatian 18th century literature (Vodnik 1913, Ježić 1944, Matić 1945, Kombol 1945, Georgijević 1969, Bogišić 1974, Frangeš 1987, Novak 1999, Jelčić 2004, Šicel 2004). Apart from some

književnosti 18. st. V. *Povijest hrvatske književnosti* (drugo, prošireno izdanje). Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić, 2004 (1. izd. 1997)

³¹ Joanna RAPACKA vidi 18. st. kao prijelazno razdoblje u povijesti hrvatske kulture („Popularne kodifikacije domaće tradicije (iz problema oblikovanja vizije nacionalnog prostora)“. *Hrvatska književnost 18. st., tematski i žanrovski aspekti*, Dani hvarskog kazališta knj. 21. Split: Književni krug, 121–127.)

³² Unatoč bitno različitim ortografsko-jezičnim i poetičkim orijentacijama hrvatske i srpske književnosti do sredine 18. stoljeća, iznenađuju tipološke sličnosti, odnosno slična viđenja razvoja dviju književnosti u 18. stoljeću. Naime, i u srpskoj se književnoj historiografiji ističe dvodijelnost 18. stoljeća, obično s granicom u 1770-im godinama (Jovan DERETIĆ, *Istorija srpske književnosti* (treće prošireno izdanje). Beograd: Prosveta. (1. izd. 1983, 2. izd. 1996, 474.).

³³ Čini se da je problem kontinuiteta s prethodnom epohom u srpskoj književnoj historiografiji bolje istražen. Mislimo, naravno, na koncepte *baroknog eruditizmalenciklopedizma i skolastičkog racionalizma u predprosvjetiteljskoj epohi* (Milorad PAVIĆ, *Istorija srpske književnosti baroknog doba*, (XVII i XVIII vek). Beograd: Nolit, 1970), koje bi trebalo kritički preispitati iz suvremene teorijsko-književnopovijesne perspektive. I u hrvatskoj književnoj historiografiji ima sličnih impulsa. Dunja FALIŠEVAC piše o pomirenju prosvjetiteljskog i teološkog (religioznog) ne samo kod Relkovića nego i u onodobnoj njemačkoj književnosti (FALIŠEVAC 2000:127). Za postupne promjene u religioznoj književnosti posebno su vrijedni radovi Franje Emanuela HOŠKA i njegova primjena koncepta *obnovnog/reformnog katoličanstva* („Josip Pavišević u procijepu tradicije i novovjekoga cesaropapizma“, *Zbornik o Josipu Paviševiću*, Radovi sa Znanstvenoga skupa održanog u Osijeku 2003. godine, Osijek 2006, 17–36. v. i Ružica PŠIHISTAL Problem slavonskog baroka u hrvatskoj znanosti o književnosti“. U: *Ključevi raja: hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća*, prir. J. Matanović. Zagreb: Meandar, 70.

differences regarding regional preferences and descriptions of individual literary works, there are some consensually accepted features of the Croatian literature of the time that have been detected already in Vodnik's *History*, such as: the difference in poetics between the first and the second half of the 18th century (whereby the Enlightenment exists only in the second half), lack of the radical (deistic and atheistic) tendencies, proto-nationalism (the beginnings of the language standardization, expansion of the Croatian national designation). The Croatian literary historiography uses the concept of the Enlightenment rather as a label for a historical poetic style, just like Baroque, Rococo or Classicism, but as a category of the history of ideas. The main unsolved issue is the detailed description of the "transitional forms", such as religious literature with didactic tendencies or secular literature with some Christian values, which form a bridge between the Catholic Revival and Enlightenment.

Keywords: Enlightenment, Popular Enlightenment, Josephinism, Illuminism, Rationalism, Catholic Revival, Modernization, Croatian Literary Historiography.

Literatura

- ANDRIĆ, Nikola (1902). *Iz ratničke književnosti hrvatske (literarna slika XVIII. vijeka)*. Zagreb: A. Scholz. [prettisak Vinkovci: Privlačica, 1994]
- BIĆANIĆ, Rudolf (1952). *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*. Zagreb: Školska knjiga 1952.
- BOGIŠIĆ, Rafo (1974). „Književnost prosvjetiteljstva“. U M. Franičević, F. Švelec, R. Bogišić *Povijest hrvatske književnosti: Od renesanse do prosvjetiteljstva*, knj. 3, Zagreb: Liber, Mladost, str. 293–383.
- BOGIŠIĆ, Rafo (1975). „Hrvatska književnost 18. stoljeća“. U: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*. III (1975): Zagreb, knjiga 3, str. 9–22.
- BOGIŠIĆ, Rafo (1995). „Posvete i predgovori u hrvatskih pisaca 18. stoljeća“. *Hrvatska književnost 18. st., tematski i žanrovski aspekti, Dani hvarskog kazališta* knj. 21. Split: Književni krug, 5–29.
- DEANOVIĆ, Mirko (1933-1935). „Odrzi talijanske akademije *degli Arcadi* preko Jadrana“. *Rad JAZU* knj. 248 (1933), str 1–98; knj. 250 (1935), str. 1–125.
- DERETIĆ, Jovan (2002). *Istorija srpske književnosti* (treće prošireno izdanje). Beograd: Prosveta. (1. izd. 1983, 2. izd. 1996.)
- DUKAT, Vladoje (1944). *Sladki naš kaj: ogledi iz stare kajkavske književnosti*. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.
- DUKIĆ, Davor (2002). *Poetike hrvatske epike 18. stoljeća*. Split: Književni krug.
- FRANGEŠ, Ivo (1987). *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb Ljubljana: Nakladni zavod MH, Cankarjeva založba.
- GEORGIJEVIĆ, Krešimir (1969). *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*. Zagreb: Matica hrvatska.
- HOŠKO, Franjo Emanuel (2006). „Josip Pavišević u procijepu tradicije i novovjekoga cezaropapizma“. U: *Zbornik o Josipu Paviševiću*, Radovi sa Znanstvenoga skupa održanog u Osijeku 2003. godine, Osijek 2006, 17–36.
- JELČIĆ, Dubravko (1995). „Barokni iluminizam ili iluministički barok Adama Filipovića“. U: *Ključevi raja: hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća*, prir. J. Matanović. Zagreb: Meandar, 199–206.

- JELČIĆ, Dubravko (2004). *Povijest hrvatske književnosti* (drugo, prošireno izdanje). Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić. (1. izd. 1997)
- KOMBOL, Mihovil. (1961). *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Zagreb: Matica hrvatska. (1. izd. 1945)
- MATASOVIĆ, Josip (1921). *Iz galantnog stoljeća: kulturnohistorijski fragmenti*. Zagreb. [2. prošireno izd. Zagreb: Dora Krupićeva, 2008.]
- MATIĆ, Tomo (1945). *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*, Zagreb: HAZU. [prettisak Vinkovci: Privlačica, 1994]
- NOVAK, Slobodan Prosperov (1999). *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 3. *Od Gundulićeva „poroda od tmine“ do Kačićeva „Razgovora ugodnog naroda slovinskoga“ iz 1756*. Zagreb: antibarbarus.
- PAVIĆ, Milorad (1970). *Istorija srpske književnosti baroknog doba*, (XVII i XVIII vek). Beograd: Nolit.
- PAVIĆ, Milorad (1979). *Historija srpske književnosti klasicizma i predromantizma*. Beograd: Nolit.
- PAVLIČIĆ, Pavao (1991). „Kamo pripada Reljkovićev Satir?“. U: *Vrijeme i djelo Antuna Reljkovića: znanstveni skup Nova Gradiška, 25.–27. listopada 1984.*, ur. D. Tadijanović i J. Vončina. Osijek: JAZU, 85-94.
- PERKINS, David (1992). *Is Literary History Possible?* Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.
- POSAVEC, Zlatko (1991). „Reljković i estetika“. U: *Vrijeme i djelo Antuna Reljkovića: znanstveni skup Nova Gradiška, 25.–27. listopada 1984.*, ur. D. Tadijanović i J. Vončina. Osijek: JAZU, 105–115.
- PŠIHISTAL, Ružica (1995). „Problem slavonskog baroka u hrvatskoj znanosti o književnosti“. U: *Ključevi raja: hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća*, prir. J. Matanović. Zagreb: Meandar, 49–72
- PŠIHISTAL, Ružica (2011). *Satir nije divji čovik: studije, članci i eseji o slavonskoj književnosti*. Osijek: Ogranak Matice hrvatske u Osijeku.
- RAPACKA, Joanna (1995). „Popularne kodifikacije domaće tradicije (iz problema oblikovanja vizije nacionalnog prostora)“. *Hrvatska književnost 18. st., tematski i žanrovski aspekti, Dani hvarskog kazališta* knj. 21. Split: Književni krug, 121–127.
- ŠICEL, Miroslav (1982). *Hrvatska književnost*. Zagreb: Školska knjiga.
- ŠICEL, Miroslav (2004). *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća*. Knjiga I., *Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoae (1750–1881)*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- ŠUNDALIĆ, Zlata (2005). *Kroz slavonske libarice: rasprave o nabožnoj književnosti u Slavoniji*. Osijek: Ogranak Matice hrvatske u Osijeku.
- TATARIN, Milovan (1997). *Od svita odmetnici: rasprave o nabožnim temama u Slavoniji u 18. stoljeću*. Split: Književni krug.
- TATARIN, Milovan (1999). *Zaboravljena Oliva: rasprave o hrvatskoj nabožnoj književnosti 18. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska.
- TATARIN, Milovan (2007). *Ljubavi nebeske, ljubavi zemaljske: prilozi hrvatskoj nabožnoj književnosti 18. stoljeća*. Zagreb: Disput.
- VODNIK [=Drechsler], Branko (1907). *Slavonska književnost u XVIII. vijeku*. Zagreb: M. Breyer. [prettisak Vinkovci: Privlačica, 1994]
- VODNIK, Branko (1913). *Povijest hrvatske književnosti*. Knjiga I. *Od humanizma do potkraj 18. st.* Zagreb: Matica hrvatska.

STATUS UMETNOSTI U PRVOJ POLOVINI XVIII STOLEĆA

Nikola Grdinić

UDK: 930.85(497.5:497.11)“17“

Sažetak: U ovom radu se istražuje kako funkcionira umjetnost u prvoj polovici 18. stoljeća. Pritom su analizirana četiri primjera slikarskih i književnih djela iz srpske i hrvatske kulture od 1700. do 1770. godine. Pomoću tih primjera moguće je doći do određenih zaključaka. Uočljive su tri vrste promjena: (a) vlastito se zamjenjuje novim i stranim; (b) tradicionalno se kombinira s novim i stranim; (c) Novo se adaptira na tradicionalno. Prikazani su kako primjeri tipa (a) i (b) tako i (c). Umjetnost obilježavaju hibridne vrste i složenost izvanestetskih funkcija. Sintetički pojmovi koji su upotrijebljeni za opis analiziranih primjera – barok, klasicizam, produženo srednjovjekovlje, modernizacija – dobivaju dodatna značenja. Oni su suviše uopćeni i nedovoljno prikladni za analizu ove materije. S predloženim pristupom, ishodišne su točke u analizi stilskih pojava i umjetničkih vrsta kulturološki orijentirano istraživanje tendencija u kulturi te raščlanjivanja na višu i nižu kulturu.

Ključne riječi: srpska umjetnost, hrvatska umjetnost, 18. stoljeće, hibridiziranje, estetika.

U prvoj polovini XVIII stolecja umetnost ne postoji kao zasebno područje *sui generis*. To će postati tek u doba pune prosvetćenosti. Uostalom, i estetika se kao posebna disciplina konstituiše tek krajem XVIII veka. Promena je nastala na podlozi tri čuvena zahteva za emancipacijom mišljenja: 1) autonomnost u odnosu na spoljašnje uslove ; 2) moralnost, tj. opredeljenje za moralno ponašanje na osnovu sopstvenog uverenja da tako treba, a ne zbog spoljašnjih pritisaka i 3) umetnost koja se emancipuje od toga da služi nečemu što je izvan nje same. Sve do tada smatralo se da umetnost treba biti povezana sa nečim drugim, pa ono što iz današnje perspektive nazivamo umetnošću, jeste subsistem u funkciji ideologije ili politike, može se reći i opštije, društvenog života i kulture. U tome smislu umetnost se u ovome vremenu pre može posmatrati u vezi sa nečim izvan nje nego sama za sebe. Iz te perspektive, pomoću nje, mogu se razumeti i osvetliti procesi u društvu; promene u formi mišljenja i oblicima izražavanja jednako su značajne kao što su to i tehnološke inovacije, ili promene u društvenim odnosima.

No, iako je ono što danas zovemo umetničkim delima, ili graničnim pojavama, kao što su to grbovnici, ili religijske, prigodne, pozdravne ili zabavne pesme, ponekad i spontani izlivi emocija, one ipak i kada nekoga veličaju ili, ne tako retko, kritikuju ili čak napadaju, to čine rečima koje su složene u nekakav ritmički poredak, sa prenesenim značenjima, kompoziciono uobličene na nekakav poseban način. Ovakva njihova svojstva mogla bi se opisati kao sekundarna.

Kroz vreme funkcije se menjaju, pa sekundarne postaju primarne, ali ne samo da se menjaju funkcije koje opisujemo kao estetske, već i one funkcije koje pripadaju vanestetskoj sferi. Tačno bi bilo reći da svaka pojava koju promatramo u tome vremenu, svaka pesma, slika ili knjiga ima više funkcija, koje se kroz vreme menjaju, neke brže a neke sporije, kao što se menja i njihov broj, pa neke iščezavaju a neke nove se nenadano i nepredvidivo stvaraju tokom vremena. Ta promena funkcija, tačno bi bilo reći njihov hijerarhijski poredak i broj, uvođenje novih i nestanak starih, nije samo posledica promene konteksta iz koga se iščitavaju, već proističu i iz same prirode tvorevina koje promatramo. Nemaju samo jedno značenje ili svrhu. Umetnost u spoju sa praktičnom svrhom nalazimo na neočekivanim mestima, kao što su grbovnici, ili u izgrađivanju osobenog političko-religioznog diskursa u poeziji na istorijske teme. Analiza primera koji slede jeste građa iz koje se može sagledati kako umetnost funkcioniše u tome vremenu.

Prvi primer

Najpoznatija knjiga kod Srba i Hrvata u prvoj polovini XVIII stoleća bila je *Stematografija...* koju je sastavio Pavao Riter Vitezović i štampao 1701. g. u Beču, sa manjim izmenama 1702. u Zagrebu. Na podlozi drugog izdanja izrađena je *Stematografija* štampana u Beču 1741. g. po nalogu srpskog patrijarha Arsenija IV Jovanovića Šakabente, sa dodacima obima jedne manje knjige. Latinski tekst izvornika preveo je na ruskoslovenski (crkvenoslovenski) Pavao Nenadović,¹ a bakrorezački rad obavio Hristofor Žefarović, uz pomoć Tomasa Mesmera (Thomas Messmer), u čijoj radionici je knjiga izrezana u bakru. Namera Riter Vitezovića u početku bila je izrada rodoslova i grbova istaknutih porodica kao dopunu rada o domovini i životu Ilira.² U godinama posle Karlovačkog mira 1699. godine, a posebno u događajima koji su usledili zamisao se na bitan način menja. To je sada zbornik grbova teritorija kao dopuna istorijskim raspravama o hrvatskom pravu na Dalmaciju. To je razumljivo iz promenjenih okolnosti. Potpisanim mirom bilo je predviđeno da se novo razgraničenje između Austrije, Turske i Mletačke republike izvrši prema zatečenom stanju na terenu, tako što će svako da zadrži ono što je u tome trenutku posedovao. To se nije odnosilo na teritorije koje su bile na granici sa Hrvatskom, gde je trebalo ustupiti oslobođene teritorije, gradove i utvrđenja. To je izazvalo nezadovoljstvo koje je u formi protesta artikulisano u hrvatskom Saboru. Rezultat protesta bilo je uključivanje Ritera Vitezovića kao znalca hrvatske istorije u komisiju za razgraničenje grofa Marsilja (Marsigli). Tokom rada u komisiji Riter je u nekoliko navrata sastavljao spise sa istorijskom argumentacijom o teritorijalnim pravima Hrvatske. Konceptualno ti spisi sadržali su ono što je izložio u traktatu *Oživiljena Hrvatska (Croatia rediviva)* objavljenom 1700. g. Spisi u kojima je dokazivao

¹ Pisanje imena ličnosti XVIII veka nije standardizovano, često se arhaične forme modernizuju pa se Pavao ili Pavel menja u Pavle, ili prezime Georgijević u Đorđević, Georgije u Đorđe. To može da izazove zabune kao u ovome primeru jer je u istoj porodici budimskih Nenadovića postojao Pavle Nenadović i njegov sinovac Pavao Nenadović, čije ime kada se modernizuje dobijamo dve ličnosti sa istim imenom u istom vremenu i na istom mestu. Ovaj problem je rešavan, ponekad tako što se uz isti oblik imena dodavalo „mladi“, odnosno „stariji“ ili neka druga odrednica. Dоследno sam se držao izvornih oblika imena, osim u slučaju Žefarovića. Slovo „ž“ služilo je u 18. veku za označavanje dva glasa: „dž“ i „ž“, pa je njegovo prezime bilo Džefarović; da se ne bi stvorila zabuna zadržao sam ustaljeni oblik.

² Prvi datum iz koga se pouzdano može videti Vitezovićeva namera jeste proglas iz 1696. godine: „Pošto sam poglavite časti svoga djela o žrtvenicima i ognjištima (tj. o domovini i životu) Ilira izradio, mišljah, da je vrijedno, prije ono na svijet izide, da skupim rodoslovlja odličnih porodica zajedno sa njihovim grbovima i slavnim činima, pa da ih u zasebnoj knjizi izdadem“ (Vjekoslav KLAIĆ, *Život i djela Pavla Ritera Vitezovića*, Zagreb 1914.,103).

hrvatsko pravo na teritorije koje su pripale Mletačkoj republici privukao je pažnju Bečkog dvora. Naime, posle razgraničenja nastao je spor između Austrije i Mletačke republike zbog njenih teritorijalnih proširenja u Dalmaciji, tvrdilo se da su to delovi hrvatskog kraljevstva na koje Habzburzi imaju nasledno pravo. Dokazivanje naslednog prava imalo je funkciju legitimizacije ciljeva koji bi se ostvarili sa stanovišta moći. Ako je Dalmatinsko kraljevstvo postojalo u rimskom carstvu, onda je to teritorija na koju polaže pravo naslednik Rimskog carstva, ali ako to kraljevstvo nikada nije postojalo kao što je tvrdio Riter, već je to teritorija koja pripada Hrvatskoj, onda na nju pravno-istorijski imaju pravo Habzburzi. Zbog toga je Riter bio pozvan krajem 1700. godine u Beč da objasni teritorijalna prava Hrvatske, (a time i Habzburga) na primorje, zbog budućnosti. Tokom boravka u Beču Riter je izradio dva historiografska spisa, koja su mu donela zvanje dvorskog savetnika. U tome kontekstu štampao je svoj ranije planirani grbovnik. Funkcija grbovnika bila je dopuna, dodatna argumentacija, istorijskih rasprava namenjenih habzburškom dvoru o hrvatskom istorijskom pravu na prostor koji je posle rata sa Turskom zaposela Mletačka republika, kao i na evropske teritorije Turske. Ti ciljevi su praktično-politički. Možemo ih označiti kao primarne. Ponešto drugačija akcentuacija je u drugom, zagrebačkom izdanju. U predgovoru pisao je: „Domovine, naime, sjaj u njima (grbovima) blista; sjaj kojim se svaki sugrađanin u svome rodu proslavljuje. Jer, kao što po junačkim delima otaca plemenštinu roda zadobivamo, tako i uvećanom domovinskom srećom većma slavni bivamo“.³ Ovu funkciju možemo označiti kao sekundarnu. Grbovnik se uklapao u dva različita ali komplementarna konteksta: interese Habzburga i interese Hrvatske. U početku jedna rodoslovna koncepcija grbovnika značajnih porodica Ilirika, shvaćene kao države svih Slovena, preakcentovana je pod pritiskom određenih istorijskih okolnosti u praktično-političku koncepciju, da bi se u drugom izdanju akcentovala ideja o izgrađivanju nacionalne svesti kroz upoznavanje sa prošlošću. Od rodoslovske koncepcije u konačnoj verziji ostao je grb loze Nemanjića. Panslovenska ideja zadržana je u grbovniku preko grbova Rusije i Češke, kao delova Ilirika. Aktuelna politička ideja negiranja istorijskog postojanja kraljevstva Dalmacije (sužena je na nekoliko primorskih gradova) iskazana je uvođenjem grbova nepostojećih kraljevstava Jadrana, Dubrovnika i Istre.

Osnovni problem koji je u sastavljanju grbovnika Riter rešavao jeste, prvo, nedostatak grbova za teritorije koje je trebalo označiti i, drugo, postojanje dvojnih grbova i naziva za iste teritorije. Naime, u zvaničnoj habzburškoj terminologiji izbegavali su se nazivi za gradove, teritorije, etnonime, konfesije, koje je upotrebljavalo autohtono stanovništvo. Tako su umesto naziva mesta koje je upotrebljavalo stanovništvo koje je u njemu živelo imali Agram, a umesto Srbije, na primer, Ilirik, Tribaliju i Rašku. Umesto Hrvatske Croatiu, pravoslavni su bili grko-nesajedinjeni, a jezik kojim su govorili iliriko-rascijanski. Nameatanje antičkih ili smišljanje novih naziva imalo je ideološku pozadinu. Ovakva praksa nije nepoznata ni kasnije, karakteristična je za kolonijalni diskurs. Izrečenom protivreči barem jedan, ali zanimljiv detalj. Postojao je grb Srbije sa glavom divljeg vepra probodne strelom. Koliko se to pouzdano može utvrditi pod tim nazivom prvi put se javlja u grbovniku Urliha Rihentala 1415. g.⁴ Potom su ga u XVII stoleću nosili članovi austrijske kraljevske porodice.⁵ Od članova porodice Habzburga preuzet je za označavanje teritorija koje pripadaju

³ Citirano prema: Ivo BANAC, *Grbovi, biljezi identiteta*, Zagreb 1991., 121.

⁴ A. V. SOLOVJEV, *Istorija srpskog grba*, Melbourne 1958., 48.

⁵ Vidi: Arthur C. FOX-DAVIES, *The Art of Heraldry, an Encyclopedia of Armory*, London 1986. (prvo izdanje 1904). Na tabli CVIII nalazi se reprodukcija "Grb stare Srbije" – veprova glava probodena strelom. Za ovaj grb kaže se da

Ugarskom kraljevstvu, u nizu drugih. Riter je, tako, u ovome slučaju imao dva različita grba – glava vepra i krst sa ocilima – sa istim naslovom. Jedan se upotrebljavao u nemačkim grbovnicima, a drugi je bio u domaćoj tradiciji, nalazio se u Orbinijevom delu *Il regno degli Slavi* (1601.). U ovome slučaju Riter je dao prednost domaćem izvoru, grb sa veprovom glavom preimenovao je u grb Tribalije. Nastojeći da uskladi različite interese Riter je za iste teritorije uglavnom koristio dvojne grbove i nazive. Tako za grb Rame kaže: „Tim imenom ugarski kraljevi podvode pod kraljevski naslov Bosnu, Hlivno, i Hercegovinu“.⁶ Riterov zbornik osoben je po tome što je u njega uključio grbove i nazive za teritorije koje je za označavanje sopstvenog identiteta koristilo autohtono stanovništvo. Davao ih je naporedno.

Kolikogod da je grbovnik u funkciji težnji pravno-političke priorode, on je još i zanimljivo i vredno umetničko delo, književno i likovno. To se najbolje primećuje u glosama za grbove. Grbovi u zborniku imaju trodelnu strukturu, kao da su emblem: natpis, sliku i pesmu. U sastavljanju grbovnika to je pre izuzetak nego pravilo. Pesma (*subscriptio*) sadrži tumačenje semantike likovnog dela grba i pojma iskazanog u naslovu (u ovome slučaju nazive teritorija). Prva dva stiha su deskripcija slike, druga dva su poetna – objašnjava se njihovo značenje. Postupak kojim je Riter osmišljavao značenja grbova najpre se može povezati sa teorijom umetničkog stvaralaštva baroka. Cilj je bio da se iskaže suština slikom označenog prostora radom ingenioznog uma koji će povezivanjem udaljenih pojmova prozreti njegovu suštinu, a čitaoca zaprepastiti, odnosno začuditi, takvim neobičnim povezivanjem. U tu svrhu Riter je upotrebio tri karakteristična manirističko-barokna postupka: končetiistički metaforizam, anagramiranje i fantastične „etimologije“. Tako je grb Ilirije protumačen kao spoj velikih mogućnosti (šestokraka zvezda) i zle sreće (mesec). (Ono što je pozitivno smešteno je gore, negativno – u donji deo grba). Na istom principu je protumačen i grb Nemanjića: dvoglavi orao u poletu u središnjem, gornjem delu grba, simbolizuje moć i uspeh koji je pomućen fatalnim krinovima u donjem delu grba koji mu vezuju noge i sprečavaju polet. Grb Rame sa rukom koja drži isukanu sablju (treba primetiti da je ruka okrenuta na desnu stranu, što konotira pozitivno značenje – oružje upereno u odbranu od neprijatelja – leva i desna heraldička strana određuju se iz obrnute perspektive), protumačena je anagramiranjem reči Rama: Arma (oružje). Tako ova teritorija svoju sudbinu nosi (skrivenu) u svome imenu. Na sličan način su pravljene i „etimologije“. Iz slučajnog sazvučja reči izvodi se zaključak o suštini pojma koji označava. Riter ju je upotrebio u tumačenju grba Srbije. Reč „Serbia“ u sazvučju je sa rečju „servia“ (serv, rob, robovanje) pa je otuda i sudbina Srbije tako objašnjena: „Srbija nosi kao znake krst i ognjila u crvenom polju; za krst je ona pretrpela mnoge vatre. Sad kada je krst oboren, ona podnosi još (nove) udarce. Stoga po sudbini i stvarno nazvana Servijom“.⁷ Ovakvo tumačenje ponovljeno je u proznom komentaru na kraju knjige: „Udesom sudbine je ovaj simbol dopao Srblijima, jer oni, pošto su dugo i često bili napadani radi hrišćanskog oltara i rodnog ognjišta, dopadoše u tužno ropstvo“.⁸ Ovde se „etimologija“ povezuje sa idejom stradanja zbog vere. Nisu svi grbovi protumačeni u ovome maniru, neki od njih su naprosto deskriptivni: grb Raške sa potkovicama znači da tamo ima mnogo željeza i kovača. U svim slučajevima uvek se težilo da se na stilski neobičan ili manje neobičan način iskaže suština prostora koji je grbom označen

su ga nosili članovi austrijske kraljevske porodice. Izrađen je na početku 17. veka (između 1602. i 1618) u stilu nemačke renesanse.

⁶ I. BANAC, *Grbovi*, 127.

⁷ A. SOLOVJEV, *Istorija srpskog grba*, 37-38.

⁸ *Isto*, 16.

polazeći od imena i slike, ili samo od imena, ili samo od slike. Riterov zbornik koliko je po intenciji istorijsko-pravno-politički spis, toliko je i umetnička tvorevina.

Kada je četrdeset godina kasnije objavljen u srpskoj verziji, sa tačnom naznakom predložka izdanja po kome je rađen, zadobio je drugi smisao i cilj. To je bilo uslovljeno drugačijim istorijskim kontekstom; drugačijim pravno-političkim položajem Srba u Habzburškoj monarhiji od onoga koji su imali Hrvati; delovale su i posebne okolnosti u kojima se nalazio poručilac posla, i finansijer, Arsenije IV. To je vreme posle druge seobe Srba (1738. g.) pod Arsenijem IV Jovanovićem Šakabentom. Pre drugog talasa seoba mitropoljsko-patrijaršijski presto u Sremskim Karlovcima bio je upražnjen od 1737. godine. Dolaskom pečkog patrijarha Arsenija IV pitanje izbora novog patrijarha bilo je interno rešeno, ali je bila potrebna potvrda Habzburškog dvora. To nije bio jedini problem koji je trebalo rešavati. Osim potvrda na mestu mitropolita i prava da zadrži naziv patrijarha, postojala su još dva bitna zahteva: potvrda privilegija i kanonsko pravo na svim teritorijama gde su živeli vernici.

Obnovljeno i prošireno izdanje Riterovog heraldičkog zbornika u njegovoj ruskoslovenskoj (crkvenoslovenskoj) verziji bilo je namenjeno unutrašnjem mnjenju, kao što je to bio i prevod privilegija sa latinskog jezika na ruskoslovenski objavljen 1745. g. Latinski je bio jezik habzburške administracije, pa prema tome i sredstvo komunikacije sa njom; crkvenoslovenski je zvanični jezik crkve, u tome vremenu i nauke, i književnosti.

Tako knjiga ima više funkcija. Da je Riterov grbovnik mogao u potpunosti odgovoriti svim potrebama ne bi imao ono što nazivamo njegovim „dodacima“. To su: utvrđivanje položaja crkve unutar korpusa kao neprikosnovene uprave u svetovnim i crkvenim pitanjima; utvrđivanje položaja Arsenija IV; integracija drugih etnikuma hrišćanske verospovesti koji su u seobi došli zajedno sa Srbima; ukazivanje na drevnu državnu prošlost koja treba da osnaži političke zahteve u sadašnjosti; buđenje svesti o staroj državi koju treba obnoviti. Objavljivanje zbornika bio je pogodan način da se vizuelnim sredstvima nepismenom stanovništvu prenesu ideje.

Neprikosnoven položaj crkve unutar korpusa kao neke vrste teokratske uprave u svim pitanjima (uključujući tu i imenovanja graničarskih oficira) bio je osporavan od samih početaka življenja u Habzburškoj monarhiji. Osporavaju ga vojnički stalež i u tome vremenu već formiran građanski stalež sastavljen od zanatlija i trgovaca. Od samog početka, odmah po preseljenju, na narodno-crkvenom saboru u Budimu 1691. postavljen je zahtev za postojanjem svetovne uprave odvojene od crkve, a za srpskog despota zatraženo je da se imenuje grof Georgije Branković. Tome se suprotstavio Arsenije III koji je tražio i svetovnu vlast za sebe. Beč je sledeći svoje interese svetovnu upravu predao crkvi. Centar otpora neprikosnovenoj crkvenoj unutrašnjoj upravi bio je u Budimu; premeštao se tokom XVIII stoleća sve više u Novi Sad.

U tome smislu prevođenje istorijskih vladara u svece ne znači samo slavljenje državne prošlosti u funkciji političkih ciljeva usmerenih prema budućnosti, već i prevođenje svetovne istorije u crkvenu. Crkva je nosilac i produžetak stare srpske državnosti. Ono što su nekada bili vladari, to su sada crkveni velikodostojnici, pa se tako u nizu portreta ispred *Stematografije*, pored vladara-svetaca i crkvenih svetaca, pomešanih, na kraju javlja portret Arsenija IV Jovanovića Šakabente kao poslednji u nizu. To je trebalo da unutar korpusa utvrdi poziciju crkve kao presonalne uprave preseljenog naroda, u svetovnim i crkvenim stvarima, i Arsenija IV kao njihovog sadašnjeg poglavara. Iza slike su dve posvetne pesme Arseniju IV, jedna u formi magičnog kvadrata sastavljenog od slova koju je potpisao Hristo-

for Žefarović, i nepotpisane posvetne pesme (140 parno rimovanih poljskih trinaesteraca). Ideje iskazane slikama, u pesmi su artikulirane rečima.

Implicitno prvi deo knjige istovremeno izražava i jedan koncept uslovno rečeno „nacije“ zasnovan na religioznoj pripadnosti. Svi koji su pravoslavni jedan su narod. Ali, u njemu nisu zastupljeni samo oni koji su pravoslavni već i Albanci katolici koji su u seobi došli zajedno sa Srbima pod istim uslovima, i naselili se sa njima na istom prostoru. Vidljivo je to, po unošenju u prvi deo knjige pored pravoslavnih svetaca i vladara svetaca i dva katolička sveca zaštitnika čiji su kultovi postojali kod preseljenih Albanaca. Tu su i sveci čiji je kult postojao kod Bugara. Ovde se politički pragmatizam ukršta sa religijom. Takav je bio sastav preseljenog stanovništva. Bugari su sa Srbima stigli još u prvj seobi sve do Sent Andreje. Ovakav oblik svesti o zajedništvu – verska pripadnost je hijerarhijski iznad etničke i jezičke – trajao je sve do prvog dela druge polovine XVIII stoleća kada se uvodi iz Evrope importovana ideja o naciji kao zajednici koja govori istim jezikom (eksplicitno Dositej Obreadović u spisu *Pismo Haralampiju*, 1783. g.), mada se ovakav oblik svesti o identitetu zadržao i kasnije. To bi mogle biti najvažnije funkcije prvog dela knjige.

Riterov grbovnik je drugi, ujedno i najobimniji deo zbornika. Njegova funkcija je slična onoj koju smo kod Ritera označili kao sekundarnu: ukazivanje na prošlost radi ostvarivanja ciljeva u budućnosti; razvijanja svesti o staroj državi, pa prema tome i težnji da se ona obnovi. Izvršena je zamena, umesto hrvatskog Ilirika sada je to Dušanovo carstvo. To je jasno po položaju bakroreza koji prikazuje cara Dušana sa vencem grbova teritorija koje su ulazile u njegovu državu. On je umetnut iza naslovne strane *Stematografije*, a ispred grbova Ilirije i doma Nemanjića. Ova tri grba su izuzeta iz abecednog poretka ostalih grbova.

Treći deo, ono sa čime se završava knjiga, manje je značajno od prethodna dva dela; nema ideološke ili političke konotacije. To je pesma, po vrsti oda, Pavla Nenadovića posvećena Hristoforu Žefaroviću, a poslednji list je prikaz lika Stefana Nemanje. Ova dva priloga su zanimljiva po sebi, a u sklopu celine donekle i odudaraju, ili su čak nesaglasni osnovnoj intenciji knjige. Kompozicioni postupak sa prigodnim ili „zabavnim“ završetkom ima paralelu i u Riterovom grbovniku.⁹ On nije neuobičajen u komponovanju knjiga starijih perioda, na kraju se daju raznovrsni sadržaji zabavnog ili poučnog karaktera. Ponekad su imali naslov „smesice“. Tako Nenadović objavljuje pohvalnu pesmu bakrorescu zbornika Žefaroviću u pseudosapfijskoj strofi, tj. sapfički jedanaesterac zamenio je poljskim trinaestercem, dok je zadržao sapfički peterac u epodi. Poljski trinaesterac je stih čitave knjige: njime su prevedeni Riterovi heksametri i napisane obe pesme. Ovaj stih ima zanimljivu istoriju: francuski aleksandrinac je u poljskoj književnosti adaptiran u trinaesterac, otuda je prešao u rusku književnost, iz nje u srpsku na početku 18. veka. U tome vremenu smatran je drevnim slovenskim stihom. Klasična sapfička strofa se, pak, osećala kao strana forma. Naime, u tome vremenu u ruskim prilikama uvođenje klasične prozodije i klasičnih strofa imalo je značenje emancipacije od crkve, odnosno njenu modernizaciju. Ovde se izbegla upotreba forme koja se osećala kao strana i nesaglasna crkvi. U tome vremenu upotreba klasičnih strofa bila je ograničena na školsku edukaciju u slaveno-latinskim kolegijima osnovanim tridesetih godina. Tako se strana forma ispunjava stihom iz slovenske tradicije, ali ne u potpunosti. Završni stih strofe,

⁹ Pohvalna pesma sastavljaču grbovnika postoji i kod Vitezovića u prvom, bečkom izdanju knjige. Napisao ju je Nicolaus Garzia de Londonio i u njoj rekao „da bi književni svijet morao Ritera radi toga djela s punim pravom poštovati“ (V. KLAJČ, *Život i djela P. R. Vitezovića*, 153.). Nešto slično tvrdi i Pavao Nenadović za Žefarovića koji je u bakru gotovo sam izrezao knjigu: „Ot naroda štušta se čest že i pohvalu / i imeti budeš pamjat no ne malu“ (*Stematografija*, 54; fototipsko izdanje u: Dinko DAVIDOV, *Srpska Stematografija*, Novi Sad 2011.).

peterac, gradi sličnost sa formom sapfičke strofe, na osnovu njega i predpostavljamo da mu je to bio model po kome je pisao. Ovaj postupak pokazuje kulturološku poziciju: strana forma se modifikuje tako što se adaptira na domaće metričke oblike.

Poslednja stranica knjige sadrži portret Stefana Nemanje (tj. cara Dušana) u baroknom ovalu sa prikazom peščanog sata i alegorijskih figura Hronosa i Minerve. U donjem delu bakroreza je tekst: „Vsja sueta“. To je citat iz Biblije, a poglavlja odakle je citat uzet označena su slovima. Tradicionalna upotreba slova za označavanje brojeva veoma se dugo zadržala u srpskoj kulturi, još u prvim decenijama XIX stoleća, naporedo sa upotrebom brojeva i, ređe, latinskih slova u značenju broja. I godina rezanja na naslovnoj strani Žefarović-Nenadović-Mesmerove *Stematografije* data je dvojako, arapskim brojevima i slovima sa odgovarajućom brojčanom vrednošću, na taj način su paginirani i bakrorezni listovi. Citat potiče iz *Knjige propovednika* gl.1, 2 koji u Daničićevom prevodu glasi: „Taština nad taštinama, veli propovjednik, taština nad taštinama, sve je taština“. Peščani sat je poznati barokni motiv *vanitas*, znači prolaznost vremena. Poruka je moralistička. Kombinacija lika slavnog vladara sa ukazivanjem na besmisao slave pred smrću istovremeno slavi i snižava veličinu ukazivanjem na njenu prolaznost. Tako na slici imamo spajanje protivnosti, odnosno končeto. To je varijacija na temu *memento mori*. Poslednja strana knjige istovremeno je i u antitetičkom odnosu sa prethodnim stranicama knjige, kao njegova poenta, neočekivani zaoštreni završetak. Ona se mogla pojaviti u poslednjem, trećem delu zbornika, jer je on oslobođen stege ideološko-političkih zahteva. Više služi zabavi, rasonodi. Namenjen je „nižim“ temama, kao posveta, pohvala, iskazivanju tipično baroknog pogleda na svet pa i ako je on nesaglasan osnovnoj intenciji knjige.

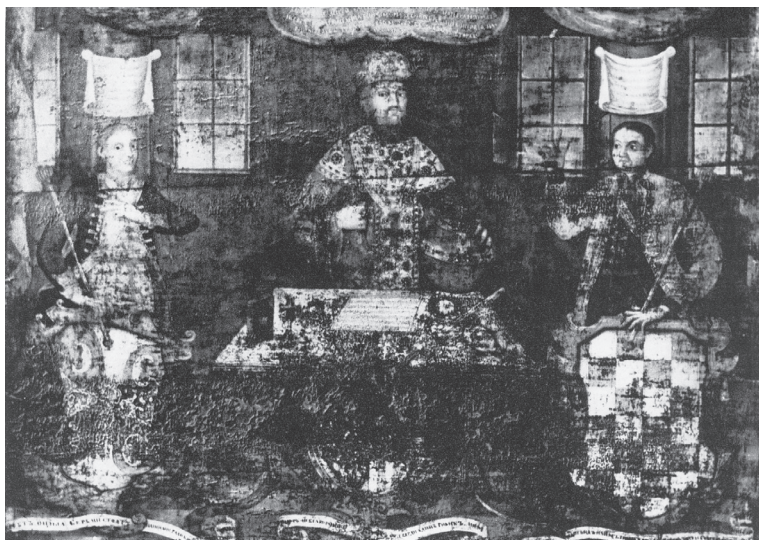
Kompozicija knjige je složena, ima tri različito oblikovana dela. Oni zajedno čine jednu artificijelnu, slojevitou, višeznačnu celinu. Mešaju se različite ideje, likovni jezici, stilovi. Tradicionalni stil freske ili ikone prenet je u bakrorez, naporedo sa baroknim stilskim obradama vladara i svetaca. Mešaju se i na istoj slici. Klasicističke strofe adaptiraju se na stihovnu formu crkvene tradicije. Ideologija crkve kao nosioca stare državnosti i težnje za njenom obnovom, susreće se sa baroknim pogledom na svet o prolaznosti i ništavnosti takvih težnji. Možda bi se u traženju adekvatne oznake knjiga najpre mogla nazvati zbornikom, zbog svoje kompozitnosti.

Žefarović-Nenadović-Mesmerov zbornik jedna je od najlepših knjiga štampanih kod Srba u tome vremenu. Bila je i ostala estetski predmet. Razlog tome nije u težnji da se umetnički i zanatski stvori nešto reprezentativno, već zbog nepovoljnih okolnosti. Bakrorezne knjige su bile skupe, u tome vremenu smatrane su luksuzom. Kod Srba ih ima u odnosu na ekonomsku moć nesrazmerno puno jer je to bio gotovo jedini način da se knjiga štampa. Štamparije sa ćiriličkim fontom nisu bile dostupne, bilo ih je malo, bile su udaljene, i nisu stalno radile.

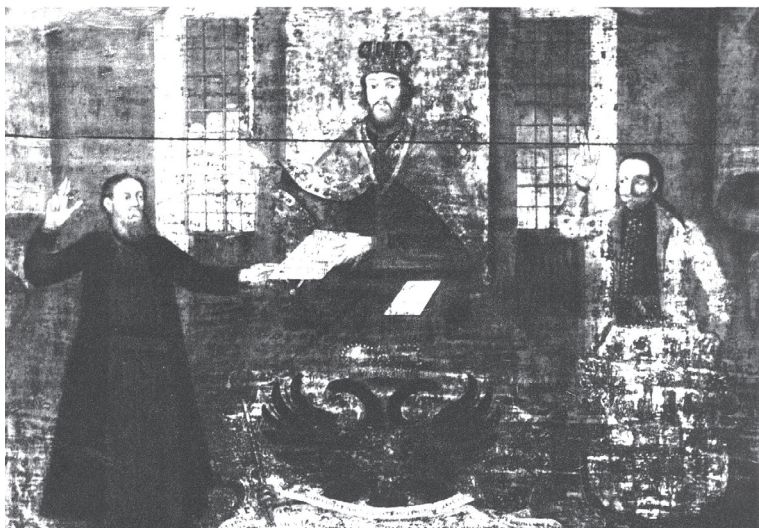
Dalja recepcija ove knjige bila je najrelevantnija u njenom grbovnom delu – odredila je grbove Srbije, Hrvatske, i Bugarske. Imala je odjeka kod Rumuna. Zbog toga se, verovatno, ova slojevita i kompoziciono zanimljiva knjiga prevashodno vidi kao zbornik grbova, njene ostale funkcije su se izgubile – ostale su zarobljene u vremenu objavljivanja.

Drugi primer

1750. godine Joakim Marković (rođen i školovan u Budimu, slikar i knjižar) naslikao je za ikonostas crkve u podravskom selu Plavšnici dve istorijske slike. Jedna je prikaz Srbina

Srbin i Hrvat primaju privilegije od vizantijskog cara

Srbi primaju privilegije od Rudolfa II

i Hrvata kako primaju privilegije od vizantijskog cara Vasilija Makedonskog po doseljenju. On ih prima na svoju teritoriju i dodjeljuje im povlastice. Prema tekstu koji je na slici, da upravljaju, sude, i žive na prostoru koji nasele. Druga slika prikazuje krajiškog oficira koji drži štit na kome je kombinaciju srpskog grba i grba Krocije iz *Stematografije*, i pravoslavnog sveštenika, kako primaju privilegije od habzburškog Rudolfa II 1612. godine.

Politički kontekst ovih slika čini se jasan, kao i njihova poruka. To je vreme borbi oko privilegijalnih prava. U vreme mira lokalno plemstvo pokušavalo je da ih prevedu u kmetove; u vreme ratova kada su krajišnici bili potrebni na ratištima Evrope, prava su obnavljana, i poštovana. Njihovo postavljanje u crkvu, među oltarske ikone, sasvim nekanonski, imalo je značaj snažne poruke usmerene prema graničarima u cilju razvijanja i podsticanja njihove svesti o posebnosti njihovog statusa, i njegove pravne zasnovanosti. Oslonac za prvu sliku bila je Baronijeva (Baronius) istorija crkve, knjiga koja je u duhu težnji reformacije prikazivala istoriju crkve kao istoriju ljudi, ali sa teološkom pozadinom. U tome smislu Baronijeva istorija je nazivana građanskom. Knjiga je u srpskoj kulturi bila poznata, i Dositej Obradović u svojoj autobiografiji kaže da ju je čitao u Hopovu, te da je ona bila jedan od faktora njegove preorijentacije od srednjovekovno monaških težnji ka klerikalnoj prosvetčenosti. Ovde je upotrebljena kao istorijski izvor, deo iz nje je citiran. Na ovoj slici, međutim, primanje hrišćanstva je sekundarno – istaknuto je dobijanje privilegija po preseljenju. Druga slika, koja takođe obiluje tekstom, za podlogu ima privilegijalne povelje koje se bile iluminirane. Iluminacije na poveljama, smatra se,¹⁰ bile su osnova ikonološkog rešenja druge slike. Slike su bile zasnovane na istorijskom znanju onoga vremena, ali je postupak povezivanja dva događaja nemoguće razumeti bez poznavanja tipološkog simbolizma. U ovom tumačenju koje je specifično razvijeno u okvirima patrističke egzegeze jedan događaj u Starom zavetu je figura događaja u Novom zavetu. Na primer, Adam, Mojsije, Ješua u Starom Zavetu su figura pojave Hrista u Novom Zavetu. Od obične, alegorije ova tipološka alegorija (ili figuracija) razlikuje se po tome što se jednom značenju dodaje drugo („ovo i ono“), pa Adam, Mojsije i Ješua iako su figure Hrista ostaju ono što jesu, dok se u pesničkoj alegoriji jedan znak zamenjuje drugim, obično neki konkretan sa apstraktnim značenjem (crkva se koristila i ovakvim alegorizmom, npr. opis proleća je alegorija Hristovog rođenja; „ovo umesto onog“). Tipološki alegorizam (ili simbolizam – jasna razlika nije se pravila pre pojave romantizma) kombinuje hronologiju sa uzročnošću – događaji koji dolaze imaju svoj uzrok u svetoj knjizi koja providencijalno određuje sudbinu svega onoga što će biti. Bitno je istaći da se u ovom tipu alegorizma događaji koji se povezuju smatraju istinitim, odnosno istorijskim. Zbog toga se ovakav tip alegorizma naziva još i alegorija *in factis*, prema pesničkoj alegoriji koja je *in verbis*. Ovaj metod primenjivao se i od samih crkvenih autoriteta u tumačenju svetske istorije, time se ona nastojala uključiti u istoriju crkve. U kasnijem razvoju postupak tipološkog simbolizma primenjivao se na sekularnu istoriju, da bi od XVII stoleća bio korišćen za moralističke i političke ciljeve.

U tome smislu primanje privilegija graničara od Habzburga je prefiguracija primanja privilegija od vizantijskog cara. Odnosno, primanje privilegija na prvoj slici jeste figura ili tip događaja na drugoj slici. Zbog toga što je događaj istorijski, dakle istinit, on se prikazuje „realistički“. Istorija zastupljena na slici ne postoji na onaj način na koji je mi danas

¹⁰ Vidi: D. MEDAKOVIĆ, „Dve istorijske kompozicije slikara Joakima Markovića iz 1750“, u *Putevi srpskog baroka*, Novi Sad 1971., 89-91.

shvatamo, kao što ni realizam nije najpodesniji izraz za prikazivanje „realnih“ detalja koji se mogu uočiti. Tako zbog razlika u istorijskom vremenu postoje i razlike u organizaciji slike, i upotrebi „realističkih“ detalja. To se može pratiti na više nivoa. Na prvoj slici neutralisana je opozicija leva strana (negativno) – desna strana (pozitivno), obe strane su pozitivne; na drugoj slici ta razlika se sa svojim semantičkim potencijalom jasno uspostavlja, zaklinjanje se obavlja dizanjem desne ruke. Kostimi iz XVIII stoleća u kojima Srbin i Hrvat primaju privilegije od vizantijskog cara mogli bi se već nazvati pseudoistorijskim, takvim se može shvatiti i zaklinjanje sa tri prsta. Naime, na prvoj slici i Srbin i Hrvat se zaklinju tako što podižu ruku sa tri rastavljena prsta, što označava sveto trojstvo. Zaklinjanje, kao i krštenje sa tri prsta jeste pojava iz postvizantijskog perioda nastala u grčkoj crkvi. U Vizantiji je postojalo čvrsto pravilo krštenja i zaklinjanja na onaj način na koji je to činio Isus, sa dva prsta. To je pravilo važno i u Rusiji sve do XVIII stoleća, kada je administrativnom merom uvedeno krštenje sa tri prsta uz veliki otpor staroveraca. Smatra se da je taj običaj u Rusiju stigao u tzv. drugom talasu južnoslovenskog uticaja, u čemu je, po svemu sudeći prvi tu novinu praktikovao Grigorije Camblak, bugarsko – srpski pisac i monah.¹¹ Na drugoj slici, „realistični“ su opanci na nogama sveštenika koji prima od Habzburga privilegiju. Na istoj slici prepoznaje se još jedan „realistički“ detalj na simboličkom nivou. Srbi, graničarski oficir i sveštenik, dva prsta drže spojenim, treći je odvojen. Prema teološkoj doktrini u pravoslavnom učenju otac, sin i duh su ravnopravni, dok u katoličkom hrišćanstvu otac i sin proishode iz sv. Duha. To je krucijalna razlika, u učenju ovih hrišćanskih crkvi i važan predmet spora. Pristupanje uniji simbolično je iskazano položajem prstiju. Treba naimen znati da je najzapadnija pravoslavna eparhija zbog specifičnog položaja uz saglasnost, a možda i na preporuku, pečkog patrijarha prihvatili uniju u određenom, ograničenom obliku. Priznala je Papu i katoličku crkvu za vrhovnog poglavara, ali je zadržala autonomiju u izboru sveštenika, predlaganju episkopa koji je i dalje potvrđivan od srpskog Patrijarha, ali i od Pape, a na kraju od Habzburga.¹² Ovakav, i slični oblici poluunije, ili prihvatanja određenih simboličkih obeležja i učenja katoličke crkve, prisutni su u Karlovačkoj mitropoliji na više nivoa, od simboličkog (npr. patrijaršijski grb ima plaštanicu, što je obeležje unijatskih grbova), do više suštinskog.

Stil Joakima Markovića bio je, kako je tačno primećeno „sa izrazitim osobinama kombinacije zapadnog i istočnog stila“.¹³ Mogli bismo to terminološki preformulisati u spoj modernog i tradicionalnog. Obe slike su plošne: prostor se prikazuje oko objekata a ne obrnuto, objekti u prostoru. Da bi to bilo potpuno jasno treba uporediti minijaturu na privilegijalnom dokumentu koja se smatra mogućim predloškom slici sa istorijskim prizorom iz novijeg doba.¹⁴ S druge strane prikazuje se pokret, što je netipično za tradiciju. Tradicionalno je po svome poreklu unošenje tekstova na sliku. Ali, sa druge strane, tekst je upotrebljen na način netipičan za tradicionalno freskoslikarstvo. Svoje ime slikar je upisao u tekst na slici tako što je pojedina slova markirao crvenom bojom. Kada se razasuta markirana slova čitaju povezano dobija se ime slikara. Isto je ponovio i na slici sa scenom iz novijeg vremena, samo je imenu dodao i zanimanje: „moler“.¹⁵ Šifrovani potpisi su u prvoj

¹¹ Vidi B. A. USPENSKIJ, „K istorii troerperstija na Rusi“, u *Étjudy o ruskoj istorii*, Sankt-Peterburg 2002., 361–370.

¹² R. GRUJIĆ, „Pakračka eparhija, istorijsko statistički pregled“, u *Spomenica o srpskom pravoslavnom vladicianstvu pakračkom*, Pakrac 1930., 47–48., i dalje.

¹³ *Isto*, 111.

¹⁴ Vidi reprodukciju u nav. radu D. Medakovića.

¹⁵ Opis svih natpisa na slikama uradio je Fedor Moačanin. Vidi: D. MEDAKOVIĆ, *Putevi*, 86–87.

slici upisani u tekst koji je u gornjem delu slike na njenoj ivici, na drugoj slici potpis je unet u tekst koji govori ktrajišnik, i on je na njenom donjem kraju. U potpisivanju očigledno postoji težnja ka određenom smišljenom rasporedu, dakle i estetskom delovanju. Šifrovani potpisi uokviruju obe slike, zatvaraju prikazane scene prema gore (početak), i prema dole (kraj). Tako šifrovani potpis zadobija kompozicionu funkciju. Način na koji je unet u sliku – isticanjem rasutih slova crvenom bojom čije povezano čitanje daje ime – naziva se, onda kada se javlja u poeziji, *Versus gryphici*.¹⁶ Ovakav stilski postupak najpre se i nalazi u baroknoj književnosti i njoj srodnim periodima po težnji ka artificioznosti. Za još jednim manirizmom posegao je Marković na ovoj slici. Govor cara i krajišnika pisao je s desna na levo, a pojedina slova napisao je kao da su u ogledalu.¹⁷ To sugerise ideju da dodatnu poruku i smisao trebamo tražiti u palindromnom, „račjem“ čitanju reči. Barokni stil i pogled na svet u ovim slikama susreo se sa srednjovekovnom tradicijom u postupku figuracije i pojedinim elementima stila.

Treći primer

Zaharije Stefanović Orfelin štampao je u Veneciji 1761. godine pesmu *Gorestni plač*, kao knjižicu, koja je ubrzo posle objavljivanja gotovo u potpunosti uništena; do nas je stigla u sačuvanom prepisu. Jezik je ruskoslovenski, a forma sesta rima sa pridodatim nerimovanim stihom. To je, koliko se može pouzdano znati, prvi poznati primer upotrebe ovog tipa strofe u srpskoj književnosti. Po sadržaju to je plač, kako stoji u naslovu, Srbije nad svojom istorijskom sudbinom – nekada je bila slavna država, a sada je narod rasut i porobljen sa neizvesnom budućnošću. U 26 strofa tema se postupno razvija dodavanjem pojedinosti do zaokruženosti opisa sadašnjeg stanja u opreci prema nekadašnjem. Tema pesme nije bivša slava i plač za njom, već plač nad savremenom situacijom u čiji opis je utkana kritika onih koji su do toga doveli. U ovoj pesmi Orfelin je uspostavio analogiju između seobe Srba u Austriju sa nasilnim preseljenjem jevrejskog naroda iz Judeje u Vavilon opisan u Starom zavetu. Orfelin je fusnotama uz 4, 5, i 10. strofu povezo tekst svoje pesme sa delovovima iz Plača proroka Jeremije i Knjige proroka Jezikilja iz Starog Zaveta. Težak život u tuđini i tugovanje za postojbinom tema je biblijskih psalama na koje Orfelin ukazuje.¹⁸ Za ilustraciju postupka biće dovoljno navesti petu strofu i fusnotu uz nju:

*Predjeli ridajut
Serbskiji preslavni
Čto ne proježajut
Voni vshvalni:
Gradi razoreni
Vsi opustošenni,
Kako da ne plaču.*¹⁹

¹⁶ Dmitri ČIŽEVSKI, „K problemam literatury barokko u slavan”, *Litteraria*, XIII/1971., 36.

¹⁷ Prema opisu Feodora Močanina: „Tekstovi koje govore Krajišnik i car pisani su zdesna nalijevo. Pojedina slova iskrenuta su kao u ogledalu”, *op. cit.* Na snimku slika ne mogu da se uoče opisani detalji.

¹⁸ Napomene se nalaze posle četvrte strofe, a upućuje se na Plač Jer. Gl.5, 13,16,17; iza strofe 5, ima uputstvo „zri pri koncu knjižici“, gde se nalazi jedna beleška i ukazivanje na Plač. Jer. gl. 5, st. 2,12,15,17; na kraju strofe 10, ukazuje se na Plač. Jer, 2, 14. Jez. 34,5,8.

¹⁹ Navedeno prema Mladen LESKOVAC, *Antologija starijeg srpskog pesništva*, Novi Sad – Beograd 1964., 294.

Beleška koja dolazi iza pete strofe (samo je štampana na kraju pesme) glasi: „Obidajušči prosivaše Serbskoga Knjaza (Despota) Gosudarja Georgija Brankovića izvesti narod svoj i v pomošt im biti protiv Turkov, jegože tak sotvorša, prelešteniem i obmanojut pohitili, i v zatočenje postavši jego, idježe boljeje ... ljet prebiv život sij skončal“.²⁰ Iza beleške sledi ukazivanja na Plač Jereminijin stav 2, 12. : „Knezove vešaju svojim rukama, ne poštuju lica staračka“. Uspostavljena je veza između sudbine biblijskih kneževa i Georgija Brankovića. Ponovo se susrećemo sa tipološkim simbolizmom u funkciji političkih borbi.

Nije u ovoj pesmi i njenim komentarima toliko sporan iskaz o nezadovoljstvu životom u Habzburškom carstvu, ili kritika crkvene uprave, ni uspostavljena analogija, koliko beleška u kojoj se ukazuje na sudbinu nesuđenog despota Brankovića. To je bio iritantan politički momenat. Koliko je tema Brankovićeve sudbine bila značajna i politički nepoželjna za pominjanje, pokazuje još jedan događaj iz iste godine, na istom mestu, i tesno povezan sa pominjanjem Brankovića u Orfelinovoј pesmi.

Naime, Pavle Julinac, viši oficir habzburške vojske, boravio je istovremeno kada i Orfelin u Veneciji. Došao je da nadgleda štampanje svoje knjige *Kratkoje vvedenie v istoriju proishozhdenija slaveno-serbskago narod*, za koju je napisao predgovor. U predgovoru iskazao je nezadovoljstvo životom u novoj državi. U tome kontekstu posebno je naglasio slučaj grofa Georgija Brankovića – Habzburzi su ga priznali za narodnog vođu dok je dizao narod na rat protiv Turaka, a kada im više nije trebao – internirali su ga.²¹ Oba teksta, Orfelinova pesma sa komentarima, i Julinčev predgovor istorijskom spisu po intenciji su gotovo isti, nastali su u isto vreme i na istom mestu, a imali su i isti ishod: u fazi početne distribucije cenzurirani su. Štampar Dimitrije Teodosije, nakon što ga je neko upozorio ili reagovao na prve distribuirane primerke, obustavio je dalju distribuciju, tiraž Orfelinove pesme uništio, a Julinčev predgovor zamenjen je drugačije napisanim, po tonu i nameri. U tom izmenjenom predgovoru, Julinac piše da je Srbima u Habzburškoj monarhiji dobro, jer imaju Privilegije. Na kraju knjige štampan je prevod Privilegija u izvodu. Time se ova knjiga uklopila u već ranije borbe za očuvanje privilegijalnog statusa, približno na isti način na koji je to činio i Joakim Marković u svoje dve istorijske slike. I Orfelin je ponovo napisao pesmu sa istom temom, gotovo na narodnom jeziku, u drugoj metričkoj i strofičnoj formi. Pesma je zadržala kritičko usmerenje, ali bez analogije sa biblijskom istorijom i famozne beleške o Brankoviću.

Prizivanje Brankovića, imalo je u tome vremenu značenje jedne političke opcije koju je simbolizovao: težnju da se zasnuje država sa sekularnim vladarem. Koliko se pouzdano može rekonstruisati kod Srba su postojale tri struje: pro-ruska čije glavne reprezentе vidimo u Parteniju Pavloviću, kasnije u Dionisiju Novakoviću i Visarionu Pavloviću – njihova glavna akcija bila je osnivanje Latinističke škole u Petrovaradinskom šancu (Novom Sadu) i Duhovne akademije koja je kratko trajala, zbog zabrane. Druga struja bila je pro-austrijska (nemačka); treća – stvaranje samostalne države sa sekularnim vladarem. Ovoj trećoj opciji među istaknutim intelektualcima inklinirali su Zaharije Orfelin i Pavle Julinac. Ova poslednja opcija bila je u neskladu sa politikom crkve i austrijskog dvora, zbog toga nam je i jedva poznata, skrivena, i teško prepoznatljiva – svaki glas ovakve vrste sistematski je cenzurisan.

²⁰ Mladen LESKOVAC, *Antologija*., 297.

²¹ Vidi „Pogovor“ M. Pantića za fototipsko izdanje jedinog poznatog primerka knjige sa inkriminiranim predgovorom u: P. JULINAC, *Kratkoje vvedenje v istoriju proishozhdenija slaveno-serbskago naroda*, Beograd – Novi Sad 1981., 266–278.

Četvrti primer

Na model religijsko-političkog diskursa Orfelinovog *Gorestnog plača...* nadovezuje se pesma Jovana Rajića, takođe na ruskoslovenskom jeziku, *Srbija ishodjašti v Kesariju...* Nastala je u približno isto vreme, u ranim šezdesetim godinama već nalazimo njene prepise u rukopisnim pesmaricama.²² Objavljena je u Rajićevoj preradi *Traedokomedije...* Emanuila Kozračinskog krajem XVIII stoleća. Naslov pesme konotira na biblijsku temu izlaska jevrejskog naroda iz egipatskog carstva i njegov odlazak preko pustinje u obećanu zemlju. Eksplikativni prevod naslova glasio bi: „Srbija izlazeći (iz turskog carstva) u austrijsko (carstvo) peva ovu pesmu...“. U samom tekstu nema nikakve potvrde da se s ovim naslovom mislilo na starozavetnu analogiju, sve do poslednje strofe u kojoj se uvodi religijski motiv. Pesma je do tada pesnička alegorija (alegorija *in verbis*). Sadrži dijalog sa „priskorbnom gorlicom“ kojoj se postavljaju pitanja, na koja ona odgovara, redom, o tome zašto napušta svoj dom, kuda ide, i šta očekuje od onoga kod koga ide. Iz zavičaja odlazi jer je „hišni kobci i jastrebi“ povređuju i ruše gnezdo, a u austrijsko carstvo („Kesariju“) ide jer će tamo živeti mirno zaštićena „orlom“ (heraldički znak austrijskog carstva). Na pitanje čime će ona uzvratiti „orlu“ za pruženu zaštitu i sigurnost, odgovara:

*Orel krjepki na vsja strani,
Da slavitsja v mirje i brani,
Sija jemu dari.*

[*Orao silni da se slavi u svim zemljama u miru i ratu, ovo su mu pokloni*]

Na ponovljeno pitanje čime će još da slavi „orla“, sledi odgovor u završnoj strofi:

*Verhu vodah da ljetjejet
I v pustinjah razbotjejet,
Sija ješče daju.²³*

[*Iznad voda da leti i pustinje učini plodnim, Ovo još (ili: uz to) dajem*]

Ova strofa unosi nov momenat u pesmu, i vraća nas asocijativnom polju naslova. Motiv sadržan u sintagmi „v pustinjah razbotjejet (goje se, tj. postaju plodna mesta u pustinji)“ je iz Biblije, u njenom ruskoslovenskom prevodu glasi „razbotejut krasnaja pustinji“ (Ps. Davidovi, gl. 64, 13).²⁴ Javlja se u nizu psalama u kojima se slavi Bog čuvar, koji pruža utočište i spasenje. A tematski, kao što naslov upućuje, povezuje izlazak izraelskog naroda iz Egipta sa izlaskom Srba iz Turskog carstva. Orao se sada poistovećuje sa Gospodom. Tako pesma dobiva novi smisao, tačno bi bilo reći čita se na dva nivoa, doslovnom, kao alegorija *in verbis*, i prenesenom, duhovnom, kao alegorija *in factis*. Prvi smisao je više politički, govori o jednoj istorijskoj situaciji i odnosu prema njoj. Srbi su u austrijskom carstvu dobili zaštitu i sigurnost; izbegli su od nevolja i stradanja. Zbog toga će Srbija personificirana u „priskorbnoj gorlici“ biti odana Habzburškom dvoru, i uzvratiti mu vernošću. Ovaj stav, ako i nije Rajićev, dobra je ilustracija zvaničnog stava crkve. Pesma se, na tom, prvom ni-

²² Najstariji poznati tekst, bez poslednje strofe, nalazi se Pesmarici Teodora Dobraševića iz 1763. godine (v. Borivoje MARINKOVIĆ, *Srpska građanska poezija*, knj. II, Beograd 1966., 362). U vezi sa tim izražena je i sumnja u Rajićevo autorstvo. Moguće da je ovu pesmu Rajić preuzeo i dodao joj poslednju strofu kojom joj je produbio smisao.

²³ Jovan RAJIĆ, *Tragedia sireč pečalnaja povest o smerti poslednago carja serbskogo Uroša pjatogo*, Budim 1798., 62–63.

²⁴ Vidi S. PETKOVIĆ, *Rečnik crkvenoslovenskog jezika*, Sremski Karlovci 1935.

vou, može čitati i kao polemička u odnosu na druge pesničke tekstove, poput Orfelinova dva *Plača*, koji su ukazivali na loš položaj srpskog naroda u Habzburškoj monarhiji, i njegovu stradanje zbog nepoštovanja datih privilegija. Na drugom nivou pesma ima duhovni smisao: Gospod je bio zaštitnik jevrejskog naroda u njegovom istorijskom stradanju, tako će biti i Srbima. Ponovo se susrećemo sa tipološkim simbolizmom. Prvi nivo pesme jasan je i razumljiv, on alegorijom prenosi političku poruku; drugi nivo je skrovitiji, sadrži aluziju razumljivu teološki obrazovanom čitaocu. Njegov smisao je moralni, gotovo profetski. Savremenim istorijskim događajima dat je jedan providencijalni smisao. Rajićeva pesma je moderna, sekularizovana varijanta tipološkog simbolizma čije je poreklo u srednjovekovnoj patrističkoj egzegezi.

Orfelin i Rajić su se oslonili na tipološki simbolizam (figuraciju), u vrednovanju njima savremenih istorijskih događaja. Isti događaj povezali su sa različitim delovima Starog Zavešta, odnosno biblijske istorije jevrejskog naroda. Orfelin sa Vavilonskim tamnovanjem, Rajić (u poslednjoj strofi pesme) sa izlaskom iz Egipta. U prvom slučaju teritorija na kojoj se Srbi nalaze jeste mesto tamnovanja, u drugom – to je teritorija na koju su izašli iz tamnice. U oba slučaja događaji iz biblijske istorije su figura događaja u savremenoj istoriji. U jednome, ipak, postoji razlika. Orfelin je figuraciju upotrebio kao metod građenja pesme, u političke svrhe, da bi kritikovao (doslovno napao) crkvenu i habzburšku politiku. Kod Rajića, pak, postoji profetski elemenat, povezivanje duhovnog smisla sa budućnošću – ona je u okrilju crkve i vere u Gospoda. Tako se ove dve pesme sa naglašenim angažmanom za različite ideje, i različita gledanja na savremenost, na različite načine koriste tipološkim simbolizmom.

* * *

Iz opisane građe moguće je isvesti zapažanja različita po vrsti, i nivou opštosti.

1. Svim ovim primerima zajednička je jasna veza sa ideologijama i politikom, ali sa druge strane iz opisa je razumljivo i da su to složene znakovne tvorevine koje se ne mogu svesti samo na jednu vrstu pojmova ili jednu funkciju. Kada Riter ispod grbova piše pesme u kojima objašnjava njihovu semantiku to nisu, nekakva „mistična“ tumačenja, ili pesničke igre koje služe zabavi, dakle nešto nebitno, pa prema tome nešto što ne treba da se razmatra, već postupak tumačenja grbova u ključu teorijskih shvatanja umetničkog stvaranja njegovog vremena. Na početku grbovnika nalaze se izdvojeni iz abecednog poretka grbovi Ilirika i Nemanjića, oni su izdvojeni jer su nosioci iste ideje koja karakteriše čitav prostor: nesklad (kontrast) između mogućnosti i sudbine. Jer, grb nije samo znak identiteta već je i nosilac određene ideje. Interpretativni okvir iz koga se iščitava ideja ima osnov u baroknoj poetici. Povezivanje udaljenih pojmova, oprečnih ili nespojivih, da bi se pomoću njih objasnila njegova suština, uobičajena je praksa toga vremena. I pogled na svet. Ovakvi oksimoronski spojevi, paradoksi, mogu se pronaći u bezbroj varijanti u svim umetnostima. Spaja se toplo sa hladnim, ljubav sa smrću, slava sa ništavnošću. Ovde je potpuno nebitno pitanje da li je ta Riterova ideja o Iliriku tačna, još manje da li je kao ideju povoljno ili nepovoljno vrednujemo, već da je to integralni deo grbovnika. On nije samo ono što nam izgleda da po svojoj nameni jeste, oznaka za teritorije, beleg državnosti odnosno identiteta, ideološki program, već su natpis i slika protumačeni u pesmi namenjeni čitaocu da mu saopšte ne-

kakvu moralističku ideju, tako što će povezivanjem suprotnosti da ga začude i nateraju na razmišljanje. Krajnji ishod je didaktički. A da je u svesti autora to bio podjednako važan ili značajan aspekt pokazuje i njegova kompozicija: napred su izvučena dva grba koji sugerišu najopštiju ideju zajedničku ostalim grbovima. Kada se, opet, portret cara Dušana u srpskom izdanju *Stematografije* prikazuje dva puta, jedamput na početku grbovnika pobedonosno okruženog grbovima teritorija njegovog carstva i na kraju zbornika s ukazivanjem na smrtni greh taštine i prolaznost slave, onda je tendencija ponovo moralistička, a način na koji je rečena treba čitaoca da začudi, i natera na razmišljanje. Pitanje onda glasi kako okarakterisati ovakve pojave, ako nam je cilj istorijska karakterizacija, kada su one kompleksne, višeznačne i spajaju u sebi raznovrsne tendencije, tj. pojmove koje mi danas vidimo kao odvojene, istoriju i moral, odnosno moral, politiku i lepo. Da li ćemo pojave posmatrati i prikazivati u njihovoj kompleksnosti, ili ćemo ih redukovati na jedan aspekt ili funkciju koja je zadata istraživačkim okvirom.

Kompleksnost bi mogla biti opšta karakteristika umetničkih pojava toga vremena. Hibridizacija žanrovskih karakteristika, mešanje različitih tradicija, kako na nivou stilsko-jezičkog izraza (mešanje srednjovekovnog sa novim, baroknim ili manirističkim tendencijama), tako i funkcija koje imaju u komunikaciji sa publikom (moralistička pouka, začuđavanje, ideološke ili upravo praktično-političke tendencije).

2. Drugo je pitanje odnosa tradicionalnog i novog, odnosno modernizacije. Možemo ga prevesti u pitanje o tipu ili tipovima promene. Da li se: (a) staro zamenjuje drugačijim (umesto jednog dolazi drugo); ili se (b) dodaje, odnosno na različite načine kombinuje; ili se: (c) novo adaptira na stare tradicionalne forme (prilagođavanje, „prevođenje“). Opisani primeri pokazuju različite tipove promene. Po svemu sudeći figuralizam poreklom iz zapadnoevropskog hrišćanstva (katolicizam i razne varijante protestantizma) bio je ako ne ključni, onda svakako veoma prisutan oblik mišljenja. Mada sekularizovan i oslobođen providencijalnosti nije sasvim emancipovan od teološke podloge iz koje je izveden. Deo starog značenja (vertikalizam, direktno povezivanje udaljenih „istorijskih“ pojava i apsolutnost njihovog značenja) sadržan je u novom, politički angažovanom figuralizmu. Ali, onda kada se javlja na različite načine se individualno artikuliše, pa se u upotrebi ovoga postupka mogu zapaziti razlike. Na slikama Joakima Markovića, u pesmama Zaharija Orfelina i Jovana Rajića svaki put je na drugačiji načine upotrebljen i individualno interpretiran. Dok je kod Rajića to jasno teološki osmišljeno, kod Orfelina su приметnije svetovne tendencije. Do sada nisu zapaženi primeri figuralizma pre XVIII stoleća, pa se može razumeti da je pojava, iznenađujuće proširena, očigledno nastala u kontaktu sa evropskom reformacijom, odnosno protureformacijom.

Upotreba stihova i strofičkih formi onda kada su one jasno metametrički označene kao nešto što je stranog porekla karakterišu dve vrste postupaka: modifikacije (prilagođavanja), i kopiranje (unošenje novog, netradicionalnog). Pavao Nenadović zamenio je u sapfičkoj strofi jedanaesterac tradicijskim trinaestercem koji se smatrao drevnim slovenskim stihom ekvivalentnim heksametru (njime je po pravilu i prevođen); Zaharija Orfelin je sestru rimu samo dopunio nerimovanim stihom, ako i takvu formu nije pronašao u nekom uzoru. To bi se moglo razumeti kao znak promenljivosti ili raznovrsnosti konteksta na koji se svako od njih oslanjao. U jednom slučaju se strano prilagođava domaćem, u drugom se novo (i strano) unosi sa neznatnom korekcijom ili bez nje. Mogu se opisati i kao dva različita stava. Po jednom strano se prilagođava i adaptira na domaću tradiciju, po drugom staro se zamenjuje novim. Odnos prema novom i drugačijem mogao bi se opisati kao više (ili manje)

jedno nego drugo. Više, ili pre, unošenje novog, ili mešanje, kombinovanje tradicionalnog i novog (a i b), nego njegova adaptacija na domaću tradiciju (c).

3. Najzad, postoje razlozi i za određenu zapitanost nad pojmovnom aparaturom kojom se koristimo u opisivanju pojava koje proučavamo. Sintetički termini kao produženo trajanje srednjovekovlja, klasicizam ili barok, modernizacija, koje koristimo u poslovima karakterizacije umetnosti prve polovine XVIII stoleća nisu najpogodniji za njihov opis. Oni nam više prikrivaju, nego što objašnjavaju istorijske procese i njihove karakteristike; nezgrapni su, nedovoljno precizni. Problem je komplikovan pridavanjem vrednosnog značenja terminima modernizacija, barok, klasicizam, kao da je umetnost vrednija ili bolja samim tim što je barokna, ili da je ono moderno umetnički zrelije i uspelije od onoga što je bilo pre. Niti barok, niti klasicizam nisu se razvili u prvoj polovini XVIII veka u toj meri da bismo mogli govoriti o konstituisanoj formaciji, već pre o komponentama, tendencijama, koje su u različitom stepenu razvijene, ili prisutne, u arhitekturi, slikarstvu, književnosti, ili tipu religioznosti. Njihovo prisustvo najčešće je povezano sa elementima tradicije, što je lako razumljivo iz opštih, društvenih, i političkih okolnosti. Naporedo sa tendencijom da se prihvati novo, postojala je i težnja da se sačuva staro.

Zbog tesne povezanosti umetnosti sa društvenim razvojem trebali bismo potražiti drugačija rešenja. Naprosto, opis bi mogao za polazište uzeti ne stilske osobine, već ideologeme, kulturnu orijentaciju, ili politiku, a kao podređene elemente posmatrati njihove spojeve sa stilom. Periodizaciju bismo pravili prema etapama društvenog razvoja, a u okviru njih posmatrali razne tendencije i njihov stilski izraz. Ili bismo razlikovali nivoe, po opoziciji niža i viša, popularna i zvanična umetnost, i na taj način ih karakterisali. A ne samo pojmovima velike opštosti, i neodređenog značenja.

STATUS DER KUNST IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 18. JH.S

In dieser Arbeit wird erforscht, wie die Kunst in der ersten Hälfte des 18. Jh.s funktioniert. Dabei werden vier Beispiele aus der serbischen und kroatischen Kultur im Habsburgerreich von 1700 bis 1770 in verschiedenen Gattungen und Medien (Malerei und Literatur) analysiert. Anhand der Analyse der Beispiele kann man bestimmte Beobachtungen feststellen. Drei Veränderungsarten sind bemerkbar: (a) das Eigene wird durch das Neue und Fremde ersetzt; (b) das Traditionelle wird mit dem Neuen und Fremden kombiniert; (c) das Neue wird an die traditionellen Formen adaptiert. In den Beispielen sind eher Erscheinungen des Typs (a) und (b), als die des Typs (c) vertreten. Gattungshybridisierung und Komplexität außerästhetischer Funktionen charakterisieren die Kunst. Die synthetischen Begriffe, die für die Beschreibung der analysierten Beispiele verwendet werden, wie Barock, Klassizismus, verlängerte Dauer des Mittelalters, Modernisierung, bekommen zusätzliche wertende Bedeutungen. Sie sind zu verallgemeinernd und im Bezug auf den Stoff unzureichend geeignet. Es wird ein Zugang vorgeschlagen, in dem als Ausgangspunkte die Tendenzen in der Kultur, die Gliederung in niedere und höhere Kultur genommen werden und im Rahmen der kulturologischen Orientierungen die Stil- und Gattungserscheinungen beobachtet werden.

Stichwörter: serbische Kunst, kroatische Kunst, 18. Jh., Hybridisierung, Ästhetik.

Bibliografija

- Ivo BANAC, *Grbovi, biljezi identiteta*, Zagreb 1991.
- Dmitri ČIŽEVSKI, „K problemam literatury barokko u slavjan”, *Litteraria*, XIII/1971.
- Dinko DAVIDOV, *Srpska Stematografija*, Novi Sad 2011.
- Arthur Charles FOX-DAVIES, *The art of Heraldry, an encyclopedia of armory*, London 1986 (1904).
- Radoslav GRUJIĆ, *Spomenica o srpskom pravoslavnom vladičanstvu pakračkom*, Pakrac 1930.
- Pavle JULINAC, *Kratkoje vvedenije v istoriju proišhoždenija slaveno-serbskago naroda*, Beograd-
Novi Sad 1981.
- Vjekoslav KLAJČ, *Život i djela Pavla Ritera Vitezovića*, Zagreb 1914.
- Mladen LESKOVAC, *Antologija starijeg srpskog pesništva*, Novi Sad – Beograd 1964.
- Borivoje MARINKOVIĆ, *Srpska građanska poezija*, knj. II, Beograd 1966.
- Dejan MEDAKOVIĆ, *Putevi srpskog baroka*, Novi Sad 1971.
- Savo PETKOVIĆ, *Rečnik crkvenoslovenskog jezika*, Sremski Karlovci 1935.
- Jovan RAJIĆ, *Tragedia sireč pečalnaja povest o smerti poslednago carja serbskogo Uroša pjatogo*, Budim 1798.
- Aleksandar SOLOVJEV, *Istorija srpskog grba*, Melbourne 1958.
- Boris A. USPENSKIJ, *Ėtjudy o russkoj istorii*, Sankt-Peterburg 2002.

(PROTO)STANDARDIZACIJSKI PROCESI U 18. STOLJEĆU

Krešimir Mićanović

UDK: 811.163.42:81'26"17"

Sažetak: U tekstu se raspravlja o (proto)standardizacijskim procesima u 18. stoljeću koje se u hrvatskoj književnoj i jezičnoj povijesti smatra stoljećem pokrajinskih književnosti i pokrajinskih pismenih (književnih) jezika, ali i prekretnicom u proširivanju općega štokavskoga književnog jezika. Posebna je pozornost usmjerena na kajkavski književni jezik, koji njegovi proučavatelji opisuju kao dobro normiran i stilistički diferenciran, te na »novoštokavski pismeni jezik« kao pismeni jezik, kako se uglavnom smatra u hrvatskoj filologiji, koji je u drugoj polovici 18. stoljeća naslijedio i potisnuo dotadašnje pokrajinske pismene jezike. Kao tipičan primjer standardizacijske prakse koja se odvija »odozgor« razmatra se kodifikacija »horvatske« i »slavonske« grafije potaknuta reformom školstva, odnosno spor u vezi s objavljivanjem rječnika Joakima Stullija koji je 1785. godine razriješen u korist slavonske grafije.

Cljučne riječi: hrvatski jezik, kajkavski, štokavski, kodifikacija, gramatika, grafija, pravopis

0. U utjecajnoj se Brozovićevoj studiji sredina 18. stoljeća smatra »prijelomnom točkom« koja hrvatsku jezičnu povijest dijeli na standardno i nestandardno razdoblje, a razdoblje od druge polovice 18. stoljeća do hrvatskoga narodnoga preporoda smatra se prvim standardnim razdobljem, odnosno četvrtim razdobljem ukupne jezične povijesti.¹ Ključna je Brozovićeva teza da se sredinom 18. stoljeća hrvatski književni jezik sastoji od dvaju »pismenih jezika« u procesu standardizacije – novoštokavskog na jugoistočnom području i kajkavskog na sjeverozapadnom području – koja su naslijedila niz pokrajinskih jezika nastalih od početka 16. stoljeća. Revidiranje gledišta tradicionalne hrvatske filologije o jezičnoj standardizaciji, koja je, kako opisuje Brozović, u četvrtom razdoblju vidjela »samo jedno gluho doba«, »mrklu noć nakon sumraka u trećem razdoblju«², značilo je da se pomicanjem granice između standardnoga i nestandardnog razdoblja duboko u 18. stoljeće drugačije vrednuje filološko značenje hrvatskoga narodnoga preporoda, pa s tim u vezi i dovodi u pitanje teza da je preporod ostvario hrvatsko-srpsko standardnojezično jedinstvo. U hrvatskoj je filologiji Brozovićeva periodizacija, prihvaćena od niza jezikoslovaca, gotovo zadobila normativni karakter, no to ne znači da je pitanje početka hrvatskoga jezičnog standarda posve skinuto s dnevnoga reda. Neslaganje s Brozovićevom tezom o polovici 18. stoljeća kao početku jezičnoga standarda značilo je, zadržimo li se samo na hrvatskim autorima, da početke treba tražiti još dalje u povijest. Tako se iznosi prijedlog da se početak

¹ Dalibor BROZOVIĆ, »Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti«, *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, (ur. Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić), Zagreb 1978, 9–83.

² *Isto*, 40.

standardnog razdoblja pomakne u 17. stoljeće zbog iznadregionalnog karaktera jezika tada objavljenih djela (Gabrić-Bagarić)³, ili se »geneza fenomena do danas sačuvane povijesne trojednosti hrvatskoga jezika« traži u 16. stoljeću (Sesar)⁴, odnosno tvrdi se da Hrvati imaju svoj današnji standardni jezik od kraja 15. stoljeća (Babić)⁵.

1. Kajkavski pismeni jezik, koji se u literaturi, među ostalim, naziva i kajkavski književni jezik, kajkavski književni dijalekt, kajkavski književnojezični tip, književni jezik stiliziran na kajkavskoj osnovici, hrvatski kajkavski književni jezik, književna kajkavština itd.⁶, njegovi proučavatelji opisuju kao dobro normiran i stilistički diferenciran (Duličenko)⁷, kao jezik koji je od samoga početka kajkavske književnosti, u najvećem broju svojih realizacija jedinstven, brižno njegovan, stilski uzoran, leksički i terminološki veoma bogat (Šojat)⁸. U vezi s kajkavskim književnim jezikom ustvrđuje se da mu je osnovica bila razgovorni jezik grada Zagreba, po svojoj naravi međudijalekatski i iznaddijelakatski razgovorni jezik, što znači da je jezik u djelima pisaca pojedinog razdoblja u bitnim svojim osobinama jedan te isti bez obzira na to iz kojega kajkavskog kraja pisac potječe (Šojat)⁹. No jezična ujednačenost i normiranost ne počiva na eksplicitnoj kodifikaciji. Postojali su doduše tiskani rječnici (Juraj Habdelić, *Dictionar ili reči slovenske z vekšega vkup zebrane*, 1670, Ivan Belostenec, *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatium aerarium*, 1740, Andrija Jambrešić – Franjo Sušnik, *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples*, 1742), no prva se tiskana kajkavska gramatika – u kojoj se daje vrlo iscrpan i precizan gramatički opis svih važnijih grafijskih, fonetskih i morfoloških osobina kajkavskoga književnog jezika – pojavljuje tek 1783. godine, i to kao udžbenik kajkavskoga za Nijemce, pisan na njemačkom jeziku, goticom (Ignacij Szentmártony, *Einleitung zur kroatischen Sprachlehre für Teutsche*, 1783).¹⁰

U zemljopisnom smislu uporaba kajkavskoga ograničena je na područje Banske Hrvatske, a u 18. stoljeću znatno je prošireno funkcionalno područje njegove uporabe. Na njemu se više ne piše pretežno nabožna literatura utilitarnog karaktera, nego se tiskaju povijesna djela, udžbenici za školske potrebe, popularno-znanstvene knjige i članci iz područja medicine, veterinarstva, poljoprivrede; kajkavski ulazi postupno i u službene i pravne dokumente, na kajkavski se prevode književna djela s talijanskog, francuskog i njemačkog jezika (Šojat).¹¹ U vrednovanju kajkavskoga kao književnog jezika u današnjem smislu nije problematična toliko njegova zemljopisna ograničenost koliko njegov skroman društveni prestiž

³ Darija GABRIĆ-BAGARIĆ, »Četiri ishodišta hrvatskoga standardnoga jezika«, *Fluminensia*, 22/2010, br. 1, 149–162.

⁴ Dubravka SESAR, »Slavenski jezici u XVIII. stoljeću: Hrvatska književna i jezična baština u slavističkoj magli«, *Fluminensia*, 16/2004, br. 1–2, 74.

⁵ Stjepan BABIĆ, *Hrvanja hrvatskoga. Hrvatski u koštacu sa srpskim i u klinču s engleskim*, Zagreb 2004.

⁶ Diana STOLAC, »Standardizacijski procesi u kajkavskome književnom jeziku«, *Filologija*, 1995, br. 24–25, 331–338.

⁷ A. D. DULIČENKO, »Kajkavskij literaturnyj jazyk i ego mesto sredi drugih slavjanskih literaturnyh mikrojazzykov«, *Hrvatski dijalektološki zbornik, knjiga 6*, (ur. Božidar Finka), Zagreb 1982, 135–155.

⁸ Antun ŠOJAT, *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*, Zagreb 2009.

⁹ *Isto*, 1–2.

¹⁰ Kajkavska gramatika pisana njemačkim jezikom Ivana Vitkovića iz 1779. godine nije tiskana. Krajem 18. stoljeća tiskana je kontrastivna gramatika kajkavskoga i njemačkoga Antuna Rajša (Rajspa) te kajkavska gramatika na njemačkom jeziku Franza Korniga, v. Anđela FRANČIĆ, »Hrvatski jezik u 17. i 18. stoljeću«, *Povijest hrvatskoga jezika/ Književne prakse sedamdesetih. Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*, (ur. Krešimir Mićanović), Zagreb 2011, 29–47.

¹¹ ŠOJAT, nav. dj., 4.

u usporedbi s drugim jezicima – prije svega s latinskim i njemačkim jezikom – s kojim se kao prestižnim jezicima služila malobrojna feudalna i intelektualna elita toga doba (Kessler).¹² Osim toga njegova je proširenost bila vrlo mala i stoga što je na kraju 18. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj bilo, kako to Krivošić procjenjuje, oko 93,5 posto nepismenih ljudi, odnosno broj onih koji su bili u stanju čitati knjigu kretao se od 35.000 (1735. godine) do 65.000 (1785. godine).¹³

2. Drugi je nadregionalni pismeni jezik, kako ga Brozović opisuje, novoštokavski pismeni jezik s ijekavsko-ikavskim dvojstvom oblikovan na jugoistočnom teritorijalnom kompleksu, što znači na prostoru Like, Dalmacije, Dubrovačke Republike, Bosne i Hercegovine te Slavonije i južne Ugarske. Ta ikavska i ijekavska novoštokavština – novoštokavski pismeni jezik – kao jedini pismeni jezik naslijedio je i potisnuo dotadašnje pokrajinske pismene jezike, a njegova su glavna obilježja, dostatna da bi ga se prema Brozovićevu mišljenju moglo smatrati jedinom štokavskim pismenim jezikom, nadregionalnost i funkcionalna polivalentnost. U četvrtom razdoblju, onako kako ga Brozović određuje i opisuje, od dalmatinskog fratra Andrije Kačića Miošića i Slavonca Matije Antuna Relkovića pa do hrvatskog narodnog preporoda u 19. stoljeću, postoji uporabna norma koja se ostvaruje u različitim štokavskim tekstovima. Brozovićeva je procjena u vezi sa štokavskim pismenim jezikom da je riječ o jednom »standardnom jeziku u nastajanju« za sve Hrvate osim za kajkavce, da je riječ o jednom jeziku koji se nalazi u početnoj fazi standardizacije te da su gramatička, leksička, glasovna i frazeološka ujednačenost »daleko uznapredovale«. ¹⁴ Ono što nam preostaje jest na tekstovima provjeriti i utvrditi stupnjeve te jezične unificiranosti. Rezultati takvih istraživanja u znatnoj bi mjeri utjecali na procjenu standardološkog statusa štokavskoga koji se u 18. stoljeću rabi u pisanoj praksi na području Dubrovačke Republike, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Slavonije i južne Ugarske. Na zamišljenoj ljestvici, kojom bi se mjerila jezična unificiranost, procjena bi se statusa idioma kretala od tvrdnje da je riječ o više štokavskih pismenih jezika (tako npr. Auty¹⁵ razlikuje tri štokavska »književna idioma«: jezik Dubrovnika, bosanski jezik i jezik slavonskih pisaca, koji zajedno s kajkavskim čine »četiri regionalne varijante« u kojima je hrvatski jezik postojao prije preporoda) koji služe u teritorijalnom i u funkcionalnom smislu malim komunikacijskim zajednicama, preko tvrdnje da je riječ ipak o jednom nadregionalnom štokavskom pismenom jeziku, o protostandardu koji se nalazi negdje između nestandarda i standarda, a najviša procjena na toj standardološkoj ljestvici značila bi da je riječ o idiomu kojemu se može pripisati velik broj obilježja tipičnih za standardne jezike kakve danas poznajemo.

Obično se predstandardizacijsko razdoblje određuje kao ona faza u kojoj eksplicitna norma nije ujednačena jer nerijetko ima više izvora, a to je prije svega zbog toga što nema jedinstvenog institucionalnog mehanizma koji bi omogućio primjenu i širenje jedne eksplicitne norme (Škiljan).¹⁶ U standardizacijskom razdoblje eksplicitna norma širi se među

¹² Wolfgang KESSLER, »Društvena podloga upotrebe hrvatskog kajkavskog jezika u prvoj polovici XIX. stoljeća«, *Hrvatski dijalektološki zbornik, knjiga 6*, (ur. Božidar Finka), Zagreb 1982, 217–222.

¹³ Stjepan KRIVOŠIĆ, »Pokušaj kvantificiranja književnog stvaralaštva u sjevernoj Hrvatskoj u 18. st.«, *Forum*, 17/1978, knj. 36, br. 10–11, 898.

¹⁴ BROZOVIĆ, nav. dj., 43.

¹⁵ Robert AUTY, »Kajkavski književni jezik u svjetlu jezičnoga preporoda kod Slavena«, *Hrvatski dijalektološki zbornik, knjiga 6*, (ur. Božidar Finka), Zagreb 1982, 19.

¹⁶ Dubravko ŠKILJAN, *Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb 2002, 121.

pripadnicima zajednice jednoobrazno kroz institucije i u tome središnju ulogu ima edukacijski sustav koji je gotovo u pravilu pod nadzorom države. U 18. stoljeću ne postoji (samo) jedan institucionalni mehanizam koji bi omogućio primjenu i širenje štokavskoga nadregionalnog pismenog jezika s eksplicitnom i općeobvezatnom normom na cijelom štokavskom području. Standardizacije jezika nema bez temeljnih priručnika u kojima se jezik opisuje i propisuje. U 18. stoljeću tiskano je nekoliko jezičnih priručnika namijenjenih praktičnoj primjeni, među njima i tri gramatike slavonskih autora koje su tiskane u više izdanja. Prva je među njima gramatika njemačkoga i »ilirskog« jezika Blaža Tadijanovića (*Svaschta po mallo illiti kratko sloxenyje immenah, i ricsih u illyrski, i nyemacski jezik*, 1761, 21766), zatim gramatika Matije Antuna Relkovića (*Nova slavonska, i nimacska grammatika – Neue Slavonische und Deutsche Grammatik*, 1767, 21774, 31789) te gramatika Marijana Lanosovića, nastala pod izravnim utjecajem Relkovićeve, pisana njemačkim jezikom (*Neue Einleitung zur slavonischen Sprache...*, 1778, 21789, *Anleitung zur slavonischen Sprachlehre...*, 31795).¹⁷ U procjeni njihova standardizacijskog učinka treba voditi računa o tome da objavljivanje gramatike samo po sebi nije dovoljno. Razloge uspješnosti kodifikatorskih priručnika i njihovih rješenja treba tražiti prije svega u snazi i zainteresiranosti neke socijalne grupe da jezik tih gramatika i rječnika promovira kao jedini općeobvezujući jezik za čitavu zajednicu.

3. Primjer tipične standardizacijske prakse koja se odvija »odozgor«, unutar institucionalnog okvira u kojemu kodifikatorski priručnici nastaju kao rezultat društvene narudžbe, jest kodifikacija »horvatske« i »slavonske« (orto)grafije u drugoj polovici 18. stoljeća.

Nakon što je 1774. godine u okviru reforme školstva donesen *Opći školski red (Allgemeine Schulordnung)*, kojim je uređena »struktura osnovnog školstva u austrijskim i češkim nasljednim zemljama«, donesen je 1777. godine *Ratio educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, temeljni dokument o uređenju državnog školstva u Ugarskoj,¹⁸ na osnovi kojega je trebalo ujednačiti školski sistem u Ugarskoj i Hrvatskoj-Slavoniji. Jedan od ciljeva ovoga dokumenta bio je da se osigura nastava na materinskom jeziku¹⁹ za svih sedam glavnih naroda koji žive na području Ugarske, koji se u dokumentu imenuju kao: »a) Hungaros proprie dictos, b) Germanos, c) Slavos, d) Croatos, e) Ruthenos, f) Illyrios, g) Valachos«.²⁰ U Budimu je 1778. godine održano, pod

¹⁷ Sva su tri priručnika osim gramatika »još i rječnici, obrasci konverzacija i još štošta, 'svašta pomalo', kako bi Blaž Tadijanović rekao«, v. Branka TAFRA, »Slavonski gramatičari u 18. stoljeću«, *Vrijeme i djelo Matije Antuna Relkovića*, Osijek 1991, 134.

¹⁸ Ivana HORBEC, *Razvoj uprave i javnih službi Banske Hrvatske u vrijeme vladavine Marije Terezije*, Zagreb 2009, 118–119 (doktorski rad)

¹⁹ Najžešći su otpor, kako to prikazuje Kostić, izazvali prisilni pokušaji »bečke vlade oko uvođenja narodnog jezika i pravopisa u podržavljene srpske narodne škole«. Kostić bilježi da je školska komisija 1782. godine zahtijevala od Srba da »van crkve sve knjige štampaju latinicom i 'slavonskim' t.j. narodnim jezikom štokavsko-ikavskog dijalekta, koji se upotrebljavao u školama i u književnosti kod Hrvata u Slavoniji, mesto ćirilicom i ruskoslovenskim jezikom«, a da je nakon »duge borbe« vlada »carskom odlukom od 2. marta 1785. g.« odustala od te odluke. Također se navodi da Stevan Vujanovski i mitropolit Putnik nisu prihvatili odluku Ugarskog namjesničkog vijeća da se gramatika, koju je napisao Vujanovski, tiska zajedno s njemačkom i »slavonskom«, Kostićevim riječima: »nisu, naravno, hteli na ovaj predlog posrednog pohrvaćivanja srpskih škola pomoću 'slavonskog' t.j. štokavsko-ikavskog govora kojim su se Hrvati u Slavoniji tada u svojim školama služili, da pristanu.«, vidi: Mita KOSTIĆ, »Pokušaji bečke vlade oko uvođenja narodnog jezika i pravopisa u srpske, hrvatske i slovenačke škole krajem 18. veka«, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1937, knj. 17, 258, 259–260, 263.

²⁰ »In der *Ratio* lesen wir: »Nationum Varietas. Nemini, qui quidem in rebus Hungariae peregrinus non sit, potest esse dubium, in Regno hoc, ac Provinciis eidem adnexis praeter minores alias, septem omnino censeri nationes praecipuas, easque admodum numerosas, quae lingua plurimum discrepant, videlicet: a) Hungaros proprie dictos,

predsjedanjem kaločkog nadbiskupa Adama Patačića, savjetovanje svih inspektora narodnih škola na kojemu je raspravljano, kako objašnjava Cuvaj, »o raširivanju boljih školskih prilika, izilazeći od narodne glavne škole na cijelo okružje, te o izboru školskih knjiga«,²¹ koje će od 1779. biti tiskane u budimskoj Sveučilišnoj tiskari. Za Hrvate su knjige tiskane u tri varijante: a) za »potrebnozt narodnih skol« Ugarskoga i Hrvatskoga kraljevstva; b) za »potribu narodnih ucsonicah« u Kraljevini Slavoniji ili za »potrebu narodnih ucsonicah« u Kraljevstvu Madžarskom i Slavonskom; c) za »haszan ladanyzkih skol« hrvatskoga naroda u Ugarskom Kraljevstvu.²² Među tiskanim dvojezičnim knjigama nalaze se i dva pravopisna priručnika, jedan za narodne škole »im Königreiche Kroatien«, a drugi za škole »u Kraljevstvu Slavonie«. Priručnikom naslovljenim *Kratki navuk*²³ kodificirana je za školske potrebe grafija i ortografija uobičajena kod hrvatskih kajkavskih pisaca. Dvojezični pravopisni priručnik nepoznata autora smatra se »dokazom izgrađenosti hrvatskokajkavskoga standarda u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, pravopis iz kojega su participirali kasniji autori sličnih pravopisa štokavske osnovice u drugoj polovici 19. stoljeća.«²⁴ *Školama* »u Kraljevstvu Slavonie« namijenjeno je *Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju*,²⁵ priručnik autorstvo kojega se pripisuje biskupu Nikoli Mandiću, nadzorniku narodnih škola u Hrvatskoj i Slavoniji u to doba.²⁶ *Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju* kodificiralo je slavonsku grafiju i ortografiju znatnim dijelom usustavljenu i općeprihvaćenu među slavonskim piscima u drugoj polovici 18. stoljeća.²⁷ Slavonska je grafija treći tip hrvatske latiničke dopreporodne grafije i u usporedbi s kajkavskom (sjevernom) i dalmatinskom (dalmatinsko-dubrovačkom, južnom) i najmlađi tip grafije, koja je oblikovana u 18. stoljeću kao mješavina dalmatinske i kajkavske tradicije. S tim u vezi Hadrovics ističe da je »slavonski pravopis« (zapravo slovopis!) preko graničarskih škola osvojio cijelu »Vojnu granicu«, a preko franjevačkih škola prodro na sjever do Budima i duboko na jug u Bosnu te da je stekao u posljednjim desetljećima 18. stoljeća »u neku ruku« središnje značenje spram kajkavske i dalmatinsko-dubrovačke grafije koje da su imale samo periferan karakter.²⁸ Ipak, latinička grafija među franjevcima u Bosni i dalje je »bila izrazito neujednačena«, a novi prijedlozi reforme latiničke grafije uslijedit će početkom 19. stoljeća (Miletićeva grafija iz 1815. i 1828. godine te Kujundžić–Marianovićeva grafija iz 1822. godine).²⁹ Tih se godina (1820) sastala i pravopisna komisija u Zadru sa zadatkom

b) Germanos, c) Slavos, d) Croatos, e) Ruthenos, f) Illyrios, g) Valachos, qui omnes linguis utuntur propriis, multumque inter se dissidentibus.« (a. a. O. 6–7), vidi: P. KIRÁLY, »Die ersten Schulbücher der Ofner Universitätsdruckerei in sprachlicher und orthographischer Hinsicht«, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1980, br. 26, 309.

²¹ Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas. Svezak I. Od najstarijih vremena do godine 1780*, Zagreb 1910, 456.

²² KIRÁLY, *n. dj.*, 316.

²³ *Kratki navuk za pravopiszanye horvatzsko za pôtrebnozt nârodnih skol = Anleitung zur kroatischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreiche Kroatien*, 1779.

²⁴ Alojz JEMBRIH, »Prvi dvojezični hrvatski pravopis«, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 2003, knj. 29, 443.

²⁵ *Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnieh ucsonicah u Kraljevstvu Slavonie = Anleitung zur slawonischen Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreiche Slawonien*, 1779.

²⁶ U vezi s autorstvom školskih knjiga tiskanih u budimskoj tiskari Király smatra da u inspektorima narodnih škola ne treba tražiti autore, nego prije osobe koje su bile zadužene za to da pronađu u svome školskom okružju stručnjake kompetentne za taj posao. Tako Király sumnja i da je Antun Mandić, kraljevski inspektor narodnih škola, inspektor zagrebački, doista i autor školskih knjiga, vidi: KIRÁLY, *n. dj.*, 317.

²⁷ Vidi: Ana PINTARIĆ, »Utjecaj Mandićevog *Uputjenja* na Relkovičev *Kuchnik*«, *Jezičoslovlje*, 2/1999, br. 2–3, 157–169. i Adela PTIČAR, »Prvi slavonski pravopis«, *Rasprave ZHJ*, 1994, sv. 20, 273–280.

²⁸ László HADROVICS, »Pokušaj reforme latiničkog pravopisa 1785. godine«, *Anali Filološkog fakulteta*, 1965, knj. 5, 271

²⁹ Ivo PRANJKOVIĆ, *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*, Zagreb 2008, 80. O latiničkoj grafiji budimskoga franjevačkog kruga usp. i Marko ŠAMARDŽIJA, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb 2004, 14–16.

da »ukine nesuglasnosti u nekim bitnijim razlikama između dalmatinske i dubrovačke latiničke grafije«, a u konačnici su se novom grafijom tiskale knjige u Dalmaciji, a Dubrovnik i Kotor, kako Vince konstatira, ostali su pri svojem načinu pisanja.³⁰

Svojevrsni primat slavonske grafije potvrđen je i odlukom, kako se u literaturi manje-više uobičajilo navoditi, pravopisne komisije koja je na poticaj vlasti zasjedala u Beču.³¹ Na sastanku su, prema studijama mnogih autora, pod predsjedanjem biskupa Nikole Mandića, kraljevskog inspektora ili nadzornika narodnih i trivijalnih škola u Hrvatskoj i Slavoniji, okupili dubrovački fratar i autor trojezičnog rječnika Joakim Stulli, Ličanin Joso Krmpotić, pjesnik i dvorski kapelan, te Slavonac Marijan Lanosović, profesor na franjevačkim filozofskim i teološkim studijima i autor gramatike, a trebali su »odlučiti kakvim se jedinstvenim pravopisom imaju izdavati ilirske knjige, prema tome i Stullijev rječnik.«³² Spor u vezi s grafijom rječnika razriješen je tako što je prema naredbi Ugarske dvorske kancelarije Joakim Stulli prema Mandićevim prijedlozima i »pod njegovom recenzijom« izmijenio grafiju svoga rječnika, tj. prihvatio slavonsku grafiju.³³ U literaturi se s tim u vezi donosi procjena da je Stulli promijenio svoju grafiju i odabrao slavonsku kao jednostavniju. No kad bi tomu bilo tako, da je Stulli smatrao slavonsku grafiju »boljom« od vlastite kojom je pisao rječnik, ne bi bilo ni potrebe za institucionalnim rješavanjem spora između Stullija i njegovih kritičara.³⁴

4. Na području sjeverne Hrvatske u 18. stoljeću u pisanoj su praksi u uporabi i dva hrvatska književna idioma, od kojih se jedan naziva »horvatskim« (kajkavski), a drugi »slavonskim« (štokavski ikavski). Oba su ta hrvatska idioma u »procesu vernakularizacije«³⁵, u procesu osvajanja društvenih funkcija i zadobivanja statusa prestižnog idioma u prostoru javne komunikacije, imala snažnog konkurenta u latinskom i njemačkom jeziku. Od 1790-ih, kada jedno od ključnih političkih pitanja između mađarskoga i hrvatskog plemstva postaje jezično pitanje, hrvatsko će se plemstvo opirati mađarskim zahtjevima da se umjesto latinskoga jezika kao službeni jezik uvede mađarski. Strategija hrvatskog plemstva neće biti konkretna aktivnost koja bi imala za posljedicu da se na području Banske Hrvatske uvede hrvatski, nego nastojanje da latinski jezik i dalje ostane službenim jezikom. Ustrajavanje na latinskome jeziku može se tumačiti kao jezičnopolitička odluka koja je kao i svaka druga politička odluka podređena interesima neke socijalne grupe.³⁶ Može se odluka hrvatskoga plemstva tumačiti i kao taktički manevar u kojem je latinski poslužio kao »neutralni štit iza kojeg je mogao nesmetano teći proces oblikovanja jedinstvenoga hrvatskog standardnog jezika« (Stančić).³⁷

³⁰ Zlatko VINCE, *Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*, Zagreb 1990, 132–139.

³¹ U literaturi se navode različite godine zasjedanja pravopisne komisije (npr. 1782, 1783, 1784, 1785), no prema Brleku, koji je podrobno istražio leksikografski rad Joakim Stullija, u »dokumentima nema ni spomena o nekim pravopisnim komisijama«, no da je sastanak pozvanih jezičnih stručnjaka mogao biti jedino »između 26. rujna i 19. listopada 1785.«, vidi: Mijo BRLEK, *Leksikograf Joakim Stulli (1730–1817)*, Zagreb 1987, 77–78.

³² BRLEK, *n. dj.*, 93.

³³ Rječnik je tiskan u tri dijela, sveukupno u šest svezaka: *Lexicon Latino-Italico-Illyricum*, Budae 1801; *Rjecoslošje slovensko-italijansko-latinsko*, Dubrovnik 1806; *Vocabolario italiano-illirico-latino*, Dubrovnik 1810.

³⁴ O žestini sukoba između Stullija i Krmpotića, odnosno Stullija i Lanosovića, v. BRLEK, *n. dj.*, 70, 91.

³⁵ ŠKILJAN, *n. dj.*, 101.

³⁶ O simboličkoj važnosti latinskoga i njegovoj reformskoj funkcionalnosti v. Drago ROKSANDIĆ, »Hrvatsko i ugarsko reformsko plemstvo osamnaestog stoljeća: povijesne usporedbe«, *Nikola Škrlec Lomnički 1729-1799. Sv. 2*, Zagreb 2000, 3–21.

³⁷ Nikša STANČIĆ, »Disertacija grofa Janka Draškovića iz 1832. godine: samostalnost i cjelovitost Hrvatske, jezik i identitet, kulturna standardizacija i konzervativna modernizacija«, *Kolo*, 17/2007, br. 3, 144.

No, i da je hrvatsko plemstvo krajem 18. i početkom 19. stoljeća i moglo i htjelo uvesti hrvatski kao službeni umjesto latinskog – ostaje pitanje koji bi to hrvatski bio: kajkavski ili slavonski štokavski. Kajkavsko-štokavsko dvojstvo trajat će sve do hrvatskoga narodnog preporoda, a otada će (novo)štokavski ostati, u znatnoj mjeri, sâm na standardnojezičnom poprištu.

(PROTO)STANDARDISIERUNGSPROZESSE IM 18. JAHRHUNDERT

Der Aufsatz handelt von (Proto)Standardisierungsprozessen des 18. Jahrhunderts, das in der kroatischen Literatur- und Sprachgeschichte als ein durch die Literaturen und die Schrift- oder Literatursprachen der kroatischen Provinzen gekennzeichnete Zeitraum gilt, zugleich aber auch als ein Wendepunkt in der Verbreitung der übergreifenden štokavischen Literatursprache. Besondere Aufmerksamkeit wird der kajkavischen Literatursprache gewidmet, die ihre Erforscher als gut normiert und stilistisch differenziert bezeichnen, sowie der »neuštokavischen Schriftsprache«, als der – wie in der kroatischen Philologie allgemein hin angenommen – Schriftsprache, die in der zweiten Hälfte des 18. Jh. die jeweiligen Schriftsprachen der Provinzen verdrängte und ersetzte. Als ein typisches Beispiel der »von oben« durchgesetzten Standardisierung wird die durch die damalige Schulreform angeregte Kodifizierung der »horvatischen« und »slavonischen« Grafie behandelt, sowie der Streit um die Grafie in Joakim Stullis Wörterbuch, der 1785 zugunsten der slavonischen Grafie entschieden wurde.

Schlüsselwörter: Kroatisch, Kajkavisch, Štokavisch, Kodifizierung, Grammatik, Grafie, Rechtschreibung

Literatura

Robert AUTY, »Kajkavski književni jezik u svjetlu jezičnoga preporoda kod Slavena«, *Hrvatski dijalektološki zbornik, knjiga 6*, (ur. Božidar Finka), Zagreb 1982, 19–21.

Stjepan BABIĆ, *Hrvanija hrvatskoga. Hrvatski u koštacu sa srpskim i u klinču s engleskim*, Zagreb 2004.

Mijo BRLEK, *Leksikograf Joakim Stulli (1730–1817)*, Zagreb 1987.

Dalibor BROZOVIĆ, »Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti«, *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*, (ur. Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić), Zagreb 1978, 9–83.

Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas. Svezak I. Od najstarijih vremena do godine 1780*, Zagreb 1910.

A. D. DULIČENKO, »Kajkavskij literaturnyj jazyk i ego mesto sredi drugih slavjanskih literaturnyh mikrojazikov«, *Hrvatski dijalektološki zbornik, knjiga 6*, (ur. Božidar Finka), Zagreb 1982, 135–155.

- Andela FRANČIĆ, »Hrvatski jezik u 17. i 18. stoljeću«, *Povijest hrvatskoga jezika/Književne prakse sedamdesetih. Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*, (ur. Krešimir Mićanović), Zagreb 2011, 29–47.
- Darija GABRIĆ-BAGARIĆ, »Četiri ishodišta hrvatskoga standardnoga jezika«, *Fluminensia*, 22/2010, br. 1, 149–162.
- László HADROVICS, »Pokušaj reforme latiničkog pravopisa 1785. godine«, *Anali Filološkog fakulteta*, 1965, knj. 5, 267–272.
- Ivana HORBEC, *Razvoj uprave i javnih službi Banske Hrvatske u vrijeme vladavine Marije Terezije*, Zagreb 2009. (doktorski rad)
- Alojz JEMBRIH, »Prvi dvojezični hrvatski pravopis«, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 2003, knj. 29, 440–443.
- Wolfgang KESSLER, »Društvena podloga upotrebe hrvatskog kajkavskog jezika u prvoj polovici XIX. stoljeća«, *Hrvatski dijalektološki zbornik, knjiga 6*, (ur. Božidar Finka), Zagreb 1982, 217–222.
- P. KIRÁLY, »Die ersten Schulbücher der Ofner Universitätsdruckerei in sprachlicher und orthographischer Hinsicht«, *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1980, br. 26, 307–324.
- Mita KOSTIĆ, »Pokušaji bečke vlade oko uvođenja narodnog jezika i pravopisa u srpske, hrvatske i slovenačke škole krajem 18. veka«, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1937, knj. 17, 253–267.
- Stjepan KRIVOŠIĆ, »Pokušaj kvantificiranja književnog stvaralaštva u sjevernoj Hrvatskoj u 18. st.«, *Forum*, 17/1978, knj. 36, br. 10–11, 895–900.
- Ana PINTARIĆ, »Utjecaj Mandićevog *Uputjenja* na Relkovićevo *Kuchnik*«, *Jezikoslovlje*, 2/1999, br. 2–3, 157–169.
- Ivo PRANJKOVIĆ, *Franjevačko spisateljstvo na hrvatskome jeziku*, Zagreb 2008.
- Adela PTIČAR, »Prvi slavonski pravopis«, *Rasprave ZHJ*, 1994, sv. 20, 273–280.
- Drago ROKSANDIĆ, »Hrvatsko i ugarsko reformsko plemstvo osamnaestog stoljeća: povijesne usporedbe«, *Nikola Škrlec Lomnički 1729-1799. Sv. 2*, Zagreb 2000, 3–21.
- Marko SAMARDŽIJA, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb 2004.
- Dubravka SESAR, »Slavenski jezici u XVIII. stoljeću: Hrvatska književna i jezična baština u slavističkoj magli«, *Fluminensia*, 16/2004, br. 1–2, 65–76.
- Nikša STANČIĆ, »Disertacija grofa Janka Draškovića iz 1832. godine: samostalnost i cjelovitost Hrvatske, jezik i identitet, kulturna standardizacija i konzervativna modernizacija«, *Kolo*, 17/2007, br. 3, 137–167.
- Diana STOLAC, »Standardizacijski procesi u kajkavskome književnom jeziku«, *Filologija*, 1995, br. 24–25, 331–338.
- Dubravko ŠKILJAN, *Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb 2002.
- Antun ŠOJAT, *Kratki navuk jezičnice horvatske. Jezik stare kajkavske književnosti*, Zagreb 2009.
- Branka TAFRA, »Slavonski gramatičari u 18. stoljeću«, *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića*, Osijek 1991, 133–140.
- Zlatko VINCE, *Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*, Zagreb 1990.

ПРОСВЕТИТЕЉСКА ДИМЕНЗИЈА ШИРЕЊА КЛАСИЧНОГ ХУМАНИЗМА МЕЂУ СРБИМА У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ У 18. СТОЛЕЂУ

Ненад Ристовић

UDK: 165.74(=163.41)“17“

Апстракт: Утицај класичног хуманизма у Срба је дошао до изражаја тек у 18. столећу, што је иначе случај са срединама које овим интелектуалним и културним концептом нису довољно или нису уопште биле захваћене у ренесанси. Он је био део преоријентације Срба у Хабзбуршкој монархији ка западноевропској култури која се у то време одвијала преко школа чији су програми били засновани на античком образовном моделу и преко литературе која се ослањала на античку литерарно-мислилачку традицију. Иако је продор античког наслеђа један вид секуларизовања културе, то је био рани облик нововековног класичног хуманизма који је антику још видео само као допуну хришћанству, а не и као вредну саму по себи. Он се ипак може посматрати као својеврсни облик религијског просветитељства јер су његови заступници, надахнути античким рационализмом и критичким духом, позивајући се на античке ауторитете, инсистирали на образовању и нападали незнање и сујеверје. Тако или слично поступају најважнији писци српске књижевности 18. столећа, а програмски текст овога концепта јесте *Слово о похвалах и ползје наук свободних* Дионисија Новаковића у коме репрезентативни репертоар аргумената из античке литературе у прилог просветног уздицања прати оштар напад на његове противнике међу националним вођама. Овако ће писати и Доситеј Обрадовић, који је поред прихватања актуелних просветитељских идеја остао заговорник старијег типа класичног хуманизма, штавише заступао га као верски реформиста попут „кнеза хуманиста“, Еразма.

Кључне речи: класични хуманизам, просветитељство, културна модернизација, образовање, српско-латинске школе, црквени реформизам.

За српску културу 18. столеће било је време транзиције из средњовековних традиција у нововековне, што је поред модернизације значило и европеизацију, односно вестернизацију. Промена културне парадигме започела је образовним новинама које су донеле српско-латинске школе. Оне су међу Србе у Монархији унеле типично западноевропско нововековно класично образовање засновано на програму класичног хуманизма.¹ Продор нововековног класичног хуманизма у српску културу

¹ Разлоге за коришћење дистинктивног атрибута класични уз овај иначе неједнозначни термин даје Nimrod ALO-NI, "A Redefinition of Liberal and Humanistic Education", *International Review of Education* 43 (1997), No. 1, 89.

био је огромна промена с обзиром да у њој до тада није било значајнијих античких утицаја нити класичних студија. Продор западноевропског класичног образовања преко класичних училишта, домаћих или оних на страни, која Срби такође похађају, доноси српској просвети, књижевности и култури многе новине на пољу рецепције античког наслеђа. Долази до окретања римској антици, читања и проучавања изворних дела античке књижевности, јавља се митолошки апарат, беседничка и друга проза заснована на строгој примени правила античке реторике, поезија на латинском језику те класицистичка поезија на рускословенском и српском језику, огледање у књижевно-теоријском развијању античке литерарне традиције (реторички приручници), најзад протретичко-паренетичко писање у прилог образовању заснованом на античкој паидеји. Оно што овој акултурацијској промени у Срба даје посебну тежину јесте то да је она поред димензије новог имала и димензију страног, тј. заокрета у културној оријентацији не само од средњег ка новом веку, већ од Истока ка Западу, од православне ка римокатоличко-протестантској култури, те од строго религијске ка све секуларнијој култури. Сликвито речено, по први пут у својој културној историји православни Србин је једнако радо говорио о Хеликону као и о Тавору, и то не на црквеном словенском, већ на академском латинском, те са одушевљењем слушао римско песништво као и химне *Октоиха*; интелектуалне и књижевне форме прадедовске вере доведене су у коегзистенцију са предилекцијама према књижевним украсима из класичне митологије.

Иначе, овај рани облик нововековног класичног хуманизма имао је хришћанско усмерење, усклађујући непревазиђене тековине античке културе са неприкосновеним принципима хришћанске вере, мада се од почетка развијала и његова профана варијанта,² али су скептичке и неопаганистичке тенденције неких италијанских хуманиста,³ стране северним хуманистима касније потпуно потиснуте како протестантском реформацијом тако и католичком рестурацијом. У 18. столећу, у оквиру ширења идеја савременог просветитељства и свеопште секуларизације, овај класични хуманизам престаје да буде прогресивни интелектуални концепт, нарочито у другој половини столећа када га замењује нови профани тип класичног хуманизма, неохуманизам. Овај закаснио продор хришћанског класичног хуманизма међу Србе у односу на западну Европу није, међутим, необичан и јединствен. Утицај хришћанског класичног хуманизма, карактеристичног за ренесансно доба, у средњој Европи остао је актуелан и у доба барока, све до дубоко у 18. столеће;⁴ штавише, тек тада је дошао до изражаја у срединама које њиме нису биле довољно или нису биле уопште захваћене у ренесанси, па је тако барокна култура у неким средњоевропским и источноевропским срединама, посебице словенским, имала ону функцију коју је ренесанса имала у Италији и земљама које су брзо примиле њене културне новине крајем средњег и почетком новог века.⁵

² Ronald G. WITT, *In the Footsteps of the Ancients: the Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Leiden – Boston – Köln 2000, 393; 439–440; 493.

³ Michael A. GILLESPIE, *The Theological Origins of Modernity*, Chicago 2008, 81.

⁴ Anthony GRAFTON, "The World of the Polyhistor: Humanism and Encyclopedism", *Central European History* 18 (1985), No. 1, 34.

⁵ Мирослав ТИМОТИЈЕВИЋ, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 159. Уп. *Историја руској литературе*, т. I: Древнерусская литература; Литература XVIII века, ред. Дмитрий С. Лихачов – Георгий. П. Макогоненко, Ленинград 1980, 399; 407.

Иако нововековни класични хуманизам није просветитељство у смислу 18. столећа, његово ширење међу Србима имало је просветитељску димензију *per se*, као што је раније имало у западној Европи. Наиме, класични хуманизам новог века могао би се назвати религијским просветитељством или раним просветитељством или предпросветитељством, како је приметио и један од носилаца просветитељског покрета 18. столећа, Даламбер.⁶ Идеал нововековних класичних хуманиста јесте класично образовани хришћанин, онај који у античком литерарно-мислилачком наслеђу налази рационалну потврду и оснажење својих религиозних уверења, хришћанин који је пригрлио и доследно усваја рационалну мисао и мудрост античког света, схватајући их и ценећи као помагаче и сараднике при сагледавању Откривења. Имајући за идеал овако просвећеног хришћанина, мисао водиља нововековним класичним хуманистима јесте да је образовање темељ без кога се не може бити ни добар човек а камоли добар хришћанин.⁷ Истицање образовања као највећег добра те стога најпрече потребе појединца и народа за собом повлачи инсистирање на изградњи, неговању и унапређивању културних и просветних идеала и институција и борбу против незнања и сујеверја у народу и против интелектуалне и духовне лењости у официјалним црквеним структурама. Педагошки *impetus* нововековних хуманиста, који није остао само на нивоу писања о моралним проблемима обичних предавача и васпитача, већ их је одвео у област јавног деловања, спојен са хришћанско-хуманистичким универсализмом учинио је да заговарају и образовање женске деце.⁸ У антици традиционална тема похвале вредности и користи образовања⁹ била је нарочито обрађивана у латинској књижевности ренесансних хуманиста као што су П. Верђерио, Л. Бруни, М. Веђо, С. Е. Пиколомини, Б. Гварини, Д. Еразмо Ротердамски, Х. А. Вивес, М. А. Муретус и други.¹⁰ То, иначе, није достигнуће нововековног хришћанства јер су се за овакав програм хришћански мислиоци окренути антици одувек и једнако залагали, од старохришћанских преузимања, преко византијских и схоластичких средњовековних до ренесансних и потоњих нововековних оживљавања античких хуманистичко-рационалистичких тековина.¹¹ Нови век је ову класичнохуманистичку хришћанску просвећеност и просветилаштво дубље и доследније везао за либералне и антропоцентристичке елементе антике, што их је и учинило зачетком интелектуалних промена које ће бити потпуно артикулисане у 18. столећу.

Укључивањем у токове нововековног западноевропског класичног образовања овај просветитељски концепт је постао познат и прихваћен међу Србима у Хабзбуршкој монархији, па је и пропагиран у делима многих српских писаца 18. столећа. То је био први и дуго и једини вид просветитељства у Срба. Штавише, класични хуманизам

⁶ Уп. Gert UEDING, Aufklärung, *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von G. Ueding, Tübingen 1992–2011, I, 1192.

⁷ R. G. WITT, 'In the Footsteps of the Ancients', 15–23.

⁸ Charles G. NAUERT Jr., *Humanism and the Culture of Renaissance Europe*, Cambridge 1995, 45.

⁹ Уп. Мирон ФЛАШАР, „Studium (liberalium) litterarum као образац образовања понуђен српској школи у XVIII веку“, *XVIII столеће* (ур. Никола Грдинић), књ. II, св. 2, Нови Сад 1997, 24.

¹⁰ Уп. Paul VAN TIEGHEM, *La littérature latine de la renaissance: étude d'histoire littéraire européenne*, Paris 1944, 204; 212.

¹¹ Ненад РИСТОВИЋ, „Место Доситејевог дела у рецепцији античког наслеђа у српској књижевности XVIII столећа“, *Дело Доситеја Обрадовића 1807–2007. Зборник радова* (ур. Душан Иванић – Војислав Јелић), Београд 2008, 160–161.

је једна од константи српске књижевности у столећу у коме је она на плану стилских формација прешла пут које су водеће европске књижевности прешле за многоструко дуже време. Тако идеје класичног хуманизма инспиришу и писце који су још делимично у византијским традицијама српског средњовековља (М. Петровић, Г. С. Венцловић), оне који следе владајуће трендове барока (Е. Козачински, З. Орфелин), оне који барок на заласку комбинују са класицизмом у успону (Ј. Рајић),¹² оне који доносе класицистичку поетику (А. Везилић) и оне који се не дају подвести ни под једну стилску оријентацију (Д. Новаковић, Д. Обрадовић).¹³ Оно пак што повезује представнике класичног хуманизма у Срба јесте, као и у случају ранијих европских представника класичног хуманизма, што су они били јавни радници са изразитом педагошком вокацијом и оријентацијом, било као предавачи било као оснивачи класичних училишта, било на неки други начин. Како су Срби у Монархији нови образовни модел усвојили руским посредством, у његовој православној верзији настало у Кијеву у првој половини 17. столећа у условима уклапања православних Украјинаца у пољске културне прилике,¹⁴ ова литерарна дела су пре свега била под утицајем те верзије класичног хуманизма. Други извор овог класицистички обојеног просветитељства потицао је из руске петровске и постпетровске рационалистичко-реформистичке литературе (Ф. Прокопович, А. Кантемир, В. Н. Татищев) у којој се класични хуманизам већ мешао са раним видовима просветитељства.¹⁵ Овај извор још треба испитивати, али за његов утицај у Срба се добро зна да се осећао врло дуго, и када је ојачало познавање изворне западноевропске традиције која је инспирисала ову литературу.¹⁶ С овим у вези индикативно је да први пример класичног хуманизма у једном тексту српског аутора налазимо у писму које је београдски архиепископ и митрополит Мојсије Петровић (1677–1730) упутио Петру Великом 1721. године. У српској књижевности до тада није познат текст тако невеликог обима са толиким присуством реминисценција из антике; обраћајући се за помоћ у отварању српских школа, Петровић је у овоме писму подсетио руског цара-просветитеља на античке великане (Филипа II Македонског, Птолемеја I Сотера и Хипократа) који су примери како је образовање гарант и сигурности државама и спасења душама.¹⁷ Индикативно је такође да је већ оснивач првих српских

¹² О елементима класицизма у Рајићевом типично бароком опусу в. Марта ФРАЈНД, „Принципи Рајићеве прераде *Трагедокомедије* Емануила Козачинског“, *Јован Рајић – живот и дело* (ур. Марта Фрајнд), Београд 1997, 214; Драгана ГРБИЋ, *Алегирије ученог пустинољубитеља: поступак алегоризације у опусу Јована Рајића*, Београд 2010, 408.

¹³ Новаковић се, очигледно из периодизацијских а не стилских разлога, ставља у барокну српску књижевност (Милорад ПАВИЋ, *Историја српске књижевности бароочног доба*, Београд 1970, 294–297), иако његово беседништво, које је једино књижевно релевантно, нема маниристичко-кончетистичке црте барока. Проблематичан је и предромантичарски стилски предзнак који се придаје Доситејевом стваралаштву (уп. Милорад ПАВИЋ, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма: класицизам*, Београд 1979, 18).

¹⁴ Ihor ŠEVČENKO, „Many Worlds of Peter Mohyla“, *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*, Camb. Mass. – Napoli 1991, 651–683; Тихомир ОСТОЈИЋ, *Доситеј Обрадовић у Хопову: студија из културне и књижевне историје*, Нови Сад 1907, 336–340.

¹⁵ *История русской литературы*, т. I: Древнерусская литература; Литература XVIII века, 465–522; Joachim TETZNER, „Theophan Prokopovič und die russische Aufklärung“, *Zeitschrift für Slawistik* III (1958), Heft 2-4, 351–368.

¹⁶ Најбоље је то показала Мирјана БОШКОВ, „Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства“, *Зборник за славистику* 7 (1974), 9–79. Уп. Милорад ПАВИЋ, *Рађање нове српске књижевности: историја српске књижевности барока, класицизма и предромантизма*, Београд 1983, 270.

¹⁷ Ненад РИСТОВИЋ, „Грчки језик и књижевност у нововековној српској просвети и култури до Вукашина Радишића“, *Лицеум* 15 (2011), 13.

модерних класичних школа Петровић поред ових литерарних конвенција усвојио и такве суштинске елементе нововековног класичнохуманистичког програма као што је демократски приступ школовању деце који не прави разлику у полу, како показује једно друго његово писмо.¹⁸

Најупечатљивији међу раним текстовима српске књижевности који су типични продукт нововековног класичног хуманизма јесте из пера Емануила Козачинског (1699–1755) који је из Кијева дошао за професора српско-латинске школе основане у Карловцима трудом архиепископа-митрополита Викентија Јовановића. Реч је о првој српској модерној драми, *Трагедокомедија Смрт Уроша Пјатаго*, изведеној 1734.¹⁹ Овим комадом по први пут пред очима српске публике појавио се мизансцен са ликовима из античке митологије (Марс, Минерва, Белона, Сибиле). Као дело школског позоришта он је имао пропагандистичке циљеве, у овом случају да се Србима истакне значај образовања, уједно и похвале просветни напори њиховог верско-националног вође. Фабулу из српске историје Козачински користи као медиј преко кога ће показати како је образовање извор добра а необразовање извор зла. Он извргава руглу мишљење да просвета није потребна и да је од ње Србима важнија обука у војној вештини²⁰ које је заступао необразовани део свештенства, на чији је отпор наилазио радећи у Карловцима и због којег ће се вратити у отаџбину пошто се школа, после смрти њеног патрона, буде угасила. Козачинскове поруке моралистичког, историјског и педагошког карактера, које би се могле свести на идеје националне самосвести и тежње за плодовима просвећености, један од његових ученика, Јован Рајић (1726–1801), у својој обради ове драме, *Трагедија сирјеч печалнаја повјест о смрти посљедњаго царја Србскаго* [...], извео је до краја у једну целовиту поруку – да је образовање једини начин спасења нације. Нарочиту улогу у изношењу те поруке доделио је лику Минерве,²¹ што је типично за класични хуманизам. Овај приступ показује и персонификована Историја која је као цицеронски виђена *magistra vitae* такође у улози пропагатора образовања; предсказујући догађаје после Душанове смрти она, заједно с Минервом, позива Србе на слогу саветом да извлаче поуке из античке прошлости, посебице наводећи распад Александрове империје.²² Историјски гледано просветитељска димензија Рајићеве драме, међутим, много је мања него Козачинскове и неких других дела јер је (будући објављена 1798) била закаснила израз хришћанског класичног хуманизма у време када се секуларни хуманизам и просветитељство већ увелико шире међу Србима.²³

За иницијални стадијум класичног образовања и античке књижевне традиције у српској књижевности 18. столећа најзначајнији литерарни документ јесте беседа *Слово о похвалах и ползје наук свободних* коју је приликом уздизања новосадске српско-ла-

¹⁸ Уп. *Историја школа и образовања код Срба*, ур. Едип Хасановић, Београд 1974, 105.

¹⁹ Властимир ЕРЧИЋ, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Трагедокомедија*, Нови Сад – Београд 1980, 257.

²⁰ *Исто*, 529–537.

²¹ М. ФРАЈНД, „Принципи Рајићеве прераде *Трагедокомедије*“, 217.

²² Јован РАЈИЋ, *Трагедја сиръчь печалнаја повѣсть ѡ смрти последњагѡ цара Србскагѡ Оуроша Пјатагѡ и ѡ падениу Србскагѡ царства*, Будим 1798, 24.

²³ Нека Рајићева дела из последњег периода његовог стваралаштва, *Цвијетник* пре свега, клерикална су реакција на идејну секуларизацију српске књижевности. Ту се класични хуманизам показује у супротној димензији од раније просветитељске. Уп. Драгана ГРБИЋ, „Дух времена у делима Јована Рајића и Доситеја Обрадовића“, *Дело Доситеја Обрадовића 1807–2007. Зборник радова* (ур. Душан Иванић – Војислав Јелић), Београд 2008, 271–273.

тинске школе на ниво академије (1741/2) одржао Дионисије Новаковић (око 1705–1767), први Србин који је завршио и гимназију и академију у Кијеву. То је програмски текст нове српске просвете и манифест културне револуције који је донело ширење класичног хуманизма међу Србима у Хабзбуршкој монархији. Новаковић у овој беседи аргументацијом заснованом на античким схватањима о вредности образовања, на бројним примерима из антике и наводима из античке књижевности на латинском језику, представља класични образовни курикулум – граматику, реторику и философију – надграђен теологијом као круном образовања за хришћанина. Тежиште је на античким дисциплинама – јер су њих Срби тек почели да организовано и систематски изучавају. Новаковић у беседи врло пластично указује на мотив свога ангажовања на похвали „светих и човековом животу преко потребних наука“ дајући поглед на тренутно стање необразованости српског народа прожет колико ламентирајућим толико и оштрим критичарским тоновима. Још, каже, током школовања на страни размишљао је и „сузним“ очима гледао како је „илирски“ народ у „пребедном“ положају „зато што је лишен светлости наука“, штавише како је највећи део „нације болестан“ јер хвали „неразум, некултуру и најгрубље незнање својих пређашњих времена“ и не жели „да просветли таму свога неразума и отме се својој слепоћи“. У настојању да српски народ „приведе и чврсто постави у боље и хвале достојно стање“ одлучио је да покаже „која је и каква снага и одлика наука“, али и просудио да је потребно да разобличи и развеје „паучину слабог расуђивања“ у њу сплетених „самоука без ума и гњилих на речима“. Њих назива „клеветницима часних наука“ и „коритељима преславних знања“. Новаковић истиче да се његове речи не односе на „просте сељане“, „бабе без мозга“ и „маломумне слуге“, већ на оне који „мисле да су мудри“, чије критике образовања „хвале бабе, жене и сеоски старци“, а који су „у чину учитеља и војсковођа“ и називају себе „челницима народних кнезова“.²⁴ Оштар тон ове критике односи се на српско свештенство на челу са патријархом Арсенијем Јовановићем Шакабентом који је одговоран за застој у развоју модерног српског школства.²⁵ Осим што директно и врло оштро прозива за незнање и недовољно старање за просвећивање народа, Новаковић превазилази све српске класичне хуманисте и елаборираним стављањем интелектуалне професије испред војничке. У образложењу свога става посеже за философским концептима смисла живота платоничарске и стоичарске провенијенције и примерима високе образованости највећих војсковођа античке историје (Перикла, Темистокла, Еламинонду, Александра, Цезара, Сципиона, Лукула, Фабија, Метела).²⁶ Цео тај истакнути део своје беседе Новаковић је саставио подстакнут конкретним околностима у којима је деловала и његова школа и српска заједница у Хабзбуршкој монархији непосредно после друге српске велике сеобе, дубоко свестан да за је Србе крајње неизванредан положај ако своју судбину вежу за успешност свог ангажовања у ратовима и чврсто решен да убеди своје сународнике да уместо што се диче својим ратничким духом окрену себе просветном уздицању којим једино могу остварити своје националне циљеве. Новаковић такође показује осетљивост за социјалну проблематику, чак реакцију на постојеће феудал-

²⁴ Дионисије НОВАКОВИЋ, „Слово в ден зачатја Пресвјатија Богородици и приснодјевии Марии О похвалах и ползје Наук Свободних“ (приредио Димитрије Руварац), *Гласник Српске православне патријаршије* V (1924), бр. 13, 197; 202. – Превод Н. Р.

²⁵ Уп. *Историја школа и образовања код Срба*, 111–112.

²⁶ Д. НОВАКОВИЋ, „Слово в ден зачатја Пресвјатија Богородици“, 198–199. Уп. *Plato Resp.* 411D; 424B; *Hor. Carm.* II, 2; *Sen. Ep.* II, 17.

не сталешке оgrade, истицањем да образовање поништава друштвене разлике дајући примере античких личности скромног порекла које је образовање уздигло на друштвеној лествици (Пиндара и Есхина).²⁷ Штавише, Новаковић је јединствен међу српским класичним хуманистима по томе што препоручује образовање као најбољи начин да се дође до богатства, угледа и друштвеног положаја (на примерима Сенеке Философа и Деметрија Фалеронског)²⁸ – што је доста необично за једног хришћанског беседника од кога би се очекивало да заговара одрицање од света. Ово показује како је прихватање класичног хуманизма неминовно водило секуларизацији схватања о животним вредностима (чак и када је позивање на антику натегнуто – као у овом случају – јер је и у класичној старини образовање превасходно било схваћено као пут ка уздизању изнад материјалних пролазности).²⁹

И неки мање значајни српски аутори 18. столећа врло су упорни у позивима на образовање, при чему се такође првенствено ослањају на античко наслеђе. Такав је извесни Захарије Драгојевић – кога неки идентификују са Захаријом Орфелином (1726–1785)³⁰ – написао својеврстан зборник педагошких савета *Зрцало науке* у коме су прерађени, често невешто и површно украјинско-руски предлошци³¹ чији су аргумент и примери веома налик онима које срећемо и код Новаковића, али у много слабијој литерарној обради. Специфично за овог српског класичног хуманисту јесте полемика са ултраортодоксним духовницима који световно образовање доводе у везу са јересима, а јересиархе виде или као обмануте земаљском науком или као саме обмањиваче софистичком вештином. Аутор одбацује овакво схватање тезом заснованом на хуманистичкој периодизацији историје на стари, средњи и нови век – о највећем цветању хришћанске теологије у прва четири столећа, када су ученици паганских школа били најугледнији црквени оци (Василије Велики, Григорије Назијанзин, Јован Златоусти, Јероним),³² представници старохришћанског класичног хуманизма. Још специфичнији поклоник антике јесте Гаврил Стефановић Венцловић († после 1747). Сам образован у духу средњовековне српске традиције, делујући у време када се оснивају прве српске модерне школе, прилагодио се новим културним токовима и у своју литературу укључио и украјинско барокно беседништво пуно информација из античке историје и схватања из античке књижевности те просветитељских идеја класичних хуманиста.³³ Стога код њега срећемо култ образованости које заговарају представници нове српске школе засновне на девизи хришћанског класичног хуманизма *sapiens et eloquens pietas*.³⁴ Код Венцловића, међутим, срећемо и друге рационалистичко-просветитељске ставове – осуду сујеверја и ружних народних обичаја, недоличног понашања свештенства

²⁷ Д. НОВАКОВИЋ, „Слово в ден зачатја Пресвјатија Богородици“, 198.

²⁸ Исто, 198; 200.

²⁹ Уп. Мирон ФЛАШАР, „Studium (liberalium) litterarum“, 14–22.

³⁰ Захарија ОРФЕЛИН, *Зрцало науке* (приредио и предговор написао Димитрије Кириловић), Нови Сад 1952, 9. – Ово мишљење заснива се на истоветности рукописа са Орфелиновим и смешта овај спис у најранији период Орфелинове литерарно-мислачке активности.

³¹ М. БОШКОВ, „Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства“, 48–49; 67–68.

³² З. ОРФЕЛИН, *Зрцало науке*, 44.

³³ Утемељену оцену античког материјала у Венцловићевом делу дала је Челица МИЛОВАНОВИЋ, „О изворима и књижевном поступку Гаврила Стефановића Венцловића“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXIX (1981), бр. 1, 33–36.

³⁴ Вернер ЈЕГЕР, *Хуманизам и теологија* (прев. с немачког Емина Перуничкић, прев с енглеског и избор текстова Илија Марић), Београд 2002, 114–115.

и неких нездравих појава у црквеном животу, као што су претерани постови.³⁵ То је одјек онога црквено-просветног реформизма Петра Великог чији је главни идеолог и пропагатор био Феофан Прокопович, а чије елементе, захваљујући наставницима и књигама из Русије, имамо у српској средини од 20-их година 18. столећа у образовним иницијативама и дисциплинским реформама свештенства и монаштва које покрећу београдско-карловачки архиепископи-митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић, а касније енергично наставља њихов наследник Павле Ненадовић.³⁶ Двојица најтипичнијих српских писаца 18. столећа, Орфелин и Рајић, као представници раног српског просветитељства били су пре свега следбеници петровске литературе; Орфелин на прво место у своме *Славено-сербском магазину* ставља Прокоповичев текст о верском васпитању у коме се заступа *theologia naturalis*,³⁷ док је Рајић осим Прокоповичевом теологијом био одушевљен и Кантемировим сатирама³⁸ које су биле прилично критичне према неподопштинама у Цркви.³⁹

Промовисање античких вредности и достигнућа, које је служило истицању значаја знања и образовања за узрастање у вери и живот у друштву, код Прокоповича је удружено са указивањем на аутентичну хришћанску теорију и праксу у Светом писму, куђењем за изопаченост подједнако и народске и клерикалистичке религиозности и нападањем недостојних преставника Цркве, нарочито из реда монаштва.⁴⁰ То је, уз протестантску теолошку подлогу и утицај савремене секуларне философије, такође наслеђе класичног хуманизма. Позивање на антику је толико укорењено у интелектуалном резону и литерарном укусу да она служи и као негативан *exemplum*, као што показује синодско издање Аполодоровог компедијума античке митологије са Прокоповичевим предговором у коме се истиче да паганске верске заблуде треба да буду опомена хришћанима како ирационално понашање у вери води у сујеверје,⁴¹ чиме се заговара *theologia rationalis*. А њени корени су опет у нововековном хришћанском хуманизму чији представници на темељу критичког метода античког рационализма, подупртог аргументима античких ауторитета, негативно суде о актуелној црквеној религиозности, идући у правцу редуковања вере на Јеванђеље и на оно што није контрадикторно разуму и ирелевантно за морал. Релативизујући тако догматске оgrade они постају и претече конфесионалног индиферентизма просветитељства 18. столећа.⁴² Исто тако следећи антички императив нераскидивости знања и морала (Сократ) они ударају на недостојан приватни живот, материјализам и корумпираност у црквеним круговима. Стога су водећи класични хуманисти били и црквени реформисти; штавише, ови хришћански мислиоци, на првом месту „кнез хуманиста“, Еразмо Ротердам-

³⁵ Милорад ПАВИЋ, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд 1972, 103–115.

³⁶ Владимир ВУКАШИНОВИЋ, *Српска барокна теологија: библијско и светотајинско богословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Врњци – Требиње² 2010, 2333–235; 2433–254; 2613–269.

³⁷ *Славено-Сербскийъ Магазинъ, то есть: Собрание разныхъ сочинений и переводовъ, къ пользѣ и увеселенію служащихъ, Томъ первый часть I*, Венеција 1768. (фототипско издање, Нови Сад 1960.), 173–28. Уп. М. БОШКОВ, „Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства“, 63.

³⁸ Уп. Ненад РИСТОВИЋ, „Незапажена сатирична дела међу рукописима Јована Рајића: две песме на латинском језику“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 35* (2006) књ. 2, 151.

³⁹ *История русской литературы*, т. I: Древнерусская литература; Литература XVIII века, 5013–503.

⁴⁰ Валерия М. НИЧИК, *Феофан Прокопович*, Москва 1977, 1103–130.

⁴¹ Виктор М. ЖИВОВ, *Язык и культура в России XVIII века*, Москва 1996, 97.

⁴² James HANKINS, „Religion and the Modernity of Renaissance Humanism“, *Interpretations of Renaissance Humanism* (ed. Angelo Mazzocco), Leiden – Boston 2006, 1423–153.

ски, с правом се оцењује да су ударили темељ просветитељству 18. столећа.⁴³ (Еразма, високо вреднованог у круговима просветитељских философа,⁴⁴ В. Дилтај је назвао Волтером 16. столећа.)⁴⁵

Овакав вид просветитељског дискурса српској књижевности доноси Доситеј Обрадовић (око 1740–1811). Његов јозефински црквени реформизам и аустро-немачко религијско просветитељство имају изразиту класицистичку боју. Као нико пре њега и мало ко после њега у српској култури Доситеј се позивао на антику и популарисао античку баштину. Његов литерарни свет и интелектуални оквир претежно је класичан, нарочито у *Баснама* (1788) и у *Собранију* (1793), делима која су антологије класичне образованости у Срба;⁴⁶ ту и другде у свом богатом опусу он своје дидактичко-моралистичке ставове заснива и брани пре свега и у највећој мери позивајући се на античке ауторе. Антика је Доситеју основни извор просветитељских идеја и примера и паралелно са религијским порукама интегративни фактор његовог опуса. Без обзира што први од српских класичних хуманиста почиње да види антику на неохуманистички начин – као вредну саму по себи, а не само као *praeparatio evangelica*⁴⁷ – духовни препород који жели своје народу он заснива подједнако и истовремено на јеванђељским и на античким основама, на идеалима првих хришћана и првих европских хуманиста и просветитеља, древних Грка. Превазилажење хипокризије у виду номиналног и сасвим површног уважавања традиције, настале у околностима модернизације и секуларизације које је Србима донело 18. столеће, он је видео у обнављању етичности и културе, кроз образовање које васпитава личност и чини је стубом заједнице, а таквим је видео управо образовање које спаја античку и јеванђељску педагогију. У томе, истина, није био усамљен у српској књижевности свога времена. Тако Алексије Везилић (1753–1792), ослањајући се, као и Доситеј, на морализам и рационализам античке литературе, у свом главном делу, песничкој збирци *Краткоје написаније о спокојној жизни* (1788), проповеда хришћански стоицизам, али и не пропушта прилику да, као и сви класични хуманисти, апелује на образовање, док се у осуди сујеверја приближава просветитељској религијској критици.⁴⁸ Везилићу класични хуманизам, као и Доситеју, служи као главно оружје у борби за духовну обнову, али Доситеј у томе иде до краја Еразмовим путем – ка критичкој хришћанској религиозности; посежући за примерима из класичне старине као проверено добрим узорима за све што је од суштинске важности у животу и појединца и друштва, он, као и Еразмо, напада необразованост, ритуалистички формализам и суперстицију, неморал, материјализам и световне амбиције и манипулације у Цркви, истиче вредност брака наспрам идеала целибата, а у међуконфесионалним сукобљавањима држи се помирљиво.⁴⁹ Тако је Доситејево дело и својим обимом и својим

⁴³ Јаросав ПЕЛИКАН, *Мелодија теологије: философски речник* (прев. Микоња Кнежевић, ред. прев. Богдан М. Лубардић), Београд – Никшић – Требиње 2005, 162.

⁴⁴ Горазд КОЦИЈАНЧИЧ, *Посредовања: увод у хришћанску философију* (прев. Павле Рај), Никшић 2001, 266.

⁴⁵ Wilhelm DILTHEY, *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*, Gesammelte Schriften, Bd. 2 (hrsg. von Georg Misch), Stuttgart – Göttingen 1957, 42.

⁴⁶ Мирјана Д. СТЕФАНОВИЋ, *Лексикон српског просветитељства*, Београд 2009, 23.

⁴⁷ Н. РИСТОВИЋ, „Место Доситејевог дела у рецепцији античког наслеђа“, 163.

⁴⁸ М. ПАВИЋ, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, 1133–114.

⁴⁹ *Сабрана дела Доситеја Обрадовића 1–6* (прир. Д. Иванић – М. Матицић – М. Д. Стефановић), Задужбина Доситеј Обрадовић, Београд 2007, 1, 19; 1, 41 sqq; 1, 60; 2, 853–87; 2, 103; 2, 1093–110; 2, 136–138; 2, 200; 3, 18; 2, 149–150; 6, 89. За Еразма уп. Леон Е. АЛКЕН, *Еразмо међу нама* (прев. Миодраг Радовић), Сремски Карловци – Нови Сад 1994, 55–56; 76–82; 97–115; 156–159; 220–222.

карактером, садржећи цео репертоар идеја нововековног класичног хуманизма, заокружило вишедеценијски процес прихватања овог просветитељства *sui generis* у Срба. То је и логично с обзиром на речени интелектуално-литерарни развој у водећим западноевропским културама, односно на то да је класични хуманизам био *conditio sine qua non* просветитељства. Тако и српски случај потврђује запажање једног од највећих познавалаца класичног хуманизма, В. Јегера, „Non datur saltus in historia humanitatis“.⁵⁰ Једина одступања од ове законитости на периферијама цивилизацијских збивања јесу у темпу, у кашњењу па убрзаном развоју којим се пропуштено надокнађује, те услед тога и укрштању и сажимању интелектуалних концепата, у овом случају класичнохуманистичког и просветитељског, којим настају хибридни облици.⁵¹ Ове атипичности разлог су и за тешкоћу и неуједначеност у историјском и феноменолошком дефинисању овог раног типа просветитељства у српској науци.⁵²

Иако је, дакле, дошао са попрличним закашњењем, нововековни класични хуманизам је у Срба одиграо идентичну улогу као и другде у Европи раније – својим модернизаторским идејама утро је пут просветитељству 18. столећа. Ова припрема просветитељске интелектуалне револуције која је у развијеним европским срединама трајала од почетка новог века, међу Србима на подручју Хабзбуршке монархије извршена је за само пола столећа – од почетка српско-латинског школства крајем друге деценије 18. столећа, до првих дела српске књижевности надахнутим потпуно савременим просветитељским схватањима, *Писма Харалампију* и првог дела *Живота и прикљученија* Доситеја Обрадовића, објављених 1783. године. Оно што пак српску ситуацију чини још специфичнијом јесте то што је ширење његовог утицаја у време продора утицаја актуелних западноевропских просветитељских идеја довело до тога да класични хуманизам не буде само *Auftakt* српског просветитељства, већ буде неодвојив од њега, будући да је Доситеј био први у Срба који је потпуно усвојио наслеђе класичног хуманизма и уједно био први Србин који се потпуно окренуо савременом просветитељству. Али и само за себе ширење класичног хуманизма у Срба било је од велике модернизацијске важности. Као основа програма и рада српско-латинских школа класични хуманизам је значајном делу српске популације у Монархији отварало нове видике и подстицало индивидуални став и критичко просуђивање те тако померало тежиште националне културе према секуларној сфери. Српске писце 18. столећа који су се у овим и њима сличним школама литерарно и интелектуално обликовали, управо је класични хуманизам учинио једном врстом просветитеља пре просветитељства и црквеним реформистима пре промена које су у Хабзбуршкој монархији предузели Марија Терезија и Јозеф II под утицајем идеја савременог просветитељског покрета. То је један од главних разлога што су политичке мере ових владалаца, као и интелектуалне, духовне и културне новине које је донело западноевропско просветитељство 18. столећа, а у чијем је основу лаицизам заснован на императиву мишљења слободног од догматских стега (*sapere aude*), спремно дочекане међу Србима у Хабзбуршкој монархији.

⁵⁰ Verner JEGER, *Paideia: oblikovanje grčkog čoveka* (prev. O. Kostrešević – D. Gojković), Novi Sad 1991, 434.

⁵¹ М. БОШКОВ, „Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства“, 9–11; 17.

⁵² Одреднице „схоластички рационализам“ и „барокни енциклопедизам“ (М. ПАВИЋ, *Историја српске књижевности барокног доба*, 295–302; ИСТИ, *Гаврил Стефановић Венцловић*, 96–127) нису утемељене јер се ради о надахнутости класичним наслеђем старим колико и хришћанска култура – уп. М. ФЛАШАР, „Studium (liberalium) litterarum“, 8; Ненад РИСТОВИЋ, „Други вид просветитељства Јована Рајића: класицистички и пијетистички концепт наставе реторике у Покрово-Богородичиној школи“, *Књижевна историја* XLII (2010), бр. 142, 426.

DE QUALITATE ILLUMINISTICA HUMANISMUS CLASSICI APUD SERBOS IN MONARCHIA HABSBURGENSI SAECULO XVIII. PROVEHENDI

Influxus humanismus classici in Serbos demum saeculo XVIII. exhibitus est, ut ceterum accidit societatibus quae hac doctrina intellectuali culturalique in aevo renascentiae non sufficienter vel minime omnino imbutae erant. Is autem fuit pars processus versationis Serborum in Monarchia Habsburgensi habitantium ad culturam Europae occidentalis qui eo tempore fiebat per scholas quarum programmata fundata erant in exemplari educationis classicae antiquitatis atque per litteras nitentis in traditionem litterato-ideologicam eiusdem originis. Etsi invasio hereditatis antiquae classicae aspectus quidam saecularisationis culturae est, haec species humanismus classici aevi moderni praematura fuit, antiquitatem classicam solum supplementum Christianismus necdum per se pretiosam ducens. Ea tamen forma sui generis illuminismus religiosi existimari potest, quia fautores eius, rationalismu ac mente critica antiquitatis classicae inspirati, auctoritates classicas antiquas arcescentes educationem instabant et ignorantiam superstitionemque reprehendebant. Sic similiterve agebat scriptores amplissimi litterarum Serbicarum saeculi XVIII. Scriptum vero programmaticum huius opinionis, cui titulus *Sermo de laudibus et utilitate artium liberalium*, Dionysius Novaković composuit, qui argumenta repraesentativa educationi proferendae faventia in litteris classicae antiquitatis reperta una cum impetu acri in adversarios studiorum in ductoribus nationis ostendit. Eodem quoque modo Dositheus Obradović scribebat, qui ideis illuminismus contemporanei accesserat, attamen sectator generis veterioris humanismus classici permansit, immo etiam ut reformator fidei, „humanistarum principi“ Erasmo consimilis, hoc propagabat.

Praecipua: humanismus classicus, illuminismus, culturae modernisatio, educatio, scholae Serbico-Latinisticae, reformismus ecclesiasticus

Коришћени извори и литература:

Леон Е. АЛКЕН, *Еразмо међу нама*, прев. Миодраг Радовић, Сремски Карловци – Нови Сад 1994.

Мирјана БОШКОВ, Захарија Орфелин и књижевност руског просветитељства, *Зборник за славистику* 7 (1974), 9–79.

Владимир ВУКАШИНОВИЋ, *Српска барокна теологија: библијско и светајинско богословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Врњци – Требиње 2010.

Драгана ГРБИЋ, Дух времена у делима Јована Рајића и Доситеја Обрадовића, *Дело Доситеја Обрадовића 1807–2007. Зборник радова* (ур. Душан Иванић – Војислав Јелић), Београд 2008, 265–280.

Драгана ГРБИЋ, *Алегорије ученог пустињољубитеља: поступак алегоризације у отусу Јована Рајића*, Београд 2010.

Властимир ЕРЧИЋ, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Траедокомедија*, Нови Сад – Београд 1980.

Виктор М. ЖИВОВ, *Јзык и култура в России XVIII века*, Москва 1996.

- Историја школа и образовања код Срба*, ур. Едиб Хасановић, Београд 1974.
- История русской литературы*, т. I: Древнерусская литература; Литература XVIII века, ред. Дмитрий С. Лихачов – Георгий П. Макогоненко, Ленинград 1980.
- Вернер ЈЕГЕР, *Хуманизам и теологија*, прев. с немачког Емина Перуничкић, прев с енглеског и избор текстова Илија Марић, Београд 2002.
- Горазд КОЦИЈАНЧИЧ, *Посредовања: увод у хришћанску философију*, прев. Павле Рак, Никшић 2001.
- Челица МИЛОВАНОВИЋ, О изворима и књижевном поступку Гаврила Стефановића Венцловића, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XXIX (1981), бр. 1, 27–42.
- Валерия М. НИЧИК, *Феофан Прокопович*, Москва 1977.
- Дионисије НОВАКОВИЋ, Слово в ден зачатија Пресвјатија Богородици и приснодјеви Марији О похвалах и ползје Наук Свободних, приредио Димитрије Руварац, *Гласник Српске православне патријаршије* V (1924), бр. 13, 197–203.
- Захарија ОРФЕЛИН, *Зрцало науке*, приредио и предговор написао Димитрије Кириловић, Нови Сад 1952.
- Тихомир ОСТОЈИЋ, *Доситеј Обрадовић у Хопову: студија из културне и књижевне историје*, Нови Сад 1907.
- Милорад ПАВИЋ, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*, Београд 1970.
- Милорад ПАВИЋ, *Гаврил Стефановић Венцловић*, Београд 1972.
- Милорад ПАВИЋ, *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма: класицизам*, Београд 1979.
- Милорад ПАВИЋ, *Рађање нове српске књижевности: историја српске књижевности барока, класицизма и предромантизма*, Београд 1983.
- Јарослав ПЕЛИКАН, *Мелодија теологије: философски речник*, прев. Микоња Кнежевић, ред. прев. Богдан М. Лубардић, Београд – Никшић – Требиње 2005.
- Јован РАЈИЋ, *Трагедија сирџъ печалнаа повѣстъ ѿ смерти последнѣгѡ царѧ Сербскагѡ Оуроша Патагѡ и ѡ паденіи Сербскагѡ царства*, Будим 1798.
- Ненад РИСТОВИЋ, Незапажена сатирична дела међу рукописима Јована Рајића: две песме на латинском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 35 (2006) књ. 2, 151–162.
- Ненад РИСТОВИЋ, Место Доситејевог дела у рецепцији античког наслеђа у српској књижевности XVIII столећа, *Дело Доситеја Обрадовића 1807–2007. Зборник радова* (ур. Душан Иванић – Војислав Јелић), Београд 2008, 155–169.
- Ненад РИСТОВИЋ, Други вид просветитељства Јована Рајића: класицистички и пијетистички концепт наставе реторике у Покрово-Богородичиној школи, *Књижевна историја* XLII (2010), бр. 142, 425–452.
- Ненад РИСТОВИЋ, Грчки језик и књижевност у нововековној српској просвети и култури до Вукашина Радишића, *Лицеум* 15 (2011), 11–33.
- Сабрана дела Доситеја Обрадовића* 1–6, прир. Д. Иванић – М. Матицки – М. Д. Стефановић, Задужбина Доситеј Обрадовић, Београд 2007.
- Славено-Сербскійѡ Магазинѡ, то естѡ: Собраніе разныхѡ сочиненій и переводѡвъ, къ ползѡ и увеселенію служащихѡ, Томы первыйи часть I*, Венеција 1768. (фототипско издање, Нови Сад 1960.)
- Мирјана Д. СТЕФАНОВИЋ, *Лексикон српског просветитељства*, Београд 2009.
- Мирослав ТИМОТИЈЕВИЋ, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.

- Мирон ФЛАШАР, *Studium (liberalium) litterarum* као образац образовања понуђен српској школи у XVIII веку, *XVIII столеће* (ур. Никола Грдинић), књ. II, св. 2, Нови Сад 1997.
- Марта ФРАЈНД, Принципи Рајићеве прераде *Траедокомедије* Емануила Козачинског, *Јован Рајић – живот и дело* (ур. Марта Фрајнд), Београд 1997, 211–219.
- Nimrod ALONI, A Redefinition of Liberal and Humanistic Education, *International Review of Education* 43 (1997), No. 1, 87–107.
- Wilhelm DILTHEY, *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*, Gesammelte Schriften, Bd. 2, hrsg. von Georg Misch, Stuttgart – Göttingen 1957.
- Michael A. GILLESPIE, *The Theological Origins of Modernity*, Chicago 2008.
- Anthony GRAFTON, The World of the Polyhistor: Humanism and Encyclopedism, *Central European History* 18 (1985), No. 1, 31–47.
- James HANKINS, Religion and the Modernity of Renaissance Humanism, *Interpretations of Renaissance Humanism* (ed. Angelo Mazzocco), Leiden – Boston 2006, 137–154.
- Verner JEGER, *Paideia: oblikovanje grčkog čoveka*, prev. O. Kostrešević – D. Gojković, Novi Sad 1991.
- Charles G. NAUERT Jr., *Humanism and the Culture of Renaissance Europe*, Cambridge 1995.
- Ihor ŠEVČENKO, Many Worlds of Peter Mohyla, *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*, Cambr. Mass. – Napoli 1991, 651–683.
- Joachim TETZNER, Theophan Prokopovič und die russische Aufklärung, *Zeitschrift für Slawistik* III (1958), Heft 2–4, 351–368.
- Paul VAN TIEGHEM, *La littérature latine de la renaissance: étude d'histoire littéraire européenne*, Paris 1944.
- Gert UEDING, Aufklärung, *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von G. Ueding, Tübingen 1992–2011, I, 1188–1250.
- Ronald G. WITT, *In the Footsteps of the Ancients: the Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, Leiden – Boston – Köln 2000.

BAROKIZACIJA UMETNOSTI KOD SRBA I HRVATA DO 1760. GODINE *SLIČNOSTI I RAZLIKE*

Ljiljana Stošić

UDK: 7.034.7(=163.41)“17“
7.034.7(=163.42)“17“

Apstrakt: Heterogenost i eklektičnost umetnosti i umetnika kod Srba i Hrvata u prvoj polovini 18. veka značajnije ne odstupa od sličnih odlika srednjoevropskih stilova ovog razdoblja – baroka i rokoka. Sveprisutna afektiranost i prenaplašena retoričnost ispoljavaju se kroz telesnu izvijenost, živu gestikulaciju i patetični izraz lica kao odraze preporučenih, katkad i štampanih slikovnih uputstava za doseganje uverljivosti crkvene propovedi. Njihov krajnji cilj bilo je peobražujuće izmamljivanje suza i plača kod vernika. U srpskoj umetnosti uveliko zavisnoj od zapadnoevropskih bakroreznih predložaka, prvo će u grafici i arhitekturi, a potom u monumentalnom (freske), portativnom (ikone) i minijaturnom slikarstvu (iluminacije), kao i primenjenoj umetnosti, doći do barokizacije, evropeizacije ili modernizacije, za razliku od hrvatske umetnosti gde se ovaj proces odvijao istovremeno. Glavna karakteristika umetnosti kod Srba i Hrvata sredinom XVIII veka jeste preplitanje slike i reči u tolikoj meri da govor postaje slikovit a slika počinje da govori. Terezijanske i jozefinističke reforme postepeno će otupljivati oštrice militantne rimokatoličke crkve, utirući put verskoj toleranciji i umetnosti lišenoj konfesionalnog identiteta. Uočavanjem razlika u umetnosti susednih naroda često se ispuštaju iz vida suštinske prerušene sličnosti stvarane u nameri da samo izgledaju drugačije. Ovde se ukazuje na neke od njih.

Gljučne reči: amblematika, barok, grafički predložak, Habzburška Monarhija, modernizacija, srpska i hrvatska umetnost, zapadnoevropske ilustrovane Biblije

Između pojmova barokizacije, evropeizacije i modernizacije¹ koje su obeležile umetnost 18. veka na područjima Austrije i južne Ugarske – gotovo da se može staviti znak jednakosti. Pod ovim odrednicama se poslednjih nekoliko vekova, a posebno decenija, podrazumeva ono što u manje razvijenim (istočno)evropskim zemljama poprima izgled i svojstva razvijenog zapadnoevropskog društva. Osim u privredi, politici, državnoj upravi, nauci i obrazovanju, ovi pojmovi se naročito često primenjuju u oblasti kulture i svim granama umetnosti. Za razliku od tradicionalističkih oblika neodvojivih od sujeverja, religioznosti i elitizma, osobenosti barokizacije, evropeizacije ili modernizacije počivaju na njihovim

¹ Миодраг КОЛАРИЋ, „Модернизација српског сликарства у раздобљу зографа и молера“, *Зборник Матице српске*, 1954, бр. 8, 87; Дејан МЕДАКОВИЋ, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1980, 11; Лепосва ШЕЛМИЋ, „Западноевропски барок и српско зидно сликарство 18. века“, *Западноевропски барок и византијски свет. Зборник радова* (ур. Дејан Медаковић), Београд 1991, 191.

suprotnostima oličanim u scijentizmu, sekularizmu i masovnosti.² Njihova rana faza, međutim, ne može se zamisliti bez međusobnog sadejstva suprotnosti u paralelnim tokovima staroga i novoga.

Jedan od vidova industrijske standardizacije unutar kulture i umetnosti jeste štampanje popularnih gravira namenjenih masovnoj potrošnji i podilaženju ukusu široke publike.³ U svetu štampanih knjiga i umnožavanja jeftinih grafičkih ilustrovanih listova kao odocnelih vidova drvoreznih *biblia pauperum*, posebno mesto zauzima amblematska literatura. Njen osnovni cilj je bio da u svoje teško odgonetanje i razumevanje uključe celog – baroknog, evropskog ili modernog čoveka – zajedno sa njegovim stremljenjenjima ka multidimenzionalnom i interdisciplinarnom svetu (danas *total look* ili *total image*, u baroku *Gesamtkunstwerk*)⁴ kao *duhu vremena*⁵ (*Zeitgeist*) jedne, u suštini, potpuno ideologizovane epohe prosvetljenosti.⁶ Proces modernizacije umetnosti čiji naručioci i konzumenti, uz vladare i visoku crkvenu jerarhiju, ubrzano postaju obogaćeni pripadnici srednjeg staleža, zahvata prvo spoljne i popularne oblike umetničke pojavnosti kao što su arhitektura i grafika,⁷ a potom i njene unutarnje dekorativne vidove kakvo je slikarstvo, od monumentalnog (zidnog) preko portativnog (ikone) do minijaturnog (iluminacije), uključujući i predmete sa upotrebom vrednošću, prvenstveno crkveni nameštaj i liturgijske sasudi ali i svetovne utenzilije.

Carica Marija Terezija se u gradnji palata, u opštim crtama, držala vladajućeg francuskog ukusa i stila Luja XIV. Ipak, bečki dvor u luksuzu i raskoši nije sledio lakomislena preterivanja Versaja, što znači da nije stalno naručivao i podizao nove palate, nego je stara zdanja preuređivao i preinačavao, proširivao i modernizovao,⁸ za šta su najbolji primeri bečki dvorci Hofburg, Šenbrun i Belvedere. Svi oni se zasnivaju na jednom, u osnovi, preuranjenom klasicističkom stilu sa barokno-rokajnom dekoracijom i mnoštvom egzotičnih elemenata preuzetih sa bliskog i srednjeg Istoka.

Tokom 17. stoleća barokizacija sakralnih objekata zahvata teritorije Austrije, Ugarske, Moldavije, Rusije i Ukrajine. Novi proces evropeizacije na teritorijama koje naseljavaju Srbi i Hrvati u okviru Habsburške Monarhije svoju ekspanziju doživljava u prvoj polovini 18. veka, a zajedničke su im nove graditeljske koncepcije podjednako vidljive u pregradnjama i dogradnjama starih,⁹ uglavnom drvenih hramova, i u njihovoj ponovnoj izgradnji u tvrdom i trajnom materijalu.

Osnove i preseki crkvenih objekata katoličkih bratovština koje se preuređuju u duhu novog vremena i stila, samo se formalno ali ne i suštinski razlikuju od svojih pravoslavnih parnjaka. Svi sakralni objekti, ma kojoj hrišćanskoj veri i crkvenom redu pripadali, imaju opšte imenitelje: proširivanje ulaznih i prozorskih otvora radi izrazite potrebe za svetlom, krećenje i prebeljivanje crkvenih zidova, povećanje unutrašnje korisne površine hrama, dograđivanje jedne ili više pobočnih kapela ili paraklisa, prizidičavanje predvorja ili egzonarteksa u obliku otvorenog trema sa lukovima i stubovima nosačima, prigradičavanje ili zamena zvonika koji se izravnavaju sa crkvenim pročeljem, izgradnja horova ili galerija

² Slobodan ANTONIĆ, „Modernizacija”, *Kritički pojmovnik civilnog društva (I)*, Beograd 2003, 233–234.

³ Vidi i Ариел ДЖУРАНТ, *Доба Волтера. Историја цивилизације Западне Европе од 1715. до 1750, са посебним нагласком на сукоб између религије и филозофије*, Београд 2004, 311–313, 675–680.

⁴ Бранка КУЛИЋ, *Новосадске дворезбарске радионице у 18. веку*, Нови Сад 2007, 39.

⁵ Александар КАДИЈЕВИЋ, *Архитектура и дух времена*, Београд 2010, 59–67.

⁶ Бранка КУЛИЋ, *нав. дело*, 41.

⁷ Мирјана Д. СТЕФАНОВИЋ, „Барок”, *Лексикон српског просветитељства*, Београд 2009, 36–43.

⁸ Elfriede IBY, *María Teresa (1717–1780). Biografía de una soberana*, Wien 2010, 71.

⁹ John BOURKE, *Baroque Churches of Central Europe*, London 1978, 147–162.

iznad ulaza u hram, kao i izmena spoljašnjeg izgleda crkava pomoću kulisnih završnica u obliku dozidanih zabata.¹⁰ Pri proširenjima i dogradnjama od posebne je važnosti podređivanje građevinskih aneksa glavnoj manastirskoj ili parohijskoj crkvi kao neprikosnovenoj arhitektonskoj dominantni, tako da sa njom čine skladnu i jedinstvenu prostornu i funkcionalnu celinu.¹¹

U doba baroka, zapadnoevropske ilustrovane Biblije i pojedinačni grafički listovi iz 16. i 17. stoleća dospevaju kao slikarski predlošci i do naših krajeva. U srpskoj¹² i hrvatskoj historiografiji već je utvrđeno da su nizozemske i nemačke Biblije korišćene kao neposredni uzori u likovnoj¹³ i primenjenoj umetnosti.¹⁴ Za razliku od hrvatske, ukrajinske i ruske umetnosti koje ove predloške koriste od sredine 17. stoleća, kod Srba proces barokizacije otpočinje u prvoj polovini 18. veka, pošto su se njihove grafičke prerade već potvrdile kao pravoverne u pravoslavnim sredinama kao što su Kijev i Moskva. Opraštanje od postvizantijskog kulturnog kruga kao zone branjene tradicionalne umetnosti, zapaža se u srpskoj umetnosti severno od Save i Dunava kroz raskidanje sa patrijarhalnom balkanskom sredinom i prilagođavanje novonastalim prilikama u Habzburškoj Monarhiji posle dve Velike seobe (1690/1739). Ilustrativni primeri su Biblije Nicolasa Joannisa Visschera zvanog Piscator (Amsterdam 1574), Cristopha Weigela, Johanna Ulricha Kraussa, Philipa Andreasa Kiliana i Caspara Lykena (Augsburg/Nirnberg, 17–18. vek).¹⁵ Dok je kod Srba nizozemski zbornik Piskatorovih gravira iz Starog i Novog zaveta jedan od najranijih korišćenih – već od tridesetih godina 18. veka mada nikad u doslovnom vidu – na području Karlovačke mitropolije sredinom stoleća ga odmenjuje najpopularnija ilustrovana Biblija Ectypa augzburškog gravera i izdavača Christopha Weigela. Kod Hrvata se Piscator koristi mnogo duže i doslovnije, a gravire bakrorezaca okupljenih oko ovog izdavača primećene su kao grafički predlošci i u kontinentalnom i u primorskom delu Hrvatske. Mada su amsterdamska izdanja Bibilije koristili svi, među prvima Rusi i Ukrajinci koji ih svojim zidnim slikarijama umetnički nadilaze, nemačka Biblija Ectypa kod Srba postaje ono što je nizozemska Piscatorova Biblija bila kod Hrvata.

Recepciju zapadnoevropskih slikarskih predložaka u srpskoj umetnosti odlikuje međusobno kombinovanje, mnogo ređe doslovno kopiranje, kao i zadržavanje nekih karakteristika tradicionalnog vizantijskog slikarstva (zlatni oreoli oko glava svetih ličnosti, ispisivanje njihovih imena, naziva biblijskih događaja i crkvenih praznika). Zajedno sa grčko-cincarskim i rusko-ukrajinskim slikarima, kod Srba se javljaju i prvi domaći majstori koji sve do 1760. uglavnom odlaze na školovanje u Kijevo-pečersku lavru a od tada na umetničku Akademiju u Beč.

Mada u odnosu na umetnost kod Hrvata, barokizacija umetnosti kod Srba kasni nekoliko decenija, u njenim prvim zrelim slikarskim ostvarenjima – zidnim slikama u bačkom manastiru Bođani (1737)¹⁶ i fruškogorskom Krušedolu (1750–1756)¹⁷ – nema bitnijih stil-

¹⁰ Anđela HORVAT, *Između gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od 1500. do oko 1700*, Zagreb 1975, 199–202, 272, 292–297; ISTA, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb 1982, 18–29.

¹¹ Аиљана СТОШИЋ, *Српска уметност 1690–1740*, Београд 2006, 57–58.

¹² ИСТА, *Западноевропска графика као предложак у српском сликарству XVIII века*, Београд 1992.

¹³ Vladimir MARKOVIĆ, *Zidno slikarstvo 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb 1985, 29–37.

¹⁴ Vanda PAVELIĆ-WEINERT, *Vezilačka radionica 17. stoljeća u Zagrebu*, Zagreb 1988; Sanja CVETNIĆ, *Ikongrafija Tridentskog sabora i hrvatska likovna baština*, Zagreb, s. a., 115–117.

¹⁵ Аиљана СТОШИЋ, *Западноевропска графика као предложак у српском сликарству XVIII века*.

¹⁶ ISTA, *Манастир Бођани – The Monastery of Bođani*, Нови Сад 2011.

¹⁷ Мирослав ТИМОТИЈЕВИЋ, *Манастир Крушедол И*, Нови Сад 2008.

skih i ikonografskih razlika od istovremenih fresaka Ivana Rangera u Lepoglavi ili Reme-tama.¹⁸

Kao nove teme srpske barokne umetnosti, u ovom periodu se javljaju *Krunisanje Bogorodice*, *Bogorodica Bezgrešnog začeca*, *Bogorodica Ruža koja ne vene*, *Bogorodica od sedam žalosti*¹⁹, *Silazak Svetog Duha sa Presvetom Bogorodicom*, *Sveti arhanđel Mihailo ubija Sotonu* i *Oplakivanje Hrista* sa Marijom Magdalenom. Uz ovu grešnicu i pokajnicu, prikazuju se starozavetne i novozavetne ličnosti kao što su prorok David, apostol Petar, bludni sin, carinik i „pravedni” razbojnik sa krsta.²⁰ Takođe, svojom učestalošću posebno privlače pažnju i izdvajaju se dva oblića *Hrista Evharistije*: kao vinogradara sa mističnim motivom ceđenja grožđa (*Životonosna loza* ili *Životodajni izvor*) i kao polunagog čoveka sa pet rana iz kojih teku mlazevi krvi u putir ili bazen (*Fons pietatis* ili *Fons vitae*).²¹ Poznata u južnom Tirolu još od 14. veka kao *Hristos paćenik* (*Schmerzenmann*),²² ova zapadnoevropska tema preko Poljske prodire u ukrajinske i ruske ilustrovane crkvene knjige 17. stoleća, odakle ih srpski slikari preuzimaju i prenose naročito na ikonostase u Banatu (Stajićevo, Parta) kao predstavu *Hristos Životonosna loza*.²³ Drugi ikonografski tip *Schmerzensmann*-a kao izvora hrišćanskog milosrđa, milosti, ljubavi i života potiče iz holandskih i nemačkih grafičkih listova iz 16. i 17. veka. Mada prikazan kako još živ krvari iz svojih pet rana, Hristos na ovim likovnim predstavama ne trpi bolove, zbog čega je smatran predmetom meditacije i uzorom pobožnosti. Srodnost po jedne zidne oltarske slike iz bačkog manastira Bođana (1737) i hilendarskog paraklisa Bogorodičinog pokrova (1740) potvrđuje javljanje ove barokne teme u srpskoj umetnosti prve polovine 18. veka.²⁴

Iako prikaza *Svete Ane Trojne* u srpskoj umetnosti nema, bečki bakrorezac Jakob Schmutzer za pravoslavni manastir Svete Ane kod Velikih Bastaja u Slavoniji 1758.²⁵ izrađuje graviru Bogorodice sa stručkom ruža koja stoji na prestolu pokraj svete Ane, upravo u položaju u kakvom se uobičajeno prikazivao mali Hristos kraj Majke Božije sa epitetom *Ruža koja ne vene*.

Osim portreta, autoportreta, žanr scena, pejzaža, mrtvih priroda i aktova kao sastavnih delova religioznih kompozicija, u neposrednoj vezi sa mestom gde su predstavljene, javljaju se i alegorijsko-amblematske scene poput hrišćanskih i vladarskih vrlina svojstvenih zapadnoevropskom baroku. Izvorno ilustracije amblematskih knjiga jezuitske provenijencije, one u srpsku umetnost dospevaju prvo preko kijevskih (1712) i moskovskih (1718), a potom i neposredno, preko srpskih izdanja štampanih u Beču u moralizatorsko-didaktičke svrhe (*Itika i jeropolitika*, 1774). Jedna od najranijih ovakvih predstava jeste amblem *Ždrala*²⁶ na

¹⁸ Sanja CVETNIĆ, *Ikonografija Tridentskog sabora*, 38–39.

¹⁹ Дејан МЕДАКОВИЋ, „Барокне теме српске уметности. I Богородица од седам жалости”, *Трагом српског барока*, Нови Сад 1976, 251–259.

²⁰ Динко ДАВИДОВ, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, 287–288, сл. 91.

²¹ ИСТИ, „Барокне теме српске уметности. II Представа Христа као Fons Pietatis у српској уметности”, *Барок код Срба*, Загреб 1988, 218–225.

²² *Isto*, 219.

²³ Дејан МЕДАКОВИЋ, „Барокне теме српске уметности. I Представа Христа као Животоносне лозе у српској уметности”, *Барок код Срба*, Загреб 1988, 207–217.

²⁴ Лиљана СТОШИЋ, *Српска уметност 1690–1740*, Београд 2006; ИСТА, *Манастир Бођани – The Monastery of Bođani*, Нови Сад 2011.

²⁵ Динко ДАВИДОВ, *Српска графика*, 357–358, сл. 234.

²⁶ Дејан МЕДАКОВИЋ, „Представе врлина у српској уметности XVIII века – II Алгоритмска представа ждрала на архијерејском столу у цркви манастира Крушедола”, *Путеви српског барока*, Београд 1971, 137–140.

arhijerejskom tronu manastira Krušedola (1765), rad slikara Dimitrija Bačevića.²⁷ Preuzet iz arsenala barokne simbolografije, budni ždral sa kamenom u kandži podignute noge je alegorija budnosti i predostrožnosti kao Hristovih i arhijerejskih idealnih vrlina. U drugoj polovini 18. veka isti motiv postaje simbolični atribut na knjižnom građanskom portretu i izvodi se u grafičkoj tehnici bakroreza.²⁸ Nekoliko godina ranije, na jednom od bakroreza *Svečanog pozdrava Mojseju Putniku* Jakova Orfelina (1757), javlja se amblem baroknog srca kao središnji deo stihovanog lavirinta, s ciljem da vatrom pobožnosti i ljubavi prema Bogu podseti na Hristovu žrtvu – davanje sopstvenog srca.²⁹

U ovom periodu su rasprostranjene kako starozavetne scene sa simboličnom tematikom tako i *Hristove propovedi* i *parabole* ili *Devet blaženstava* sa moralizatorskim pozivanjem vernika na aktivnu pobožnost.³⁰ Ako su jevanđelske kompozicije tipa *Isterivanje trgovaca iz hrama* ili *Povratak bludnog sina* bile u službi snaženja hrišćanske vere, scene kao što su *Žrtva Avramova*, *Kit izbacuje Jonu*, *Danilo među lavovima* ili *Vaznesenje svetog Ilije* u srpskoj umetnosti, za razliku od hrvatske, izvlačene su iz konteksta biblijskih konkordanci postajući paradigme ljubavi prema Bogu koja čudom sve pobeđuje. Imajući u vidu predstavu *Boga Oca* sa *Devet anđeoskih činova* okružene četvoricom jevanđelista i njihovim simbolima u okviru scene na svodu naosa crkve manastira Bođana, ne može se sa sigurnošću tvrditi da u srpskoj umetnosti nije bilo kriptokatoličkih alegorijskih tema tipa četiri elementa, kontinenta ili strana sveta. S druge strane, potvrđujući slikom propoved, naročito nedejljom, parabole su pozivale vernike na smirenost i skromnost (*Udovičina lepta*), upućivale na pokajanje, ispovest i vraćanje pod okrilje crkve (*Bludni sin*), osuđivale licemerje (*Trun i brvno u oku*) i podsećale da su putevi sagrađenja i iskupljenja dijametralno suprotstavljeni (*Milostivi Samarićanin*).

Izdvojeni ikonografski segment predstavljaju *Bogorodica Carica Krilata*³¹ kao odraz zapadnjačkog kulta *Schutzmantel Madonne*, velike zaštitnice monaških redova, i serijski izrađivana čudotvorna ikona *Crne Bogorodice Egipatske*, *Arapske* ili *Saracenske* čije se poštovanje kao zaštitnice lekovitih izvora i podzemnih voda ne iscrpljuje 18. stolećem nego se produžava do u 20. vek. Nove ikonografske teme srpskog baroka pojavljuju se gotovo istovremeno u zidnom slikarstvu (tehniku *al fresco* odmenjuje prvo *al secco*, a kasnije i ulje na malteru), u grafici i u ikonopisu, zajedno sa odcjcima u minijaturnom slikarstvu (Gavril Stefanović Venclović). Zanimljivo je da se zaštita koju krilata Carica neba pruža svojim Pokrovom od vidljivih i nevidljivih neprijatelja, kao i *Bogorodica Bezgrešnog začeca* i *Bogorodica Ruža koja ne vene*, dovode u neposrednu vezu sa odbranom pravoslavni hrišćana od turskog vojnog prisustva i daljih osvajanja. I ponavljanje većeg broja predstava sa *Svetom Trojicom* kao Troglavim Hristom i *Svetog Hristofora* sa pasjom glavom korespondira sa reakcijom istočnohrišćanske crkve na viševekovno ropstvo pod Turcima, odnosno, pozivom na versku homogenizaciju. Odgovarajuće paralele mogu se povući sa istovremenim jezuitskim tipom *Marije Snježne Petrovaradinske* poznate i kao *Marija Pomoćnica* ili *Gospa od Sniga*.³²

²⁷ Мирослава КОСТИЋ, „Сликани програм тронова”, *Тронови цркве манастира Крушедола*, Нови Сад 2009, 97–133.

²⁸ Динко ДАВИДОВ, *Српска графика*, XII.

²⁹ Јелена ТОДОРОВИЋ, *Ентитет у сенци. Мапирање моћи и државни спектакл у Карловачкој Митрополији*, Нови Сад 2010, 86–98.

³⁰ Мирослав ТИМОТИЈЕВИЋ, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 415.

³¹ Мирјана ТАТИЋ БУРИЋ, „Једна нова тема словенског барока”, *Западноевропски барок и византијски свет. Зборник радова* (ур. Дејан Медаковић), Београд 1991, 123–136.

³² Sanja CVETNIĆ, *Ikonografija Tridentiskog sabora*, 76–77.

Ove se pravoslavne freske i ikone po svojem učestalom predstavljanju u odbrambene svrhe mogu u umetnosti u katoličkom svetu, pa i kod Hrvata, porediti jedino sa kipovima *Presvetoga Trojstva, Bezgrešnoga začeca* ili nekog lokalnog svetitelja iznošenih sa crkvenih oltara na gradske stubove ili na raskršća seoskih puteva, gde postaju javni verski spomenici postavljani u znak zahvalnosti za prestanak epidemije kuge.³³

Sklonost epohe baroka ka nakaznom i bizarnom našla je odjeka u predstavama istočnopravoslavne i srpske umetnosti kao što su troglava *Sveta Trojica (Trimurti)*,³⁴ *Bogorodica Trojeručica* i *Sveti Hristofor Kinokefa*.³⁵ Posebnu osobenost ovog fenomena predstavlja njihova pojava na rubnim područjima crkvene arhidijeceze čije je izvođenje bilo delo ruku malih lokalnih majstora ili putujućih zografa. Njihov uporni opstanak rezultira radikalnim širenjem i prodorom u glavne crkvene centre (Hilandar, Pečka patrijaršija, Sremski Karlovci). Isprva tolerisani, folklorni elementi ove popularne umetnosti na kraju potpadaju pod izričitu zabranu ukaza propisivanih sa najvišeg crkvenog mesta, uz upućivanje na radove rusko-ukrajinskih školovanih umetnika po priznatim likovnim priručnicima – grafičkim predlošcima i slikarskim erminijama. Ipak, uprkos zabranama ili upravo zahvaljujući otporu crkvenim autoritetima, i na Zapadu i na Istoku ovakve neobične i nedolične predstave su uglavnom privremenim uklanjanjem preživjele sve do naših dana. Kao pandan zabranama Tridentskog sabora (1563) i papskih bula Urbana VIII i Benedikta XIV u 17. veku, ruski Sveti Sinod u vreme Petra I Velikog višekratno proglašava bogohulnim impozantni broj kantskih i nekanonskih izopačenosti na granici između protestantizma i rimokatolicizma.

Tanku granicu i male suštinske razlike između crkvenih slika različitih veroispovesti potvrdiće u drugoj polovini 18. veka i podjednako uspešno angažovanje domaćih i inostranih akademski obrazovanih umetnika i za pravoslavnu i za rimokatoličku klijentelu (Teodor Ilić Češljar, bečki grafički atelje porodice Schmutzer).

Heterogenost i eklektičnost umetnosti i umetnika kod Srba i Hrvata u XVIII veku ne odstupa od sličnih suštinskih karakteristika srednjoevropskih stilova ovoga razdoblja, baroka i rokoka. Afektiranost i prenaplašena retoričnost bile su sveprisutne, a ispoljavale su se kroz telesnu tordiranost (tzv. zmijolika linija), gestikulaciju ruku i patetični izraz lica kao preporučena, katkada i slikovna uputstva za doseganje uverljivosti crkvene propovedi. Njihov krajnji cilj bilo je postizanje uživanja vernika u hrišćansku dramu sve do katarzično-preobražajnog izmamljivanja suza i plača. U srpskoj umetnosti zavisnoj od zapadnoevropskih grafičkih predložaka, prvo će u grafici a onda i u monumentalnom i minijaturnom slikarstvu doći do sve uočljivijeg prisustva anđela i arhandela kao moralizatorskih posrednika između Boga i ogrehovljenih ljudi (*Anđeo čuvari* ili *Hranitelj duševni*), ujedno i glavnih nosilaca „nemih propovedi”. Tako će ovaj vek ostati upamćen po preplitanju slike i reči u tolikoj meri da je govor postajao slikovit a slika počinjala da govori.

Prvo terezijanske a potom i jozefinističke reforme sprovedene iz Beča između 1769. i 1790. godine, postepeno su otupljivale oštrice militantne rimokatoličke crkve, utirući put verskoj toleranciji i umetnosti lišenoj naglašenog konfesionalnog identiteta. Kako je dobro zapazio Leonid Uspenski, pravoslavno učenje u pokušaju paralelnog ili dvojnog negiranja zadobija „kompeks niže vrednosti” od kojeg se dugo neće osloboditi: u suprostavljanju ri-

³³ Isto, 211–216.

³⁴ Ljiljana STOŠIĆ, „Icône de Sainte Trinité du Musée de l'Église orthodoxe serbe. Le Crist Trimurti”, *Serbie, terre sacrée de la culture européenne. Catalogue de exposition* (27 mars au 2 mai 2010), Chapelle des Mineurs de Faymoreau, Vendée /France/, 6, 46–47.

³⁵ ISTA, „Култ светог Христофора Кинокефала на Балкану”, *PATRIMONIUM.MK*, 2010, бр. 7–8, 393–401.

mokatolicizmu, ono pribegava protestantskim argumentima i obrnuto, u borbi protiv protestantizma, preuzima izvorne rimokatoličke dogmate.³⁶

Reči Davida Freedberga izrečene pre više od dve decenije o velikom zadatku istorije umetosti da pronalazi originale i prati svu raskoš njihovih neočekivanih razrada i preobražaja u kopijama, dobijaju na snazi već ovlašnim uvidom u sličnosti i razlike u umetnosti kod Srba i Hrvata u Habsburškoj Monarhiji. Ne treba smetnuti s uma da se usredsređenošću na pronalaženje razlika često ispušta iz vida obrnuti proces – prepoznavanje suštinskih sličnosti – tim pre što su one često samo formalno prerusene da bi se na prvi pogled učinile drugačijima.

Postbarokni umetnički procesi i estetske kategorije ne samo da su prisutni nego su i vladajući u savremenom svetu neobarokne kulture postmoderne (fotografija, film, video i digitalna umetnost). Svekolika žudnja modernog čoveka za pokretom, raznovrsnošću, neprekidnim promenama, kao i uživanja u novom, originalnom, stranom i nebičnom, samo su derivati procesa barokizacije, evropeizacije i modernizacije koji su u 18. veku zahvatili rubna područja Habsburške Monarhije na kojima su živeli Srbi i Hrvati. Upoznavanje sa autentičnim osobenostima njihove kulture i umetnosti danas se više nego ikada čini neophodnim kako bi se spremnije uhvatilo u koštac sa novim svetskim izazovima, uz više svesti i razumevanja za zajedničku tradiciju dugu više od tri stoleća.

BAROQUIZATION OF ART AMONG THE SERBS AND THE CROATS UNTIL 1760

SIMILARITIES AND DIFFERENCES

The heterogeneity and eclecticism of the art and artists among the Serbs and the Croats in the first half of the 18th century were not significantly different from the corresponding features of the styles current in Central Europe at that time – Baroque and Rococo. The pervasive affectation and exaggerated rhetoricism were embodied in undulating forms of human bodies, vigorous gesticulation and pathetic facial expressions, which reflect the recommended visual manuals (sometimes printed) for achieving persuasiveness in religious sermons. Their ultimate purpose was to entice transformative tears and weeping from believers. In Serbian art, which largely drew on Western European copperplate pattern books, the effects of the processes of Baroquization, Europeanization or modernization could first be observed in graphic art and architecture and only later in mural (frescoes), easel (icons) and miniature (book illumination) painting and applied art, whereas in Croatian art, these processes run simultaneously in all arts. The main characteristics of the mid-18th-century Serbian and Croatian art is the intertwining of words and images to such an extent that narration became pictorial and images became narrative. Owing to the reforms carried out under Empress Maria Theresa and her son, Emperor Joseph II, the militant propaganda of the Roman Catholic Church gradually abated. These reforms paved the way to religious tolerance and an art independent of confessional affiliation. Seeking differences in the art of neighbouring peoples often leads to failure to see fundamental similarities disguised with the intention to merely look different. The purpose of this study is to draw attention to some of them.

Keywords: Emblematism, Baroque, Copperplate pattern books, Habsburg Empire, Modernization, Serbian and Croatian Art, Western European illustrated Bibles

³⁶ Леонид УСПЕНСКИ, *Теологија иконе*, Манастир Хиландар 2000, 261.

Literatura:

- Slobodan ANTONIĆ, „Modernizacija”, *Kritički pojmovnik civilnog društva (I)*, Beograd 2003.
- John BOURKE, *Baroque Churches of Central Europe*, London 1978.
- Sanja CVETNIĆ, *Ikonografija nakon Tridentskog sabora i hrvatska likovna baština*, Zagreb (s. a.).
- Динко ДАВИДОВ, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978.
- Вил и Ариел ДЈУРАНТ, *Доба Волтера. Историја цивилизације Западне Европе од 1715. до 1756. са посебним нагласком на сукоб између религије и филозофије*, Београд 2004².
- Elfriede IBY, *María Teresa (1717–1780). Biografía de una soberana*, Wien 2010.
- Андаела НОРВАТ, *Između gotike i baroka. Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.*, Zagreb 1975.
- ИСТА, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb 1982.
- Александар КАДИЈЕВИЋ, *Архитектура и дух времена*, Београд 2010.
- Мидраг КОЛАРИЋ, „Модернизација српског сликарства у раздобљу зографа и молера”, *Зборник Матице српске* (Серија друштвених наука), 1954, бр. 8, 87–98.
- Бранка КУЛИЋ, *Новосадске дрворезбарске радионице у 18. веку*, Нови Сад 2007.
- Vladimir MARKOVIĆ, *Zidno slikarstvo 17. i 18. stoljeća u Dalmaciji*, Zagreb 1985.
- Дејан МЕДАКОВИЋ, *Путеви српског барока*, Београд 1971.
- ИСТИ, *Трагом српског барока*, Нови Сад 1976.
- ИСТИ, *Српска уметност у XVIII веку*, Београд 1980.
- ИСТИ, *Барок код Срба*, Загреб 1988.
- Vanda PAVELIĆ-WEINERT, *Vezilačka radionica 17. stoljeća u Zagrebu*, Zagreb 1988.
- Мирјана Д. СТЕФАНОВИЋ, *Лексикон српског просветитељства*, Београд 2009.
- Љиљана СТОШИЋ, *Западноевропска графика као предложак у српском сликарству XVIII века*, Београд 1992.
- ИСТА, *Српска уметност 1690–1740*, Београд 2006.
- ИСТА, „Icône de la Sainte Trinité du Musée de l'Église orthodoxe serbe: Le Christ Trimurti”, *Serbie, terre sacrée de la culture européenne*, Catalogue de exposition du 27 mars au 2 mai 2010, Chapelle des Mineurs de Faymoreau, Vendée /France/.
- ИСТА, „Култ светог Христофора Кинокефала на Балкану”, *PATRIMONIUM.MK*, 2010, бр. 7–8, 393–404.
- ИСТА, *Манастир Бођани – The Monastery of Bođani*, Novi Sad 2011.
- Лепосава ШЕЛМИЋ, „Западноевропски барок и српско зидно сликарство 18. века” *Западноевропски барок и византијски свет. Зборник радова* (ур. Дејан Медаковић), Београд 1991.
- Мирјана ТАТИЋ ЂУРИЋ, „Једна нова тема словенског барока”, *Западноевропски барок и византијски свет. Зборник радова* (ур. Дејан Медаковић), Београд 1991.
- Мирослав ТИМОТИЈЕВИЋ, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.
- ИСТИ, *Манастир Крушедол, I–II*, Нови Сад 2008.
- Мирослав ТИМОТИЈЕВИЋ, Бранка КУЛИЋ, Роберто САКУМАН, Мирослава КОСТИЋ, Данијела КОРОЛИЈА ЦРКВЕЊАКОВ, *Тронови цркве манастира Крушедола*, Нови Сад 2009.
- Јелена ТОДОРОВИЋ, *Ентитет у сенци. Мапирање моћи и државни спектакл у Карловачкој митрополији*, Нови Сад 2010.
- Leonid USPENSKI, *Teologija ikone*, Manastir Hilandar 2000.

1. Crkva manastira Krušedola, pogled sa jugoistoka (1722–1745)

2. N. J. Visscher zvani Piscator, *Parabola o trunu i brvnu u oku*, bakrorez (XVI vek)

3. H. Žefarović, *Parabola o trunu i brvnu u oku*, zidna slika, crkva manastira Bođana (1737)

4. C. Weigel, *Molitva u Getsimanskom vrtu*, bakrorez (1695)

5. N. Nešković, *Molitva u Getsimanskom vrtu*, ikonostas crkve Sv. Georgija u Temišvaru (1764)

6. H. Žefarović, *Krunisanje Bogorodice*, zidna slika, crkva manastira Bođana (1737)

7. J. Halkozović, *Bogorodica Bezgrešnog začeća*, crkva Sv. Arhandela, Sarajevo (oko 1760)

8. J. Vasiljevič, *Bogorodica Ruža koja ne vene*, ikona iz manastira Bođana (1742)

9. J. Schmuzer, *Sveta Ana sa Bogorodicom*, bakrorez sa vedutom manastira Sv. Ane kod Velikih Bastaja, Daruvar (1758)

10. Kuzma Damjanović, *Sveta Trojica*, ikona u crkvi u Poveliću kod Križevaca (1704)

УТИЦАЈ ПИЈЕТИЗМА НА СРПСКЕ ИНТЕЛЕКТУАЛЦЕ СРЕДИНОМ ХVIII ВЕКА: ОКВИРИ ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЈУ РАНОГ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА КОД СРБА

Владимир Симић

UDK: 274.5:316.344.32(=163.41)“17“

Апстракт: Појава раних просветитељских идеја код Срба може се уочити од двадесетих година ХVIII века када се успостављају ближе везе са пијетистичким центром у Халеу. Односи се успостављају између професора и студената различитог етничког и верског порекла којима као тачка окупљања служи идеја о припадности истој интелектуалној заједници. С обзиром на то да се православна црква као верско-политички лидер Срба и других православних народа у Хабзбуршкој монархији налазила у опозицији према владајућој римокатоличкој цркви, као део стратегије опстанка усвојила је метод протестантских мањина у Угарској, те је своје питомце слала на пијетистички универзитет у Хале. Отвореност овог универзитета за студенте других вероисповести и националности доприносила је његовој популарности међу српском интелектуалном елитом тог времена. Пијетистичке богословске идеје, снажно повезане са идејом о корисности, практичности и једноставности, у другој половини века постаће главна водиља у интелектуалном деловању просветитеља у Хабзбуршкој монархији. Текст се бави односом српских интелектуалаца, њихове културе и образовања према појавама раних просветитељских идеја међу српском ученом елитом у Хабзбуршкој монархији средином ХVIII столећа.

Кључне речи: пијетизам, просветитељство, Срби, Хале, Август Херман Франке, интелектуалци

I

Крајем XVII века унутар лутеранства се појавила нова струја – пијетизам – која је отворено нападала реформацију, незадовољна њеним духовним резултатима, због тога што није успела да испуни обећање и оствари духовни препород. Захтевајући личнију и прочишћенију веру, мистици попут Јакоба Бемеа (1555-1624) и Јохана

Арта (1555-1621) инсистирали су на идеји о неуспешности реформације и потреби спровођења нове. У таквим околностима, на прелазу из XVII у XVIII век у средњој Европи се издвојио Хале као поприште три значајна интелектуално-духовна покрета од којих је сваки носио обележја раног просветитељства. Као последица преданог рада Августа Хермана Франкеа, али и његових веза на пруском двору, пијетисти су под чврстом контролом држали теолошки факултет у Халеу који је постао расадник њихових идеја. У исто време, под вођством Кристијана Томазијуса и Кристијана Волфа на правном и природњачком факултету у Халеу развијале су се идеје и филозофија просветитељства, додирујући се и комбинујући са владајућим пијетизмом.¹

До краја 1695. године у Халеу су оформљене три врсте школа: школа за сиромашне студенте касније названа „немачком“ школом; латинска школа, која је обучавала махом младеж средње класе за упис на студије; и Педагогијум, школа интернатског типа за младиће из више класе.² Иако је универзитет у Халеу био изузетак, Кристијан Томазијус је понекад морао да наглашава да његов семинар представља простор ослобођен од сталешких и социјалних разлика. Отуда су и даровити ђаци из сиромашних породица имали могућност да под стипендијом похађају школе и факултете у Халеу. Тај универзитет је фигурирао као један од главних образовних центара за све народе источне и југоисточне Европе, па су због тога многи угледни професори неговали кореспонденцију са српским световним и црквеним интелектуалцима. Идеја да у Халеу оснује неку врсту грчког колегијума, који би био у чврстој вези са *Collegium orientale theologicum*, потицала је из жеље Августа Франкеа да се приближи руској и грчкој православној цркви. Особа која је требала то да спроведе у дело била је Хајнрих Вилхелм Лудолф (1655–1711), једна од важних личности из Франкеовог славистичког круга, полиглота и светски путник који направио први речник руског говорног језика (1698).³

Collegium orientale theologicum је била научна установа у којој су, током интензивне наставе, свршени студенти учили стране језике и превodeћи Стари завет са хебрејског упознавали се са верским списима на оригиналним језицима.⁴ Пијетисти су увели рестриктивну дисциплину у све школе у Халеу, а смисао тих рестриција налазио се у тежњи да се код питомаца развије безусловна покорност учитељима и супервизорима. То је био први корак који је требало да доведе питомца до духовног стања да може да прихвати нормиране вредности заступане у Франкеовој институцији. Наредни корак у усвајању тих вредности односио се на подучавање студената пијетистичкој духовности, која је систематично спровођена у верској настави и за коју је у школама

¹ Чланак представља део резултата остварених на пројекту *Представе идентитета у уметности и вербално-визуелној култури новог доба* (177001) реализованог под окриљем Министарства просвете и науке Републике Србије.

Jonathan ISRAEL, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford University Press 2002, 628–663. Такође: George BECKER, „Pietism's Confrontation with Enlightenment Rationalism: An Examination of the Relation between Ascetic Protestantism and Science“, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30/1991, No. 2, 146.

² Richard L. GAWTHROP, *Pietism and the making of eighteenth-century Prussia*, Cambridge University Press 1993, 126–130.

³ Ulrich MOENNIG, „Die griechischen Studenten am Hallenser Collegium orientale theologicum“, *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus [Hallesche Forschungen, 1]*, (Hrsg. von Johannes Wallmann, Udo Sträter), Tübingen 1998, 299–300. Упореди: Dmytro CYŽEVŠKYJ, „Der Kreis A. H. Francke in Halle und seine Slavistischen Studien“, *Zeitschrift für slavische Philologie*, 16/1939, br. 1–2, 16–17.

⁴ U. MOENNIG, *Die griechischen Studenten am Hallenser Collegium orientale theologicum*, 305. О правилима студирања, обавезама и привилегијама студената на Педагогијуму, погледајте: August H. FRANCKE, *Einrichtung Des Paedagogii zu Glaucha an Halle Anno 1699. im Februario*, Halle 1699.

одвајано највише времена. Ученици су морали да меморишу делове катехизиса (Лутеров скраћени катехизис), стихове из Библије, псалме и дуге пасаже из Новог Завета, а затим да их декламују пред осталим ученицима. Учитељи би тада дискутовали са осталим ученицима о значењу декламација и подстицали их да их понове својим речима. У току исте расправе учитељ би пропитивао разред не би ли извукао примере о томе како се текст може применити у свакодневним ситуацијама. Средом и суботом би обнављали оно што су учили током претходна два дана.⁵ Латинска школа и Педагогијум нису стриктно следили овај образац. С обзиром на то да су ово биле више школе верска настава је била допуњена часовима из теологије, црквене историје и библијске историје. Па ипак, чак и у њима је читање литературе на страним језицима било скоро у потпуности ограничено на Библију, изузев на часовима латинског. Главни смисао оваквог духовног тренинга била је намера да сваки ученик почне да практикује аскетско самоодрицање и да покаже милосрђе према своме ближњем.

Посебну пажњу Франке је обраћао на забаве и игре које, како је сматрао, нису биле у складу са исправним хришћанским животом. Забрањивао је спортске активности, телесно вежбање, плес, одлазак у позориште, неконтролисано читање књига и писање тајних писама.⁶ Нагласак на математици није умањио степен пажње посвећиване вежбању практичних вештина при чему су посебно били важни обука у калиграфији, увод у економију и право, увод у познавање географије, ботанике, анатомије и медицине. У Педагогијуму ученици су учили и француски језик, савладавали више механичких дисциплина, те стицали искуства у вештини бакрореза, цртању, обради стакла и дрвета. Ученици су појединим данима одлазили у радионице где су учили различите вештине посматрајући занатлије и уметнике на делу. По одласку из Халеа сваки студент би са собом понео и Франкеове педагошке методе које је потом примењивао у својој отаџбини.⁷ За разлику од пијетиста који су углавном били усмерени на Божију милост и будућност, „просвећени“ су били преокупирани постојећим светом, те рационалним и научним приступом који је требао да омогући побољшање материјалног и моралног стања човечанства.⁸ Те две групације, пијетисти и рационалисти, заједно су формирале широки и дискурзивни фронт раног просветитељства који је постао незаобилазан у средњој и источној Европи.

До друге четвртине XVIII века идеје Јакоба Бемеа, посредоване утицајима немачког пијетизма, нашле су присталице и у вишим црквеним круговима у Русији. Подстицај је стигао из обновљеног центра у Халеу, одакле је прво Август Франке, а потом и његов син и наследник Готхилф Франке, руководио пројектом ширења пијетистичких идеја.⁹ Август Франке је 1704. године набавио ћирилична слова за универзитетску штампарију, а 1718. је изашло дело *Anfang der christlichen Lehre* у руском преводу

⁵ R. L. GAWTHROP, *Pietism and the making of eighteenth-century Prussia*, 155–157.

⁶ *Исто*, 157–160.

⁷ Талентованим дечама у немачкој школи, без обзира да ли се радило о сирочади, додељивана је стипендија за похађање латинске школе. То ипак није значило да су сви имали такву привилегију: већина сиротих питомаца издржавала се бесплатно радећи као кућна послуга или као трговачки помоћници у радњама. Добри, али сиромашни студенти могли су да се издржавају и радом на теолошком факултету или у сиротишту тако што би држали часове, за шта нису добијали плату, већ су имали по два бесплатна obroка дневно. Ни плате старијих професора нису биле високе, већ у складу са негативним ставом пијетиста према новцу и његовим лошим странама: *Исто*, 161, 169.

⁸ G. BECKER, *Pietism's Confrontation with Enlightenment Rationalism*, 148.

⁹ Руска политика је приметила пијетисте из Халеа за време владавине Петра Великог, када је дошло до приближавања односа између Русије и Прусије. Тежећи да промовишу разумевање између протестаната и

Каспара Рода, лутеранског пастора у Нарви. Подршку овој групи из Халеа давао је моћни епископ Теофан Прокопович (1681–1736), миљеник цара Петра Великог, близак протестантској теологији. Са његовом подршком руски студенти су почели да се појављују у Халеу после 1720. године.¹⁰ Долазак на власт релативно толерантне царице Ане (1730–40), отворио је нове могућности, а Готхилф Франке је омогућио да се још више пијетистичких дела публикује за извоз у Русију. Преводе на руски је радио Украјинац Симон Тодорски, потоњи епископ псковски и нарвски, који је студирао у Халеу од 1729. до 1735. године.¹¹

Утицај пијетизма се снажно осетио у руским манастирима и теолошким школама, што се нарочито манифестовало у Украјини. Симон Тодорски се након школовања у Халеу вратио у кијевску академију, а украјински студенти су одлазили у Хале све до четрдесетих година XVIII века.¹² Семен Гамалеја, свршени студент кијевске академије, постаће касније један од главних пропагатора Бемеових идеја. Отуда ни не чуди што су погледи Тихона Задонског¹³ (1724–1782) и Григорија Сковороде¹⁴ (1722–1794), популарних руских православних теолога и филозофа средином XVIII века, били снажно обојени пијетистичким ставовима. Под митрополитом Платоном Левшином (1737–1812) пијетистички ставови су очували кључно место у највишој руској теолошкој школи – Академији у Москви. Дух немачког пијетизма цвета у Русији од седамдесетих година XVIII века када се повезује са мистичним идејама масонерије која је, негујући верска осећања, проповедала строгост и одговорност живота, моралну самоделатност и великодушност, суздржаност и непристрасност, самоспознају и самосавлађивање, честитост и „тихи живот“.¹⁵

Да би спровели светску реформу ка којој су тежили, Франке и његови сарадници почели су и у другим земљама да оснивају установе сличне оној у Халеу. У

православаца, лидери обе конфесије су се надали да ће тако успети да сузбију језуитско деловање у Украјини и Белорусији. Петар Велики је, такође, у Франкеовим институцијама у Халеу видео снагу напоходну за његове реформске планове у Русији, те је отуда постао покровитељ ширења пијетистичких идеја. О вези пијетизма и православља, односно Халеа као центра који је утицао на главне токове руске духовно-политичке мисли у првим деценијама XVIII века, опширно у: Eduard WINTER, *Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert*, Berlin 1953, 53–67.

¹⁰ По својим уверењима Прокопович је био близак протестантима, посебно пијетистима, а као типични „просветитељ“ није скривао свој отпор према православној обредности, према чудесима, аскетским подвизима, а посебно према јерархији коју је презирао. Joachim TETZNER, „Theophan Prokopovič und die russische Frühauflärung“, *Zeitschrift für Slawistik*, 3/1958, 354–357. Упореди: Георгије ФЛОРОВСКИ, *Путеву руског богословља*, Подгорица 1997, 112–113.

¹¹ О Тодорском и његовим везама са Србима више у: Мита КОСТИЋ, *Симон Тодорски као учитељ међу Србима године 1737/8 (саопштено на XXVI седници Института 26. VII 1948)*, Београд 1951, 109. О везама Тодорског са Халеом: D. CYZEVŠKYJ, *Der Kreis A. H. Francke in Halle und seine Slavistischen Studien*, 31–34.

¹² Тодорски је учио у Кијеву од 1738. до 1742. године, а Псковски епископ је постао три године касније и даље одржавајући дискретне односе са пијетистима из Халеа. Пијетистичке књиге су отворено коришћене од стране клера кијевске дијецезе све до 1713. године када је Свети Синод наредио њихово конфисковање. Након тога су продаване у књијници кијевског манастира. У самом манастиру једно пијетистичко дело је читано монасима за време обеда све до краја тридесетих година XVIII века. У: Zdenek V. DAVID, „The Influence of Jacob Boehme on Russian Religious Thought“, *Slavic Review*, Vol. 21/1962, No. 1, 47–48.

¹³ Pavel KHONDZINSKI, „Two Works about True Christianity: St. Tikhon of Zadonsk and Johann Arndt“, *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, 2/2004, 71–73.

¹⁴ О Сковороди и његовом интелектуалном профилу у: Г. ФЛОРОВСКИ, *Путеву руског богословља*, 139–140, 142–145. Такође у: Felix HAASE, „Die Kulturgeschichte Bedeutung des ukrainischen Philosophen Grigorij Skovoroda“, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Bd. 4/1928, H. 1, 35–42.

¹⁵ Г. ФЛОРОВСКИ, *Путеву руског богословља*, 129–136. Такође у: Z. V. DAVID, *The Influence of Jacob Boehme on Russian Religious Thought*, 48–50.

хабзбуршким земљама и Пољској пијетистички мисионари суочили су се са снажним непријатељством католичке цркве, али су упркос томе успели да се стабилизују у протестантској заједници у Тешену у Горњој Шлезиви. Одавде су утицај ширили даље по Галицији, Моравској, Словачкој и Угарској где су комбиновали антихабзбуршка осећања становништва са протестантском теологијом, наилазећи на добар одзив. Кристоф Фојгт (1678-1733) је на пијетистичким принципима основао гимназију у Клужу (Херманштаг), док је Матија Бел (1684–1749) отворио лицеј у Пожуну.¹⁶

II

Након сеобе у Хабзбуршку монархију 1690. године многи студенти православне вероисповести одлазили су на студије на протестантске школе и универзитете широм средње Европе, не би ли избегли прозелитски утицај католичке цркве која је већину училишта држала у својим рукама. Отуда су лутеранске школе у Ђуру и Пожуну биле веома познате, при чему је лицеј у Пожуну, најснажније пијетистичко упориште у Угарској, био веома важан јер се у њему налазила и посебна српска библиотека. Наставни кадар у тим школама био је чврсто повезан са Франкеовим пијетистичким универзитетом у Халеу, у којем је већина завршила своје студије, те је због тога био познат и као „мали Хале“.¹⁷ То су биле добре школе са способним професорима, обученим по најсавременијим педагошким методима, и ту није претила опасност од прозелитских радњи. Разлог окренутости Франкеа млађег словенским народима (Русима, Украјинцима, Румунима, Србима или Словацима) лежао је у политичким односима Прусије и Русије према Хабзбуршкој монархији.¹⁸

Митрополит Мојсеј Петровић је 1727. године послао Јована Црнојевића у евангелистичко-лутеранску гимназију у Ђур да би стекао знања из латинског и немачког, неопходна за место митрополитовог секретара, али како се овај веома истакао током школовања, митрополиту је препоручено да му омогући студирање у Халеу, што је овај убрзо и одобрио.¹⁹ Хале је посебно препоручен због тога што је тамо студирало много руских студената, а митрополит Петровић, који је полагао на чврсте везе са Русијом, исте године је обезбедио руске учитеље за српске школе у Угарској. У Халеу је Црнојевић сусрео и друге источне Словене, међу њима и Украјинца из Кијева Симона

¹⁶ R. L. GAWTHROP, *Pietism and the making of eighteenth-century Prussia*, 194. Такође у: Zoltán CSEPREGLI, „Prediger hallischer Prägung im Dreieck Wien – Pressburg – Ödenburg“, *Interdisziplinäre Pietismusforschungen: Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*, (Hrsg. von Udo Sträter), Bd. II, Tübingen 2005, 689–693.

¹⁷ Више познатих имена је у Пожуну радило као професорски кадар: Johann Andreas Rabacher, Matthias Bél, Johann Matthias Marth, Johann Albrecht Bengels, Elias Miletz, Friedrich Wilhelm Beer. Zoltán CSEPREGLI, „Pietismus in Ungarn 1700–1758“, *Der Pietismus und seine Nachwirkungen im östlichen Europa*, (Hrsg. von Peter Maser & Dietrich Meyer), (=Beiträge zur ostdeutschen Kirchengeschichte, Bd. 6), Münster 2004, 27–28, 30–31.

¹⁸ О културним, уметничким и религиозним везама пијетиста из Халеа са православним словенским светом, поготово са Србима из Карловачке митрополије, са широким списком до тада непознате и некористишене литературе, писао је у својој студији Бодин Вуксан: Бодин ВУКСАН, „Идеје реформе и појава бакрореза код Срба у XVIII веку“, *Зборник Филозофског факултета у Београду – серија А: историјске науке*, XVI/1989, 199–212.

¹⁹ Митрополиту је то препоручио Јован Саски, ректор протестантске школе у Ђуру, у писму у којем хвали ученикове врлине и прилежност у учењу. У: Димитрије РУВАРАЦ, „Кореспонденција Јована Саског, ректора протестантске школе у Ђуру, с Мојсијем Петровићем, митрополитом београдским“, *Годишњица Николе Чупића*, 35/1923, 104–107.

Тодорског, који је тамо студирао од 1727. до 1735. године, упознавши га са верским и националним односима у јужној Угарској. Тодорски је након завршетка студија, пре него што се вратио кући, отишао својој украјинској браћи у североисточну Угарску и Србима у јужну Угарску. На основу његових писама закључује се да је обишао и делове које су се налазили под турском влашћу.²⁰ На путу је одседао у манастирима, у којима је монасима представљао Хале као најважнији образовни центар, па је стога у повратку имао неколико њих који су изразили жељу да тамо студирају. Чак је професорима у Халеу слао брижљива упутства о томе како да они који буду дошли буду примљени, које духовне вежбе да им дају, и како да се опходе према сваком појединачно, наглашавајући осетљивост оца Партенија, претерано сујеверног младића.²¹

Његовим повратком у Кијев нису ослабиле везе са православним Србима у Угарској, јер их је и даље свесрдно помагао, нарочито када је постао члан Синода руске православне цркве. Како је крајем двадесетих и почетком тридесетих година XVIII века Кијев постајао главно образовно место за Србе у Угарској, тако се откривала и узајамна повезаност српских и руских црквених великодостојника и интелектуалаца кроз образовање у Халеу.²² Међутим, на исти начин се откривала и повезаност између Словака и Срба. Тако је Словак Матија Јеленек студирао у Ђуру и Пожуну, где се извесно познавао са Јованом Црнојевићем, који га је даље препоручио Србима. У сваком случају, 1730. године позвао га је епископ Висарион Павловић у Нови Сад, да у тамошњој школи предаје грчки и латински. Јеленек је неко време ту остао, да би касније хвалио „Грке“ како имају велику жељу према добрим наукама, да негују добро мишљење, и да нарочито споменути епископ има ватрену жељу да унапреди знања и Божију службу у својој цркви.²³

У том смислу, помоћ у образовању коју Србима у карловачкој митрополији пружа Русија тридесетих година XVIII века, Јеленек види као конкурентску у односу на његове образовне планове за Србе, пре свега у верском погледу. Он је желео да оствари могућност ширења евангелистичке мисли преко српске православне цркве даље по Оријенту. Иста ствар је била важна и Готхилфу Франкеу и његовим сарадницима, који су у томе видели могућност реализације идеја Франкеа старијег, који је својевремено послао велики број мисионара на Балкан и далеки Исток. Посебна врста односа остварена је између пијетиста и цариградске патријаршије уз

²⁰ Eduard WINTER, „Einige Nachricht von Herrn Simeon Todorski. Ein Denkmal der deutsch-slavischen Freundschaft im 18. Jahrhundert“, *Zeitschrift für Slawistik* 1/1956, 80–82.

²¹ Eduard WINTER, *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte des bürgerlichen Nationwerdens der west- u. südslavischen Völker*, Berlin 1954, 165–166. На основу архивских података Мита Костић закључује да је Тодорски 1737/38. године био учитељ грчког језика у грчкој школи у Београду, коју је држао митрополит Вићентије Јовановић, док други аутори сматрају да је ипак предавао веронауку. Већ септембра 1738. године Тодорски се налази на кијевској академији где предаје јеврејски, грчки и немачки језик. У: М. КОСТИЋ, *Симон Тодорски као учитељ међу Србима године 1737/8*, 110. Упореди: Stefan REICHEL, „Johann Arndts (1555–1621) Vier Bücher von wahren Christentum“, *Frömmigkeit oder Theologie: Johann Arndt und die „Vier Bücher vom wahren Christentum“*, (Hrsg. Hans Otte und Hans Schneider), Göttingen 2007, 319.

²² Списак српских студената у Кијеву у првој половини XVIII века публикован је у: Валеријан ПРИБИЋЕВИЋ, „Срби питомци кијевске академије у времену од 1721–1762. године“, *Богословски гласник*, 7/1905, св. 4, 249–250.

²³ Две године касније (1732) Јеленек прелази у Будим. Један меморандум о унутрашњим односима код Срба који је саставио за шопрофске црквене великодостојнике, датиран 1. марта 1732. из српске четврти у Будиму, предаје Лерхеу који га одмах даље прослеђује Франкеу у Хале. У њему је, у анексу, описан и оцртан карактер Срба, уобличен дугим и ужасним робовањем под Турцима. Они су, како пише Јеленек, постали тврди људи, али у исто време и жедни образовања јер су дуго живели без њега. Е. WINTER, *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, 166–167.

помоћ Грка који су студирали у Халеу.²⁴ Јеленков опис срдачног пријема у црквеним и световним круговима код Срба морао је одјекнути у Халеу, а управо на пољу школства и библиотека могли су Срби добити вредне сугестије из Халеа. Јеленку је штошта и сметало код Срба, а пре свега примитивни обичаји, посебно свадбени, што каснија историографија (Едвард Винтер) препознаје као рефлекс просветитељства. У таквом духу, Јеленек се бави питањем укидања непотребних и неморалних обичаја, у чему је наилазио на подршку епископа склоних реформама, између осталих и Павла Ненадовића, који је, поставши карловачки митрополит 1749. године, у једној од својих првих посланица осудио скакање кроз ватру, љуљање на љуљашци и плес, као грехе против Бога.²⁵ Током боравка међу Србима Јеленек је остварио комуникацију и са Србима у Турској, посебно са онима из Сарајева, који су, изгледа, образовање своје деце поверавали и евангелистима. За Јеленкову идеју о оснивању евангелистичких школа интересантан је и Банат као област насељена Србима, који у њега имају пуно поверења, како сам извештава. За Франкеа су то биле важне вести, па је могуће да је чак и лично он подстакao Симона Тодорског да по завршетку студија пође у јужну Угарску. Те године када је Јеленек послао ово писмо, у Халеу на студијама је вероватно још увек био Јован Црнојевић, који је могао све то усмено да потврди.²⁶

Писмену комуникацију са Готхилфом Франкеом одржавао је и Арсеније Теофановић, игуман манастира Грабовца, који је 1745. године, након завршетка курса филозофије код Дионисија Новаковића у Новом Саду, примљен као стипендиста на студије теологије у Хале (већ тада је био свештено лице), заједно са својим сапутником јеромонахом Јефремом Георгијевићем. Могуће је да су обојица били препоручени Франкеу од стране Тодорског, у том тренутку већ рукоположеног за епископа псковског.²⁷ У октобру 1748. године Франке је послао писмо Арсенију Теофановићу у манастир Грабовца, док се Георгијевић тада још увек налазио у Халеу, где се бавио студијама хебрејског језика и библијским наукама. Потом су њих двојица заједно отишла у Русију, из које се Теофановић брзо вратио, док је Георгијевић остао, да би 1757. године постао професор на универзитету у Кијеву. Њих двојица нису били једини Срби који су преко Халеа стигли до Русије.²⁸ Слично је 1754. године учинио и Рафаило Рајковић, православни Србин из Далмације, који је заузео место преводиоца у Колегијуму спољних послова у Москви.²⁹ На студије теологије су 8.

²⁴ Франке је током година успео да створи чврсте везе са православном цариградском патријаршијом тако што је непрестано слао мисионаре који су служили као преносиоци религиозних и политичких порука. Више у: Martin KRIEBEL, „Das pietistische Halle und das orthodoxe Patriarchat von Konstantinopel: 1700-1730“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 3/1955, N. 1, 53–57.

²⁵ Дамаскин ГРДАНИЧКИ, „Посланице митрополита Павла Ненадовића (1699-1768): прилог за историју српског црквеног пастирства и проповедништва у XVIII веку“, *Богословље: орган Православног богословског факултета у Београду*, 4/1929, св. 1, 25–29. Упореди: Тихомир ОСТОЈИЋ, „Манастирске године Доситеја Обрадовића“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XIII/1965, св. 1, 38.

²⁶ E. WINTER, *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, 168.

²⁷ И други Срби су одржавали кореспонденцију са Франкеом у циљу обезбеђивања могућности за студије. Тако се Петар Кнежевић, краљевски чиновник из Будима, обратио 7. јула 1748. године Франкеу са молбом да прими његовог сина Павла на студије. Неколико недеља касније, 20. августа 1748, из истог разлога писао му је и Пантелејмон Стратимировић из Темишвара. Он се брине о свом духовном сину, Јовану Стефановићу, који већ три године студира у Халеу, „одличном седишту муза“. Обојици је о напретку штићеника одговорио Франке, детаљно и умирујуће. Нарочито је Стефановић показивао добар успех, а 10. априла 1750. године се као „Johann Voianus Stephanowitz, Albano-Bratonesiensis“ бесплатно уписао на студије права у Халеу, уз посебну препоруку Кнапа и Франкеа. *Исто*, 169.

²⁸ *Исто*, 170. Такође у: М. КОСТИЋ, „Српски студенти на универзитетима у Халеу, Лајпцигу и Гетингену у XVI-II столећу“, *Зборник Матице српске за историју*, 44/1991, 23–25.

²⁹ E. WINTER, *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, 171.

октобра 1747. бесплатно уписани и монах Софроније Кириловић заједно са Самуилом Белаушевићем. О Софронију се бринуо поменути Арсеније Теофановић, док је Белаушевић био предмет опште бриге, како Франкеове тако и његових сарадника. Водеће место међу Србима из Угарске заузима Будимац Петар Кнежевић, који у једном писму Франкеу изражава огорчење због неуспеха Белаушевића сматрајући га за срамоту нације. Утолико га више радује добар развитак његовог сина Павла који се, након дуготрајних припрема за студије, 10. октобра 1749. године бесплатно уписао на теологију. Арсеније Теофановић, као уман и образован човек, изабран је касније за костајничког епископа, да би затим на синоду у Сремским Карловцима 1749. године издејствовао успостављање званичне комуникације са универзитетом у Халеу у вези са питањима српских студената. Тако су приватне везе бивших студената претворене у официјелни контакт између православне карловачке митрополије и пијетистичког универзитетског центра.³⁰

Поред помоћи коју је пружао примајући их на студије, Франке је Србима слао и књиге наглашавајући да им са радошћу помаже. Због тога је био добро обавештен о свим дешавањима и променама у православној цркви, попут оних која су се тичала смрти и избора епископа. Гаврило Давидовић, архимандрит манастира Пакре у Славонији, обраћа се писмом Франкеу 23. марта 1750. године, и препоручује Софронија Поповића његовом покровитељству. Писмо је на немачком језику, па може да се претпостави да је и архимандрит студирао у Халеу, исто као и Пахомије Кнежевић кога је због заступања просветитељских идеја код Срба цар Јосиф предложио за арадског епископа. Као егзарх митрополита Павла Ненадовића Кнежевић је веома бринуо о духовном развоју Срба у Угарској.³¹ Будимац Павле Давидовић уписан је у универзитетске матичне књиге 19. октобра 1754. као теолог, док је Јаков Павловић из Сегедина уписан на теологију 19. октобра 1750. године. У Франкеовим писмима се извештава, да се он дружи са Софронијем Кириловићем, за кога се интересује Арсеније Теофановић.³² Није само теологија била интересантна за српске студенте, већ и науке попут медицине и права. Тако су студије медицине у Халеу уписали Јован Апостоловић 18. маја 1754, Петар Милорадовић 28. априла 1764, и Сава Горголиус, око 1760. године.³³ Апостоловић је плаћао пола школарине, а промовисан је 4. новембра 1757. године, док је његова дисертација *De modo, quo affectus animi in corpus humanum agunt* публикована у Халеу (примерак се данас чува у Британском музеју). Милорадовић је уписан бесплатно, а доктор медицине је постао 18. септембра 1769. године.³⁴

³⁰ Димитрије РУВАРАЦ, „Два српска калуђера у Русији 1757“, *Српски Сион*, 11/1905, 296.

³¹ Никола РАДОЈЧИЋ, „Цар Јосиф II први пут међу Србима“, *Српски књижевни гласник*, 1911, 116.

³² Софроније Кириловић се замонашио у манастиру Грабовцу где је 1762. године произведен у чин архимандрита и постављен за егзарха будимске епархије. После смрти Дионисија Новаковића изабран је за ердељског епископа 1769. године, да би каријеру окончао на месту темишварског владике, где је и умро 1786. године. Више о њему са старијом литературом у: Васа ЛУПУЛОВИЋ, „Живот и рад Епископа Софронија Кириловића“, *Темешварски зборник* 3/2002, 135–141. Винтер га идентификује са тајанственим монахом Софронијем који је током Седмогодишњег рата водио побуњене влашке сељаке. Е. WINTER, *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, 172.

³³ Исто, 172. Такође у: М. КОСТИЋ, *Српски студенти на универзитетима у Халеу, Лајпцигу и Гетингену*, 23–25.

³⁴ Е. WINTER, *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, 172–173.

III

Поменути српски интелектуалци средине XVIII века припадали су замишљеној заједници учених која је својим деловањем промовисала идеал културних и верских, али не и радикалних политичких и социјалних промена. Међусобну комуникацију, као и везу са другим интелектуалцима остваривали су и одржавали путем редовне преписке и размене књига. Штавише, бивши студенти из Халеа су знали да су повезани припадношћу истом кругу, као и да се иза сваког од њих налази велики број савезника на чију помоћ су увек могли да рачунају. Одласком у далеку земљу или повратком у домовину студент из Халеа би сусретао многе своје познанике са студија који су му представљали потенцијално блиске сараднике. Наставили би да у своме кругу промовишу пијетистичке идеје образованости, верске и етичке дисциплине, и опште користи, као и да рођаке и пријатеље упућују на универзитет у Халеу. Наравно, пријатељи из Халеа би се побринули за новопридошле студенте, обезбеђујући им смештај и часове у школи, а већина њих би за школарину и храну зарађивала радећи као учитељи млађим генерацијама.³⁵

Новоотворени универзитети у Халеу и Гетингену постали су носиоци новог просветитељског духа, који је подстицао развијање идеала слободне науке подређене искључиво тражењу истине и неспутане било каквом окошталом традицијом. Одатле су произашли подстицаји за мање или више радикално просветитељство који су деловали и на католичке универзитете.³⁶ Отвореност овог протестантског универзитета за припаднике различитог верског, етничког и социјалног порекла нарушавао је традиционални принцип сталешког друштва о неопходности јединства социјалног порекла и моралних квалитета студента. Коначно, са овог универзитета је изашао велики број познатих интелектуалаца и учењака који су постали носиоци просветитељских реформаторских идеја у Хабзбуршкој монархији. Друкчије него у Француској или Енглеској, у Аустрији је преовлађујући тип образованог појединца био тип институционализованог интелектуалца (*Institutionsintellektuelle*). Нити као писац, нити као учењак није могао интелектуалац у XVIII веку да осигура егзистенцију, а да се не укључи у неку државну или црквену институцију. За разлику од Француске, високо племство и дворско друштво у Хабзбуршкој монархији остало је неприступачно грађанској интелигенцији.³⁷

Каква је била њихова идеја о просветитељству, с обзиром на то да је релативно мали број њих оставио писане трагове иза себе, може се разумети на основу преовлађујућих идеја у Халеу у времену када су они тамо боравили, а пре свега у делима Филипа Шпенера (1635–1705) и његовог ученика Августа Франкеа. Основни просветитељски потенцијал пијетистичке теологије указао се још у Шпенерово време, током последњих деценија XVII века. Усмерена на појединца, изнова духовно рођеност кроз контемплацију и покајање, пијетистичка доктрина је захтевала да се теолошки факултети, пастори, школски учитељи и очеви, потруде да буду „истински хришћани“,

³⁵ D. ČYŽEVŠKYJ, *Der Kreis A. H. Francke in Halle und seine Slavistischen Studien*, 21–22.

³⁶ Wolfgang MÜLLER, „Crkvena znanost u 18. stoljeću. Teologija prosvjetiteljstva i pijetizam“, *Velika povijest crkve. Crkva u doba apsolutizma i prosvjetiteljstva*, (ur. Hubert Jedin), sv. 5, Zagreb 1978, 501.

³⁷ Peter MELICHAR, *Zur Soziogenese des Intellektuellen in Österreich, vor allem im josephinischen Wien*, (rukopis doktorskog rada), Wien 1993, 55–56.

у смислу да пружи етички исправне примере онима којима су били супервизори. Иако би побожно понашање тих учитеља представљало важну лекцију, Шпенер је захтевао да духовни ментори пружи конкретније сугестије које би подучиле штићенике како да се моле, како да изводе духовне вежбе, како да се одупиру телесним изазовима, како да постану моралнији, те да би се на крају и они сами развили у учитеље.³⁸ Његово најзначајније дело је *Pia Desideria* (1675) у којем је изнео идеју да је унутарња духовна обнова далеко важнија него пасивна, спољна примена теолошког система. Управо на овој дистинкцији темељио се пијетизам: између спољашњег и унутрашњег, тј. између плитког екстерног побожног понашања и дубоког интерног веровања. Пијетисти су били критични према својој цркви управо из разлога што су веровали да се изгубила ова основна Лутерова порука.³⁹

Након што су се на овај начин изменили животи многих појединаца, Шпенер је поверовао да ће реформа друштва у целини наступити као последица ширења и продубљивања осећаја обавезе према овако моралистички схваћеном хришћанству. Карактеристично, Шпенер је замислио постепено искорењивање најгорих социјалних зала, међу које је укључивао алкохолизам, кавгацијство, неморал и надасве недовољну молитвену праксу у свакодневном животу. Црква, освежена малим молитвеним заједницама, требало је да игра главну улогу у превазилажењу ових болести. Шпенер је веровао да црква треба да утиче на људе у заједници да мобилишу неопходне ресурсе у циљу пружања помоћи ближњима. Истицао је да у раној цркви није било потребе да се просјачи међу браћом, и у том смислу је уводио принцип заједнице добара из Новог Завета.⁴⁰ Ван цркве, у већини лутеранских области, пијетизам је заступао став политичке неутралности и веома често активне подршке политичким ауторитетима. Пијетистичка педагогија, попут теологије, комбиновала је унутарњу побожност са социјалним обавезама индивидуе. Једна од најважнијих обавеза ове врсте била је послушност ауторитету, што се у пракси огледало у снажним везама пијетиста са династијом Хоенцолерна. Франке је сматрао да је дужност поданика да се добровољно и из осећаја унутрашње обавезе потчини владару, чак иако се ради о неправедном деспоту. С обзиром на то да трећи сталеж још увек није био прожет истинском хришћанском етиком, његова владавина ни у ком случају не би могла да надомести власт апсолутистичког владара.

У Франкеовим списима „корисно“ је тумачено као синоним за „добро“, а граница између материјалне и духовне корисности је често била замагљена. Употребљавајући израз „за добро ближњег“ Франке је наглашавао обавезу верника да „задовољи Бога и буде од користи човечанству“. Формулишући циљеве установа које је основао у Халеу Франке је изнео тежњу да „засади врт, из којег би се могао очекивати опипљив напредак у свим сталежима, унутар и изван Немачке, у Европи и свим осталим деловима света“.⁴¹ Његово виђење савременог друштва одговарало је његовој слици старог „нереформисаног“ човека, а све главне социјалне групе биле су искварене природним егоизмом и себичношћу. Главни узрок томе видео је у лошем образовању младих који су одрастали сирови, раскалашни и дивљи, без дисциплине и без истинског познања

³⁸ R. L. GAWTHROP, *Pietism and the making of eighteenth-century Prussia*, 110.

³⁹ James V. H. MELTON, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*, Cambridge University Press 1988, 25–27.

⁴⁰ R. L. GAWTHROP, *Pietism and the making of eighteenth-century Prussia*, 111–113.

⁴¹ *Исто*, 145–147.

Бога нити страха од њега. Лек против таквог стања нудио је у виду ширења јаких дисциплинских мера, а посебно је препоручивао едукацију младих, именоване моралних људи на водеће позиције и усмеравање народа из стања доколице у продуктивну активност. Главна одговорност за спровођење таквих задатака лежала је на црквеном клеру који је лутеранска социјална теорија категоризовала као „сталеж који подучава“ (Lehrstand). Али иако је пролаз за напредак био отворен свакоме то није значило да је појединац слободан да испитује духовни развитак без ограничења. Франке и његови сарадници су видели себе као елитну групу која је имала моћ да усмерава и контролише душе верника. У том смислу су употребљавали различите педагошке методе да би „чинили добро“ студентима и питомцима за које су били задужени. Франке је сматрао да едукација превазилази снагу човека те да се може изводити само уз помоћ Божанског Духа, а Божја деца су била обавезна да одрастају у вери радећи у корист свог ближњег.⁴²

Пијетистичка теологија (Јохан Арндт), а потом и православна (Св. Тихон Задонски) тежила је ослобађању индивидуе у њеном унутрашњем хришћанском животу, одбацујући социјалну неједнакост и поделу на слуге и господаре, и тражећи слободу у заједничкој љубави према Христу. Одатле је недостајао само један корак ка појављивању захтева за слободом и једнакошћу у спољашњем животу појединца. Ране просветитељске идеје прво су се уобличавале у теолошким оквирима, а потом се шириле на остала поља људског духа.⁴³ И систематско промовисање широке социјалне писмености у пијетистичким школама било је у вези са култом човекове унутрашње духовности. Шпенер и Франке су инсистирали на идеји да је неговање дубоке побожности изискивало интимно познање Христа и његовог учења, што је појединац могао досећи само читањем Светог писма. Сматрали су да је Свето писмо мењало духовни и психолошки профил индивидуе, испуњавајући га Божанским духом и продубљујући његову веру. Неговање унутрашње побожности зависило је од његове способности да чита Библију, па су се обојица трудила да сваки верник, по могућности, има свој примерак.⁴⁴ Следећи педагошке принципе за теолошке студије, постављене раније у Шпенеровом делу *Pia Desideria*, Франке је желео да својим слушаоцима покаже како се библијска учења примењују у свакодневној духовности.

Карактеристика пијетистичког школства изражавала се и кроз снажну радну етику, која је имала порекло у протестантској идеји о професији (позиву) као дужности коју је Бог одредио сваком појединцу. Из ове идеје проистекло је верско и етичко одређење рада, који је постао не само средство за стицање егзистенцијалних средстава, већ и духовна обавеза. Пијетисти су сматрали да лажни хришћани раде само из нужде, да би обезбедили хлеб, док прави хришћани раде јер знају да тиме испуњавају Божију вољу. Због тога су ученици у његовим школама, сходно свом staleжу, припремани за своје будуће послове. Тако су сиромашна деца учила да сеју или преду вуну, док је будућа елита изучавала историју, географију и модерне језике. Лењствовање је осуђивано као тежак грех, а да би се ученици подсећали на радну дужност, Франкеов програм је код њих неговао осећај за време. У свакој учионици били су постављени пешчани часовници којима је симболички мерена ефикасност спровођења ове обавезе.⁴⁵

⁴² Исто, 151–154.

⁴³ P. KHONDZINSKII, *Two Works about True Christianity: St. Tikhon of Zadonsk and Johann Arndt*, 70.

⁴⁴ J. V. H. MELTON, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling*, 38–40.

⁴⁵ Исто, 40–41.

Са друге стране, амбивалентни пијетисти из Халеа, филозофи Кристијан Томазијус и Кристијан Волф који су наступали са позиција професора филозофије и права имали су унеколико различите ставове од Франкеа по питању научне спознаје и филозофије просветитељства. Примајући на своја предавања све оне који су били заинтересовани да слушају и уче, Томазијус је користио хумор и сатиру у покушају да подигне ниво свести код студената, да рашири културу ван академских оквира, да распрши маглу незнања и сујеверја уобичајену за то време. Због тога је захтевао слободу за научну мисао, тежећи да је ослободи ауторитета традиције и установљених предрасуда које је сматрао за извор свих грешака. Ум индивидуе, сматрао је, мора да буде слободан да прихвати истину независно од њених извора или потенцијалних санкција, мора да следи сопствену светлост, сопствени разум. Чак и теологија мора да прихвати изазов слободног расуђивања у светлу људског разума.⁴⁶ Друга његова велика тежња ишла је у правцу рушења ограда које су раздвајале свет учења од практичног свакодневног живота, јер је сматрао да образовање мора да буде у служби друштва. образовање мора да буде усмерено ка остварењу практичних циљева, те се нико не може подичити својим образовање ако није способан да га употреби у корист заједнице.

За разлику од Томазијуса који се залагао за независност природних наука у односу на теологију, тврдо језгро пијетиста није дозвољавало концепт разума одвојеног од откривења и задржавало је субординацију наука у односу на теологију. Главни заговорник таквог става био је Август Франке, који је задржао критичан став према филозофији, разуму и секуларним дисциплинама. Његово одбијање секуларног знања потицало је од уверења да би то одвлачило пажњу са духовних ствари и изазивало грех охолости. Веома често је упозоравао своје студенте да је ерудиција таштина, а да су они који студирају највише подложни ђаволу.⁴⁷ По Франкеу, избегавање опасности образовања могуће је само стриктном субординацијом свих знања према теологији и религиозним темама. Знање ма које дисциплине морало би да се повеже са религијом или да се препусти лажној и опасној независности. Штавише, он је у том степену одбацивао могућност независности науке од теологије да је чак одбацивао и било какву формалну поделу између тих домена. Дакле, истраживање природе није имало оправдање само по себи, већ као помоћ у промовисању стриктно дефинисаних религиозних позиција.

Полазећи од идеје да је човек по природи лош а његова воља усмерена ка злу, Томазијус је као једино средство које може да спаси човека са пута пропасти видео Божанску интервенцију. Признајући своју слабост да обузда зло појединац мора да се узда у Божију милост, а инструмент који му за то стоји на располагању јесте вера. Томазијус отуда веру сагледава као психолошку потребу човека, не прописујући притом било коју посебну вероисповест, нити заснивајући ту веру на откривењу. Притом, (профану) срећу у свакодневном животу тумачи као ствар божанског поретка, доказујући да Бог није створио људе да би живели у јаду и несрећи. Ниједна теолошка догма нити морална теорија не може да поучи човека како да сачува своју срећу, а још мање то могу световни или црквени ауторитети.⁴⁸

⁴⁶ Frederick M. BARNARD, „Christian Thomasius: Enlightenment and Bureaucracy“, *The American Political Science Review*, Vol. 59/1965, No. 2, 431–432.

⁴⁷ G. BECKER, *Pietism's Confrontation with Enlightenment Rationalism*, 144–145.

⁴⁸ F. M. BARNARD, *Christian Thomasius: Enlightenment and Bureaucracy*, 434.

* * *

На постављено питање шта је то рано просветитељство код Срба и како се оно препознаје, може се одговорити на следећи начин: да је то претеча политичког просветитељства уобличеног у другој половини XVIII века, пре свега у Француској, и да је настало као мешавина више различитих компоненти. Пре свега, унутрашње теологије ослобођења кроз Богопознање за које су се залагали пијетисти, а које је прихватала и православна црква. Затим, рационалистичка филозофија проповедана са катедре за филозофију у Халеу, са које су Кристијан Томазијус и Кристијан Волф ширили идеју нових природних и друштвених наука (природне теологије) засноване на објективности, научном скептицизму и субјективној незаинтересованости истраживача. Иако се нису у свему слагале, а понекад чак биле и у отвореном сукобу, и једна и друга идејна струја су у основи имале исти циљ: морални и материјални напредак човечанства. Друго без првог није било могуће, те су етичка питања, неодојива од теолошких, представљала основу за едукативне и васпитне програме како пијетиста тако и рационалиста. Код пијетиста се то видело у усмерености школских програма ка практичним знањима и занатима за ниже слојеве, док је рационалистичка филозофија говорила о идеалу опште користи, који ће у другој половини века постати доминантна константа у просветитељским покретима средње и источне Европе, а незнатно модификован трајаће и током прве половине XIX века.

THE INFLUENCE OF PIETISM ON THE SERBIAN INTELLECTUALS IN THE MID-18TH CENTURY: A FRAMEWORK FOR THE INTERPRETATION OF THE EARLY ENLIGHTENMENT OF THE SERBS

The emergence of the early Enlightenment ideas among Serbian intellectuals can be seen from the twenties of the 18th century when the closer ties are established between Serbian Orthodox Church and pietistic center in Halle. The idea of belonging to the common intellectual community served for teachers and Serbian students as a gathering point in the process of establishing educational and cultural relationships. Orthodox Church, as a religious and political leader of Serbs and other Orthodox nations in the Habsburg monarchy, was in opposition to the ruling Roman Catholic church. Therefore, as part of a strategy of survival, it adopted the method of the Protestant minority in Hungary, and sent students to University in Halle. The openness of this pietistic university for students of different nationalities and religions contributed to its popularity among the Serbian intellectual elite of the time. Pietistic theological ideas were strongly associated with the idea of the usefulness, practicality and simplicity, and in second half of the century will become the main guiding principle in the enlightening activities of intellectuals in the Habsburg monarchy. The article analyzes the relationship of Serbian intellectuals, their culture and education to the phenomena of the early Enlightenment ideas in the Habsburg monarchy in mid-18th century.

Keywords: pietism, the Enlightenment, the Serbs, Halle, August Hermann Francke, intellectuals

Литература

- Frederick M. BARNARD, „Christian Thomasius: Enlightenment and Bureaucracy“, *The American Political Science Review*, Vol. 59/1965, No. 2, 430–438.
- George BECKER, „Pietism’s Confrontation with Enlightenment Rationalism: An Examination of the Relation between Ascetic Protestantism and Science“, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30/1991, No. 2, 139–158.
- Zoltán CSEPREGI, „Pietismus in Ungarn 1700–1758“, *Der Pietismus und seine Nachwirkungen im östlichen Europa*, (Hrsg. von Peter Maser & Dietrich Meyer), (=Beiträge zur ostdeutschen Kirchengeschichte, Bd. 6), Münster 2004, 25–38.
- Zoltán CSEPREGI, „Prediger hallischer Prägung im Dreieck Wien – Pressburg – Ödenburg“, *Interdisziplinäre Pietismusforschungen: Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*, (Hrsg. von Udo Sträter), Bd. I–II, Tübingen 2005, 689–700.
- Dmytro ČYŽEVŠKYJ, „Der Kreis A. H. Francke in Halle und seine Slavistischen Studien“, *Zeitschrift für slavische Philologie*, 16/1939, br. 1–2, 16–68.
- Zdenek V. DAVID, „The Influence of Jacob Boehme on Russian Religious Thought“, *Slavic Review*, Vol. 21/1962, No. 1, 43–64.
- Георгије ФЛОРОВСКИ, *Путеви руског богословља*, Подгорица 1997.
- Richard L. GAWTHROP, *Pietism and the making of eighteenth-century Prussia*, Cambridge University Press 1993.
- Дамаскин ГРДАНИЧКИ, „Посланице митрополита Павла Ненадовића (1699-1768): прилог за историју српског црквеног пастирства и проповедништва у XVIII веку“, *Богословље: орган Православног богословског факултета у Београду*, 4/1929, св. 1, 7–36.
- Felix HAASE, „Die Kulturgeschichtliche Bedeutung des ukrainischen Philosophen Grigorij Skovoroda“, *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*, Bd. 4/1928, H. 1, 21–42.
- Jonathan ISRAEL, *Radical Enlightenment: Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*, Oxford University Press 2002.
- Pavel KHONDZINSKII, „Two Works about True Christianity: St. Tikhon of Zadonsk and Johann Arndt“, *Zhurnal Moskovskoi Patriarkhii*, 2/2004, 62–73.
- Мита КОСТИЋ, „Српски студенти на универзитетима у Халеу, Лајпцигу и Гетингену у XVIII столећу“, *Зборник Матице српске за историју*, 44/1991, 19–38.
- Мита КОСТИЋ, *Симон Тодорски као учитељ међу Србима године 1737/8 (саопштено на XXVI седници Института 26. VII 1948)*, Београд 1951, 109–112.
- Martin KRIEBEL, „Das pietistische Halle und das orthodoxe Patriarchat von Konstantinopel: 1700–1730“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 3/1955, H. 1, 50–70.
- Васа ЛУПУЛОВИЋ, „Живот и рад Епископа Софронија Кириловића“, *Темнишварски зборник* 3/2002, 135–141.
- Peter MELICHAR, *Zur Soziogenese des Intellektuellen in Österreich, vor allem im josephinischen Wien*, (rukopis doktorskog rada), Wien 1993.
- James V. H. MELTON, *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*, Cambridge University Press 1988.
- Ulrich MOENNIG, „Die griechischen Studenten am Hallenser Collegium orientale theologicum“, *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus [Hallesche Forschungen, 1]*, (Hrsg. von Johannes Wallmann, Udo Sträter), Tübingen 1998, 299–329.

- Wolfgang MÜLLER, „Crkvena znanost u 18. stoljeću. Teologija prosvjetiteljstva i pijetizam“, *Velika povijest crkve. Crkva u doba apsolutizma i prosvjetiteljstva*, (ur. Hubert Jedin), sv. 5, Zagreb 1978, 482–504.
- Тихомир ОСТОЈИЋ, „Манастирске године Доситеја Обрадовића“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XIII/1965, св. 1, 7–52.
- Валеријан ПРИБИЋЕВИЋ, „Срби питомци кијевске академије у времену од 1721–1762. године“, *Богословски гласник*, 7/1905, св. 4, 248–252.
- Stefan REICHELТ, „Johann Arndts (1555–1621) Vier Bücher von wahren Christentum“, *Frömmigkeit oder Theologie: Johann Arndt und die „Vier Bücher vom wahren Christentum“*, (Hrsg. Hans Otte und Hans Schneider), Göttingen 2007, 315–336.
- Димитрије РУВАРАЦ, „Два српска калуђера у Русији 1757“, *Српски Сион*, 11/1905, 295–299.
- Димитрије РУВАРАЦ, „Кореспонденција Јована Саског, ректора протестантске школе у Ђуру, с Мојсијем Петровићем, митрополитом београдским“, *Годишњица Николе Чуића*, 35/1923, 102–109.
- Joachim TETZNER, „Theophan Prokopovič und die russische Frühaufklärung“, *Zeitschrift für Slawistik*, 3/1958, 351–368.
- Eduard WINTER, *Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert*, Berlin 1953.
- Eduard WINTER, *Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte des bürgerlichen Nationwerdens der west- u. südslavischen Völker*, Berlin 1954.
- Eduard WINTER, „Einige Nachricht von Herrn Simeon Todorski. Ein Denkmal der deutsch-slavischen Freundschaft im 18. Jahrhundert“, *Zeitschrift für Slawistik*, 1/1956, Н. 1, 73–100.
- Бодин ВУКСАН, „Идеје реформе и појава бакрореза код Срба у XVIII веку“, *Зборник Филозофског факултета у Београду – серија А: историјске науке*, XVI/1989, 199–222.

PROSVJETITELJSTVO I PREDODŽBE O STANOVNIŠTVU VOJNE KRAJINE U 18. STOLJEĆU

Sanja Lazanin

UDK: 930:316.647.8

Sažetak: U radu se polazi od pretpostavke da se promjene i reforme, koje se tijekom 18. stoljeća provode na brojnim područjima života unutar Habsburške Monarhije, mogu pratiti i kroz njihov utjecaj na percepciju i stvaranje slike o Drugome. Kao polazište za analizu poslužili su narativni izvori dvojice habsburških časnika, grofa Rabatte i vojvode Sachsen-Hildburghausena, koji sadrže opise krajiškog društva. Usporedbom opisa dvojice časnika autorica je analizirala predodžbe i stavove o stanovništvu na području Vojne krajine u Hrvatskoj početkom i krajem 18. stoljeća i nastojala utvrditi na temelju kojih se elemenata oni oblikuju. Pozornost se usmjerila i na određene pojmove karakteristične za razdoblje prosvjetiteljstva koje su oba habsburška časnika upotrebljavala u svojim spisima. U radu se zaključuje da se prikazi tradicionalnih vojnokrajiških zajednica u Rabattinim i Hildburghausenovim opisima javljaju segmentirano i da odražavaju interese i očekivanja koje je monarhijska politika imala od vojnokrajiškog društva.

Ključne riječi: prosvjetiteljstvo, predodžbe i slike o Drugome, krajiško stanovništvo, Vojna krajina

Uvod

Sve brojnija istraživanja unutar društvenih i humanističkih znanosti bave se problemima stereotipa i predrasuda, slikom Drugoga, autopredodžbama i heteropredodžbama primjenjujući imagološki pristup na različite društvene, kulturne, povijesne i druge fenomene.

Predodžbe i stavovi o drugima javljaju se u svim povijesnim razdobljima bez obzira na koji su se način izražavali. Upravo je 18. stoljeće razdoblje u kojemu se zbog kulturnog, društvenog, znanstvenog i tehničkog razvitka umnažaju pisani tragovi takve vrste, a mogu se pratiti kroz sve brojniju putopisnu, etnografsku i prirodopisnu literaturu.¹ Uz analizu stavova i mišljenja o drugima sadržanih u takvoj vrsti spisa otvara se mogućnost za različite

¹ Iz brojne literature o stereotipima izdvojit ću nekoliko radova iz njemačkog govornog područja koji se bave konstrukcijom etničkih stereotipa i stvaranjem slika o Drugome tijekom 18. stoljeća. Radovi se temelje na putopisnoj literaturi

analize, od toga, što je predmet stereotipnog mišljenja, preko vrste predodžbi i stereotipa pa sve do njihovih značenjskih i sadržajnih promjena i načina izražavanja. Iz povjesničarske perspektive relevantnim se čini pitanje: koliko su pojedine predodžbe o drugima i stavovi prema njima postojani i u kojoj mjeri oni ovise o osobama koje ih izražavaju i prenose, a koliko ovise o određenom povijesnom kontekstu i okolnostima?

U radu se polazi od pretpostavke da se utjecaji promjena i reformi, koje su se provodile tijekom 18. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji, mogu uočiti i analizirati kroz percepciju Drugoga i stvaranje slike o Drugome.

Izvori i pristup

Analiza se temelji na nekoliko Rabattinih i Hildburghausenovih spisa koji sadrže tvrdnje i opise na temelju kojih je moguće napraviti usporedbu razlika i sličnosti njihove percepcije i stavova o stanovništvu u hrvatskom dijelu Vojne krajine. To su Hildburghausenov *Beitrag zur Geschichte der Warasdiner und Karlaedter Grenz Verfassung mit 112 Beylagen* (Prilog povijesti ustroja Varaždinske i Karlovačke krajine sa 112 priloga) iz 1781.² i dva Rabattina izvještaja o stanju Karlovačkoga generalata iz 1709. i 1719.³

Prilikom primjene imagološkog pristupa u historiografskom tekstu moraju se uzeti u obzir određena ograničenja. Kao prvo, u historiografskoj se analizi, uglavnom, ne polazi od književnoga teksta kao primarnog izvora imagoloških istraživanja u kojemu se opisuju osobine nekoga naroda ili skupine, već se ona temelji na povijesnim izvorima proizišlim iz poslovnih potreba - u ovom radu riječ je o službenim spisima vojnih časnika. Za razliku od književnih tekstova u kojima se prikazuju karakteri pojedinih naroda, slike i predodžbe iz analiziranih povijesnih izvora nisu nastale s namjerom da govore o nacionalnom karakteru stanovnika hrvatske Vojne krajine, već je karakterizacija stanovništva poslužila autorima izvora za opravdanje vlastitih postupaka. Iako su se predodžbe o drugim narodima učinkovito širile i veoma često, upravo putem književnih djela, postajale stereotipi, određeni doprinos njihovu nastanku valja pripisati političkim i drugim aktivnostima zabilježenima u različitim pisanim izvorima. Predodžbe o drugim narodima mogu se shvatiti kao opća mjesta koja u dugom razdoblju preko književnih tekstova utječu na nacionalnu karakterizaciju. Tako stvoreni karakteri nisu rezultat empirijskog opažanja već određenih općih

odnosno etnografskim opisima, a pristupom i predmetom istraživanja poslužili su kao polazište za ovaj rad, usp. Wolfgang HÖPKEN, "Ethische Stereotype in Südsteuropa", *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region*, (ur. Konrad Gündisch, Wolfgang Höpken i Michael Markel), Köln-Weimar-Wien 1998, 7-31; Maximilian GROTHAUS, "Zum Türkenbild in der Adels- und Volkskultur der Habsburgermonarchie von 1650 bis 1800", *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch*, sv. 10, Wien 1983, 63-88; Helga FISCHER, "Das Osmanische Reich in Reisebeschreibungen und Berichten des 18. Jahrhunderts", *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch*, sv. 10, Wien 1983, 113-142; Franz K. STANZEL (ur.), *Europäischer Völkerspigel. Imagologisch-ethnologische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg 1999.

² Kriegsarchiv, Beč (dalje: KA), Hofkriegsrat-Kanzleiarchiv (dalje: HKR-KZLA) VII 349, fasc. 1, fol. 1-47.

³ KA, HKR, 1710 VI 219, Expedit, fol. 1-74, Relation des Standes der Carlstätterischen vnd Meer Gränitzen, 1709; KA, HKR, 1721 I 457, Expedit, fol. 1-43, Gehorsamste und dienstschuldige Relation über die mir anbefohlene Gräniz-Visitation, 1719.

mjesta i stereotipa, na kojima se često temelje stavovi i postupci prema drugima.⁴ Upravo je tu s obzirom na njihovu intenciju moguće napraviti razliku između slike koju pružaju književna djela i one povijesnih izvora, iako je i to potrebno uzeti s određenim oprezom. Povijesni izvori koji se analiziraju u tekstu rezultat su određenoga iskustva i uvida u konkretnu situaciju dvojice časnika. Pritom je važno voditi računa o okolnostima nastanka i svrsi spisa u kojemu se govori o osobinama nekoga naroda.

Slijedeći mišljenje Joepa Leerssena, koji naglašava da imagologija pojam egzistencije zamjenjuje pojmom percepcije odnosno reprezentacije, opis krajišnika i stavove o njima u spisima dvojice habsburških časnika valja shvatiti kao predodžbe i slike koje su drugi o njima posredovali, a ne kao izraz njihove biti, empirijske datosti. Pojam identiteta Leerssen ne shvaća kao jedinstvenu kategoriju nego govori o njegovu razdvajanju na identitet i alteritet, odnosno, o razlici između Sebe i Drugoga. Kada je riječ o nacionalnom ili etničkom identitetu sa stajališta imagologije, identitet se ne pokušava definirati kakav jest, već kako ga se shvaća odnosno percipira.⁵ Imagologija se prvenstveno bavi nacionalnim ili kulturnim stereotipima, a ne identitetima, usredotočena je na razumijevanje teksta, diskursa, a ne na društvo.⁶ O spomenutim ograničenjima imagološkog pristupa u historiografskim radovima govori i njemački povjesničar W. Höpken. On upućuje na poteškoće povjesničara prilikom istraživanja stereotipa. Historiografski je to, tvrdi Höpken, zahtjevan zadatak, jer se javlja problem relevantnih izvora. Iako ti izvori sadrže primjere stereotipa i stereotipne opise, ipak je na temelju njih teško pratiti i argumentirano istražiti učinke pojedinih stavova i stereotipa.⁷

Međutim, istraživanje stereotipa i slike o Drugome može se iz perspektive historije usmjeriti na niz drugih pitanja važnih za razumijevanje njihova oblikovanja. Primjerice, na pitanje o sloju nositelja i njegovom društvenom interesu i moći, zatim na društvenopovijesni okvir odnosno uvjete koji u određenom trenutku dovode do aktiviranja stereotipa kao i na mogućnosti opisa historijsko-semantičke strukture slike stranaca (njem. *Fremdbilder*).⁸

Na temelju spomenutih izvora može se stavove i ocjene o vojnokrajiškom sustavu i stanovništvu koje iznose Rabatta i Hildburghausen razmatrati s nekoliko aspekata – što obojica smatraju svrhom vlastitoga djelovanja u Vojnoj krajini, kako opisuju potrebe Monarhije i namjere vladara, zatim kako karakteriziraju stanovništvo i na temelju kojih osobina. Na temelju izvora analizirat će se koliko su slike i predodžbe krajišnika uvjetovane prosvjetiteljskim nazorima te koja se jezična sredstava odnosno pojmovi upotrebljavaju za karakterizaciju stanovništva Vojne krajine.

Povijesni kontekst Rabattina i Hildburghausenova djelovanja

Nastojanja oko „modernizacije“ i uvođenja reformi na brojnim područjima obilježili su Habsburšku Monarhiju u 18. stoljeću što se odrazilo i na odnos prema Vojnoj krajini i

⁴ Usp. Joep LEERSSEN, „Imagologija: povijest i metoda“, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, (ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejčić Poje i Ivana Brković), Zagreb 2009, 169-185, 178.

⁵ Joep LEERSSEN, „Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru“, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, (ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejčić Poje i Ivana Brković), Zagreb 2009, 83-124, 87.

⁶ ISTI, „Imagologija: povijest i metoda“, 179.

⁷ W. HÖPKEN, „Ethnische Stereotype in Südosteuropa“, 12-13.

⁸ *Isto*, 16.

njezinu uređenju. Analizom narativnih izvora koje su ostavili predstavnici vojne hijerarhije pokušat će se pokazati stavove i mišljenja koje su se tijekom 18. stoljeća stvarali i prenosili unutar kruga zastupnika habsburške službene politike.

Grof Joseph Johann von Rabatta⁹ (1661.–1731.) dugogodišnji zapovijedajući general u Hrvatskoj vojnoj krajini (Karlovačkom generalatu) predstavnik je unutrašnjoaustrijskog plemstva podrijetlom iz Goričke grofovije i plemić s tipičnom vojnom karijerom baroknoga razdoblja. Podrijetlo i služba obvezivali su ga na umnažanje materijalnog bogatstva radi učvršćivanja statusa i uspona u društvenoj hijerarhiji kroz odanu službu vladaru. Pritom je stjecao ne samo društveni prestiž nego i znatnu materijalnu korist. Najveći dio vojne službe proveo je Rabatta na području Vojne krajine, obavljajući različite funkcije i dužnosti – od sudjelovanja u povjerenstvima za razgraničenje s Osmanskim Carstvom nakon sklapanja mira 1699. preko različitih vojnih pohoda do obnašanja funkcije zamjenika glavnog zapovjednika te glavnog zapovjednika Karlovačkoga generalata. Kao zapovjednik ostavio je početkom 18. stoljeća brojne spise s prijedlozima za uvođenjem reda i promjena te unapređenjem vojnokrajinskog sustava. Njegovi izvještaji, prijedlozi i nacrti projekata, osim brojnih i detaljnih podataka o uređenju vojno-obrambenog sustava, sadrže i obavijesti o stanovništvu. Namjera Rabattinih dopisa i izvještaja nije bila ostaviti budućim naraštajima uspomenu i mišljenje o krajiškom narodu već je opis naroda u njegovim spisima nastao kao „nusproizvod“ obavljanja njegove dužnosti i pokušaja unapređenja sustava.

Vojvoda Joseph Maria Friedrich Wilhelm Hollandinus von Sachsen-Hildburghausen (1702.–1787.)¹⁰ predstavnik je visokog njemačkog plemstva iz kneževske kuće u Tiringiji. Iako se Hildburghausenov profesionalni životopis u određenoj mjeri razlikuje od Rabattina, on je također bio posvećen vojnom pozivu. Značajan trag ostavio je on u povijesti Vojne krajine osmišljavanjem preustroja vojno-organizacijskog sustava polovinom 18. stoljeća u Varaždinskom i Karlovačkom generalatu. Dokument na čiji sadržaj će se usredotočiti pozornost u ovom radu opisuje njegovo djelovanje u Hrvatskoj. Međutim, za analizu toga dokumenta važna je činjenica da je nastao više godina nakon Hildburghausenove službe u Hrvatskoj, i to kao određena vrsta retrospektivne analize vlastite uloge u hrvatskoj vojnokrajiškoj povijesti. Spis je sastavljen na poticaj i zahtjev cara Josipa II., koji je, planirajući vlastite reforme Vojne krajine, tražio detaljan uvid u prethodna stanja i poduzete mjere iz pera osobe koja je sudjelovala u kreiranju sustava. *Beitrag zur Geschichte der Warasdiner und Karlstaedter Grenz Verfassung mit 112 Beylagen* nije dokument koji je nastao tijekom Hildburghausenove službe u Vojnoj krajini, već predstavlja „sekundarni“ izvor u kojemu sudionik događaja opisuje vojnokrajiške prilike iz prethodnog razdoblja prema vlastitom sjećanju i na temelju izvornih dokumenata. Njegov opis je intencionalan i usmjeren na prikazivanje i „opravdanje“ vlastita djelovanja. Svoje postupke i djelovanje Hildburghausen je nastojao prikazati kroz prizmu prevladavajućeg prosvjetiteljskog svjetonazora, čijim je zagovarateljem i nositeljem bio i car Josip II., naručitelj *Priloga povijesti*.

⁹ Prikaz života i djelovanja Josepha Rabatte u Hrvatskoj te uloge obitelji Rabatta u habsburškoj službi pogledati u: Sanja LAZANIN, *Slika Drugoga i pismo o Sebi. Josip Rabatta (1661. – 1731.) o Hrvatskoj i sebi*. Zagreb 2002, (Magistarski rad).

¹⁰ O životu vojvode von Sachsen-Hildburghausena i njegovu djelovanju u Vojnoj krajini u Hrvatskoj opširnije u: Sanja LAZANIN, „Hrvatska povijest i narod u izvještaju Josepha Friedricha von Sachsen-Hildburghausena“, Godišnjak njemačke zajednice – DG Jahrbuch, Zbornik radova 17. Znanstvenog skupa „Nijemci i Austrijanci u Hrvatskom kulturnom krugu“, Osijek 2010, 55-64.

Za daljnju analizu važno je razmotriti imaju li različiti društveno-povijesni okviri unutar kojih Rabatta i Hildburghausen djeluju utjecaj na izgradnju stavova i oblikovanje predodžbi o narodu na području Vojne krajine u konkretnoj situaciji? Razlikuju li se i u čemu slike društva koje oni konstruiraju?

Grof Rabatta i vojvoda Hildburghausen u prvom se redu bave problemima vojne službe i njezine učinkovite organizacije, dok se o gospodarskim pitanjima u njihovim opisima ne govori. Iako obojica na određeni način sudjeluju u životu krajiškoga društva njihovo djelovanje kao i pisana svjedočanstva pokazuju određene razlike u percipiranju prostora i ljudi.

Rabatti i Hildburghausenu zajedničko je to da su bili pripadnici visokog plemstva, izgrađivali su veze unutar istoga društvenoga sloja, nastojeći pritom ostvariti vlastite interese. Hildburghausen je uživao povjerenje habsburške vladajuće kuće. To se ogledalo u povjerenim službama i ovlastima u svrhu uređenja krajiškog sustava radi njegove funkcionalnosti za monarhijske potrebe. U *Prilogu* on opisuje kako je pristupio povjerenom zadatku i kako je vidio svrhu toga preuređenja. Navodi da je prvotna svrha granice bila „obrana protiv Turaka, odnosno protiv upada koje su isti poduzimali u 16. i 17. stoljeću“. U nastavku pojašnjenja navodi Hildburghausen da su radi zaštite unutrašnjih pokrajina (misli na Unutrašnjoaustrijske zemlje) „rubni opustošeni krajevi Hrvatske ustupljeni ratničkoj i pljačkaškoj naciji“ uz uvjet da ih štiti od Turaka. U tom dijelu Hrvatske uvedeno je vojničko uređenje, a za njegovo uzdržavanje odobrili su Unutrašnjoaustrijski staleži radi vlastite sigurnosti određeni novčani iznos kao pomoć.¹¹ Hildburghausenova rečenica iz uvodnog dijela *Priloga* u kojoj objašnjava svoja nastojanja i svrhu svoga rada u Varaždinskom generalatu tridesetih godina 18. stoljeća, navodi da se od njega očekivalo da, osim smirivanja situacije koja je bila na rubu pobune uz prijeteći rat s Osmanlijama, „iznese prijedloge za bolje i korisnije uređenje sirove hrvatske nacije“.¹² Njegova „retorika“ jest u skladu s prosvjetiteljskim shvaćanjima o važnosti odgoja i, što ilustrira i njegov opis vlastite uloge i svrhe uređenja oba generalata. Hildburghausen, naime, kaže da se pritom vodio mišlju na koji bi način taj dio zemlje najbolje mogao pridonijeti općem dobru, navodeći kontribuciju i osobnu vojnu službu kao mogući doprinos.

Cijeli je vojnokrajiški sustav prema Hildburghausenovu shvaćanju imao dvostruku svrhu, s jedne strane uspostaviti predziđe na granici prema osmanskom teritoriju, a s druge strane te „čuvare domovine“ držati u poslušnosti.¹³ Hildburghausenova opservacija o potrebi uvođenja promjena sadrži i sudove koji govore o zastarjelosti sustava koji više nije primjeren „duhu vremena“ 18. stoljeća.¹⁴ U tom kontekstu Hildburghausen naglašava dvije pojave koje prema njemu bitno obilježavaju 18. stoljeće, to su: brojna i uvježbana vojska kakvu je utemeljila Pruska, pružajući na taj način izazov cijeloj Europi, i nastojanje „prosvijećene državne mudrosti“ da na vojno jačanje i pripremanje za rat odgovori uspostavljanjem ravnoteže pomoću ugovora i saveza.¹⁵ Otkrivajući utjecaj prosvjetiteljskog shvaćanja o prirodnom i državnom pravu Hildburghausen u svojim promišljanjima daje prednost mudrom vođenju državne diplomacije pred ratom u rješavanju sporova između sukobljenih interesa pojedinih država, pritom ne podcjenjujući važnost i moć oružane sile i ratničke vještine.

¹¹ KA, HKR-KZLA VII 349, fasc. 1, fol. 21v-22.

¹² *Isto*, fol. 2.

¹³ *Isto*, fol. 22v.

¹⁴ *Isto*, fol. 23.

¹⁵ *Isto*, fol. 23v.

Rabatta kao vojni zapovjednik dijela Vojne krajine imao je drukčije preferencije. Djelovao je u razdoblju novog uspostavljanja snaga i granica s Osmanlijama i Mlečanima na prijelazu 17. u 18. stoljeće, pa je i ta situacija uvjetovala njegove postupke i prioritete.¹⁶ Osim toga, kao pripadnik plemstva baroknog razdoblja obavljao je javne funkcije koje su bile u skladu s njegovim grofovskim rangom.¹⁷ Kao istaknuti vojskovođa i zapovjednik Rabatta je za odanu službu vladaru mogao računati i na znatne materijalne probitke koji su se također ostvarivali različitim putovima, vezama i snalaženjem uz vladarsko pokroviteljstvo.

Rabattine i Hildburghausenove predodžbe o krajiškom stanovništvu

Predodžbe o stanovništvu koje u svojim spisima iznose Rabatta i Hildburghausen odnose se na određene osobine ljudi u prostoru u kojemu se oni nalaze na poziciji vlasti. Te predodžbe su izrazi određenih pojednostavljenja, poopćenih mišljenja, koje im je poslužilo kao polazište i opravdanje za donošenje odluka. Obojica donose sudove o karakteru stanovništva. Pred historiografsku analizu postavlja se problem u kojoj mjeri ti sudovi koji se ponavljaju unutar habsburške zapovjedne strukture tijekom dugoga razdoblja imaju elemente stereotipa¹⁸, a koliko su ti opisi karaktera krajiškog stanovništva utemeljeni na Rabattinu i Hildburghausenovu iskustvu stečenom djelovanjem među krajišnicima?

Zajedničko obojici u njihovim opisima jesu kvalifikacije stanovništva odnosno opisivanje njegova „nacionalnog karaktera“. Zastupljenost određenih osobina u njihovim opisima poput hrabrosti, (ne)pouzdanosti, (ratničke) sposobnosti, (ne)kultiviranosti, govori ponajviše o interesima autora i njihovu kutu gledanja na ljude i zemlju u kojoj obavljaju službu.

Vojvoda Hildburghausen, koji s određenim vremenskim odmakom izvještava o svojem radu u Vojnoj krajini naglašava da mu je namjera iznijeti „povijest mnogoljudnog i ratničkog naroda koji je dugo bio zapostavljen“, ali naglašava da želi upoznati i njegov „nacionalni duh“ (*National-Geist*)¹⁹, ono što su njemački prosvjetiteljski mislioci poput Johanna Gottfrieda Herdera nazivali *Volksgeist*. Već ta prva rečenica sadrži opis „karaktera naroda“, ali i daje naznake određene Hildburghausenove naklonosti gotovo pokroviteljskog stava prema tom narodu.

Taj stav, u kojemu se mogu nazrijeti utjecaji prosvjetiteljskog okruženja, vlastite pozicije i političkih prilika u vremenu nastanka spisa, razlikuje Hildburghausena²⁰ od Rabatte.

¹⁶ Rabatta u jednom od prvih izvještaja nakon preuzimanja glavnog zapovjedništva Karlovačkog generalata iz 1709. smatra da se zbog brojnih nepravilnosti koje postoje u njemu kao i zbog neprijateljstva koja prijete od strane Osmanlija i Mlečana situacija u tim krajiškim krajevima mora promijeniti radi zajedničke sigurnosti. Rabatta, iznoseći po pojedinim stavkama mišljenje o situaciji, nagovijesta svoj stav u vezi nužnih promjena. KA, HKR 219, 1709, fol. 53, 54v.

¹⁷ O društvenom statusu i službama koje su bile namijenjene grofovima u Carstvu opširnije u: Rudolf ENDRES, *Adel in der Frühen Neuzeit*, München 1993, 8-9.

¹⁸ Klaus Roth kaže da stereotipe možemo shvatiti kao kognitivne tvorbe koje su historijski promjenjive, ali su „ipak prilično stabilne svakodnevnne kategorizacije, tipizacije okruženja“. Klaus ROT, *Slike u glavama: ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2000, 260.

¹⁹ KA, HKR-KZLA VII 349, fasc. 1, fol. 1v, 2.

²⁰ Stanovništvo hrvatskog vojnokrajiškog prostora Hildburghausen opisuje kao nekultiviran i na ratove i nemire navikao narod, koji je zapomagao zbog potlačivanja i nepoštivanja svojih privilegija. KA, HKR-KZLA VII 349, fasc. 1, fol. 2.

Naime, u Rabattinim se izvještajima ne nalaze tvrdnje koje bi upućivale na to da je krajišnicima učinjena nekakva nepravda ili narušene privilegije, upravo suprotno, za njega su oni buntovnici, „ein, zur Empörung so geneigtes Volck“,²¹ koje je potrebno disciplinirati.

Ni Rabatta ni Hildburghausen u svojim opisima krajiškog stanovništva ne rukovode se isključivo etničkim kriterijem. Stanovništvu pripisuju odeđene „kolektivne identitete“ koji se temelje na vjerskoj, društvenoj, statusnoj, etničkoj, kulturnoj ili nekoj drugoj pripadnosti. Iako je obojici zajedničko da na to stanovništvo gledaju prije svega sa stajališta njegove funkcionalnosti za državu, dakle, kao na krajišnike, graničare (*Grenzvolk*), ipak se razlikuju u distinkciji pojedinih skupina unutar toga korpusa.

Narod koji je opisao u svojem *Prilogu* Hildburghausen naziva „divljim i sirovim Hrvatima“²², zatim „srčanim ljudima koji su očvrstnuli za potrebe ratovanja s Turcima“²³ i naglašava „prepoznatljive izvrsne crte vojničkog duha ove nacije“.²⁴ Hildburghausenov opis krajišnika podsjeća na „plemenitoga divljaka“ Jeana Jacquesa Rousseaua. Naziva ih „ratničkim, hrabrim narodom, sirovim jednostavnim (nepatvorenim) sinovima prirode, koji uz jednostavnu ishranu, radom i vojnom obvezom izrastaju u istinske stasite predstavnike muškog roda, žilave i čvrste kao hrastovi u šumi bez njege i kulture; dobronamjerne i divlje, a pritom praznovjerne i pune oduševljenja za vojnu čast, naviknute na opasnosti bitaka i željne pljačke“.²⁵

Odanost vladaru i domovini te privrženost starim narodnim običajima i navikama osobine su koje Hildburghausen posebno apostrofira kod hrvatskih krajišnika.²⁶ Ističući njihovu svojeglavost i nepovjerenje prema nadređenima – pritom Hildburghausenova atribucija krajišnika nema ni etničko ni konfesionalno značenje, već ih naziva hrvatskima prema hrvatskom prostoru na kojemu se nalaze – Hildburghausen naglašava da su oni unatoč podčinjavanju i uskraćivanju prava i obećanih povlastica spremni iskazati odanu vjernost i predanost carskoj službi.²⁷

Nabrajajući osobine krajišnika odnosno njihove prirodne vrline ističe Hildburghausen važnost uloge mudroga i prosvijećenog vladara koji će taj ljudski potencijal znati upotrijebiti za ostvarivanje dobrobiti države. Hildburghausen s oduševljenjem govori o smionosti Hrvata, jer su pobunama naveli svoje vladare da im posvete veću pozornost i da ih upoznaju. Hildburghausenov prosvjetiteljsko-romantičarski stav o krajišnicima i njegova ocjena „hrvatskih vojnika“ jezgrovito je izražena u rečenici: „Hrvati sa svim svojim manama i u sutonu barbarstva još uvijek sa mi se činili jedinim istinskim materijalom za ideal vojnikā, kako ih je opisao Ossian.“²⁸

Hildburghausenovi opisi „plemenitog divljaka“ upućuju s jedne strane na romantičarsko gledanje na krajišnike, a s druge strane na prosvjetiteljsku namjeru „civiliziranja“.²⁹ Navode-

²¹ KA, HKR, 1721 I 457, fol. 7v.

²² KA, HKR-KZLA VII 349, fasc. 1, fol. 26.

²³ *Isto*, fol. 6v.

²⁴ *Isto*, fol. 11.

²⁵ *Isto*, fol. 15v.

²⁶ U izvoru stoji: „... unerschütterliche Anhänger der alten *National*-Sitten und Gebräuche, und durch selbige unauf löslich an ihr Vaterland geknüpft“, KA, HKR-KZLA VII 349, fasc. 1, fol. 15v.

²⁷ KA, HKR-KZLA VII 349, fasc. 1, fol. 15v.

²⁸ *Isto*, fol. 16.

²⁹ O prosvjetiteljskoj predodžbi o „dobrom divljaku“ opširnije u: Cvetan TODOROV, *Mi i drugi*, Beograd 2004, 262-272.

ći prirodne osobine krajišnika kao izvrsnu predispoziciju za dobre vojnike, dakle za ono za što ih Monarhija i treba, svoju kritiku usmjerava Hildburghausen na prijašnju zapovjednu strukturu, koja se loše odnosila prema krajišnicima, i na loše uređenje vojnokrajiškog sustava. Time on pred carem Josipom II. želi istaknuti vlastitu ulogu u prepoznavanju njihovih osobina korisnih za državne interese. Prema njegovu shvaćanju bilo je važno da se krajišnike prepozna kao „prirodni, sirovi materijal“ koji će pomoću mudrih i civilizirajućih mjera te dobro vođenom upravom pridonijeti općoj dobrobiti države. Ratna vještina je, sukladno Hildburghausenovu stavu, bila najkorisnije što su oni mogli ponuditi i što je Monarhiji bilo najpotrebnije u razdoblju brojnih sukoba s europskim i osmanskim protivnicima oko učvršćivanja položaja imperijalne sile.

U karakterizaciji krajišnika Karlovačkoga generalata upotrebljava grof Rabatta slične izraze kao i Hildburghausen, međutim, povjesničar prilikom njihove analize mora uzeti u obzir kontekst nastanka i njihov semantički potencijal. On ih naziva „neukrotivim narodom“ (*dieses vnbändige Volckh*) koji bi valjalo bolje obuzdati kako bi se spriječile sve učestalije pljačke, razbojstva i ubojstva.³⁰ Pritom naglašava da je Vlahe, koje također naziva neukrotivima, potrebno „civilizirati“ uz pomoć njemačkih jedinica.³¹ U toj Rabattinoj preporuci i stavu o Vlasima, može se uočiti nekoliko opreka. S jedne strane, „civilizaciju“ (njemačku) suprotstavlja „barbarstvu“ (vlaškom), zatim zamišljene „Mi“ (Rabatta i njemačke jedinice) stavlja u opreku s „Drugima“ (krajišnicima), koje je potrebno „privesti nama“, drugim riječima, učiniti ih korisnima za potrebe krajiške obrane odnosno habsburških posjeda.

U izvještaju iz 1729. Rabatta govori o propuštenoj prilici tijekom zadnjega rata s Osmanlijama da se osvoji Bihać i da ga se uključi u sastav Hrvatske krajine. Kao razlog neuspjeha navodi nesređenost granice i loše stanje krajiške vojske, koja prema njegovu mišljenju više nalikuje na „tatarsku hordu“ nego na vojsku, iako ih predvode čestiti i u ratu prokušani časnici.³² Situacija u kojoj Rabatta djeluje i govori o krajišnicima jest nesređeno stanje nakon određivanja granica krajiškog prema osmanskom teritoriju i migracija brojnoga stanovništva nakon ratova s Osmanlijama (Bečkog rata 1683.-1699. i Prvoga turskog rata 1716.-1718.). Upravni i vojni aparat nisu bili dobro organizirani, jer nisu postojala sustavna rješenja od strane države. Štoviše, ni središnja uprava nije bila jedinstvena. U to su vrijeme unutrašnjo-austrijski staleži imali još uvijek veliku ulogu u upravljanju Karlovačkim i Varaždinskim generalatom i presudnu riječ prilikom postavljanja zapovjednika. Tek od sredine 18. stoljeća i nakon Hildburghausenovih reformi taj će sustav poprimiti sve više oblik centraliziranoga i uređenoga vojnog aparata na čelu s Ratnim vijećem i vladarom. Taj je proces našao i svoj pravni ishod u dokumentu *Militar-Granitz-Rechten*, donesenom sredinom 18. stoljeća.

Rabattin i Hildburghausenov stav o krajiškom stanovništvu razlikuju se u tome što Rabattini izvještaji i opisi odražavaju trenutačnu situaciju u Vojnoj krajini početkom 18. stoljeća, dok je Hildburghausenovo mišljenje utemeljeno u povijesnoj situaciji. On opisuje krajišnike uzimajući u obzir njihov povijesni razvitak i prilagođavajući predodžbe i stavove o njima svojim shvaćanjima ljudske prirode. Hildburghausen izdvaja tri pojma koji bitno određuju postupke ljudi; to su religija, sloboda i interes.³³ Temeljeći svoje djelovanje na tim

³⁰ Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Karlovački generalat (dalje: KG), Uvezani spisi, knj. 1, br. 56, fol. 94v.

³¹ HDA, KG, Uvezani spisi, knj. 1, br. 55, fol. 76v.

³² *Isto*, br. 67, fol. 161.

³³ U izvoru stoji „... Religion, Freyheit, und Interesse, diese drey große Triebfedern des menschlichen Geschlechts, waren zu diesem Endzweck benutzt worden.“ KA, HKR-KZLA VII 349, fasc. 1, fol. 19v.

postulatima nastojao je Hildburghausen pridobiti krajišnike za svoje planove i prilagoditi sustav potrebama državne uprave utemeljene u prosvjetiteljskim reformama.

Obojica časnika u svojim opisima primjenjuju etničku karakterizaciju u smislu da iznose svoje predodžbe i stavove o nekom drugom narodu – heteropredodžbu. Iako ni „promatrano“ ni „promatrač“ nisu u analiziranim izvorima prvenstveno kategorizirani nacionalnim terminima, uočava se razlika između oba autora u navođenju etničke pripadnosti krajišnika. Rabatta, za razliku od Hildburghausena, naglašava razliku u stavu prema katoličkom i pravoslavnom stanovništvu, odnosno Hrvatima i Vlasima kako ih naziva u svojim izvještajima.³⁴ Radi sigurnosti granice i lakšeg organiziranja vojne službe Rabatta naglašava da je potrebno razdvojiti Vlahe od Hrvata i dodijeliti im posebna zemljišta.³⁵ Nepovjerenje je Rabatta iskazivao prema novodoseljenim Vlasima, jer ih je sumnjičio da održavaju veze s osmanskom stranom. Zalagao se za to da ih se naseli dalje od granične crte prema osmanskome teritoriju, a umjesto njih da se naseli „katolike i Hrvate“.³⁶ Za pravoslavno stanovništvo Karlovačkog generalata upotrebljava Rabatta izraz „Schismaticis“. Smatrao je da ih je potrebno postupno privoditi crkvenoj uniji u skladu s dvorskom politikom kao i s njegovim katoličkim opredjeljenjem. Osim toga prema pravoslavnim stanovnicima Generalata izražava nepovjerenje i opisuje ih kao prevrtljive i nepouzdanе, tvrdeći da su, kad njima to odgovara, dobri i slijede zapovjedi nadređenih, međutim, kad izgube volju tada kod njih nestaje svakog poštovanja i poslušnosti.³⁷

Rabattini opisi pojedinih lokalnih zajednica govore o samom načinu funkcioniranja sustava, koji u to vrijeme nije bio jedinstveno organiziran, ali i o njegovoj upućenosti u stanje u pojedinim krajiškim zajednicama. Kod Hildburghausena nema takve distinkcije. Uspoređujući Rabattine stavove i opise lokalno diferenciranih krajiških zajednica može se uočiti njegov negativan stav prema Senjanima. Rabatta navodi da je „oholost Senjana nepodnošljiva“ i da im je vojna stega omražena te da nastoje izbjeći vojne obveze. On im doduše priznaje da su „dobri i srčani ljudi“ te kaže da ih je najbolje upotrijebiti za različite službe na moru.³⁸ Loše mišljenje iznosi Rabatta i o cijeloj Primorskoj krajini. U njegovoj ocjeni toga dijela krajiškog prostora naglašava se znatno lošije vojno-organizacijsko stanje u usporedbi s Hrvatskom krajinom. Posebno ističe nepovjerenje koje on, kao zapovjednik Generalata, ima prema krajišnicima, kako običnim vojnicima tako i domaćim časnicima (*National-Officers*). Rabatta svoju ocjenu primorskih krajišnika zaključuje stavom da su svi primorski krajišnici istoga kova, drugim riječima, nepopravljivi.³⁹

U Hildburghausenovim opisima naglašen je interes za vojnu dimenziju Hrvata, pri čemu njega ne zanima hrvatska državno-pravna tradicija, on ne spominje staleže, niti govori o hrvatskom stanovništvu izvan Vojne krajine. Uvodni dio u kojemu opisuje povijest prostora i hrvatskog naroda služi mu samo kako bi pokazao njihove predispozicije za ratne vještine i da na temelju povijesnog iskustva izabere najprikladniji način za provođenje svojih reform-

³⁴ Ti stavovi odnosno stereotipi ne mogu se poistovjetiti sa etničkim stereotipima koji nastaju u 19. stoljeća u kontekstu izgradnje nacija. Höpken naglašava da su etnički stereotipi nešto drugo od srednjovjekovnih toposa razgraničenja ili stereotipa koji su nastali iz konfesionalnih suprotnosti i ratnih iskustava u epohi turskih ratova. W. HÖPKEN, „Ethnische Stereotype in Südosteuropa“, 18.

³⁵ HDA, KG, Uvezani spisi, knj. 1, br. 53, fol. 51.

³⁶ *Isto*, br. 55, fol. 75.

³⁷ KA, HKR, 1721 I 457, Expedit, fol. 9.

³⁸ KA, HKR, 1721 I 457, Expedit, fol. 27-27v.

³⁹ *Isto*, fol. 28v.

skih mjera.⁴⁰ Njegova nastojanja da upozna i opiše narod u Vojnoj krajini odražavaju instrumentalni pristup prema krajišnicima. Prosvjetiteljske namjere vladara i drugih promicatelja tih ideja u okviru države dobrobiti i blagostanja usmjerene su na poučavanje i preodgoj stanovništva radi učinkovitijeg usmjeravanja njihovih potencijala za opću državnu korist.

U Rabattinim i Hildburghausenovim konceptima krajiške zajednice se javljaju kao segmentirane tradicionalne zajednice. Njihov stav i predodžbe o krajišnicima proizlaze, s jedne strane, iz monarhijske politike, ovisno što je bilo u fokusu zanimanja državne politike u određenom razdoblju, primjerice, vojne osobine stanovnika, njihova brojnost, način života i privređivanja odnosno njihova konfesionalna pripadnost i slično. S druge strane, Rabattina distinkcija pojedinih skupina stanovništva slojevitija je i raznovrsnija nego što je to slučaj kod Hildburghausena. To ujedno može biti i odraz duljeg boravka među krajišnicima kao i boljeg poznavanja situacije, međutim, to još uvijek ne znači da je Rabattin stav empirijski utemeljeniji⁴¹ i time manje podložan stereotipizaciji nego Hildburghausenov.

Pojmovi koje u opisu vojnokrajiške situacije upotrebljavaju Rabatta i Hildburghausen govore o vremenu u kojem su izvještaji nastali, o prevladavajućim interesima državne nomenklature te kulturnom i svjetonazorskom okruženju. Međutim, kao što ističe Reinhart Kosselleck, semantički potencijal pojedinih pojmova i njihova jezična uporaba ne određuju se prema govornicima koji ih upotrebljavaju. Drugim riječima, povijest jezika može se odvojiti od povijesti govornika, odnosno uporaba jezika i promjena značenja pojedinih pojmova ne ovise o interesima i namjerama govornika.⁴² Na temelju relativno maloga broja analiziranih spisa u ovom radu mogu se uočiti određeni pojmovi koje Rabatta i Hildburghausen često upotrebljavaju, a koji u razdoblju prosvjetiteljstva postaju frekventni i semantički se redefiniraju. U Hildburghausenovu opisu to su pridjev „National“ i imenica „Nation“.⁴³ Oba pojma upotrebljava i Rabatta u svojim izvještajima.⁴⁴ Pojam narod (*Volk*)⁴⁵, domovina (*Vaterland*)⁴⁶, država (*Staat*), opće dobro (*allgemeines Wohl*)⁴⁷, civilizirati⁴⁸, često se spominju u njihovim opisima vojnokrajiških prilika. Ti izrazi koji su u jezičnom smislu stari dobivaju tijekom 18. stoljeća kao pojmovi nova značenja i veliku propulzivnost.

⁴⁰ „... weil Ich blos darinnen die schicklichsten Mittel zu Erfüllung Meines Auftrags finden konnte: Auch gab Ich Mir alle Mühe Mir diese Kenntniße zu verschaffen“ KA, HKR-KZLA VII 349, fasc. 1, fol. 2.

⁴¹ O predodžbama i slikama o Drugome te njihovoj utemeljenosti na konkretnom iskustvu ističe Klaus Roth sljedeće: „Predstave o strancima i istorijske predstave su, dakle, slike u glavama koje smo tek veoma retko svesno izgradili po sopstvenom iskustvu, već smo ih po pravilu bez daljeg osporavanja usvojili kao deca, procesom socijalizacije i akulturacije ...“, K. ROT, *Slike u glavama*, 267.

⁴² Reinhart KOSELLECK, *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt am Main 2006, 314-315.

⁴³ Ti pojmovi se upotrebljavaju u sljedećim sintagmama: *National-Miliz, National-Charakter, Griechischen Bischoffs und anderer Nationalen, der rohen Croatischen Nation, National-Sitten und Gebräuche, National-Geist*.

⁴⁴ *National-Volck, National-Officier, diese nation von denen üblesten, vnd inraisonablesten leuthen, diese Nation aber ist zu wasser mit mehrern Vortl zu gebrauchen als zu land, eine nation so trans-Kolapiani genent werden*.

⁴⁵ Primjeri konteksta u kojemu je riječ upotrijebljena: *das Volck lag in einem gesetzlosen verwilderten Zustande; das Gränzvolck zu Fuß und Pferd kod Hildburghausena, mit so muthwilligem volck besetzten Posten kod Rabatte*.

⁴⁶ U izvorima stoji: *durch die sanften Lehren des Christenthums zu besseren Sitten und Vaterlandsiebe gebildet, unauflöslich an ihr Vaterland geknüpft*.

⁴⁷ Hildburghausen govori o općem dobru i dobrobiti države: *zu dem allgemeinen Wohl, dem Wohl des Staate*.

⁴⁸ Kod Rabatte se u tekstu nalazi i neologizam: *die unbändigen Wallachen vermittels Teütscher association civilisiret*.

Zaključak

Analiza opisa krajiškog stanovništva, koje su u službenim spisima ostavili grof Rabatta i vojvoda Hildburghausen, upućuje na zaključak da su oni svojim djelovanjem, ali i pisanjem, na određeni način konstruirali krajiško društvo. Na temelju analiziranih izvora pokušalo se utvrditi razlike u oblikovanju stavova i predodžbi dvojice habsburških časnika u 18. stoljeću o hrvatskoj Vojnoj krajini, posebice o njezinu stanovništvu – pravoslavnom i katoličkom. Ono što prelazi okvire ovoga rada jest pitanje, u kojoj su mjeri izrečeni stavovi obojice časnika preuzeti od njihovih prethodnika kao dio „stereotipnog mišljenja“, a u kojoj su mjeri ti stavovi doneseni na temelju vlastitih uvida.

Rabatta i Hildburghausen međusobno se razlikuju po tome što Rabattini izvještaji i opisi bilježe trenutačnu situaciju u Vojnoj krajini početkom 18. stoljeća, dok se Hildburghausen u pisanju svog izvještaja oslanja na širu povijesnu perspektivu. Rabattin stav je kritički i negativno intoniran, izražava veliko nepovjerenje osobito prema pravoslavnim Vlasima. Opravdavajući svoje postupke i neuspjehe pri pokušajima uvođenja bolje organizacije u pogranična područja Rabatta traži izliku u lošim osobinama krajišnika. Hildburghausen, međutim, navodeći negativne osobine i uočavajući naznake barbarstva kod krajišnika čini to s određenom naklonošću prema njima kao prema plemenitim divljacima. Za njega su krajišnici u Hrvatskoj dobar potencijal koji, uz pomoć dobre uprave i voljom prosvjetiteljski nastrojenih vladara, može poslužiti dobrobiti cijele države. Uzroke različitih problema u Vojnoj krajini Hildburghausen ne nalazi u samom narodu nego kritiku usmjerava na lošu upravu i zapovjednike. Time on daje legitimnost svojem radu na preustroju oba generalata i poticaj daljnjim reformama Vojne krajine u skladu sa zahtjevima novoga vremena i novih političkih konstelacija.

Rabatta i Hildburghausen stvaraju predodžbe o stanovništvu ističući određene osobine ljudi u prostoru u kojemu se nalaze kao predstavnici vlasti. Osobine krajišnika koje obojica ističu otkrivaju političke i svjetonazorske stavove samih autora, njihovo iskustvo i svrhu njihova djelovanja. Na temelju stavova i predodžbi o krajišnicima oni su donosili konkretne administrativne i vojne odluke.

DIE AUFKLÄRUNG UND VORSTELLUNGEN ÜBER DIE BEVÖLKERUNG DER MILITÄRGRENZE IM 18. JAHRHUNDERT

In diesem Aufsatz geht man von der Annahme aus, dass sich der Einfluss der in der Habsburgermonarchie in zahlreichen Lebensbereichen im 18. Jahrhundert durchgeführten Veränderungen und Reformen auch in der Perzeption und dem Bild des Anderen spiegelt. Für die Analyse wurden narrative Quellen ausgewählt, in denen die Militärgrenzgesellschaft von zwei Habsburger Offizieren, dem Grafen von Rabatta und dem Herzog von Sachsen-Hildburghausen, geschildert wurde. Die Autorin versuchte aufgrund der Komparation von Beschreibungen beider Offiziere, sowohl Vorstellungen und Meinungen über kroatische und serbische Bevölkerung in der kroatischen Militärgrenze Anfang und Ende des 18. Jahrhunderts als auch Elemente, aus welchen sie zusammengesetzt wurden, festzustellen. Die Aufmerksamkeit wird auch auf bestimmte für die

Aufklärung charakteristische Begriffe gelenkt, die beide Habsburger Offiziere in ihren Schriften verwenden. Es wird zusammengeschlossen, dass traditionelle Militärgrenzgemeinschaften in den Schilderungen von Rabatta und Hildburghausen segmentiert auftauchen und in ihren Beschreibungen Interessen und Erwartungen der monarchischen Politik von der Militärgrenzgesellschaft widerspiegelt wurden.

Schlüsselwörter: Aufklärung, Vorstellungen und Bilder des Anderen, Militärgrenzbevölkerung, Militärgrenze

Literatura

- Davor DUKIĆ, Zrinka BLAŽEVIĆ, Lahorka PLEJIĆ POJE i Ivana BRKOVIĆ (ur.), *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Zagreb 2009.
- Rudolf ENDRES, *Adel in der Frühen Neuzeit*, München 1993.
- Helga FISCHER, "Das Osmanische Reich in Reisebeschreibungen und Berichten des 18. Jahrhunderts", *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch*, sv. 10, Wien 1983, 113–142.
- Maximilian GROTHAUS, "Zum Türkenbild in der Adels- und Volkskultur der Habsburgermonarchie von 1650 bis 1800", *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch*, sv. 10, Wien 1983, 63–88.
- Wolfgang HÖPKEN, „Ethnische Stereotype in Südosteuropa“, *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region*, (ur. Konrad Gündisch, Wolfgang Höpken i Michael Markel), Köln – Weimar – Wien 1998, 7–31.
- Reinhart KOSELLECK, *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt am Main 2006.
- Sanja LAZANIN, *Slika Drugoga i pismo o Sebi. Josip Rabatta (1661. – 1731.) o Hrvatskoj i sebi*. Zagreb 2002, (Magistarski rad).
- Sanja LAZANIN, „Hrvatska povijest i narod u izvještaju Josepha Friedricha von Sachsen-Hildburghausena“, *Godišnjak njemačke zajednice – DG Jahrbuch, Zbornik radova 17. Znanstvenog skupa "Nijemci i Austrijanci u Hrvatskom kulturnom krugu"*, Osijek 2010, 55–64.
- Joep LEERSEN, „Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru“, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, (ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje i Ivana Brković), Zagreb 2009, 83–124.
- Joep LEERSEN, „Imagologija: povijest i metoda“, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, (ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje i Ivana Brković), Zagreb 2009, 169–185.
- Dubravka ORAIĆ TOLIĆ i Ernő KULCSÁR SZABÓ (ur.), *Kulturni stereotipi: koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, Zagreb 2006.
- Klaus ROT, *Slike u glavama: ogleđi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2000.
- Pierre SERNA, „Der Adlige“, *Der Mensch der Aufklärung* (ur. Michel Vovelle), Frankfurt am Main 1998, 42–97.
- Franz K. STANZEL (ur.), *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnologische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg 1999.
- Cvetan TODOROV, *Mi i drugi*, Beograd 2004.
- Michel VOVELLE (ur.), *Der Mensch der Aufklärung*, Frankfurt am Main 1998.

ПУТОВАЊЕ И НАДЗОР У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ У ВРЕМЕ ПРОСВЕТИТЕЉСТВА

Јован Пешаљ

UDK: 910(436-89)“17“

Апстракт: У другој половини 18. века, Хабзбуршка монархија, прва на простору југоисточне Европе, уводи модерне технике контроле мобилности. Хабзбуршке реформаторе су једним делом инспирисале идеје аустријског просветитељства, да се друштво може променити просвећеним реформама одозго и да држава треба да игра кључну улогу у овом развоју. Држава је настојала да упозна друштво и да га стави под контролу, посебно покретљиве групе. Стога се уводе нове технике контроле мобилности. Централна тела преузимају искључиву надлежност да уређују кретање људи и робе; уводе се нове мере идентификације. Најпре је било уређено кретање појединих група, посебно странаца из Османског царства током 1760-их, а затим и осталог становништва, све до увођења националних пасоша 1801. Неке од кључних промена у контроли мобилности су се десиле или су започете у доба просветитељства, а поједине дилеме са којима се централна власт суочавала остале су нерешене до данас.

Кључне речи: Хабзбуршка монархија – 18. век, контрола мобилности, пасоши, османски поданици, просвећени апсолутизам.

Током 18. века модернизаторске тенденције просветитељства и идејних покрета који су му претходили утичу на законско уређивање путовања, посебно на подручју Хабзбуршке монархије. То је била манифестација ширег покрета да се промени и побољша друштво интервенцијама централне власти. Модерна професионална бирократија која је у ово време настајала и у Хабзбуршкој монархији настојала је да што боље упозна, надзире и уреди друштво како би њиме боље управљала. Добра управа је требало да доведе до напретка привреде, раста броја становника и богатства, те тиме и до већих пореских прихода. Током владавине Марије Терезије (1740–1780) и Јозефа II (1780–1790) систематски се спроводе пописи становништва, стоке и кућа, додељују се кућни бројеви.

Контрола људи у покрету, а посебно странаца, који се нису налазили под потпуном јурисдикцијом хабзбуршке државе, била је посебан изазов за државну администрацију. Стога су власти настојале да направе што јаснију разлику између страних и домаћих поданика, као и да уреди и надзире кретање како на границама тако и у унутрашњости. Једно од средстава контроле мобилности становништва биле су путне исправе. У њиховој еволуцији се може видети како се државна контрола развијала и како се

однос између просвећене државе и појединаца мењао и добијао модерне особености. Посебно значајну улогу у овом развоју играли су странци из Османског царства.

*

Странци наравно нису били једина нити прва група чије је кретање дошло под надзор централних власти. Током 18. века хабзбуршка држава преузима надлежност од покрајинских институција, земљопоседника, цркве и других корпоративних тела, како би контролисала кретање и уређивала боравак ван места пребивалишта. Хабзбуршка монархија је била посебно заинтересована за мањине и маргиналне групе, какве су били протестанти, скитнице и просјаци. У другој половини 18. века централне власти обраћају пажњу и на групе које су често путовале као и на стране путнике. На крају овог процеса систематски се уређује кретање целокупног становништва Монархије. Друга особеност овог процеса је да се кретање најпре уређује на границама и у престоници, и да се одатле шири на унутрашњост.

Историја путних исправа је дуга. У разним формама и функцијама оне су се користиле и у претходним епохама.¹ Њихова употреба је била, међутим, пре изузетак него правило, јер им је првенствена функција била заштита носиоца. Оне нити су биле индивидуализоване, нити у вези с држављанством. Неке од ових особености ће се променити управо у 18. веку.

Поређење с хабзбуршким суседима је у овом смислу индикативно. Путници у Османском царству нису у начелу морали да поседују личне путне исправе. Дипломате и гласници су имали код себе писма за домаћине и успутне заповеднике, која су имала заштитну функцију. Обични странци су добијали право на слободан пролаз и боравак (осм. *amān āmm*), који је важио за читаву групу, односно држављане одређене државе и у начелу је био временски ограничен на годину дана. Није било потребе за личним документима пошто је читава заједница гарантовала за појединца. Појединац је посматран, пре свега, као припадник заједнице. Заштита заједнице је често стога имала за последицу мање или више строг надзор над свим члановима групе. Пример за то су заједнице француских и венецијанских држављана у Османском царству. На њиховом челу су били конзули које су именовале њихове матичне државе. Због свега овога лична индентификација је била сувишна.²

И када странци нису чинили чврсту заједницу, те су морали да буду третирани као појединци, индивидуалне путне исправе најчешће нису коришћене. Мада су појединци који су долазили да купују производе за османски двор и високе османске великодостојнике добијали званичне путне исправе за пут у Венецију, већина османских

¹ О путовању и путним исправама у средњем веку види: Valentin GROEBNER, *Der Schein der Person. Ausweise, Steckbriefe und Kontrolle im Mittelalter*, München 2004.

² Maria Pia PEDANI, *Dalla frontiera al confine*, Venezia 2002, 20–21, 99–101, 103. О положају странаца носиоца амана, мустемина види Александар ФОТИЋ, "Институција амана и примање подаништва у Османском царству: пример сремских манастира 1693–1696", *Историјски часопис* 52/2005, 225–255. Француски трговци у османским земљама су у појединим местима, где је толеранција према хришћанима била већа, имали већу слободу, на пример у Смирни. У мање толерантним срединама, као што је Александрија у Египту, бавили су се искључиво пословима и били су под строгим надзором конзула. Види J.-P. FARGANEL, *Les marchands dans l'orient méditerranéen aux XVIIe et XVIIIe siècles: la présence française dans les échelles du Levant (1650–1789)*, I-II, Paris 1992. (докторска дисертација у рукопису).

трговаца их није имала. Довољно је било да имају здравствену потврду из лазарета да су издржали карантин, тј. да су здрави. Због верских и етничких разлика, османски трговци у Венецији нису чинили компактну групу, те она није могла да гарантује за поштење и солвентност појединаца. И поред тога, венецијанске власти нису покушале да ово питање реше тако што би тражиле да појединци имају персонализоване исправе помоћу којих би могли да буду идентификовани. И када су издавале путне исправе појединцима, на пример за путовање у граничним областима, где је сумњичавост према странцима била изражена, османске власти нису у документе уносили лични опис који би омогућио независну идентификацију, већ само име и статус.³

Половином 18. века стање у Хабзбуршкој монархији се у понечему разликовало. Највећи део становника није могао да путује потпуно слободно и морао је да тражи дозволу надлежних власти. Али контрола није увек и на сваком месту била делотворна, што је омогућавало појединцима да путују без дозволе. Тако је млади крајишки официр из Срема, Симеон Пишчевић, током одсуства отпутовао за Беч преко Пеште 1753. године без дозволе и знања претпостављених. Његов боравак у Пешти је прошао неопажено. Међутим, у Бечу се сусрео с новим системом контроле, који је у наредном периоду постао узор и за остале делове Монархије. Најпре га је на ободу хабзбуршке престонице сачекала стража, која је прихватила решење о одсуству као легитимну путну исправу и његово објашњење да је дошао да тражи заостале плате. Неколико дана касније градска стража га је обишла како би се поближе распитала зашто се задржавао у престоници. Мада је његово изговарање болешћу прихваћено, Пишчевић није желео да даље изазива судбину, те се у наредним данима скривао.⁴

Случај с Пишчевићем илуструје да су се мере за надзор мобилности најпре уводиле и испробавале у градовима, да би затим заживеле и на територији целе државе. У 18. веку, град са својим чврстим и добро чуваним зидинама био је узор за територијалну државу која је настајала. То се посебно односило на престоницу, Беч. И мере против просјака и других група које је држава желела да надзире примењивале су се најпре и најделотворније у Бечу. У том погледу Хабзбуршка монархија није била усамљени случај. Проблеми с којима су се суочавали велики градови били су у основи слични, и власти су свуда желеле да боље упознају градски простор и да контролишу кретање људи и ствари. У Француској су странци најделотворније и најужорније надзирани у Паризу. Хабзбуршки двор је зато настојао да се обавести о начину функционисања париске полиције. На молбу бечког двора, начелник париске полиције Сартин (*Sartine*) је 1770. године наредио комесару Лемеру (*Lemaire*) да преради *Mémoire sur l'administration de la police de Paris*, у коме се објашњавало како функционише париска полиција. Овај текст је преведен на немачки и издат у Бечу 1790. године.⁵ Улога Беча, као места где се најпре примењују нове и модерне методе контроле, видљива је и током каснијих реформи, као што су пописи странаца.

У хабзбуршким покрајинама, најпре је уређена мобилност најпокретљивијих група, посебно трговаца. За разлику од већине хабзбуршких поданика, који су морали да

³ PEDANI, *Dalla frontiera al confine*, 104–107, 110–111.

⁴ Симеон ПИШЧЕВИЋ, *Живот генералмајора и кавалера Симеона сина Стефана Пишчевића*, Нови Сад 1998, 145, 147, 158–159.

⁵ Vincent DENIS, "La circulation des savoirs policiers en Europe dans la seconde moitié du XVIIIe siècle", *Les Circulations internationales en Europe, années 1680–années 1780*, (уредили Pierre-Yves Beaurepaire и Pierrick Pourchasse, Rennes 2010, 213–221.

имају добар разлог за путовање и сагласност власти, трговци су се кретали доста слободније. Иван Баљевић, синдик вароши Карловаца у Срему, компромитовао се у служби, те је 1757. године одлучио да се исели у Русију. Пошто као државни службеник није могао путовати без дозволе претпостављених, набавио је трговачки пасош на туђе име, с којим је без већих проблема стигао до Беча. Одатле је успео да се исели преко Пољске у Русију, без сагласности и дозволе аустријских власти вероватно се и даље лажно легитимишући као трговац.⁶

Једна од првих техника контроле мобилности трговаца која се уводи је поседовање пасоша. Пасоши су тако постали обавезни у одређеним случајевима. Под утицајем камералистичких идеја о трговини као извору богатства државе и позитивном спољнотрговинском билансу као показатељу напретка, уводе се контроле промета робе. Једно од средстава контроле су били такозвани трговачки пасоши. Уколико је неко желео да увезе страну луксузну робу или да извезе новац и драгоцености, морао је да затражи сагласност Трговачког директоријума (нем. *Kommerziendirektorium*) који је издавао трговачке пасоше (нем. *Kommerzpässe*). На тај начин уређено је кретање, мада не толико људи, колико робе. Стога се у њима роба детаљно описивала, док је носилац исправе некада остајао непоменути.⁷ Пасоши су били неопходни и за промет оружја, које се није смело извозити без изричите дозволе. Ове мере се нису увек доследно примењивале. Тако је одлуком од 11. марта 1752. године бечки двор дозволио трговцима из Османског царства који су куповали оружје у Монархији да путују без пасоша, само с потврдом да су платили царину.⁸

Током 1750-их и 1760-их, Хабзбуршка монархија је отишла корак даље у контроли мобилности, систематски уређујући боравак и кретање османских поданика. Од султанових поданика се очекивало да поседују османску исправу помоћу које су могли да докажу да су османски поданици, здравствену потврду и пасошко писмо (нем. *Passbrief*) као доказ да су у хабзбуршке земље ушли на прописан начин и да у њима законито бораве. Попис османских трговаца с боравиштем у Бечу, током зиме 1766–67. године, показује да је већина од 268 чланова ове заједнице могла да покаже путне исправе или неке друге личне документе. Велики број, међутим, није имао све што је било неопходно. Ево неколико примера. Емир Исмаил (Ismael), 25 година, родом из Коње (Копуа) у Анадолији, дошао је у хабзбуршке земље преко Венеције и Трста. Имао је венецијанску здравствену потврду (да је издржао карантин), али не и друге путне исправе, већ је по хабзбуршким покрајинама и Италији путовао без пасоша, с објашњењем да му то као “рођеном етничком Турчину” (нем. *geborener Nationaltürk*) није било потребно. Бењамин Коен (Coin), Јеврејин родом из Касторије (Kastoria) у Македонији, с боравиштем у Београду, имао је код себе хабзбуршки пасош и здравствену потврду, које је добио у Земуну, где је прешао границу, али не и харачку цедуљу, којом би доказао да је активни османски поданик. Стефан Анамас, Јерменин

⁶ ПИШЧЕВИЋ, *Живот генералмајора и кавалера*, 263, 269–270.

⁷ Hanelore BURGER, “Passwesen und Staatsbürgerschaft”, *Grenze und Staat. Passwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremdengesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*, (уредили Waltraud Heindl и Edith Sauer, Wien 2000, 51, 53–55.

⁸ Дворска наредба од 11. марта 1752, бр. 179, *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780., die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung* (даље *Verordnungen und Gesetze*), 8 томова, Wien 1786–1787, том 1, 352.

родом из Нахичевана (Nakhchivan) у Персији, није имао никакве путне исправе, а Јован Милетић, из Сарајева у Босни је могао да покаже харачку цедуљу, којом се легитимисао као активни османски поданик, али не и пасош и потврду да је издржао карантин. Без ових докумената је путовао по хабзбуршким земљама, и ван њих, све до Италије и Лајпцига у Саксонији.⁹

Постоји више разлога зашто су османски поданици били једна од првих група чије је кретање уређено. Трговци из Османског царства су уживали посебне привилегије, још од 1718. године и мировног конгреса у Пожаревцу. Били су оптерећени ниским царинама 3–5%. То им је омогућило да задрже утицај у хабзбуршкој трговини, посебно у деловима Угарске.¹⁰ Надзор њихове мобилности је омогућавао хабзбуршком двору да њихове активности стави под контролу, пошто једнострана измена мировног уговора, који је уређивао њихов статус, није била могућа. Међутим, уколико су се хабзбуршке власти пре свега руководиле економским разлозима, очекивало би се да се сличне мере надзора уведу и према трговцима из других земаља, који су, према мишљењу хабзбуршких министара, били превише утицајни у хабзбуршкој економији (нпр. из Велике Британије, Холандије, немачких кнежевина). Можда је уређење положаја османских поданика било олакшано чињеницом да Османско царство није имало ни сталне дипломатске представнике ни конзуларну службу. Вероватно је од посебног значаја било то што, као и у Венецији, османски трговци нису чинили компактну заједницу, која би могла да јемчи за појединце. Пословали су самостално, или у трговачким друштвима али су они обично били једини чланови друштва који су боравили у Монархији. Остали чланови друштва су послове водили из Османског царства. Пошто није могла да добије јемство заједнице, хабзбуршка централна влада је стога настојала да успостави непосредну везу с појединцем. Решење за овај проблем били су индивидуализовани пасоши, с личним описом појединца. Они су омогућавали делотворну идентификацију без гаранција са стране.

Тако су путници из Османског царства постали једна од првих група која је морала да има путне исправе с личним описом, и чији је боравак у хабзбуршким покрајинама од тада систематски и свеобухватно био надзиран и контролисан. Наредба од 16. јуна 1768. године уредила је улазак и боравак османских поданика у земљама под влашћу Беча. Путници без османског пасоша или харачке цедуље, којима би доказали да су активни османски поданици, нису убудуће смели да пређу границу. Уколико су с неважећим исправама или без њих већ боравили на хабзбуршкој територији, имали су да буду или протерани или натурализовани. Они који су имали потребне османске исправе могли су да уђу у Хабзбуршку монархију и да након издржаног карантина добију здравствена уверења (нем. *Sanitätsfoede*) и бесплатан пасош, који је важио годину дана. У пасошу, који су издавали војни заповедници на граници, налазио се лични опис путника, брачни статус, вероисповест, место рођења и покрајина, место боравка, куда иде, којим путем и колико намерава да се задржи у хабзбуршким земљама. Централна

⁹ Polychronis K. ENEPEKIDES, *Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute in Wien aus dem Jahre 1766 (ein Kon-skriptionsbuch) aus den Beständen des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, Thessalonike 1959, 42–46; Аустријски државни архив, Беч, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkei V 27, Konv. 7, *Konskription der Türken und türkischen Untertanen in Wien*, 1766, 12–13, 24–26, 77–78, 188–189, 228–235

¹⁰ Детаљније о томе у Јован ПЕЅАЉИ, “Making a Prosperous Peace: Habsburg Diplomacy and Economic Policy at Passarowitz”, *The Peace of Passarowitz, 1718*, (uredili Charles Ingrao, Nikola Samardžić i Jovan Pešalj), West Lafayette, IN 2011, 141–157. Текст хабзбуршко-османских уговора о миру и о трговини и навигацији из Пожаревца у Vendramino BJANKI, *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru*, Požarevac 2008.

влада, преко листе путника који су пролазили кроз карантине, није имала само увид у то колико је путника прелазило границу, већ и кроз која места су пролазили након тога – пошто су султанови поданици морали да се пријављују надлежним властима кад год би стигли у неко место. Након општег пописа османских поданика у Хабзбуршкој монархији који је овом приликом наређен, сваки град и покрајина су морали да шаљу редовно у Беч ажуриране спискове султанових поданика који су тамо боравили, при чему је у Бечу вођен централни регистар странаца из Османског царства.¹¹

Обавезна употреба пасоша, инсистирање да они садрже личне податаке, укључујући и опис особе, биле су модернизаторске и иновативне промене, нарочито када се упореде са савременим османским пасошима. Такође, модерно је било и то што је издавање путних исправа уређивала централна власт. Друге институције и тела могле су и даље да издају неке од ових докумената, али не више зато што су то била њихова древна права, већ због тога што им је централна власт то дозволила и што су следили њена упутства. С друге стране, неке функције пасоша су остале непромењене. Није успостављена веза између држављанства и пасоша, како би свака држава била дужна да издаје пасоше својим грађанима. Штавише, у случају османских трговаца, и у низу других случајева, за путника је било корисније да има пасош земље кроз коју путује, него оне из које долази. Тако је хабзбуршки пасош био за странце много вреднији од пасоша који су им издати у домовини, јер је изазивао мање подозрења локалних власти и имао већу моћ заштите.¹²

Такође, издавање и изглед путних исправа били су неуједначени. Без пасоша су кроз читав 18. век могле да путују и калфе у потрази за послом, као вековима пре тога. Патент о исељавању од 10. августа 1784. године прописивао је да калфе на путу морају имати код себе *Kundschaftzettel* коју је издао еснаф и сагласност војних власти, уколико су били хабзбуршки поданици из аустријских и чешких земаља и подлежали војној обавези. Посебне пасоше имали су такозвани “трансмигранти” (нем. *Transmigranten*), колонисти насељавани у пусте крајеве Угарске, посебно у јужне покрајине. Пасоши које су поседовали омогућавали су им слободан пролаз кроз хабзбуршке земље до, рецимо, Баната, и помоћ локалних власти у настањивању и прилагођавању на живот у новим крајевима. Било је и необичних мотива за издавање пасоша. Године 1770. државни канцелар, кнез Кауниц, издао је пасоше студентима сликарства како би се могли слободно кретати по унутрашњости, а да не буду осумњичени да су страни шпијуни. Централне власти су дозвољавале читавом низу цивилних и војних институција – почев

¹¹ Дворска наредба од 16. јуна 1768, бр. 1012, *Verordnungen und Gesetze*, том 5, 328–336, 338–342; преглед мера којима се уређивао статус и кретање османских трговаца у Јован ПЕЅАЉ, “Habsburg Monarchy and Ottoman Foreigners in the Eighteenth Century”, *Power and Influence in South-Eastern Europe, 16-19th Century*, (uredili Maria Baranova, Plamen Mitev, Ivan Parvev и Vania Racheva), Berlin 2012 (u štampi).

¹² Тако је 1756. године мајор Симеон Пишчевић, који је у међувремену прешао у руску службу, допутовао кроз Пољску до хабзбуршке Угарске. Како је Хабзбуршка монархија тада улазила у сукоб с Пруском и била у страху од пруских шпијуна, његов руски пасош писан ћирилицом изазвао је неповерење комесара генерала Стараја, па је заустављен у близини града Еперјеша и стављен под стражу. Када се пожалио руској амбасади у Бечу на овакав третман, руски посланик му је послао пасош који је издао аустријски двор, вероватно државни канцелар Кауниц. Пасош с аустријским државним печатом био је документ који су све цивилне и војне власти уважавале, те је Пишчевић могао да настави своје путовање и послове неометано. У знак извињења локални комесар му је издао и посебан пасош за несметано путовање по Угарској, али га је уверења Пишчевић одбио као сувишан. Да га је прихватио, путовао би с три пасоша, од чега два страна. Пишчевић је крајем исте године добио с бечког двора посебан пасош за кретање дуж границе са Османским царством, односно у зони у којој се кретање посебно контролисало, и још један 1757. године, када је ушао у хабзбуршке земље да купи коње за руску царску ергелу. Види ПИШЧЕВИЋ, *Живот генералмајора и кавалера*, 168–173, 239–248, 261–262, 299.

од централних тела и комисија преко локалне администрације, градских магистрата, заповедника тврђава на граници и у унутрашњости до појединих земљопоседника и црквених великодостојника – да издају путне исправе за одређене врсте путовања.¹³

*

Зашто долази до уређења путовања и до промене изгледа путних докумената? На који начин се може објаснити повећани интерес државе да уреди и контролише кретање људи на својој територији у другој половини 18. века? Зашто је узредна последица мера које су уређивале кретање била настајање нових ограничења и забрана? Одговор на ова питања је у тесној вези с развојем просветитељства (нем. *Aufklärung*) на простору Хабзбуршке монархије. Просветитељство је имало више лица. Једно је истицало људску слободу, равноправност, ослобађање од верских предрасуда, веру у кључни значај образовања за напредак човечанства. Ове идеје су утицале на увођење општег основног образовања у Хабзбуршкој монархији, верске толеранције, смањење утицаја цркве, хуманије казнено право. Друго лице просветитељства је била његова тежња, посебно изражена у немачким земљама, да реформише друштво одозго, не обазирјући се много на индивидуалне изборе и права, у складу с начелима просвећеног рационализма и апсолутистичког милитаризма. Вера европских просветитеља да се употребом здравог разума и научног метода може боље упознати и утицати на друштво, у хабзбуршким земљама је некада довођена до крајности, све до уверења Јозефа II из 1767. године како држава има право да, макар и силом, спроводи мере које имају за циљ опште добро.¹⁴

Ове силе су вршиле снажан утицај на развој контроле мобилности и еволуцију путних исправа. Још је 1752. године Марија Терезија направила разлику између путовања која су корисна за друштво и путовања на која путник одлази само ради личне користи или забаве. Три деценије касније Јозеф II је сматрао да су путовања младих племића бескорисна и сувишна. Због тога је у Патенту о исељавању из августа 1784. године забранио племићима млађим од 28 година да без сагласности двора путују у иностранство. Патент о исељавању је по први пут систематски уредио процедуру издавања пасоша за остале хабзбуршке поданике. Иако је прокламовао “слободу кретања” и забранио изричито само путовања ради луксуза, исељавања и противдржавне делатности, практично је ограничио сва кретања. На пут се убудуће није смело поћи без сагласности власти. Млади племићи су се барем могли слободно кретати унутар Монархије. Остало становништво није смело без дозволе напуштати границе свога округа и губерније. Војни обвезници су, поред тога, морали да траже дозволу војних власти.¹⁵ Дозволе за путовање су издавале централне институције или тела која су им потчињена, а локалне и покрајинске власти – као и институције с посебним правима, као што је била црква – изгубиле су права и надлежности које су

¹³ BURGER, “Passwesen und Staatsbürgerschaft”, 9–11, 63; Државна брига о колонистима није се завршавала издавањем пасоша. Болесни колонисти, као и они које би у пустим крајевима повредили разбојници, лечени су о државном трошку. Неколико оваквих случајева у Аустријском државном архиву, Беч, Finanz- und Hofkammersarchiv, Neue Hofkammer, Kaale Ö Akten 1537, Sanitäts- und Kontumazwesen, Ärzte und Chirurgen (1773–1774), листови 16–21 (207 Jan. 1773), 327–328, 330 (377 Dec. 1773), 596–608 (38 Apr. 1774); Franz SZABO, *Kaunitz and Enlightened Absolutism, 1753–1780*, Cambridge 1994, 201; ПИШЧЕВИЋ, *Живот генералмајора и кавалера*, 247–248.

¹⁴ SZABO, *Kaunitz and Enlightened Absolutism*, 288.

¹⁵ BURGER, “Passwesen und Staatsbürgerschaft”, 7, 12, 32–33.

до тада имале. Страх од странаца који би могли ширити превратничке идеје и страх од политичких немира након избијања Француске револуције довео је до још строжег надзора путовања, те су неке до тада повлашћене групе, на пример калфе, изгубиле привремено право на слободно кретање. Ради делотворније контроле су 1801. године уведени једнообразни пасоши за све хабзбуршке поданике.

Ова жеља да се друштво стави под контролу и да се њиме управља ради општер добра имала је у Хабзбуршкој монархији дугу традицију, старију од просветитељства. Интерес државе је често изједначаван са општим добром. У првој половини 18. века велики утицај на хабзбуршке министре имао је камерализам, политичко-економско учење које је комбиновало неке меркантилистичке идеје с практичним знањима и вештинама које су се односиле на управу. Камералистичке мере су имале за циљ да успоставе у држави "gute Polizey", односно уређено друштво и добру управу, те да повећају приходе и тиме војну снагу државе. Присталице камерализма су веровале да је човек по природи лењ и да се без спољних подстицаја његов живот своди на задовољавање основних нагона. Камералисти су полагали наде у централне власти, а не у корпоративна тела која су била или незаинтересована или су се активно одупирала да преузму мисију цивилизовања и реформи.¹⁶ То што је држава преузимала од аутономних тела и појединаца право да контролише кретање људи, било је у складу с очекивањима камералиста. Посебно су снажно утицали на увођење трговачких пасоша и сличних техника контроле путева новца и робе у хабзбуршким земљама.

Камералистичке идеје о томе да држава треба да има снажан утицај на друштво и економију, оставиле су дубок траг на просветитељство у Аустрији и другим немачким земљама. Прваци просветитељства у Монархији, на пример Јозеф Зоненфелс (Sonnenfels), били су у много тешњим везама с државом од француских просветитеља. И друге идеје које су утицале на уређење миграција аустријски просветитељи су такође наследили од камерализма, на пример идеју о потреби државе да има бројну популацију.¹⁷ Рестриктивне одредбе Патента о исељавању Јозефа II могу се објаснити управо оваквим утицајима.

Реформе у време просвећеног апсолутизма нису само смањивале слободе. Нема сумње ни да су едикти о толеранцији Јозефа II, којима су припадници верских мањина, протестанти, православни и Јевреји, добили многа права која су до тада била резервисана само за католике, проширили њихове слободе. Они су и непосредно подржавали слободу кретања, рецимо у случају протестантских свештеника, који су без пређашњих ограничења могли да похађају стране протестантске теолошке факултете.

Уверења да држава треба да игра кључну улогу у побољшавању друштва оснажили су и физиократски утицаји који су продрли у Хабзбуршку монархију. Многи хабзбуршки министри надлежни за питања кретања и контроле странаца били су присталице физиократских идеја. Пример за то је високи државни службеник Карл Цинцендорф (Zinzendorf), који се 1770. године вратио с пута по Европи као убеђени физиократа. Физиократизам је као економски правац истицао везу економије и популације, и благотворан утицај који могу да имају државне мере, закони и прописи. Уверење физиократа да је успешна она држава која је добро насељена и чији грађани

¹⁶ Charles INGRAO, "The Problem of 'Enlightened Absolutism' and the German States", *The Journal of Modern History*, 58/1986, Supplement: Politics and Society in the Holy Roman Empire, 1500–1806, 176–178; SZABO, *Kaunitz and Enlightened Absolutism*, 75–77, 201.

¹⁷ INGRAO, "The Problem of 'Enlightened Absolutism'", 173–178.

уживају у просперитету, несумњиво је била у складу с мерама хабзбуршке централне власти које су ограничавале емиграцију и стављале под строг надзор путовања висококвалификованих професионалаца. Пажња коју су физиократи поклањали администрацији је била у складу с тежњом хабзбуршке централне власти да формира компетентну и професионалну бирократију на чијем раду би почивала успешна држава.¹⁸

Физиократске идеје су успеле да потисну камералистичке утицаје у питањима опстанка унутрашњих царина и проглашавања слободне трговине. У томе су се сасвим разилазили с камерализмом. После дугих расправа и отпора конзервативне струје у хабзбуршкој централној власти, као и експеримената с проглашењем слободне трговине житом у Чешкој, коначно је била донета одлука о укидању унутрашњих царина у аустријским и чешким земљама, која је прокламована 15. јула 1775. године.¹⁹ Угарске земље су царински уједињене девет година касније.

Хабзбуршка политика се суочавала с многим ограничењима и отпорима и њена способност да утиче на друштво и да га мења имала је границе. Често су хабзбуршки службеници, задужени да спроводе реформе, били људи старог кова на који савремене идеје нису утицале.²⁰ Реформе је било тешко спроводити и у Угарској, пошто је тамошње племство љубоморно чувало своје сталешке привилегије и одбијало да примени многе мере централних власти. Тако су покушаји хабзбуршких власти да регулишу путовања и боравак торбара и трговаца ситницама, међу којима је било доста странаца, често наилазили на отпоре угарских жупанија и племића који су издавали тим трговцима посебне привилегије и дозволе.

*

До смрти Леополда II напори хабзбуршких власти да уреде мобилност и уведу путне исправе помоћу којих би је могле контролисати били су делимично успешни. Централна администрација је успела да преузме надлежност од самосталних тела и институција за уређивање путовања и боравака. Ограничила је или је одузела право земљопоседницима, жупанијама и покрајинским телима да самостално издају путна документа која су важила на њиховој територији. Централна власт претвара привилегије у законе. Тако, након тога, калфе су уживале право да се слободно крећу унутар и преко граница Монархије не зато што је то вековима била њихова привилегија, већ зато што им је држава то дозволила. Она је то право могла да им и ускрати, као што је учинила крајем 18. века.

Неки аспекти регулисања мобилности су се мењали спорије. Током времена пасоши су били све садржајнији и потискују остале путне исправе. Најпре су постали обавезни за поједине групе, а током времена и за остало становништво. Такође, лични

¹⁸ Christine LEBEAU, "Circulations internationales et savoirs d'État au XVIIIe siècle", *Les Circulations internationales en Europe, années 1680–années 1780*, (уредили Pierre-Yves Beaurepaire и Pierrick Pourchasse), Rennes 2010, 169–179; DENIS, "La circulation des savoirs policiers", 213–221; SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism*, 34–35, 83–84, 87

¹⁹ INGRAO, "The Problem of 'Enlightened Absolutism'", S165–S166; SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism*, 143, 146–153.

²⁰ Такав је био, рецимо, гроф Рудолф Хотек (Chotek), који је био на челу Трговачког директоријума од 1749. године, које је било утицајно тело задужено за питања трговине. Хотек је снажно утицао на ова питања све до своје смрти, 1771. године. Види SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism*, 146–153)

подаци, посебно описи, постали су основ идентификације, пошто је држава настојала да успостави непосредни однос с поданицима. Са друге стране, пасоши још нису били једнообразни, и нису били везани за држављанство, те су и даље издавани странцима. Мада су поједине мере које су уведене у доба просвећеног апсолутизма омогућиле слободније кретање и боравак појединим мањинским заједницама, веома су утицајне биле оне идеје које су наглашавале потребу за државном интервенцијом и потребу за потчињавањем личних жеља и планова општем, односно државном интересу. Усклађивање жеље да се делује у општем интересу, с једне стране, и жеље да се заштите индивидуалне слободе, проблем који је мучио људе у време просветитељства, с друге стране, није на задовољавајући начин остварено до данас.

(лекторисала др Марија Илић)

TRAVELLING AND SURVEILLING IN THE HABSBURG MONARCHY IN THE AGE OF ENLIGHTENMENT

In the second part of 18th Century, the Habsburg Monarchy introduced the first modern techniques of mobility control in Southeastern Europe. These measures were inspired by some ideas of Austrian Enlightenment, that society should be improved through the reforms from above, and that the state had to play the chief role in this process. The Habsburg statesmen tried to collect exact information about the population in order to be able to control it efficiently and to introduce reforms that should make it better. The authorities paid a special attention to mobile individuals and groups and, by introducing new mobility control policies, they changed the relations between the state and individuals. The central authorities assumed the right to authorize and allow travel, removing the privileges of intermediary bodies. They introduced new techniques of identification, based on individual physical traits, instead on social relations. First, a mobility of some groups was regulated, especially of the foreigners from the Ottoman Empire in 1760s. In the following decades, the majority of the population was subject to new mobility rules, and in 1801, uniform national passports were introduced. Thus, a modern regulation of travel has begun in the time of Enlightenment. The satisfactory solution for some dilemmas, faced by enlightened Habsburg statesmen, such as the balance between the obligations of the state to provide security and respect individual freedom in questions of travel, is still to be found.

Keywords: Habsburg Monarchy – 18th century, mobility control, passports, Ottoman subjects, Enlightened Absolutism.

Списак објављених извора и литературе

Hanelore BURGER, "Passwesen und Staatsbürgerschaft", *Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*, (уредили Waltraud Heindl и Edith Sauer), Wien: Böhlau Verlag 2000, 1–172.

- Vincent DENIS, "La circulation des savoirs policiers en Europe dans la seconde moitié du XVIIIe siècle", *Les Circulations internationales en Europe, années 1680– années 1780*, (уредили Pierre-Yves Beaurepaire и Pierrick Pourchasse), Rennes: Presses Universitaires de Rennes 2010, 213–221.
- Polychronis K. ENEPEKIDES, *Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute in Wien aus dem Jahre 1766 (ein Konskriptionsbuch) aus den Beständen des Wiener Haus-, Hof, und Staatsarchiv*, Thessalonike 1959.
- J.-P. FARGANEL, *Les marchands dans l'orient méditerranéen aux XVIIe et XVIIIe siècles: la présence française dans les échelles du Levant (1650–1789)*, I-II, Paris 1992. (докторска дисертација у рукопису).
- Александар ФОТИЋ, "Институција амана и примање подаништва у Османском царству: пример сремских манастира 1693–1696", *Историјски часопис* 52/2005, 225–255.
- Славко ГАВРИЛОВИЋ, "Преводи турских фермана за регулисање односа са Аустријом у другој половини XVIII и почетком XIX века", *Мешовита грађа* 19/1989, 51–72.
- Славко ГАВРИЛОВИЋ, *Прилог историји трговине и миграције: Балкан-Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд: Српска академија наука и уметности 1969.
- Valentin GROEBNER, *Der Schein der Person. Ausweise, Steckbriefe und Kontrolle im Mittelalter*, München: C. H. Beck 2004.
- Charles Ingrao, "The Problem of 'Enlightened Absolutism' and the German States", *The Journal of Modern History*, Vol. 58/1986, Supplement: Politics and Society in the Holy Roman Empire, 1500–1806, S161–S180.
- Kaisers Joseph II Verordnungen und Gesetze: Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Systematischen Verbindung enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1780. bis 1784*, 18 томова. Wien: Johann Georg Moeste Verlag 1785–1790.
- Christine LEBEAU, "Circulations internationales et savoirs d'État au XVIIIe siècle", *Les Circulations internationales en Europe, années 1680– années 1780*, (уредили Pierre-Yves Beaurepaire et Pierrick Pourchasse), Rennes: Presses Universitaires de Rennes 2010, 169–179.
- Maria Pia PEDANI, *Dalla frontiera al confine*, Venezia: Herder 2002.
- Jovan PEŠALJ, "Habsburg Monarchy and Ottoman Foreigners in the Eighteenth Century", *Power and Influence in South-Eastern Europe, 16–19th century*, (уредили Maria Baramova, Plamen Mitev, Ivan Parvev и Vania Racheva), Berlin: Lit Verlag 2012 (у штампи).
- Jovan PEŠALJ, "Making a Prosperous Peace: Habsburg Diplomacy and Economic Policy at Passarowitz", *The Peace of Passarowitz, 1718*, (уредили Charles Ingrao, Nikola Samardžić и Jovan Pešalj), West Lafayette, IN: Purdue University Press, 141–157.
- Симеон ПИШЧЕВИЋ, *Живот генералмајора и кавалера Симеона сина Стефана Пишчевића*, Нови Сад: Матица српска 1998.
- Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780., die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*, 8 томова, Wien: Johann Georg Mötzle, 1786–1787.
- Franz SZABO, *Kaunitz and enlightened absolutism 1753–1780*, Cambridge: Cambridge University Press 1994.

DOSITEJEVO VIĐENJE DALMACIJE I FENOMEN MORLAKIZMA

Marko Šarić

UDK: 821.163.41Obradović, D.:314(497.5-3 Dalmacija)“17“

Sažetak: Polazeći od teorijskih postavki historijske imagologije autor analizira predodžbe Dositeja Obradovića o Dalmaciji i njenom morlačkom stanovništvu u unutrašnjosti. Kao središnji problem postavlja se pitanje koliko su mentalni stavovi prosvjetiteljske epohe i specifični sociokulturni konteksti prostora „morlačke“ Dalmacije, posebno njene srpskoppravoslavne sastavnice, utjecali na Dositejevo stvaranje i oblikovanje slika i predodžbi o zemlji i narodu. U tom razmatranju postoje zapravo dva Dositeja: „mladi“ iz dalmatinskog razdoblja koji je još uvijek pod utjecajem crkvene tradicije, i „zreli“ iz kasnijeg vremena, koji je već usvojio ideje prosvjetiteljskog doba. Većina Dositejevih predodžbi potječe iz zrelijeg razdoblja i u funkciji su njegova tada već potpuno izgrađenog prosvjetiteljsko-racionalističkoga vrijednosnog sustava. Višeslojnost njegovih pogleda na Dalmaciju ogleda se u kritici tri vrste fenomena: kritici praznovjerja i običaja morlačkog puka, kritici religijske kulture i vjerske nesnošljivosti među Morlacima „grčkog“ i „latinskog“ vjerzakona, te u kritici uloge koju običaji imaju u formiranju pojedinca i kulture uopće. Dositej ne slijedi u svemu književni diskurs morlakizma koji tada dominira u europskoj prosvjetiteljskoj literaturi. U dalmatinskim Morlacima ne prepoznaje „plemenite divljake“, nego plemenite priproste ljude, ne „otkriva“ egzotičan narod, već vlastiti („slavenosrpski“) narod koji želi podučiti i osvijestiti u prosvjetiteljskom duhu. Ono što ga najviše veže uz morlakistički diskurs jest umjerena idealizacija stanovnika dalmatinske unutrašnjosti: to su pravdoljubivi i poštenu ljudi, ali ih neprosvijećenost i praznovjerje čini zaostalim u svakom pogledu. Prema Morlacima ima ambivalentan odnos: o njima katkad piše s pozicije sunarodnjaka (Mi-odnos), a ponekad kao o Drugima, drukčijima od sebe (Oni-odnos), naročito u slučaju kritike običaja i praznovjerja. Kao poseban problem ističe vjersku nesnošljivost, ali izvor tome vidi u crkvenim krugovima, napose monaštvu, a ne u narodu, što ga čini bliskim Fortisu i Lovriću.

Ključne riječi: Dositej Obradović, prosvjetiteljstvo, historijska imagologija, Mletačka Dalmacija, Morlaci, morlakizam.

Doravak Dositeja Obradovića u Dalmaciji, „odakle je počeo otkrivati Mediteran“ u čijem je „kulturalnom miljeu stekao čvrstu intelektualnu osnovicu“, kako to rezimira Radovan Kovačević u svojoj popularno pisanoj monografiji o Dositeju Obradoviću na Sredozemlju,¹ vezan je ponajprije za morlačku srpskoppravoslavnu sredinu Kninske krajine i Tromeđe. Ta u XVIII. stoljeću zaostala i u svakom pogledu zapuštena sredina na paradoksalan je način asocijativno djelovala na intelektualno sazrijevanje mladoga odbjegloga

¹ Radovan KOVAČEVIĆ, *Otkrivanje Mediterana. Dositej Obradović na Sredozemlju 1761.–1771.*, Beograd 2007., 307–309.

hopovskog jeromonaha, ostavivši dubok trag u njegovim djelima, od kojih su prva četiri (*Bukvar, Ižica, Hristoitija, Venac od alfavita*) rezultat upravo njegova dalmatinskog iskustva. Dalmacija je tako zauzela važno mjesto u njegovu životu, obilježenom traganjem za jedinstvenim jezičnim i nacionalnim sustavom koji nadilazi vjerske razlike te za društvenim i individualnim usavršavanjem temeljenim na racionalističko-prosvjetiteljskim osnovama. Sintetizirajući osnovne ideje europskog prosvjetiteljstva i multikulturno nasljeđe „čeloga Ilirika“ – pa tako i Dalmacije – Dositej je koncem XVIII. stoljeća položio temelje moderne (svjetovnoj) srpskoj kulturi. To u punom smislu potvrđuje i njegov književni rad, koji je najvažniji primjer prosvjetiteljske književnosti u Srba, ali danas znači više kulturno-povijesnu nego književnu baštinu.²

Razmatrajući temu Dositejeva viđenja Dalmacije, u kojoj je s prekidima boravio cijelo jedno desetljeće (1761–1771), i njenog morlačkog stanovništva u unutrašnjosti, kao središnji problem postavlja se zapravo pitanje koliko su mentalni stavovi jedne epohe (to jest prosvjetiteljstva) i specifični sociokulturni konteksti jednoga prostora (to jest „morlačke“ Dalmacije), utjecali na Dositejevo stvaranje i mijenjanje slika i predodžbi o drugima – zemlji ili narodu – ali i o samome sebi. Metodološki rečeno, u takvu tipu istraživanja nužno je dotaknuti se *imagologije*, odnosno kretati se, da tako kažemo, skliskim područjem Dositejeve literarne uobrazilje.³ Drugim riječima, potrebno je ustanoviti koliko u njegovim predodžbama Dalmacije i morlačkih gorštaka ima iskustvenoga, a koliko zamišljenoga, odnosno imaginarnoga i realnog sagledavanja prostora i ljudi. Pri tome je posebno važno ispitati i moguće intertekstualne aspekte takvih predodžbi, posebno kad je riječ o diskursu *morlakizma* kao onodobne europske književne mode ili, još i više, u slučaju starog i novog shvaćanja jezika i narodnosne zajednice, društva i tradicije u „slavenosrpskoj“ i široj „ilirskoj“ prosvjetiteljskoj literaturi XVIII. stoljeća. Zapravo, problematiku Dositejevih predodžbi, kao uostalom i cjelokupno njegovo djelo, potrebno je promatrati u kontekstu srednjoeuropskog prosvjetiteljstva (*Aufklärung*), to jest klasicizma i predromantizma, napose njihovih epistemoloških i etnografskih aspekata, pri čemu, dakako, ne treba izostaviti ni tek stasalu slavističku znanost i njezine jezično-(proto)nacionalne koncepcije i konstrukcije. Takvu bi analizu nadalje trebalo povezati i s povijesnim kontekstima, to tim više jer je srpsko građansko društvo u usponu tijekom XVIII. stoljeća – čiji je vodeći „glasnogovornik“ bio upravo Dositej Obradović – otkrivalo sebe i svoju nacionalnu prošlost ponajprije posredovanjem književnosti; književnom je djelu naime bila dodijeljena uloga da „rekapitulira opće istine o iskustvu naroda“.⁴

Svaka je predodžba u dobroj mjeri određena položajem promatrača spram promatranog. Postavljaju se dakle pitanja tko govori, kome se govornik obraća, koje su okolnosti utjecale na piščev stav, i konačno, o kojem je tekstu, odnosno žanru riječ. Dositej, koji 1761. godine kao mladi kaluđer dolazi u Dalmaciju, i Dositej, koji 1783. kao zreli racionalistički filozof i

² U književnopovijesnoj literaturi često se susreće teza da prosvjetiteljstvo, svojim pedagoškim tendencijama i populariziranjem znanosti kako bi se postigla što veća prosvijećenost, nije mnogo pogodovalo književnom razvoju.

³ Imagologija se obično definira kao istraživačka grana komparativne književnosti koja se bavi proučavanjem predodžbi o stranim zemljama i narodima, ali i o vlastitoj zemlji i narodu, ponajprije u književnosti, ali i na drugim područjima, primjerice u publicistici, slikarstvu, filmu, historiografiji itd. Općenito o polazištima i ciljevima imagologije kao znanstvene discipline, njezinom predmetu i metodama istraživanja, primjeni i rezultatima, više pogledati u: Vladimir GVOZDEN, „Polazišta i ciljevi imagološkog proučavanja književnosti.“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, vol. 49/2001., br. 1–2, 212–224.; Davor ĐUKIĆ, „Predgovor: O imagologiji.“, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju* (priredili: Davor Đukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejć Poje, Ivana Brković), Zagreb 2009., 5–22.

⁴ Mirjana D. STEFANOVIĆ, „Čemu istoriografija u 18. stoleću.“, *Istraživanja (Novi Sad)*, br. 21/2010., 126.

prosvjetiteljski reformator počinje objavljivati svoja kapitalna djela, nije u duhovnom smislu sasvim ista osoba.⁵ Većina predodžbi o Dalmaciji i Morlacima potječe zapravo iz njegova zrelijeg razdoblja i u funkciji su njegova tada potpuno izgrađenog prosvjetiteljsko-racionalističkoga vrijednosnog sustava. Dositejev književni rad bio je pak namijenjen svakome „koji razumeva naš jezik“ bez obzira na vjersku pripadnost. U tom smislu on se i stanovništvu Dalmacije (obje vjeroispovijesti) primarno obraćao kao sunarodnjacima i „istojezičnicima“, što ga čini bitno različitim od književnih mu suvremenika „morlakista“, čija je čitalačka publika bila znatno šira, internacionalna i europska, i koji su se ponajmanje obraćali glavnim protagonistima – Morlacima u Dalmaciji. Suštinu morlakističkog diskursa čini zapravo književna slika *stranoga*, odnosno nova, prosvjetiteljska interpretacija *drugosti*, koja je istodobno bila u funkciji propitivanja i (re)interpretacije vlastita identiteta, izražena „starim“ jadranskim binarnim oprekama (metropola – provincija; jadranski grad – dinarsko selo; maritimno priobalje – pastoralno zaleđe) i novima, u duhu prosvjetiteljske etike (civilizacija – divljaštvo, kultura – priroda, napredan – zaostao, povijesno – nepovijesno, Zapad – Istok). U Dositejevim djelima takvih dihotomija ili nema ili su iskazivane u sasvim drukčijem kontekstu. Postavlja se stoga pitanje o kojim sve kategorijama drugosti i razinama identiteta možemo govoriti u Dositejevoj književnoj konstrukciji i reprezentaciji dalmatinskoga morlačkog podneblja. Činjenica je naime da on o dalmatinskom stanovništvu, a tu se prije svega misli na njegovu morlačku sastavnicu, piše s pozicije sunarodnjaka (Mi-odnos), ali ponekad o njima piše i kao o Drugima, drugačijima od sebe (Oni-odnos). Ponekad govori i piše s pozicija autopredodžbi Morlaka, a ponekad pak sa suprotne promatračke pozicije, naročito kad je u pitanju kritika običaja i praznovjerja. Konačno, putopisi i memoaristika – toliko karakteristični za književnost prosvjetiteljstva – tipovi su teksta u kojima se najčešće pojavljuju predodžbe o narodima i zemljama odnosno stvaraju *slike o Drugom* i *slike o Sebi*, što u punom smislu potvrđuje i Dositejev opus. U njegovu slučaju tu su još i pisma, basne i esaji.

I.

U nepreglednoj bibliografiji o Dositeju Obradoviću u srpskoj historiografiji, kao i u drugim znanstvenim disciplinama,⁶ o dalmatinskim kontekstima njegova života i djela postoje

⁵ Duhovni razvoj Dositeja Obradovića obično se promatra u okviru pet kronoloških etapa: prva (od rođenja do 1760. godine) koju karakterizira mladenačka težnja za stjecanjem znanja i želja da postane kaluder i živi posvećenim životom. Druga etapa (1761.–1771) obuhvaća Dositejev boravak u Dalmaciji i Sredozemlju (Crna Gora, Grčka, Mala Azija, Albanija, Venecija). To je razdoblje stjecanja klasičnog obrazovanja, učenja jezika (latinski, talijanski, grčki) te početak kritičkog preispitivanja. Treća etapa (1771.–1782) ključna je za usvajanje racionalističkih i prosvjetiteljskih ideja koje Dositej, uglavnom kao samouk, upoznaje i usvaja tijekom putovanja i školovanja po Srednjoj Europi (Beč, Modra, Požun). Četvrta etapa (1782.–1806) razdoblje je Dositejeve umne i fizičke zrelosti u kojem nastupa kao racionalistički filozof i prosvjetiteljski reformator. To razdoblje počinje njegovim dolaskom u Halle na Saali, gdje skida svećeničku „odeždu“ i oblači „grešne svetske aljine“, i obilježeno je snažnim intelektualnim angažmanom te objavljivanjem kapitalnih djela i, dakako, opet brojim putovanjima po Europi (Pariz, London, Beč, Trst, Venecija), a završava odlaskom u ustaničku Srbiju. Posljednja, peta etapa (1806.–1811) vrijeme je Dositejeva praktičnog političkog djelovanja u Karadordevoj Srbiji, ponajprije prosvjetnoga i diplomatskog (postaje ravnatelj svih srpskih škola, izabran za člana Praviteljstvujušćeg sovjeta, otvara Veliku školu, odlazi u diplomatske misije). U tom periodu nije pisao važnija djela, već samo pjesme, prigodne govore i, konačno, oporuku.

⁶ Iscrpni pregled svih relevantnih radova o Dositeju Obradoviću nalazi se u: Dositej OBRADOVIĆ, *Sabrana dela Dositeja Obradovića*. (ur. Mirjana D. Stefanović), knjiga 6, Beograd 2008.

oprečna mišljenja i vrednovanja.⁷ Najčešće se susreće ocjena da boravak u Dalmaciji, gdje je počeo djelovati kao književnik, a na određeni način i kao reformator, čini sudbonosnu prekretnicu u njegovu prosvjetiteljskom i nacionalnom usmjerenju. Istraživači su se pritom pozivali na samog Dositeja koji u autobiografskim putopisima, esejima i pismima navodi da je u Dalmaciji primio najljepše životne lekcije i položio temelj svojem „svemu sljedeućem [...] življenju“.⁸ U tom smislu, prema većini istraživača, u toj su se pokrajini rodile i tri glavne poruke njegova djela: o vjerskoj toleranciji, o odnosu vjere, jezika i roda, te o nužnoj potrebi prosvjećivanja na narodnom jeziku.⁹ Međutim Dositejeva se aktivnost u Dalmaciji nerijetko i preuveličavala, pri čemu nisu nedostajala ni pretjerivanja, poput tvrdnje da je dalmatinska sredina na njega više utjecala nego Diderot, Rousseau i Voltaire zajedno. Takve neumjerene ocjene najčešće su se doticale teme o počecima njegova književnog rada na narodnom jeziku.¹⁰ Ništa manje problematičnima djeluju i smjele tvrdnje o Dositeju kao

⁷ O dalmatinskom periodu života i rada Dositeja Obradovića kronološkim redoslijedom valja istaknuti sljedeća historioografska, književnopovijesna, etnološka, lingvistička, pa i vrednija publicistička djela: Dušan PETRANOVIĆ, *Dositeje Obradović. Spomenica o posmrtnoj mu stogodišnjici*. Dubrovnik 1911.; Stojan NOVAKOVIĆ, „Dositej Obradović i srpska kultura.“ *Spomenica Dositeja Obradovića* (Skupina autora), Beograd 1911., 5–37; Tihomir R. ĐORĐEVIĆ, „Dositej Obradović i folklorno gradivo.“ *Spomenica Dositeja Obradovića*. (Skupina autora), Beograd 1911., 38–52.; *Brankovo kolo*. Beograd, 1911/XII, XIII, XVI. (prilozi Vatroslava Jagića, Tihomira Ostojića, Radivoja Vrhovca, Milana Rešetara, Dimitrija Ruvarca, Frana Ilešića, Milana Krestića, Đure Šurmina, Milana Ševića, Vase Stajića i Ivana Prijateljca); Marko CAR, „Dositej i Tomazeo“, *Letopis Matice srpske*, VI/1911.; Svetozar MATIĆ, „Dositejeve neobjavljene propovedi“, *Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu*, III/1930.; Vladan, DESNICA, „Jedan pogled na ličnost Dositeja Obradovića“, *Magazin severne Dalmacije*, 1934.; Lujo BAKOTIĆ, *Srbi u Dalmaciji od pada Mletačke Republike do ujedinjenja*. Beograd 1938.; Dušan BERIĆ, „Boravak Dositeja Obradovića u Dalmaciji“, *Književni Jadran*, V/1951.; Mita KOSTIĆ, *Dositej Obradović u istorijskoj perspektivi XVIII. i XIX. veka*. SANU, Knjiga 190/2, Beograd 1952.; Borivoje MARINKOVIĆ, „Tri priloga proučavanju Dositeja Obradovića: Dositej i Gerasim Zelić.“ *Kovčezić*, III/1960.; Dušan, BERIĆ, „Dositej Obradović u Dalmaciji“, *Zadarska revija*, 6/1961.; Aleksandar MLADENOVIĆ, „Grafijska i jezička ispitivanja rukopisa Dositeja Obradovića“, *Kovčezić*, IV/1961., 135–161.; Jovan SKERLIĆ, *Istorija srpske književnosti u XVIII. veku*, Beograd 1966.; Jovan DERETIĆ, *Dositej i njegovo doba*, Beograd 1969.; Milorad PAVIĆ, *Istorija srpske književnosti baroknog doba*, Beograd 1970.; Herta KUNA, *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića, Djela ANUBiH, knjiga XXXVI*, Sarajevo 1970.; Miodrag V. STOJANOVIĆ, *Dositej i antika*, Beograd 1971.; Kosta MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760.–1914*, Novi Sad 1973. (Poglavlje I: „Prve veze Vojvodine i Dalmacije“, str. 1–16); Milorad PAVIĆ, „Život i priključenja ili roman u pismima.“ Predgovor u: Dositej OBRADOVIĆ, *Pisma Haralampiju, Život i priključenja*, Beograd 1975.; Milorad PAVIĆ, *Radanje nove srpske književnosti*, Beograd 1983.; Rajko VESELINOVIĆ, „Srbi pod mletačkom vlašću. (Srbi u Dalmaciji).“, *Istorija srpskog naroda. Četvrta knjiga, drugi tom. Srbi u XVIII. veku* (ur. Slavko Gavrilović, et. al.), Beograd, 1986., 7–66.; Stanko KORAC, „Dositej Obradović ili put do mišljenja“, *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Knjiga 2* (ur. Vasilije Krestić), Zagreb 1989., 7–50.; Vaso MILIČEVIĆ, „Dositejev primer“, *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Knjiga 2* (ur. Vasilije Krestić), Zagreb 1989., 51–66.; Milenko PEKIĆ, *Dositej i Zadar*. Novi Sad 1989.; Pavle IVIĆ, *Pregled istorije srpskog jezika*. Sremski Karlovci – Novi Sad 1998.; Dušan IVANIĆ, *Književnost Srpske Krajine*. Beograd 1998.; Ivan KOVAČEVIĆ, *Istorija srpske etnologije. I. Prosvetiteljstvo*. Beograd 2001.; Radovan KOVAČEVIĆ, *Otkrivanje Mediterana. Dositej Obradović na Sredozemlju 1761–1771*. Beograd 2007.; Mirjana D. STEFANOVIĆ, *Leksikon srpskog prosvetiteljstva*. Beograd 2009.; Milorad S. KURAICA, *Dositej u Dalmaciji*. Subotica 2011.

⁸ „Tri godine po pogodi mojem provedem s onim božijim ljudima, [to jest u Dalmaciji, op. a.] tri mile godine koje vsegda s uslaždenijem srca spominjem i koje sam za osnivanje svemu sljedeućemu mojemu življenju položio; zašto sam u njima ne samo opitom poznao i naučio nego i u jestestvo sebi pretvorio kako čovek u niskom sastojanju može s malim zadovoljan, dobar i blagopolučan biti.“ Dositej OBRADOVIĆ, *Život i priključenja*, Beograd 1989., 114.

⁹ Mirjana D. Stefanović ovako sažima Dositejeva iskustva iz Dalmacije i utjecaj te sredine na njegovo sazrijevanje: „[...] Dositej se rado seća tog boravka tokom kojeg je počeo da piše i prve bukvarske knjige i hrišćanski priručnik o lepom vaspitanju i da beleži narodne izreke. Tu je učio i matematiku, iz manastirskih biblioteka uzimao knjige za čitanje, upoznao srpsku kulturu na izvoru i u kasnijim sećanjima nostalgično se prisećao lepih trenutaka. Valjda mu se tu, i među nekim već poučnijačima Srbima, rodila ideja o toleranciji, o odnosu vere, jezika i roda i o nasušnoj potrebi čitanja i obrazovanja. Bez obzira na to što je Dalmacija najkasnije dobila svoje srpske škole, u njoj je živeo onaj element srpstva koji Dositej nije tako čistim video u Temišvaru. Moguće je da je tu čuo i mnoge narodne pesme koje je kasnije navodio u svojim delima.“ (Mirjana D. STEFANOVIĆ, *Leksikon srpskog prosvetiteljstva*, 81).

¹⁰ Riječ je o Dositejevu kratkom boravku u kući prote Avrama Simića u Orliću, gdje mu se, udovoljavajući želji protinoj najstarijoj kćeri Jeleni, rodila želja da počne pisati knjige „prосто srpski“. „Ovo je prvi povod i uzrok da se u meni

inicijatoru prvih veza između vojvođanskih i dalmatinskih Srba ili pak teza o „prvom srpskom piscu iz Dalmacije“.¹¹ Nasuprot tome, u jednom manjem, ali ipak utjecajnom dijelu srpske historiografije, Dositejeva se uloga u Dalmaciji i minorizirala.¹² Takvo gledište nadalje se primjećuje u krugu autora koji su svjetonazorski bliski stavovima konzervativnijeg dijela srpskopравoslavne crkve, a koji Dositeju ne mogu oprostiti odvajanje i udaljšavanje nacionalne kulture od crkve, odnosno raskid sa „svetosavskom tradicijom“. Znakovita je u tom smislu „šutnja“ episkopa Nikodima Milaša, glavnog autoriteta za povijest pravoslavlja, a time i Srba u Dalmaciji na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, koji u kapitalnom djelu *Pravoslavna Dalmacija* (Novi Sad, 1901) Dositeja uopće ne spominje, pa čak ni u poglavlju o pitanju pravoslavnih škola u Dalmaciji XVIII. stoljeća, gdje je uloga „hopovskog didaskala“ ipak bila nezaobilazna.

U hrvatskoj pak historiografiji o Dositejevu boravku u Dalmaciji jedva da uopće ima spomena. Osim sporadičnih usputnih obavijesti ne postoji zapravo nijedan cjeloviti rad ili osvrt na tu temu. Nezainteresiranost hrvatskih povjesničara za istraživanje boravka utjecajne srpske povijesne ličnosti u jednoj od hrvatskih povijesnih pokrajina na pragu moderne epohe tek se djelomično može objasniti etnocentrističkim „mentalitetom“, koji prosuđuje prošlost isključivo sa svoga nacionalnog stajališta i nije sposoban za interkulturalnu perspektivu i širu kontekstualizaciju vlastite povijesti. Bit će da je izostanak nacionalno motivirane polemike s dositejevskim idejama – za razliku od recimo vukovskih – možda i glavni razlog takve nezainteresiranosti. Mnogo bolje nije ni u drugim znanstvenim područjima, pa se može zaključiti da je Dositejev boravak u Dalmaciji danas široj hrvatskoj kulturnoj javnosti gotovo nepoznata činjenica.¹³

Što se Dositejeva kulta u sjevernoj Dalmaciji tiče, on u nejednakom intenzitetu traje već nepuna dva stoljeća te se u različitim oblicima iskazivao u građanskoj (intelektualnoj) sredini i narodnoj predaji dalmatinskih Srba.¹⁴ U svakom slučaju, u nepomućenom kontinuitetu traje od 1911. godine, kada je i u Dalmaciji svečano obilježena stota obljetnica njegove smrti. Izraženo štovanje Dositeja Obradovića u Dalmaciji začelo se još u krugu pokretača lista *Srpsko-dalmatinskij magazin: ljubitelj prosvještenija*, koji je izlazio u Zadru od 1836. do 1848. Urednici toga lista, Božidar (Teodor) Petranović i Đorđe Nikolajević, mogu se – nakon Gerasima Zelića, Jovana Bovana, a u određenom smislu i Pavla Sola-

velika želja začne i rodi da mi samo dotle Bog daruje život dok što srpski na štampu izdam i prekrasnim kćerima i sinovom roda mojega soopštim.“ (D. OBRADOVIĆ, *Život i prikljućenija*, 116). Taj početak njegova književnog rada na narodnom jeziku različito se tumači, pri čemu neki idu tako daleko da ističu kako je Avramova kći Jelena Simić na „Dositeja više uticala nego Didro, Ruso i Volter skupa!“ (usp. Dragić VITOŠEVIĆ, *Do Evrope i natrag I*, Gornji Milanovac 1987).

¹¹ Usp. Kosta MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760.–1913.*, 3; KORAC, Stanko. „Dositej Obradović ili put do mišljenja“, 23.

¹² Usp. Marko JAČOV, *Venecija i Srbi u Dalmaciji u XVIII. veku*, Šibenik 1987., 119.

¹³ Među rijetkim iznimkama treba spomenuti hrvatskog filologa i povjesničara književnosti Vatroslava Jagića i Đuru Šurmina, koji su povodom stogodišnjeg jubileja Dositejeve smrti 1911. napisali više prigodnih članaka o njegovu boravku u Dalmaciji. Šurmin je u jednom od njih naglasio kako je „Dalmacija kolijevka Dositiju kao književniku“ kao i sljedeće: „On, prosvjetitelj i prvi učitelj Srba, počeo baš da književnikuje u Dalmaciji. Dalmaciji je suđeno da vodi prvo kolo kod počinjanja i preporadanja Hrvata i Srba. Obradović joj sam zahvali za prve pobude pisanja narodnim jezikom.“ Usp. Đuro ŠURMIN, „Dositej Obradović u Dalmaciji“, *Jug*, br. 4/1911.; usp. i Kosta MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760.–1914.*, 10.

¹⁴ Stojan Novaković iznosi 1911. godine zanimljivu primjedbnu prema kojoj su prosvjeta i nova narodna književnost koje je utemeljio Dositej znatno više proniknuli u kulturnoj sredini Srbije negoli među prečanskim Srbima u Monarhiji. U tom smislu je, prema njegovu mišljenju, i Dositejev lik postao popularniji, „takoreći svemogućan“ u Kraljevini Srbiji za razliku od „prečanskih krajeva“ (Stojan NOVAKOVIĆ, „Dositej Obradović i srpska kultura.“, 36).

rića¹⁵ – smatrati drugom generacijom Dositejevih učenika i sljedbenika u Dalmaciji.¹⁶ Međutim u drugoj polovici XIX. stoljeća, kako su se (re)afirmirali religijski i konfesionalni čimbenici u formiranju nacionalnog identiteta dalmatinskih Srba, uspomena na Dositejev prosvjetiteljski i književni rad pomalo je jenjavala. Početak XX. stoljeća donio je novu klimu suradnje u srpsko-hrvatskim odnosima u Dalmaciji (Zadarska rezolucija) kao i slabljenje klerikalnih političkih pozicija na objema stranama, što se na poseban način odrazilo i na afirmaciju dositejevske ostavštine.¹⁷ Ona je buknila novom snagom upravo 1911. u okviru općenarodne Dositejeve proslave povodom stogodišnjice njegove smrti, kada su se dalmatinski Srbi, kako to ističe Kosta Milutinović, „ponovo sjetili“ tog narodnog prosvjetitelja.¹⁸ Važnu ulogu u promicanju Dositejeva kulta imali su tada pojedinci iz političkih i intelektualnih (pa i crkvenih) krugova dalmatinskih Srba, poput političara Luje Bakotića, književnika Marka Cara ili svestranog Danila Petranovića, zavičajem Plavanjca i rođaka „prvog Dositejevog branioca“ u Dalmaciji Božidara Petranovića, koji je povodom stogodišnjega jubileja objavio knjigu o Dositejevom boravku i radu u Dalmaciji.¹⁹ Petranović je pritom s pravom ukazao kako je Dositej presudno utjecao na intelektualno formiranje i razvoj srpskoga građanskog sloja u Dalmaciji.²⁰ Dositejev kult posebno je njegovan u mjestima Kninske krajine i Tromeđe u kojima je boravio kao učitelj i propovjednik (Kninsko Polje, Golubić, Orlić, Plavno). Njegov lik „narodnog učitelja i mudraca“ u pučkoj je interpretaciji poprimio legendarno, gotovo svetačko obilježje, a mjesta u kojima je boravio ili kuda je prolazio postala su svojevrsni *loci memoriae*, izvorišta lokalnog i nacionalnog identiteta sjevernodalmatinskih Srba.²¹

¹⁵ Pavle Solarić (1779–1821) slovio je za najdražeg Dositejeva učenika, a prema Jovanu Skerliću bio je „posljednji među glavnim piscima Dositejeve škole“. Premda je rođen u Velikoj Pisanici na Bilogori, u vojnokrajškoj Hrvatskoj (Varaždinski generalat), njegova dugogodišnja književna, izdavačka i prevodilačka djelatnost u Veneciji i Trstu posredno ga je povezivala i s dalmatinskim krugom srpske svećeničke i građanske inteligencije u nastajanju.

¹⁶ U tome se posebice isticao Božidar Petranović koji je 1845. i 1846. vodio zanimljivu polemiku s Niccolom Tommaseom o Dositejevim društveno-političkim i moralno-filozofskim idejama (Kosta MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760.–1914.*, 10–14).

¹⁷ Kosta Milutinović u tom smislu zaključuje: „Više još, u formiranju i idejnom izgrađivanju Narodne stranke, prve zajedničke političke grupacije Srba i Hrvata u primorskim zemljama, ima pozitivnih komponenata dositejevskih tradicija: bratstvo južnoslovenskih naroda bez obzira na verske razlike i nacionalne specifičnosti. Nosioci pravoslavnog klerikalizma na Jadranu bili su antipodi Dositeju. Ali – zato su se sastavljajući Riječke i Zadarske rezolucije i začetnici politike novog kursa ponovo obratili na dositejevske pozicije i aktivno učestvovali u rušenju Habsburške Monarhije i udaranju prvih temelja budućoj južnoslovenskoj zajednici izvan austrijskih okvira.“ (*Isto*, 16).

¹⁸ *Isto*, 14.

¹⁹ Danilo, PETRANOVIĆ, *Dositije Obradović. Spomenica o posmrtnoj mu stogodišnjici*. Dubrovnik 1911., 1–50.

²⁰ „Naročito onaj naš srednji stalež, koji je uz Dositija najviše bio pregao, i koji ga smatraše svojim narodnim mudracem i učiteljem, stade po svima krajevima da osniva zadužbine, potpomaže srpsku knjigu kao i razvitak narodne prosvjete. Njegovim potstrekom bez sumnje je i Jovan Bovan, osnivač srpske muške osnovne škole u Šibeniku, ostavio ovu korisnu zadužbinu svome narodu još u početku XIX vijeka. U prilog ovome ističe se sastajanje i općenje Bovanovo u Skradinu, a po svojoj prilici i u Mlecima.“ (*Isto*, 46–48.)

²¹ Plavno, selo u srcu Tromeđe u sjevernoj Dalmaciji, posebno se ističe takvim mjestima sjećanja na svoga „prvoga plavanjskog učitelja“, kao što je „Bratska kuća“, u kojoj je bila škola i u kojoj je Dositej napisao svoju *Ižicu*, ili „Dositejev hrast“, pod kojim je, prema jednoj varijanti seoske predaje, Dositej ljeti podučavao djecu, a prema drugoj, koji je upravo on i zasadio. (Danilo PETRANOVIĆ, *Dositije Obradović. Spomenica o posmrtnoj mu stogodišnjici.*, 38–39.; Danko PERIĆ. „Zdravo... buntovno mjesto; Plavno u istoriografiji i literaturi“, *Plavno – monografija*. Beograd, 2008., 100–107.)

II.

Dositejev boravak u morlačkoj Dalmaciji, koji je s prekidima trajao od 1761. do 1771, dogodio se neposredno uoči famoznoga „otkrića Morlaka“ padovanskog opata Alberta Fortisa, što se itekako osjeća i u njegovim djelima, autobiografsko-putopisnom *Životu i priklučenijima* i *Sovjetima zdravago razuma*. Premda navedena djela nastaju između 1783. i 1788. godine, u vrijeme kada je literarna „morlačka moda“ već uvelike osvojila europsku prosvjetiteljsku javnost, u njima nema traga konceptu „plemenitog divljaka“ koji čini osnovu morlakističkog diskursa, niti se pojam „Morlak“ uopće koristi. Dositej je svakako bio dobro upoznat s tim pomodarskim pokretom, uostalom on je u *Mezimcu* (posthumno objavljenom 1818) i preporučivao „srpskoj junosti“ da čita Defoeov roman *Robinson Crusoe*, paradigmatičko djelo kad je riječ o spomenutom konceptu.²² Međutim činjenica je isto tako da Dositej nije u svemu slijedio rusoovske koncepcije. Premda su elementi rusoovske kulta prirode prisutni u nekim njegovim djelima, kao primjerice u „naravoučeniju“ jedne basne iz 1788. godine, gdje anticipira ono što bi danas nazvali „zaštitom prirode“, u slučaju postanka društva i njegova razvoja Dositej se jasno distancirao od koncepcije prirodnog stanja francuskog prosvjetitelja te je u tom pogledu bio znatno bliži Hobbesovu shvaćanju „prvobitnog barbarstva“.²³ U tom smislu ni kult prirode, u kontekstu diskursa o prirodnom čovjeku neiskvarenom civilizacijom, koji se kao središnji motiv javlja u većini tadašnjih djela koja tematiziraju morlački život i običaje, nije našao mjesto u njegovu opusu. Dositeju je taj književni postupak bio jednostavno neprikladan jer u dalmatinskim Morlacima, kao što ćemo vidjeti, nije gledao kulturnu *drugost*, a još manje egzotiku dalekih krajeva.²⁴ U tom smislu nije upotrebljavao ni pojam „Morlak“ koji nikad nije bio prihvaćen u puku. Riječ je o talijanskom (mletačkom) terminu koji je postao povijesnom oznakom za one zajednice vlašskog kulturno-povijesnog kruga koje su živjele pod Venecijom ili su s njom dolazile u bliži kontakt.²⁵

Problematizirajući temu Dositejeva viđenja Dalmacije i njenoga morlačkog stanovništva u unutrašnjosti, potrebno je početi od činjenice da u tom razmatranju postoje zapravo dva Dositeja: „mladi Dositej“ iz dalmatinskog razdoblja („mladi i maleni kaluđer“, kako

²² D. OBRADOVIĆ, *Djela Dositeja Obradovića. Peto, državno izdanje*. (ur. Jovan Skerlić; Milutin Dragutinović; Miloš Ivković), Beograd 1911., 438.; *Robinson Crusoe* Daniela Defoea preveden je na slavenosrpski i 1799. objavljen u Budimu (Marko KRSMANOVIĆ, „Robinson u nas [Povodom stopedesetogodišnjice prvog srpskog prevoda]“, *Nastava jezika i književnosti u srednjoj školi*, God. I, sv. 1–2/1950.).

²³ Milorad. PAVIĆ, „Srpska književnost predromantizma.“ *Istorija srpskog naroda. Četvrta knjiga, Drugi tom, Srbi u XVIII veku* (ur. Slavko Gavrilović, et al.), Beograd 1986., 230–232.; Ivan KOVAČEVIĆ, *Istorija srpske etnologije. I. Prosvjetiteljstvo.*, 60. O „rusoizmu“ kod Dositeja Obradovića, Mirjana D. Stefanović bilježi sljedeće: „Odjeci shvatanja Denija Didroa i Rusoa o tome kako je čovek po svojoj prirodi dobar rasuti su po celokupnom Dositejevom opusu, ali na nešto drukčiji način. Naš pisac, naime, ne upoređuje niti suprotavlja dobro i zlo u običajima prirodnog i civilizovanog čoveka. Uvek je uveren u to da čovek postaje i mora da postane umniji, slobodniji i srećniji usavršavajući se u samom društvu, utičući recipročno i na svoje okruženje, a ne bežeći u prirodu. Iako filosof rusoovske pravca, ne neguje njegov anarhizam, što je izrazito vidljivo u *Sobraniju*, ne podleže kultu Rusoa, već ideju dobrog i slobodnog čoveka zasnovanu na rusoovskom idealu preokreće u lični izraz sreće koja se ostvaruje i u komunikaciji s Drugim, ostavljajući tako ideje koje će se razviti u srpskom predromantizmu.“ (Mirjana D. STEFANOVIĆ, *Leksikon srpskog prosvjetiteljstva.*, 197–198).

²⁴ Pravi prodor književnosti o „plemenitog divljaku“ u srpskoj sredini dogodit će se tek u prvoj polovici XIX. stoljeća i uglavnom je vezan uz kazališnu i prevodilačku djelatnost Jaokima Vujića. O tome više u: Ivan KOVAČEVIĆ, *Istorija srpske etnologije. I Prosvjetiteljstvo.*, 225–242.

²⁵ Marko ŠARIĆ, „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt,“ *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 6, No. 1/2010., 55–94.

je sam sebe jednom opisao) i „zreli Dositej“ iz kasnijeg razdoblja koji je već upio prosvjetiteljske ideje svoga vremena. Slučaj je htio da su njegova najranije napisana djela, poznatija kao „spisi iz Dalmacije“, objavljena najkasnije, i to posthumno: djela *Hristoitija sriječ blagi običaji* i *Venac od alfavita* (dovršena u Skradinu 1770. i 1771) objavljena su u Budimu 1826. godine, *Prvenac – Ižica ili Dositejeva bukvice* (dovršena u Plavnom 1770), objavljena je u Karlovcu 1830, dok je Dositejev književni prvijenac, takozvana prva *Bukvica*, napisana još 1765. godine u Orliću, kasnije izgubljena i nikad nije objavljena. Takva kronološka inverzija uvjetuje i retrospektivni pristup u istraživanju Dositejevih predodžbi o Dalmaciji i njenom stanovništvu.

Pišući svoje prve radove u Dalmaciji, Dositej je nedvojbeno još uvijek bio kršćanski teološki pisac pod snažnim utjecajem srpske pravoslavne tradicije.²⁶ O njegovu tadašnjem svjetonazoru, između ostalog, svjedoče i zapisi na knjigama pronađeni u knjižnici manastira Dragovića, od kojih se na jednoj po običaju srednjovjekovnih čitatelja potpisao kao „grešni Dositej Hopovski“.²⁷ Taj se svjetonazorski sustav, dakako, odrazio i na njegov prvi doživljaj Dalmacije i morlačkog srpskopravoslavnog stanovništva, koje primjerice u *Ižici*, koristeći teološki pojam – *božji ljudi* – primarno promatra kao duhovnu pastvu. Dositej će kasnije u *Životu i priklučenijima* uz tu sintagmu koristiti i novu – *dobri ljudi* – u kojoj se već očituju nove duhovne i književnostilske tendencije XVIII. stoljeća: racionalističko prosvjetiteljstvo i sentimentalizam.²⁸ Važno je ipak naglasiti da je prilikom trećeg boravka u Dalmaciji, od ljeta 1769. do jeseni 1771, nakon povratka iz Smirne gdje je stekao klasično obrazovanje na antičkim (grčko-rimskim) i bizantskokršćanskim izvorima, Dositej postao, rekli bismo, u opservacijama Dalmacije profaniji i kritičniji. Naime tada zapaža i neke loše osobine „božjih“ odnosno „dobrih“ ljudi, a na jednom mjestu gotovo rezignirano primjećuje: „Ništa ti nejma da valja u ovoj našoj Dalmaciji.“²⁹ Ta postupna duhovna preobrazba dogodila se pod utjecajem, kako kaže, „jelino-grečeske nauke“ i naročito je izražena u ideji *poleznosti* (korisnosti), koja će postati jednim od njegovih najvažnijih životnih načela. Valja podsjetiti da Dositej upravo po povratku iz Smirne otkriva u potpunosti svoju tolerantnu prirodu, ne samo u religijskom već i u širem, antropološkom smislu. To je kršćanska snosljivost „erazmovskoga tipa“, samilost prema ljudskim nevoljama i slabostima, u kojoj još nema kritike crkvenih struktura. Iz *Hristoitije* izbija jasan odnos prema Drugome: on je taj kojeg treba poštovati i bez kojeg nije moguća komunikacija među ljudima – „ja i drugi u ravnopravnom su odnosu“.³⁰ U *Vencu od alfavita* javljaju se i središnji pojmovi njegova kasnijeg prosvjetiteljskog djelovanja: *sloboda*, *razum*, i već spomenuta *poleznost*.³¹ To mjesto otvara važno pitanje: otvara li se Dositej prema prosvjetiteljstvu već u Dalmaciji, nakon povratka iz Grčke, i počinje li na neki način djelovati kao reformator ili je možda naknadno,

²⁶ Po formi i po idejama, kako je to utvrdio još Jovan Deretić, ta djela predstavljaju nastavak crkvene tradicije. Dositej tada još nije bio upoznao i usvojio europsku prosvjetiteljsku misao koja će ga nadahnjivati u kasnijim djelima. Usp. Jovan DERETIĆ, *Dositej i njegovo doba*, Beograd 1969., 57.

²⁷ R. KOVAČEVIĆ, *Otkrivanje Mediterana. Dositej Obradović na Sredozemlju 1761.–1771.*, 163.

²⁸ „Ali sam ja, i ne misleći tada o tom, od njih istih, a navlastitio od Novakovića, s kojim sam u komšiluku živio i sve praznične dne u njegovom društvu bio i provodio, nanjužnije i najlepše u životu lekcije primao, to jest lekcije nepri-tvornosti, čistoserdečnosti, ljubeznosti i blagonaravija. Kakovo blaženstvo i raj na zemlji s onakovim svetim i dobrim ljudima živiti! Ono su pravi sveci, a niti znadu niti misle da su.“ (D. OBRADOVIĆ, *Život i priklučenja*., 113)

²⁹ D. OBRADOVIĆ, *Dela.*, 176.

³⁰ Stanko, KORAC, „Dositej Obradović ili put do mišljenja.“, 9.

³¹ „Kako nije polezna sloboda bez razuma, zašto mnogokrat u veliko zlo človeka uvali, tako i razum bez slobode malo valja.“ (D. OBRADOVIĆ, *Dela.*, 481).

u zrelijoj fazi, prepravljao u prosvjetiteljskom duhu neke dijelove iz svojih ranijih dalmatinskih spisa.³² U svakom slučaju, Dositej je postupno evoluirao u racionalističkog filozofa, a godine provedene u Dalmaciji (i na Sredozemlju općenito), vezuju se uz početke njegova intelektualnoga sazrijevanja i previranja te kritičkog propitivanja, pa se možemo načelno složiti s tvrdnjom Stanka Koraća koji prepoznaje tri glavna izvorišta Dositejevih književnih početaka u Dalmaciji – „teološku misao u slikama i likovima, grčku pjesničku i filozofsku kulturu i težnju prema prosvijećenosti“.³³

U svakom slučaju, u dalmatinskom periodu kod Dositeja još nema prekida s crkvenom tradicijom, njegov identitet kreće se još uvijek u okvirima tradicionalnoga srpskog etnokofesionalizma prema kojemu se narod, odnosno „slaveno-serbskij narod našego vostočnago pravoslavlja“, kako stoji u jednoj dalmatinskoj gramati iz 1751. godine, poistovjećuje sa zajednicom jedne vjere i crkve („zakona“).³⁴ To poistovjećivanje etnije i konfesije – srpstva i pravoslavlja – posredovanjem svojevrstne evokacije duhovnog i povijesnog naslijeđa srednjovjekovne srpske države, možda je najjasnije opisao zadarski nadbiskup Matej Karaman, koji u svom izvješću iz 1750. primjećuje da se pripadnici jedne te iste „slavenske ili ilirske narodnosti“ u Dalmaciji i širem balkanskom zaleđu nazivaju Srbima „budući da su sljedbenici vjeroispovijesti koja je nekoć bila vladajuća u Srbiji“.³⁵ Vezano s tim tradicionalnim obrascem vjerskog identiteta zanimljivo je da Dositej za boravka u Dalmaciji gotovo nigdje poimence ne spominje katolike. Njegov krug suradnika i poznanika činili su tada ponajprije pravoslavni svećenici – parosi i kaluđeri – te pojedinci iz „morlačke“ srpskopravoslavne, ali i grčke dalmatinske sredine.³⁶ Katolici pak u pravilu ostaju anonimni, poput skradinskoga biskupa koji mu kao stranom podaniku i još k tomu inovjercu zabranjuje propovijedanje u Skradinu, a kojega Dositej finim sarkazmom naziva tek „blagorodnim Venecijaninom“,³⁷ ili poput zadarskih plemića, građana i svećenika koji su dolazili slušati njegove zapažene propovijedi u zadarskoj pravoslavnoj crkvi Svetog Ilije. I uz Dositejevu već tada iskazivanu otvorenost za dijalog s latinskim svijetom,³⁸ teško se oduprijeti dojmu da „bezimni katolici“ u njegovim dalmatinskim spisima možda predstavljaju posljednji odjek naslijeđene

³² Jovan Deretić ističe da Dositej nije mnogo cijenio svoje književne uratke iz dalmatinskog razdoblja, a nekih dijelova se čak i stidio. (J. DERETIĆ, *Dositej i njegovo doba.*, 57).

³³ S. KORAC, „Dositej Obradović ili put do mišljenja.“, 16.

³⁴ VESELINOVIC, „Srbi u Dalmaciji.“, 51. Usp. Nikodim MILAŠ, *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad 1901., 398–399.; O srpskom etnokofesionalizmu u XVIII. stoljeću Sima Ćirković ovako zaključuje: „U XVIII. veku je u reči *nacija* odzvanjala srednjovekovna dimenzija posebnog pravnog položaja. U srpskom slučaju on je bio utemeljen u 'privilegijama' datim Srpskoj pravoslavnoj crkvi, pa je izgledalo da se narodnost ne može odvojiti od veroispovesti.“ (Sima ĆIRKOVIĆ, *Srbi među evropskim narodima*, Beograd 2004., 212.). O istom fenomenu na primjeru Like u XVIII. stoljeću, gdje je situacija uvelike odgovarala onoj u Dalmaciji, više pogledati u: Marko ŠARIĆ, „Predmoderne etnije u Lici i Krbavi prema popisu iz 1712./14.“, *Identitet Like: korijeni i razvitak. Knjiga I.* (ur. Željko Holjevac), Zagreb-Gospić, 2009., 340–343., 357–359.

³⁵ „[...] eglino sono, o Bulgari, o Serviani, o Bosnesi, o Dalmatini, sovvertiti dai monaci del medesimo rito; tutti Slavi ed Ililirci, perchè tutti d'una stessa nazione slava, ed illirica, denominati Serviani, perche seguaci del rito una volta dominante nella Servia.“ (Nikodim MILAŠ, *Documenta spectantia historiam orthodoxae Dalmatiae et Istriae a XV usque XIX saeculum*. Vol. I, Jaderae 1899., 274–275)

³⁶ Iguman manasitra Krupa Teodosije; pop Mauk iz Otona, pop Marko Bijedov, paroh u Pađenima; protopop Jovan Novaković, paroh u Kninskom Polju; pop Avram Simić, paroh u Kosovu (Orlić); pop Krička, paroh drniški; jeromonah Spiridon Torbica iz manastira Dragović; pop Lazar; protosindel Melentije; stari kapetan Rašković iz Golubića; Trifun Sinobad iz Knina; Simo Stefanović iz Knina; Aćim Žarković i Marko Paraskeva, trgovci iz Skradina; kapetan Jovo Grbljanin; slijepi guslar Marko; Grci Danil Moraitski i Leonardo Vordon i drugi.

³⁷ Riječ je o Antoniju Trevisanu, rođenom Venecijancu, koji je upravljao Skradinskom biskupijom od 1767. do 1799. godine.

³⁸ „Ti pamtiš dobro moje prebivanije u celoj Dalmaciji, gdi sam ja s amvona propovjedi govorio, ne samo po seli i po manastiri, nego i po prvi gradovi, kako u Zadru celu godinu. Ovde su me dolazili slušati poglaviti učeni od Talijanaca.

duhovne klime nepovjerenja i zatvorenosti, karakteristične za diskriminiranu srpskopравoslavnu manjinu u Mletačkoj Dalmaciji, a i šire.

Ukoliko se i ne složimo s tom tezom, ostaje i dalje otvoreno pitanje njegove interkulturalne komunikacije u Dalmaciji, posebice problematika možebitne recepcije dalmatinskih (franjevačkih) književnojezičnih zasada. U literaturi o tome postoje suprotstavljena mišljenja. Naime svjedočenje Sime Milutinovića Sarajlije iz 1839. godine otvorit će kasnije u stručnoj javnosti veliku polemiku jesu li djela slavonskih i dalmatinskih katoličkih pisaca iz XVI–II. stoljeća nadahnula i Dositeja da u Dalmaciji počne pisati „prostonarodnim jezikom“.³⁹ Dok je primjerice Jovan Skerlić Milutinovićevo svjedočanstvo smatrao vjerodostojnim i vrijednim pažnje, Mita Kostić je zastupao suprotno mišljenje, ističući da dalmatinski pisci „pouzdana nisu utjecali na novu srpsku literaturu“.⁴⁰ Kako bilo, činjenica je da se u katoličkoj (franjevačkoj) kulturi morlačke Dalmacije u XVIII. stoljeću zapaža jaka tendencija okretanja narodnom izvoru, koja će se očitovati i u Dositeja tijekom boravka u toj pokrajini. To je književnojezično usmjerenje vrhunac doseglo u Kačićevoj pjesmarici. Njegov *Razgovor ugodni narodna slovinskog* zbog „svemorlačkog“ karaktera i relativne tolerancije prema pravoslavnoj sastavnici „slovinstva“, našao je čitalačku publiku i u srpskopравoslavnoj morlačkoj sredini, a objavljen je samo pet godina prije nego što je Dositej stigao u Dalmaciju.⁴¹ Imajući u vidu navedeno, može se bez pretjerivanja konstatirati da su mladom, znanja željnom kaluđeru Dositeju poticaji dolazili s različitih strana: iz pravoslavne crkve,⁴² od srpske obrazovane elite, iz katoličkih književnojezičnih krugova u Dalmaciji i Slavoniji, kao i iz analfabetske morlačke sredine.⁴³ Naime određenu ulogu svakako je mo-

Znaš kako je drago bilo našim Srbijem oficirima i proćim građanom čujući da me latinski predikatori hvale. A sad, veruj mi, stidim se za neka ondašnja govorenja. A zašto to? Eda li sam zakon moj i veru izmenio? Nisam, niti ću dok sam god živ. No naućio sam bolje i razumnije svrh mojega zakona i vere misliti i suditi.“ (D. OBRADOVIĆ, *Sabrana dela.*, 319–320)

³⁹ Sime Milutinović Sarajlija prvi je, navodno prema kazivanju samog Dositeja, upozorio da Jelena Simić, kći kosovskog prote Avrama Simića, nije bila jedina koja ga je potaknula na pisanje narodnim jezikom, već da su poticaji dolazili i iz „katoličkog susjedstva“. O tome Milutinović svjedoči: „Blažene pameti starac Dositeje nije se stidio priznavati kadšto i pred svima i u drušeskom razgovoru, da je on čitavši ‘Satira’ Reljkovićeva, i po Dalmaciji Kačića pjesmaricu i ‘Aždahu sedmoglavu’ i proć. pomišljati ustao i prenuo se i sam o svojima prvom zgodom i prilikom, slovenskim slovima, barem, ka i oni latinskima, svoji isti prostonarodni jezik pisati u knjige, koje bude nedje spisavao. [...] Ova iskrenost istoga blaženoga starca primerna je i čestita je i prilićna u njegovoj ozbiljnoj znanosti i uzvišenosti [...]“ (*Otvor na poziv 1839. god.*, Pešta 1839., 31.; usp. K. MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914.*, 5–6.).

⁴⁰ „Uzroka i primera da narodnim jezikom piše imao je, dakle, Dositej dosta, ali povod da to počne dala mu je u Dalmaciji popovska kći Jelena Simićeva [...] Prema tome, mora se više verovati samoj Dositejevoj štampalnoj reći nego Siminoj tvrdnji o Dositejevoj pričanoj reći.“ (M. KOSTIĆ, *Dositej Obradović u istorijskoj perspektivi XVIII. i XIX. veka.*, 33).

⁴¹ O mogućem utjecaju Kačićeva djela na srpskopравoslavnu sredinu u Dalmaciji, i to u političkoj dimenziji, Zrinka Blažević primjećuje: „S druge pak strane, postoje indicije da je emancipacijski potencijal Kačićeva ilirizma utjecao i na porast samosvijesti pravoslavni dalmatinskih ‘Slovinjana’. To bi se moglo zaključiti prema sadržaju i tonu konfesionalno-političkih zahtjeva ‘slaveno-srpskog naroda grćkoga zakona’, čiji su svjetovni i crkveni predstavnici, usprkos proklamiranom prolatskoj politici aktualnog duđa Alvisa Contarinija (1757.–1759.), obraćaju 1759. mletačkom Senatu s molbom da im se odobri episkop njihova obreda služeći se pritom argumentacijom očito inspiriranom Kačićevim djelima.“ (Zrinka, BLAŽEVIĆ, „Ilirski ideologem u djelima Andrije Kačić Miošića.“ *Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba*, (ur. Dunja Fališevac), Zagreb 2007., 274). Pravoslavcima je Kačićevo djelo moglo imponirati i po istaknutom simbolićkom statusu koji je sv. Sava imao u njegovim pjesmama (*Isto*, 270).

⁴² To se posebice odnosi na temišvarskog vladiku Georgija Popovića, koji se zalagao za reformu unutar crkve, te igumana hopovskog Todora Milutinovića, za koga Stojan Novaković kaže da je bio „prost ćovek, ali racionalista po svome prirodnom zdravom razumu“ (Stojan NOVAKOVIĆ, „Dositej Obradović i srpska kultura.“, 21).

⁴³ Tom nizu treba svakako pridodati i poticaje koje je Dositej od 1766. do 1768. dobivao u školi Jeroteja Dendrina u Smirni, „novoga grćeskoga Sokrata“. U tom smislu Milorad Ekmečić istiće: „Ipak, ni njegov jezik (Dositeja Obradovića, op. a.) nije bio sasvim jasan obićnom ćitaocu jer je imao puno ostataka staroslovenskog u sebi. Istraživaći njegovog dela nisu postavili pitanje koliko je u ovome on bio veran sledbenik svog grćkog učitelja Koraisa, koji je ispovedao da se jezik stare crkvene književnosti mora uzeti za osnovu i obogaćivati narodnim govorom („katarevus“).“ (Milorad EKMEČIĆ, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918. 1.* Beograd 1989., 53).

rao imati i faktor bogate usmene epske kulture dalmatinskih Morlaka, koja je izražajnom novoštokavskom ijekavštinom, tim „književnim jezikom“ narodne epske poezije, Dositeju na specifičan način imponirala.⁴⁴ On će tako u Dalmaciji početi bilježiti narodne izreke, a u svojim djelima često spominje i slijepog dalmatinskog guslara Marka, od kojeg je mogao čuti mnoge narodne pjesme.⁴⁵ U svoj osobit i ne uvijek „čist“ narodni jezik, uključit će i dosta ijekavskih oblika, u skladu s osobinama sjevernodalmatinskih govora, inspirirajući nadolazeće naraštaje u borbi za narodni jezik (štokavštinu) kao mogući model književno-jezičnog standarda.⁴⁶

Zreli Dositej nastupa 1782/83, to jest nakon školovanja u Ugarskoj i Njemačkoj, kada počinje javno djelovati kao racionalistički filozof i prosvjetiteljski reformator.⁴⁷ *Pismo Haralampiju* iz 1783. godine, ujedno i prvi tiskani Dositejev tekst, odmah je shvaćeno kao „prosvjetiteljski manifest“ koji programski najavljuje, riječima Jovana Skerlića, „duhovno oslobođenje srpskog naroda od srednjeg vijeka i Istoka i uvođenje u moderno doba i u Zapad“.⁴⁸ Neka recentna književnopovijesna istraživanja međutim poriču manifestni karakter *Pisma Haralampiju* te ga tumače kao oblik uobičajenog prosvjetiteljskog predgovora iskazanog u formi poetičke proze s naglašenom obrazovnom ulogom.⁴⁹ Ostavljajući po strani

⁴⁴ Skerlić je u više navrata naglašavao značaj Dositejeva boravka u Dalmaciji, ističući pritom i važnost sredine u kojoj je djelovao: „Tu, živeći u čistoj narodnoj sredini, imao je prilike da izbliza pozna narod, prouči sve njegove potrebe, izmeri sve zlo koje dolazi od neznanja i bede. Tu je, učeći decu, počeo pisati bukvice, ižicu, historitiju, i to sve na narodnom jeziku, i to na jeziku jednog kraja gde se vrlo lepo i čisto srpski govori. U malome, njegova književna delatnost počinje od bavljenja u Dalmaciji.“ (Jovan SKERLIĆ, *Istorija srpske književnosti u XVIII. veku.*, 289).

⁴⁵ Dositejev odnos prema usmenoj epskoj poeziji bio je u najmanju ruku složen; negativno je ocrtavao stereotipnost te motive nasilja („krovprolitija“) i bančenja u narodnim junačkim pjesmama, ali je ponekad u njima pronalazio i veće vrijednosti, ističući njihovu moralnu poruku i pouku. O Dositejevom odnosu prema narodnoj poeziji više pogledati u: J. DERETIĆ, *Dositej i njegovo doba.*, 26-32.

⁴⁶ Dositej je poput drugih prosvjetitelja XVIII. stoljeća u narodnom jeziku vidio najprikladnije sredstvo za prosvjećivanje puka („jezik ima svoju cenu od polze koju uzrokuje“). Njegov jezik, koji je bio specifična mješavina „građanskog“ (slavenosrpski) i „prostonarodnog“, nije slijedio stav o „tri stila i dva jezika“ srpskih klasicista. Pavle Ivić u tom smislu zaključuje: „Dositej je prvi značajniji srpski književnik koji je pisao isključivo narodnim jezikom. Njegovom delatnošću započinje pobedonosno nastupanje tog jezika koje će se u Vukovo vreme završiti potpunom pobedom.“ (P. IVIĆ, *Pregled istorije srpskog jezika.*, 141). O Dositejevu jeziku i refleksu staroslavenskog „jata“ u njegovim djelima najviše je pisala Herta KUNA u spomenutoj opsežnoj knjizi *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića* iz 1970.

⁴⁷ Već je Stojan Novaković upozorio na činjenicu da je Dositej očitro promišljeno odabrao trenutak kad će javno istupiti kao prosvjetiteljski reformator i objaviti svoja prva djela pisana u tom duhu, vezujući ga uz jozefinske ideje i reforme, nadasve crkveno-političke mjere iz 1781 – Patent o toleranciji te odredbe o ukidanju crkvenih beneficija i kontemplativnih redova: „Veza među Josifovskim pokretom i Dositejevim stupanjem u srpsku književnost vidi se iz prvih vrsta, koje su od Dositeja sveta ugledale, iz *Pisma Haralampiju*, koje je štampano u proleće 1783. godine. U prvim vrstama toga pisma Dositej peva čitavu pesmu caru Josifu II, nabraja u njoj njegove reforme i uzvišuje ih do nebesa. [...] Naslanjajući se očividno na reformni pokret cara Josipa II, i ako je time vršio svoje davnašnje želje i uverenja, Dositej je odmah u lakoj, gotovo belestrističnoj formi istavio gotov plan, u koje su osnovi nove srpske prosvete, one koja se, u to vreme, sa svih strana želela.“ (Stojan NOVAKOVIĆ, „Dositej Obradović i srpska kultura“, 16–17).

⁴⁸ „Dositej je“, piše Jovan Skerlić, „inicijator kulturnog i naprednog zapadnjaštva, vođa u duhovnom oslobođenju srpskog naroda od Srednjeg Veka i Istoka i u uvođenju u moderno doba i u Zapad“ (J. SKERLIĆ, *Istorija srpske književnosti u XVIII. veku.*, 305).

⁴⁹ Marija D. Stefanović tako ističe: „Interesantan je primer Dositejevog *Pisma Haralampiju*, koje je u nauci razumevano kao prosvjetiteljski manifest ili privatno pismo s molbom za pretplatu, ili tek kao puki adligat uz *Život i priključenja*, koje li kobne naučne greške, a nikad nije čitano u ključu dela koje najavljuje i čiji sadržaj opisuje; poređenjem iskaza u esejima koje najavljuje sa onima u *Pismu*, tako je lako, jednostavno, naučno bezbolno i bez trzavica, s velikom mogućnošću pretpostaviti kako je to bio planirani predgovor uz *Sovete*, pogotovo što je štampan kurzivom i bez paginacije, označavajući stranice samo zvezdicama (uobičajeno za predgovore u XVIII. stoleću). Zanimljivost takvoj poetičkoj priči daju i autobiografski elementi iskazani u predgovoru, a direktan način obraćanja pojedinačnom čitaocu uobičajenom retoričkom formulom, u vidu toposa pozdravljanja, daje im pristoćno književne reči, što se lakše poučno prihvatilo. Takvu paradigmu naglašene obrazovne uloge imaju i prosvjetiteljski predgovori Vida Došena, Matije Antuna Relkovića, Andrije Kačića Miošića, što ukazuje na istu kulturnu klimu i isti sloj čitalačke publike unutar Vojne granice.“ (Mirjana D. STEFANOVIĆ, Marijana D. *Leksikon srpskog prosvetiteljstva.*, 172–173).

književnopovijesne dvojbe, u našoj se historiografskoj raspravi podrazumijeva da tadašnji Dositejevi stavovi o Dalmaciji i Morlacima proizlaze iz filozofije europskog prosvjetiteljstva i terezijansko-jozefinskih reformi, ali s još ponekim tragovima pravoslavne skolastike.⁵⁰ Usvajajući prosvjetiteljsku etiku koja je ključna za konstrukciju drugosti, uvjetovanu dihotomijama nazadan – napredan, amoralan – moralan, surovost – plemenitost (ali ne i civilizacija – divljaštvo), i prosvjetiteljski stav da narodni jezik treba biti i književni jezik te racionalističku filozofsku misao prema kojoj je nacija „prirodna cjelina“ koju čini zajednica jezika i porijekla, Dositej je naknadno u znatnoj mjeri reinterpreterao i preformulirao svoja dalmatinska iskustva iz 1760-ih i s početka 1770-ih.⁵¹ Višeslojnost njegovih novih („prerađenih“) pogleda na Dalmaciju – koje sustavno iznosi u *Životu i priključenijima* i *Sovjetima* – ogleđa se u kritici tri vrste fenomena: u kritici praznovjerja, to jest nekršćanskih vjerovanja i običaja koje je često susretao i u Dalmaciji;⁵² u kritici religijske kulture i vjerske nesnošljivosti unutar crkvenih krugova (nadasve u kritici monaštva te crkvenih praznika i postova);⁵³ i konačno, u kritici uloge koju običaji imaju u formiranju individualnog ponašanja i kulture uopće.⁵⁴ Naime u cjelokupnom Dositejevu opusu razum i običaji nepomirljive su suprotnosti.⁵⁵ Razum je za Dositeja bio element prirodnoga u čovjeku, dok je običaj element kulturnog naslijeđa. To je, kako tvrdi kulturni antropolog Ivan Kovačević, „dubinska struktura Dositejeva shvaćanja čovjeka“.⁵⁶ To je, mogli bismo reći, i jedini element drugosti

⁵⁰ Dositejevi stavovi o dalmatinskim Morlacima proizlaze zapravo iz strukture njegova shvaćanja običaja i tradicijske kulture općenito. Usp. I. KOVAČEVIĆ, *Istorija srpske etnologije*. I., 72–91.

⁵¹ Dositej na više mjesta u zrelih radovima spominje svoje prijašnje stavove iz dalmatinskog razdoblja, koje je u međuvremenu pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja promijenio. Ogledan primjer tome je epizoda s nekim ali savjesnim i pronicljivim seoskim popom Maukom iz Otona koji je s Dositejom poveo razgovor o karakteru svećeničkog poziva: „[...]Onda sam mu ja odgovorio, po mojemu tadašnjemu načinu mišljenja, da sveštenstvo, budući dar svetoga duha i vlast duhovna, zato ko ovo ima, po tomu on je svetac. To ga je upokojilo, i ode. Sad obače ovako bih mu odgovorio: da sveštenstvo, kako god i ostala dostoinstva vojena i građanska, neodložno iziskuje neke službe i dužnosti, koje ko ne ispoljava, ne samo nije da se nariče svetim ocem, nego i da se liši toga dostoinstva i zvanija. A ko ih ispoljava kako nadleži, on je pravi sveti otac i visokopočitanija dostoin, noseći popečenije o onom što je svetiješe u človečeskom rodu, to jest blagonaravije, vseopšta ljubov, mir, neporočnost i čistota sovjesti.“ (D. OBRADOVIĆ, *Sabrana dela.*, 643–644).

⁵² „Ima sad više od dvanaest stotina godina od kada su Srbliji Davora i Kolede za svoje bogove imali; pak i današnji dan čučeš od Dalmacije do Banata u usti gdikoje stare bake: ‘Aj Davore, mili bogu!’ A da je zapitaš ko je i šta je taj Davor, nikada do veke neće ti znati kazati.“ (D. OBRADOVIĆ, *Sabrana dela.*, 315).

⁵³ „Zašto, kako se što počne protiv starih plesnivih i zardatih običaja činiti, namah viču: Propadosmo! Propade pravoslavje! Hoće li pravoslavje posrnuti ako narod ne bude drugih praznika krome nedelja, Hristovih i Bogorodičinih praznovati i u lenosti i neradeniju celu treću čast godine za toliko množestvo svetkovina gubiti? Lenost i neradnja, nije li smrtni greh, štetan i poguban telu i duši? Zašto da ne poznadu da u svetkovanju tolikih svetaca nijedna dlaka pravoslavja ne stoji? Zašto da im se ne kaže da su ove stvari izmišljene na šest i sedam stotina godina posle spasitelja Hrista i apostola?“ (Mirjana D. STEFANOVIĆ, *Lekiskon srpskog prosvetiteljstva.*, 236).

⁵⁴ „Samo prostota i glupost zadovoljava se vsegda pri starinskom ostati. Zašto je drugo Bog dao čoveku razum, rasuždenije i slobodnu volju nego da može rasuditi, raspoznati i izabrati ono što je bolje?“ (D. OBRADOVIĆ, *Život i priključenija.*, 11).

⁵⁵ Općenito se drži da je Dositej etnografsku građu, obično u vidu opisa običaja i raznih oblika usmenog stvaralaštva od poslovnica do epskih pjesama, unosio u svoja djela kako bi njima ukazao na pouku („naravoučenije“). Uspoređujući etnološke aspekte dviju kulturno-povijesnih epoha, prosvjetiteljstva i romantizma, a na primjeru djelovanja Dositeja Obradovića i Vuka Karadžića, Ivan Kovačević u tom smislu naglašava: „Ukratko: Dositej je učitelj narodni, Vuk je onaj koji narod proučava. Dositeju je folklorno gradivo sredstvo za pouku, Vuku cilj naučnog istraživanja. Dositej je narodski (popularni) književnik, Vuk narodni proučavalac.“ (I. KOVAČEVIĆ, *Istorija srpske etnologije*. I., 46). Doduše, već je Tihomir Đorđević upozorio da je Dositej osim ukazivanja na negativne primjere iz „primitivne“ narodne kulture (praznovjerje, osveta, rasipanje o slavi i blagdanima, vražda, nesloga itd.) isticao i neke dobre strane tradicije i običaja: milošta na radu („moba“), gostoljubivost („stranoljubije“), osjećaj časti i poštenja i slično. (Tihomir ĐORĐEVIĆ, „Dositej Obradović i folklorno gradivo.“, 48, 49).

⁵⁶ I. KOVAČEVIĆ, *Istorija srpske etnologije*. I., 89.

kad je u pitanju Dositejev odnos prema dalmatinskim Morlacima koji su snažno privrženi (da ne kažemo da robuju) običajima i praznovjerju.

Stigavši u Dalmaciju neposredno nakon progonstva vladike Simeona Končarevića, Dositej je lako mogao na svim razinama društvenog života osjetiti problem vjerske nesnošljivosti koji će kasnije postati jednom od njegovih glavnih preokupacija.⁵⁷ Ta nesnošljivost ogledala se u sukobu nepomirljivih interesa katoličke hijerarhije u Dalmaciji, koja je težila za duhovnim monopolom i obnovom isključivih jurisdikcijskih prava nad „novom“ i „najnovijom stečevinom“ (katoličkoobnoviteljski *prozelitizam*), i predstavnika *srpske crkve*, koji su, našavši se u novim okvirima katoličke države, nastojali pod svaku cijenu očuvati svoj partikularni karakter, to jest vlastito uređenje i institucionalnu autonomiju, konfesionalni identitet te duhovnu povezanost sa središtima srpskog pravoslavlja u Osmanskom Carstvu i Habsburškoj Monarhiji (pravoslavni *etnofletizam*).⁵⁸ U suštini, bio je to sukob dviju ranonovovjekovnih vjersko-političkih koncepcija: zapadnjačke (*cuius regio eius religio*), nastale tijekom vjerskih sukoba u Europi u XVI. i XVII. stoljeću, i istočnjačke (sustav *milleta*), koja je seobom crkve i naroda prenesena s područja Osmanskog Carstva. Ta se nepomirljiva i potpuna oprečnost iz crkvenih sfera prelijevala i u niže pučke slojeve, pa tako i u morlačku sredinu, gdje je naročito bila izražena u vidu srpskopravoslavnog, *rkačkog*, i rimotakoličkog, *bunjevačkog*, antagonizma.⁵⁹ Riječ je o vjerskim podjelama i suprotnostima koje se ne mogu sasvim objasniti i razumjeti tek utjecajem crkvenih i državnih struktura, bez uvida i u određene socio-psihološke i kulturno-antropološke fenomene (npr. narcizam malih razlika, mentalne barijere i slično). Uostalom, potreba zajednica koje se nalaze u susjedstvu, i koje su i u svakom drugom smislu bliske jedna drugoj, da se međusobno razlikuju i uzajamno spore po mnogim kriterijima, pa tako i vjerskom, nije bila svojstvena samo morlačkoj sredini u Dalmaciji. Ono što je u tom kontekstu specifično, jest da su vjerske razlike oblikovale i učvršćivale etnička razgraničenja, anticipirajući moderne nacionalne srpsko-hrvatske identitete u Dalmaciji, a i šire. Na mnogim mjestima lako se može prepoznati to Dositejevo iskustvo iz sjeverne Dalmacije: u pismu svojem literarnom sugovorniku, ocu Serafimu u *Sovjetima*, u kojem se zgraža zbog „mrzosti na zakon“ koja vlada među kršćanima različitih provenijencija, a nastaje najčešće zbog nekih sitnih razlika u vjerskoj službi;⁶⁰ u *Basnama* gdje donosi čitav niz etnokonfesionalnih „nadimaka“ kojima su se međusobno častili pravoslavci i katolici od Dalmacije do Banata.⁶¹ Međutim izvor vjerske nesnošljivosti Dositej

⁵⁷ O vjerskim prilikama u Dalmaciji i važnosti nižeg klera u životu običnog puka, koji su silom prilika djelovali izvan episkopske vlasti, Dositej je u *Životu i priključenijima* zabilježio: „Grečeske cerkve narod u venecijanskoj Dalmaciji, ne imajući episkopa, oni od mirskih sveštenika koji su poznati za svoje česno vladanje, za dobrodetelji i za prirodni zdravi razum, tu su ne samo u svojim parohijam no i u celoj provinciji kako god patrijarsi i episkopi. Takovi su bili u vreme mojeg onde prebivanja. Joan Novaković kninjopoljski, Avram Simić kosovski i Krička derniški. (D. OBRAĐOVIĆ, *Život i priključenja*., 113).

⁵⁸ Otprilike u vrijeme Dositejeva boravka u Dalmaciji i na Sredozemlju ukinuta je 1766. godine Pečka patrijaršija. Inače, uoči Dositejeva dolaska u Dalmaciju, a prema izvješću koji donosi generalni providur Alviso Contarini 1758, u toj su provinciji u 52 parohijske crkve služila 44 pravoslavna svećenika s 19 đakona i klerika, a u manastirima Krki, Krupi i Dragoviću živjela su 52 kaluđera i 21 poslušnik (Rajko, VESELINOVIĆ, „Srbi u Dalmaciji.“, 37).

⁵⁹ O konfesionalno suprotstavljenim grupama „Rkači“ – „Bunjevci“ unutar vlaških (morlačkih) društava u Dalmaciji, ali i na širem dinarskom etnokulturnom prostoru, pogledati u: Marko ŠARIĆ, „Bunjevci u ranome novom vijeku: postanak i razvoj jedne predmoderne etnije“, *Živjeti na Krivom Putu, svezak 1*. (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Zagreb 2008., 15–43.

⁶⁰ „[...] koliki poštene i čistosrdečni narod u Dalmaciji, Horvatskoj i Slavoniji, jednoga naroda i jezika, i koji u istoga Isusa spasitelja veruje, mrzi se, ukorava se, goni se i jedan drugom ljutu nepravdu čini! Zašto? Za post: ko posti sredu, on je *Rkač*, a ko subotu, on je *Bunjevac*.“ (D. OBRAĐOVIĆ, *Sabrana dela*., 333).

⁶¹ „Gdi se god između sebe u komšiluku mrze, to po najvećoj časti proishodi iz toga što su neki grečeskoga i neki rimskog zakona, i nariču jedni druge s kojekakvi ružni i prezritelni imenami; prvi ftore zovu ili *Šokci*, ili *Bunjevci* ili

vidi u crkvenim krugovima, napose u monaštvu, a ne u narodu, što ga čini bliskim Fortisu, Lovriću i drugim prosvjetiteljima.⁶² Zadojen idejama o vjerskoj toleranciji Josipa II, Dositej je jasno iskazao antiklerikalno stajalište, iznoseći kritiku i „grčkih“ i „latinskih“ crkvenih institucija koje su, umjesto da budu duhovna ujediniteljska veza, svojim eklezijalnim egoizmom davale glavni poticaj u uspostavljanju sustava malih, ali gotovo nepremostivih razlika među stanovništvom koje je u mnogo čemu dijelilo zajedničku tradiciju, jezik i porijeklo.⁶³ Pri tome Dositejeva kritika nije dirala u temelje kršćanske vjere: razumna pobožnost i prosvijećena vrlina ostali su njegovi ideali.⁶⁴

III.

Već je rečeno da u Dositejevim djelima nema traga konceptu „plemenitog divljaka“, niti se pojam „Morlak“ uopće koristi. Dositej nije morao „otkrivati narod u prirodnom stanju“ poput Alberta Fortisa i drugih putnika iz zapadne Europe, inspiriranima djelima Rousseaua i Voltaira, kojima je to bila kulturološka potreba. Treba voditi računa da je fenomen morlakizma nastao unutar diskurzivne matrice venecijanskog prosvjetiteljstva, pa ga je sukladno tome potrebno promatrati ponajprije u kontekstu jadranske transkulturne povijesne problematike. Fortisovo „otkriće Morlaka“ s venecijanske točke gledišta bilo je zapravo „nova slika Morlaka“, izraz novoga, prosvjetiteljskoga imaginacijskog konstrukta.⁶⁵ Riječ je o slici Morlaka kao *kulturnog Drugog* u funkciji vlastite kulturne (i civilizacijske) retrospekcije, koja je imala dvije razine: prva je podrazumijevala perspektivu Venecije kao imperijalnog središta (Morlak kao *prekojadranski Drugi*), a druga je uključivala provincijsku perspektivu priobalne (komunalne) Dalmacije (Morlak kao *dalmatinski Drugi*).⁶⁶

Rimci ili *Latini*, a ovi one: *Vlasi*, *Rkaći* i *Šizmatici*, a česno, sveto i bratsko ime hristjani – to svak samo za se drži, ili ako kad jedna strana drugu nazove *Kršćani* ili *Rišćani*, to se za osobitu milost i učtivost tvori i drži, i po nesreći vrlo retko biva. (*Isto*, 684–685).

⁶² Za razliku od „parazitskih“ kaludera, Dositej je prema svjetovnom („mirskom“) svećenstvu imao više simpatija, zalažući se za njihovo kulturno uzdizanje i veću ulogu u vjerskom i kulturnom životu crkve i naroda. Taj osjećaj naklonosti jasno dolazi do izražaja i u njegovim sjećanjima na Dalmaciju: „Takovi su bili u vreme mojeg onde prebivanja: Joan Novaković kninjopoljski, Avram Simić kosovski i Krička deriški. Njima sovereno prilicestvuje ono slovo apostola Pavla da ko god dobro upravlja domom i familijom svojom, taj će i cerkovju, to jest s cerkovnim opšestvom blagorazumno upravljati. Bez nauke, jer je nisu imali gdi polučiti, ali (to što je važno i veliko u životu) ne samo bez nikakove zlobe no i sa svakim naravnim česnim svojstvom ukrašeni. [...] Kakovo blaženstvo i raj na zemlji s onakovim svetim i dobrim ljudima živiti! Ono su pravi sveci, a niti znadu niti misle da su.“ (D. OBRADOVIĆ, *Život i priklučenija*., 113).

⁶³ „Zato, o prečesno opšestvo človečeskoga roda, a navlastito serbskoga, za koga ja ovo pišem, poslušaj ti glas človečestva, sveti glas jestestva, a to će reći glas Božji! Ne razdeljujte se i ne mrzite se između sebe za crkve grčku i latinsku. Cerkov je Hristova, a niti je grčka ni latinska; nego samo gordost i inat i zloba uvela su ova imena, razdelila i omrzila tolike poštene i blaga srce ljude.“ (ISTI, *Sabrana dela*., 539).

⁶⁴ S. ĆIRKOVIĆ, *Srbi među evropskim narodima*., 178.

⁶⁵ „Intelektualno otkriće Dalmacije“ počelo je zapravo 1758. godine kada je mletački komediograf Carlo Goldoni predstavio svoju novu komediju *La Dalmatina* u kojoj je oslikao Dalmatince kao vjerne i sretne mletačke podanike (Josip VRANDEČIĆ, „Dalmacija i Dubrovnik u ranome novom vijeku [1420–1797].“, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku* (Josip VRANDEČIĆ i Miroslav BERTOŠA), Zagreb 2007., 71). Usp. Larry WOLFF, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford 2001., 25–29. O Goldonijevoj predodžbi Dalmatinca kao „dobrog vojnika“ nasuprot Gozzijeva modela „zlog i nepopravljivog divljaka“ koji je bio na tragu ranijih mletačkih negativnih percepcija morlačkog stanovništva, više pogledati u: Nino RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*. Zagreb 2010., 155–180.

⁶⁶ Nino Raspudić primjećuje da u Italiji još uvijek ne postoje studije koje bi sa stanovišta postkolonijalne teorije analizirale talijanski, pa tako i venecijanski diskurs o istočnoj obali Jadrana. Isti autor, polazeći od postkolonijalne teorije Edwarda Saïda i modelâ balkanskog i istočnojadranskog „poluorijentalizma“ Marije Todorove i Larryja Wolffa, pod

Dositej nije pripadao tome prosvjetiteljskom krugu, niti je iskazivao interes za takvu vrstu književne obrade morlačkih motiva, već je usvojio i u srpsku sredinu prenosio prvenstveno njemačku varijantu prosvjetiteljstva u kojoj je, za razliku od onog talijanskog, francuskog ili engleskog, morlakizam imao najslabiji odjek. To će promijeniti tek Herderov predromantizam kada posredovanjem šire (južno)slavenske tematike i morlački motivi snažnije prodiru u srednjoeuropsku literaturu.⁶⁷

Jednako tako Dositeja teško možemo povezati i s fenomenom morlakizma na način kako ga shvaća Larry Wolff – kao konstrukt venecijanskog prosvjetiteljsko-kolonijalnog diskursa, drugim riječima, kao sredstvo mletačke kulturne i političke dominacije u Dalmaciji.⁶⁸ Naime taj je američki povjesničar, polazeći od postkolonijalne teorije Edwarda Saida i mletačke derivacije orijentalizma Paola Preta, povezoao kulturne aspekte venecijanskog prosvjetiteljstva s imperijalnom ideologijom *Serenissime*, što je, prema njegovu tumačenju, u konačnici rezultiralo stvaranjem polukolonijalnog i poluorijentalnog diskursa (*demi-Orientalism*) koji je Metropola razvijala prema svom posljednjem važnijem prekomorskom posjedu u XVIII. stoljeću.⁶⁹ Wolff zapravo korijene prosvjetiteljskog fenomena koji naziva „otkrićem Istočne Europe“ (*Inventing Eastern Europe*) nalazi upravo u fenomenu morlakizma, čime su Dalmacija i njeno morlačko stanovništvo postali oglednim primjerom imaginarne konstrukcije koja teži za „unutarnjom orijentalizacijom“ Europe.⁷⁰ Takvoj slici divlje i pomalo tajanstvene Dalmacije na „granici svjetova“ gdje se Zapad susreće s Istokom, kakvu nam donose putopisi prosvjetiteljske epohe pridonijela je, dakako, višestoljetna situacija imperijalnog višegraničja (mletačko-osmansko-habsburškog) pri kojoj su *dodir s Drugim*, ali jednako tako i *prožimanje, miješanje i prepletanje s Drugim*, postali prepoznatljivim odlikama toga prostora, a time i pogodni za različite binarne konceptualizacije i esencijalističke konstrukcije imaginarne i simbolične geografije koja nastaje

pojmom „(polu)orijentalizam“ imenuje diskurs talijanske književnosti o Hrvatima. O tome konkretno kaže: „Teorijsko i metodološko opravdanje korištenja postkolonijalne kritike u ovom kontekstu leži u činjenici da se tijekom većeg dijela povijesti talijansko-hrvatski odnosi odvijaju kao odnosi „nadređene“ i „podređene“ kulture, a u nekim povijesnim razdobljima i kao, najprije venecijanska, a kasnije i talijanska, izravna politička, vojna i ekonomska dominacija nad dijelovima današnjeg hrvatskog teritorija. Ta asimetričnost hrvatsko-talijanskih odnosa se odražava i na uzajamne književne prikaze. Ona s jedne strane nužno ostavlja tragove na književnom tekstu, no s druge strane i taj tekst dijelom sudjeluje u njezinom proizvođenju, potvrđivanju, opravdavanju i neprestanom obnavljanju.“ (*Isto*, 6).

⁶⁷ Književna obrada morlačkih motiva u njemačkoj sredini počinje s *Hasanaginicom*, potresnom epskom baladom što ju navodi Fortis u svom putopisu, a prevodi sâm Goethe koji je njome bio oduševljen. *Hasanaginica* je od samog početka pobuđivala interes u smislu novoga predromantičarskoga književnog osjećaja za autohtone arhaične kulture i genij narodnog stvaralaštva, sasvim različitog od prosvjetiteljskog ukusa. Inače je ta pjesma ogledan primjer transkulturalnosti koja se oblikovala na području imperijalne Tromeđe u ranome novom vijeku, a ujedno je i potvrda koliko je narodna (pučka) kultura na prostorima Tromeđe, za razliku od sfere visoke/elitne kulture, bila znatno više obilježena interkulturalizmom, odnosno gdje su se „kulturne granice“ lakše premošćivale i nisu podliježale strogim ograničenjima. Naime po svome postanku, značajkama i općoj atmosferi *Hasanaginica* je podjednako i „turska“ i „morlačka“ pjesma, dalmatinska i bosansko-hercegovačka; hrvatska, srpska i bošnjačka. Sam Fortis nije naveo kako je došao do teksta pjesme i tko je bio eventualni kazivač. Proučavajući Fortisovu korespondenciju, Žarko Muljačić iznosi pretpostavku prema kojoj je pjesmu saopćila stanovita djevojka Stana iz sela Drvenjaka na obroncima Svilaje kod Drniša, koja je Fortisu vodila domaćinstvo u raznim mjestima Italije, možda već od 1771, a sasvim sigurno od 1773. godine (Žarko MULJAČIĆ, *Fortisološke studije*, Split 2011., 76–86.).

⁶⁸ Larry Wolff u tom smislu Fortisov intelektualni angažman u Dalmaciji smatra neodvojivim od mletačkoga imperijalnog konteksta (L. WOLFF, *Venice and the Slavs.*, 158, 319–324).

⁶⁹ *Isto*, 17, 319–331.

⁷⁰ Prema Wolffu, Fortisovo djelo nije bilo samo ključno za formiranje intelektualnoga orijentalističkog diskursa o istočnoj obali Jadrana i njegovu slavenskom stanovništvu, već i za Istočnu Europu u cijelosti, prikazujući ih kao prostore medijacije civilizacije i barbarstva (Zapada i Orijenta), odnosno prostore „unutarnje drugosti“ Europe (*Isto*, 203–204., 324–328.). Usp. L. WOLFF, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford 1994.

u XVIII. stoljeću.⁷¹ Smještati Dositeja u takvu asimetriju pojmova *Istok – Zapad* krajnje je nezahvalno jer on pripada objema stranama te svojim porijeklom, životom i uvjerenjem takvu vrstu dihotomije relativizira. U svakom slučaju, Dositeju se u odnosu spram Morlaka ne može pripisati osjećaj kulturne nadmoći koji se krije u pozadini svakog orijentalističkog diskursa, pa tako i spomenutog „prekojadranskog“ u Wolffovu smislu riječi. Njegova kritika nekih morlačkih običaja (npr. praznovjerja) ne proizlazi iz nadmoćne pozicije kulturne drugosti, već iz pokušaja da reformira kulturnu sredinu kojoj i sam pripada.

Stekavši višegodišnje iskustvo života u morlačkom podneblju, Dositej je dobro upoznao njihov oskudan i težak život, bogato narodno stvaralaštvo, narječje i običaje – plemenitu jednostavnost njihove dinarske kulture.⁷² To iskustvo „iz prve ruke“ utjecalo je i na njegovu stereotipizaciju Morlaka i njihova kraja. U njegovim očima oni nisu dobri i plemeniti divljaci, već dobri i plemeniti priprosti ljudi i još k tome sunarodnjaci, koje želi podučiti u prosvjetiteljskom duhu.⁷³ Dok u tom kontekstu primjerice padovanski prirodoslovac Alberto Fortis i francuski liječnik i botaničar u habsburškoj službi Balthazar Hacquet nastupaju kao „autsajderi“, splitski liječnik i dalmatinski *iluminat* Julije Bajamonti kao „unutrašnji autsajder“, a domaći Ivan Lovrić kao „vanjski insajder“, Dositej je „stranac koji to nije“. U Mletačku Dalmaciju dolazi, doduše, kao habsburški podanik, to jest kao politički stranac ili *prišelac* (došljak) kako sam kaže, a s obzirom na njegovo banatsko (južnougarsko), varoško porijeklo, stranac je bio i u određenom sociokulturnom smislu.⁷⁴ Međutim zajednička konfesionalno-kulturna veza s lokalnim „grečeske crkve narodom“ te zajednički jezik i njemu toliko draga gostoljubivost dalmatinskog puka u cjelini djeluju tako da ne doživljava Dalmaciju i njeno stanovništvo kao drugost („i samo ime Dalmacija poljubi

⁷¹ Analizirajući položaj Dalmacije u svjetlu tzv. „filozofske geografije“, u kojoj prosvjetitelji spoznaju zaostalog dijela Europe podređuju filozofskim vrijednostima zapadne Civilizacije, Alen Tafra zaključuje: „Konačno, moguće je s puno prava tvrditi kako šire područje Dalmacije predstavlja privilegirano područje za imagološku analizu razvoja eurocentričnog diskursa, a osobito tijekom posljednja tri stoljeća. To su, uostalom, stoljeća kada sve bitne sastavnice narečenog diskursa oekoštavaju u efikasan stav, a upravo tada Dalmacija predstavlja prostor *triplex confinium*-a na kojemu se latinski Zapad neposredno dodiruje s Istokom, gdje je potonji među sobom podijeljen na grčko-pravoslavni i onaj islamsko-orijentalni. Ujedno, riječ je o Slavenima koji podjednako kompliciraju metageografsku konstrukciju Srednje Europe, Balkana, Istočne Europe, konačno, i Mediterana. Utoliko se na našem terenu kategorije poput orijentalizma, balkanizma, mitteleuropejstva, okcidentalizma i mediteranizma predstavljaju podjednako nesavršene pokušaje teorijskog i kritičkog posredovanja između ideološkog esencijalizma i hibiridne stvarnosti.“ (Alen TAFRA, „Dodir Mediterana i Istočne Europe u svjetlu ‘filozofske geografije’“, *Metodički ogledi*, 18-11/2011., 75.).

⁷² „Iz Venecije pređem s Danilom, drugom mojim, u Zadar, prvi i poglaviti grad u Dalmaciji. Meni je poznato bilo da ovdje ima dovoljno Serbov oficira i trgovaca i da sam se s kojim god od njih poznavao, može biti da bi me tu zadržali. Ali ja, prirodno strašiv i stidljiv, nikada nisam mogao sebe preopručivati i u poznanstvo drugih utiskivati se i nametati. Zato ti ja pohitim u ona moja blažena sela i polja gdi sam ja već dobro poznat i gdi, bez najmanjih ni s jedne ni s druge strane ceremonisanja, komplimentiranja i u milost preporučivanja, jedva ćemo se dočekati.“ (D. OBRADOVIĆ, *Život i priklučenja*., 144).

⁷³ Čitava Dositejeva djelatnost bila je usmjerena na to kako srpski narod „izbaviti i osloboditi od tiranstva, gluposti i varvarstva“ i kako „svet razuma čak do prostih pastirskih koliba raširiti“. Oduševljenje i neograničeno povjerenje u moć znanosti i obrazovanja najširih masa, te budućnost prosvijećene nacije, Dositej posebno iskazuje u jednom naravoučeniju u „Basnama“: „Slavna slavenoserbska nacija u Srbiji, Bosni, Dalmaciji sa Hercegovinom, um kad s naukom prosvetiš i s prosvještenoju dobrodjelitelji sojediniš, izabranije nacije nad tobom neće biti na zemlji.“ (ISTI, *Sabrana dela*., 551).

⁷⁴ Dositej je zapravo i po majci i po očevim precima bio seljačkog porijekla, tako da mu seoski ambijent nije bio sasvim stran („Ostaj mi zbogom, o predrago selo, mesto rođenija roditeljnice moje!“). Moguće je da se već u rodnom Banatu, ili nešto kasnije u Srijemu, prvi put susreo s ljudima dinarskog podneblja, Dalmatincima-mletačkim prebjecima i Ličanima, koji su u sklopu vojnokrajiške kolonizacijske politike u XVIII. stoljeću naseljavani u te krajeve. Uostalom, duhovne veze i protok ljudi i informacija između srpskopравoslavnih manastira, usprkos političkim granicama, uvijek su bili intenzivni i svakodnevni. Dositej tako spominje stanovitog proigumana Makarija iz manastira Dragović, koji je „nekoliko redi svu Mađarsku obigrao“ skupljajući milodare. (D. OBRADOVIĆ, *Sabrana dela*., 549).

mi se“).⁷⁵ Dapače, prema njegovu viđenju, iznesenom 1783. godine, „žitelji dalmatiski“ dio su iste, šire zajednice „slavenoserpskog“ jezika i roda kojemu i sam pripada.⁷⁶ Prema tome, dalmatinski Morlaci oba vjerezakona samo su „čest“ veće narodnosne cjeline koja je prelazila granice političke, privilegijalne ili konfesionalne zajednice.⁷⁷ Ipak, valja primijetiti da Dositej na srpski narod gleda kao na složenu (heterogenu) cjelinu, očito uvažavajući historijsko-geografske i socio-kulturne posebnosti jednoga policentričnog prostora, „od Adrijatičkog mora do reke Dunava“. Tako primjerice ponekad koristi i pluralni oblik, govoreći o „svim slavenoserpskim narodima“.⁷⁸

Dositej tako u *Životu i priključenijima* otvara povijest moderne srpske kulture, odražavajući svu složenost njezina naslijeđa i najavljujući ujedno njezine suprotnosti, proturječja i iluzije. Kao pronicljiv promatrač svoga vremena i društva profilirao se u „glasnika“ ne samo građanske misli – iznoseći kritiku crkvene kao i dijela pučke tradicije – već i modernog određenja srpske nacije, temeljenog na jezičnom (štokavskom) i sekularnom (transkonfesionalnom) načelu.⁷⁹ Doduše, i dalje je otvoreno pitanje koji su sve konkretni izvori vodili Dositeja prema artikulaciji srpske nacije kao zajednice koja živi u granicama štokavskog narječja, u kojoj je to mjeri bilo njegovo znanje pisane riječi i bogate erudicije, odnosno teorijske naobrazbe (*ex libris*),⁸⁰ a u kojoj mjeri njegovo iskustvo promatranja i iznimne po-

⁷⁵ ISTI, *Život i priključenija*., 112.

⁷⁶ „Ja sam različne nacije želio i iskao poznati, a navlastito našu slavenoserpsku od Banata do Albanije. U Srbiji, u Bosni, u Slavoniji, u Dalmaciji i Hercegovini, svuda je u seljani ovi kraljevstva karakter voopšte jednak, kao da su, kako i jesu, jedna familija.“ (ISTI, *Sabrana dela*., 684).

⁷⁷ Dositej već u „Pismu Haralampiju“ na više mjesta jasno iznosi svoju koncepciju srpske nacije koja je nadilazila vjerske, državne i pokrajinske podjele: „(...) kaži mu da što je god Srbalja, od Adrijatičkog mora do reke Dunava, svi će ga pohvaliti“ (ISTI *Život i priključenija*., 10); „Ko ne zna da žitelji crnogorski, dalmatinski, hercegovski, bosanski, servijski, horvatski (kromje muža), slavonski, sremski, bački i banatski (osim Vlaha) jednim istim jezikom govore? Govoreći za narode koji u ovim kraljevstvima i provincijama žive, razumem koliko grčke crkve, toliko i latinske sljedovatelje, ne isključavajući ni same Turke Bošnjake i Hercegovce, budući da zakon i vera može se promieniti, a rod i jezik nikada.“ (Isto, 11); „Zato, dakle, ja ću pisati za um, za srce i za naravi človečeske, za braću Srblje, kojega su god oni zakona i vere.“ (Isto, 13); „Tebi dakle, o ljubeznjejši i slačajši slavenoserpski narode, posveštavam koliko ovu toliko i one koje će sledovati plode i žertve mojega pera. Vami, poželani žitelji Srbije, Bosne, Hercegovine, Črne Gore, Dalmacije, Horvatske, Srema, Banata i Bačke, vami i vašim poslednjim unukom, s gorećim i punim ljubavi srcem, ovi moj mali no usredni trud predajem!“ (Isto, 24).

⁷⁸ „A najpače, poznavajući mužestveni karakter i pošteno srce sviju slavenoserpskih naroda od Črne Gore do Banata, uzdam se da čedu s ljuboviju primiti moja predstavljena.“ (D. OBRADOVIĆ, *Život i priključenija*., 100).

⁷⁹ Prema Jovanu Skerliću, Dositej Obradović je 1793. godine prvi upotrijebio i riječ „nacionalist“ u modernom političkom značenju, kako ga tumači racionalistička filozofija i ideologija liberalnog građanstva (J. SKERLIĆ, *Istorijski pregled srpske štampe 1791–1911. Sabrana dela VIII*, Beograd 1960., 66.). Milorad Pavić pak ističe da je termin „nacionalist“ prvi uveo Zaharija Orfelin. (M. PAVIĆ, *Istorija srpske književnosti klasicizma i predromantizma. Klasicizam*, Beograd 1979., 78).

⁸⁰ Još je 1765. povjesničar Pavle Julinac u svojoj knjizi *Kratkoje vvedenje v istoriju proizhoženija sloveno-serbskago naroda* iznio racionalističku definiciju srpske nacije kao zajednice jezika koja je potekla od „sibirskih“ Slavena. O jačanju srpske narodnosne (i jezične) samosvijesti u novim političkim i kulturnim kontekstima druge polovice XVIII. stoljeća, svjedoče i djela Jovana Rajića, Zaharije Orfelina i Stefana Novakovića. Dositejevima tvrdnjama iz 1783. godine vremenski koincidiraju jezikoslovne rasprave „Oca slavistike“ Josefa Dobrovskog iz 1782. i 1788. u kojima je „neodređeno“ ilirsko ime, koje se u literaturi XVIII. stoljeća najvećma odnosilo na štokavske zajednice svih triju vjera u Habsburškoj Monarhiji i Osmanskom Carstvu, poistovjetio sa srpskim, čime je položio temelj kontroverznoj teoriji o srpskom karakteru štokavštine. Može se s razlogom pretpostaviti da je političkoj sekularizaciji srpstva i izlasku srpskog imena iz etnokonfesionalnih okvira krajem XVIII. stoljeća, možda najviše pridonijela habsburška prosvjetiteljskoapsolutistička politika. Treba se samo sjetiti koliko je „austrijska“ država svojom reformom škola utjecala na razvoj srpskog jezičnog (građanskog) idioma, što je također bio odmak od stare tradicije. Habsburška je država na temelju „srpskih privilegija“ s kraja XVII. stoljeća, od 1745. konstituirala i „ilirsku naciju“ kao zaseban politički narod, izuzet od ugarskog (i hrvatskog) političkog naroda. Ilirsko ime, doduše, nikada neće zaživjeti među Srbima, ali ta je epizoda također mogla pridonijeti političkoj sekularizaciji srpstva u Monarhiji, koja je do punog izražaja došla 1790. godine na Temišvarskom saboru, na kojem se već jasno razlučuje pripadnost vjerezakonu od pripadnosti narodu.

kretnosti (*ex nautra*).⁸¹ Povijesna znanost dakle tek treba utvrditi okolnosti pod kojima se u pojedinih erudita XVIII. stoljeća, pa tako i u Dositeja, prostor postulirane „ilirske“ zajednice izjednačuje sa srpskim („slavenosrpskim“) imenom koje je do tada, *nota bene*, imalo uže povijesne konotacije.⁸² Dositejev je „panserbizam“, doduše, kako to slikovito kaže Milorad Ekmečić, „dirnuo u osinjak“ nacionalno-integrativne problematike na južnoslavenskom prostoru,⁸³ ali je isto tako već vrlo rano prepoznato da je ta koncepcija imala i svoj drugi aspekt, koji ga je vezivao s jednim drugim integracijskim programom – južnoslavenskim. Dositej je naime, pledirajući neumorno za vjersku snošljivost i narodni jezik, pridonosio prevladavanju religijskih, kulturnih i povijesnih podjela i nepovjerenja na južnoslavenskom („ilirskom“) prostoru te međusobnom otvaranju i razumijevanju različitih konfesionalnih zajednica i kulturnih tradicija, a što je djelovalo anticipacijski i u pogledu razvoja ideja o južnoslavenskoj bliskosti i uzajamnosti.⁸⁴ Stoga ne treba čuditi da je Dositej snažno utjecao ne samo na krug (veliko)srpskih nacionalnih pregalaca u političkom i kulturnom životu Srbije i Južne Ugarske (Vojvodine) XIX. stoljeća već jednako tako i na hrvatske ilirce koji su u njemu gledali jednog od preteča ilirizma, „slavnog ilirskog Anaharsisa“, odnosno „ilirskog Sokrata“, kako ga se često atributiralo u Gajevoj *Danici*.⁸⁵

Budući da Dositej u dalmatinskim Morlacima gleda sunarodnjake, njemu bliske ljude, teško da bi se išta u njegovim „opisanijama“ moglo podvesti pod morlakizam. Pa ipak „Dositejev morlakizam“ je osebujan. Ono što ga najviše veže za morlakistički diskurs jest umjerena idealizacija stanovnika dalmatinske unutrašnjosti: to su pravdoljubivi i poštenu ljudi, ali ih neprosvijećenost i praznovjerje čine zaostalima i u duhovnim i u svjetovnim

⁸¹ Već je Jovan Skerlić upozorio na brojna Dositejeva putovanja i život u mnogim srpskim krajevima koji su kod njege stvorili „osećanje velike narodne zajednice“ (J. SKERLIĆ, *Srpska književnost u XVIII. veku.*, 341). Na prostornu pokretljivost kao čimbenik nacionalnog osvješćivanja srpstva u drugoj polovici XVIII. stoljeća upozorava i Drago Roksandić: „Kada se ima u vidu razmjerno velika pokretljivost pravoslavnoga svećenstva, sve brojnijeg učiteljstva (kao socijalnostatnsno marginalnog sloja u samoj srpskoj etničkoj zajednici, čiji se pripadnici učestalo sele od mjesta do mjesta) razumljiva je rana ‘zrelost’, prije svega u nacionalnoideološkijskom smislu, procesa srpske nacionalne integracije posvuda, pa i u hrvatskim zemljama, koja jasno dolazi do izražaja na Temišvarskom saboru 1790. godine.“ (Drago ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb 1991., 66).

⁸² Na tragu stavova Dositeja Obradovića i Josefa Dobrovskog bio je tada i Vikentije Ljuština (rođen 1761. u Metku u Lici), koji je u Beču 1794. godine objavio *Gramatiku italijansku*. Ljuština u predgovoru napominje da ne namjerava okrnjiti ugled crkvenoslavenskog jezika time što je njegova talijanska gramatika „spisana opštim narečijem iliričeskim, obiknoveno slavenoserbskim nazvatim.“ M. PAVIĆ, „Književni tokovi srpskog predromantizma“ (<http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/pavic/predromantizam/mpavic-predromantizam-1.html>), 16. 10. 2004.

⁸³ M. EKMEČIĆ, *Stvaranje Jugoslavije 1790.–1918.*, 53.

⁸⁴ Ferdo Šišić naziva Dositeja „prvim evangelistom ideje južnoslavenskog narodnog jedinstva“, pozivajući se pritom na Jovana Skerlića i njegovu ocjenu prema kojoj je Dositej prvi formulirao ideju narodnog jedinstva bez obzira na vjersku podjelu, uzdižući nacionalizam nad konfesionalnim shvaćanjem. (Ferdo ŠIŠIĆ, *Južnoslovenska misao. Istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790–1918.*, Beograd 1937., 11–12.).

⁸⁵ O Dositeju kao jednom od preteča ilirizma i promicatelju ideje o kulturnom i narodnom jedinstvu Južnih Slavena mislio je, među ostalima, i vođa ilirskog pokreta Ljudevit Gaj. To stajalište dijelili su i drugi njegovi suradnici, poput primjerice njegova emisara u Beogradu Pavla Čavlovića, urednika lista *Branislav*. Usp. Josip HORVAT, *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba*, Zagreb 1970., 111; Jaroslav ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*, Zagreb 1990., 149–151; ISTI, „O uredniku i značenju ilirskog *Branislava* (1844–45).“, *Historijski zbornik*, XIV/1961., 75–87. O utjecaju Dositejeva opusa u artikuliranju ideologije ilirizma Drago Roksandić u kratkom eseju, jednom od rijetkih problemskih osvrtu na temu Dositeja i srpsko-hrvatskih povijesnih relacija, ističe: „Moć Dositejeva opusa među ilircima je bila u tome što je on svoje spoznaje iskazivao krajnje sugestivno, lapidarno, nerijetko u formi maksima, tako da je bilo moguće izravno ih uvoditi u ideološkijski sistem. Dositejev deizam, njegova shvaćanja o *Crkvi Hristovoj*, koja su u krajnjoj toleranciji prevladavala rimokatoličko-srpskopravoslavne opreke, njegov tako naglašeni antropocentrizam, prije svega u neograničenoj vjeri u mogućnost ljudskog usavršavanja, u svemoć ljudskog odgoja, znanja i čovjekove volje, s njima inherentnim povijesnim optimizmom, savršeno su odgovarali potrebama iliraca u fazi uspona pokreta, do zabrane ilirskog imena 1843.“ (Drago ROKSANDIĆ, „Ilirski Sokrat. Dositej u hrvatskom narodnom preporodu (1835–1848).“, *Srpska i hrvatska povijest i „nova historija“* (Drago ROKSANDIĆ), Zagreb 1991.

stvarima. Dositej naime kao i drugi prosvjetitelji njegova vremena na narod gleda racionalno, ne idealizira ga i ne udvara mu se, u njemu vidi istovremeno i vrline i mane.⁸⁶ U tom stilu opisuje i zemlju Dalmaciju „gdi za kamenita mesta ne imadu ljudi ni zemlje za oranje“, gdje se po nekoliko mjeseci godišnje gladije, i „s kojekakvim korenjem živi“. ⁸⁷ Bukovica, Tromeda, Podinarje i Zagora najsiromašniji su predjeli kojima je Dositej prolazio na svojim putovanjima, područja su to surova, ali opet „lijepa i zdrava“ („Plavno. Ti znaš kako je ono lepo i zdravo mesto.“), gdje su ljudi navikli na siromašnu i nesigurnu egzistenciju („U studenom Plavnu ne ima ništa van da bi pure od kukuruze ili pulente“), a samo „u gradu, navlastito pri moru, kao što je Skradin, lepše se živi“. ⁸⁸

Nije potrebno nagađati jesu li se Fortis i Dositej makar i posredno susreli 1771. godine, iako im se opseg interesa u tom dijelu Dalmacije donekle podudara. ⁸⁹ Zanimljivo je da su životi te dvojice prosvjetitelja i europskih putnika, ⁹⁰ rođenih gotovo iste godine, u mnogočemu bili slični. ⁹¹ Premda ne dijele u svemu morlakistički diskurs, zajednička im je osnovna ambivalencija prema morlačkoj sredini. Morlački je svijet za Fortisa arkadijska sredina „plemenitih divljaka“, ali istovremeno i svijet zaostalosti i barbarstva. U dalmatinskim Morlacima pronašao je mitski svijet paralelan onom u keltskoj mitologiji (tobožnjega škotskog barda *Ossiana*) koja je, premda krivotvorena, sredinom XVIII. stoljeća diljem Europe bila u velikoj modi. ⁹² Osijanizam je tako posredno rodio morlakizam. ⁹³ Fortis u svojem putopisu

⁸⁶ „Ništa mi na svetu nije milije i ljubeznije od mogega roda, no koliko ga više ljubim, toliko sam mu više dužan pravdu i istinu predstavljati i govoriti.“ (D. OBRADOVIĆ, *Život i priključenija*, 84) „Ona naša poslovice ništa ne valja: *Kakvi smo, da smo – svoji smo*. Namesto ove, ovu drugu valja da uvedeno: *Svoji smo, nek smo valjali*.“ (ISTI, *Sabrana dela.*, 341).

⁸⁷ ISTI, *Život i priključenija.*, 197.

⁸⁸ *Isto*, 145.

⁸⁹ Fortis je prilikom svoga prvog putovanja po Dalmaciji u ljeto 1771. prošao područjem gdje je boravio i Dositej. Od 15. do 31. kolovoza posjetio je Knin, manastir Krku, samostan na Visovcu, Skradin, Pirovac (Zlosela), Vranu, Biograd i Zadar (Žarko MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791)*, Split 1996., 42–53.). Dositej je drugu polovicu 1771. godine proveo dijelom u Skradinu, a potom u Zadru, odakle je ujesen otputovao u Trst, napuštajući zauvijek Dalmaciju.

⁹⁰ Povlačeći paralele između Dositejeva i Fortisova života i djela, Radovan Kovačević osvrće se i na fenomen putovanja kao ključnog čimbenika u artikulaciji njihovih prosvjetiteljskih stavova: „I u njemu [Fortisu, op. a.] se rano probudila strast za putovanjima. Baš kao i za našeg kaluđera, ‘Dositej je putnik ili nije Dositej’, i za Fortisa se može reći da ne bi postao ono što jeste da se nije odlučio za odlazak u svet.“ (Radovan KOVAČEVIĆ, *Otkrivanje Mediterana. Dositej Obradović na Sredozemlju 1761–1771.*, 147). O fenomenu putovanja u svrhu istraživanja i spoznavanja u epohi prosvjetiteljstva pogledati u: Mari-Noel BURGE, „Istraživač.“, *Čovek u doba prosvjetenosti* (priredio Mišel Vovel), Beograd 2006., 266–322.

⁹¹ Obojica su rano ostala bez očeva, a majke su im se preudale. Iste 1757. godine kada Dositej odlazi na Frušku goru u manastir Hopovo, Fortis stupa u pustinjački red Sv. Augustina; kod obojice mladih monaha, gotovo u isto vrijeme, dolazi do razočaranja u redovnički život i crkvu općenito, a obojica će kasnije biti izloženi i snažnoj kritici u vlastitim crkvenim krugovima. I Dositej i Fortis morali su otići u inozemstvo jer im domaća sredina nije pružala dovoljno mogućnosti i slobode za naobrazbu i rad u prosvjetiteljskom duhu, proputovavši tako velik dio Europe. Radovan Kovačević ipak opravdano ukazuje i na neke međusobne razlike, nadasve karakterne prirode: „Doduše, postojale su i znatne razlike između ova dva velikana, pre svega u shvatanju sopstvene misije. Dositej je u Dalmaciji, nemajući kome da se žali, štošta podređivao pripremi za odlazak u svet i potrazi za novim, tek naslućenim znanjima. A Fortis, posle neostvarene težnje za katedrom univerziteta u Padovi, razočaran i ojađen, i još više siromašan, odlazi na putovanja po Dalmaciji, da pronade morlakizam, svoj virtualni zlatni rudnik. Naročito u Dubrovniku, koji je suviše maštovito opisivao kao Eden, mesto večnog blaženstva, Fortis upada u spletke, podvale levantinskog miljea, pa i u ljubavne avanture, karakteristične za renesansno doba. To Dositej u Dalmaciji, živeći u spartanskim uslovima i u sasvim različitim etičkim sferama, nikada nije sebi dozvolio.“ (R. KOVAČEVIĆ, Radovan, *Otkrivanje Mediterana.*, 148).

⁹² Slobodan PROSPEROV NOVAK, *Povijest hrvatske književnosti. Svezak I. Raspeta domovina*, Split 2004., 217–218.

⁹³ „Poglavlje o Morlacima – po želji Johna Stuarta – trebalo je podržati i potkrijepiti jednu književnu fikciju o Škotskoj, za koju se Fortisov mecena s toliko gorljivosti zauzimao. Zato je Fortisova slika naše zemlje, ponajprije brdovite dalmatinske unutrašnjosti – još donedavna pod vlašću Turaka – postala prije svega uzorak za osebjuna književna

prikazuje Morlake kao predstavnike najranije („herojske“) faze društvene evolucije, sa svim njihovim vrlinama i manama, kao društvo nepatvorenih pastira i ratnika, čistih i istinskih nagona, koji žive u skladu s prirodom i koje još nije iskvarila civilizacija – jednostavno, kao svijet koji je unatoč teškim i primitivnim uvjetima života sposoban stvoriti vrijedne plodove duhovnoga života. Za Dositeja pak, kao što je već napomenuto, sjevernodalmatinski svijet čine pošten i dobri ljudi, koje međutim neprosvijećenost čini zaostalima u i duhovnim i svjetovnim stvarima. Ta neprosvijećenost, oličena u neznanju („nevježstvo“) i praznovjerju („sujeverije“), uzrok je mnogim štetnim pojavama u međuljudskim odnosima i društvu kao cjelini: predrasudama („predrasuđenije“), mržnjama („mrzost“), neprijateljstvima („vražba“) i svakovrsnim smutnjama („smuštenije“) i podjelama („razdeljenje“). Neograničeno vjerujući u moć razuma i prirodnu dobrotu čovjekovu, Dositej i na primjeru neukih, ali bistrih dalmatinskih gorštaka izlazi iz duhovnoga, ali i materijalnoga „ubožestva“ vidi u odgoju, znanosti i prosvjeti. Taj djelatan pristup dodatno povezuje Dositeja i Fortisa. Dok Dositej teži za opismenjavanjem dalmatinskog stanovništva, Fortis u fiziokratskom duhu iznosi prijedloge za ekonomski napredak Dalmacije.⁹⁴ Obojici su pak korisnost (*poleznost i utilitá*) za narod ili za državu bili važno idejno načelo i pokretačka snaga.

Iskustvo življenja s Morlacima čini Dositeja bliskim i s još jednim dionikom morlakizma – Ivanom Lovrićem. Taj rođeni Sinjanin, porijeklom iz ugledne morlačke obitelji („dostojne kuće Lovrića“, kako o njima pjeva fra Andrija Kačić Miošić), u želji da ispravi i nadopuni Fortisa, držeći njegovu sliku o Morlacima pretjeranom i uvredljivom, piše čuvene *Bilješke (Osservazioni, Venecija, 1776)*.⁹⁵ Donoseći neka drukčija zapažanja o Morlacima koja je potaknuo Fortis, u osnovi je međutim dijelio s njim isti diskurs. Lovrić je tako, riječima Slobodana Prosperova Novaka, „upao u zamku Fortisove logike“ otklanjajući neke njegove pogreške te je i ne htijući napisao dopunu knjizi s kojom je polemizirao.⁹⁶ Na taj je način nesvjesno pridonosio difuziji morlakizma, posebno dodatkom o životu Stanislava (Stanka) Sočivice, ozloglašena i proslavljena hajduka s imperijalne Tromeđe. Lovrićev odnos prema morlačkim sunarodnjacima također je bio ambivalentna karaktera: oni su za njega nekad „Mi“, a katkad „Oni“. Njegovo bogato, ali kratko životno iskustvo (umro je sa svega 23 godine), nadasve školovanje u Veneciji i Padovi, djelovalo je tako da je o neukim i priprostim zemljacima ponekad govorio s pozicije njihovih autopredodžbi, a ponekad opet kao o *Drugima*, drukčijima od sebe. To ga stavlja u poziciju sličnu Dositeju u njegovu zrelijem razdoblju. Obojica su pak na Morlake gledali kao na jedinstvenu cjelinu, doduše u svojoj konfesionalnoj, „grčko-latinskoj“ dvojnosti, i imali jednaki prosvjetiteljski kritički odmak od svećenstva (kaluđera i franjevac), koji narodu pune glavu praznovjerjem, drže ga u neznanju i žive mu na grbači.⁹⁷

očitovanja potkraj 18. i u početku 19. stoljeća, uoči evropskog romantizma. Osijanizam je tako posredno rodio morlakizam.“ Josip BRATULIĆ, „Alberto Fortis i njegov put po Dalmaciji.“ Predgovor u: Alberto FORTIS, *Put po Dalmaciji*, (priredio Josip Bratulić), Zagreb 1984, XXIII.

⁹⁴ Prema Larryju Wollfu, Fortisovo zanimanje za morlački život i običaje stoji u uskoj vezi s pitanjem ekonomske iskoristivosti toga prekomorskog mletačkog posjeda. Kod Fortisa se naime, tvrdi isti autor, pojavila nova ideja „imperijalnog patriotizma“ temeljena na otkriću i razvoju gospodarskih resursa, čime je, između ostalog, Dalmaciju promatrao ne samo u prirodnoznanstvenom smislu, već i iz perspektive nacionalne ekonomije (L. WOLFF, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, 76–125.).

⁹⁵ O Ivanu Lovriću (1754–1777) vidi: Ivan Lovrić i njegovo doba. Referati i saopćenja sa znanstvenog skupa. Zbornik *Cetinske krajine, knjiga I.* (ur. Stjepan Gunjača i ostali), Sinj 1979.

⁹⁶ S. PROSPEROV NOVAK, *Povijest hrvatske književnosti. Svezak I. Raspeta domovina.*, 219.

⁹⁷ „Navlastito u Dalmaciji, gđi za kamenita mesta ne imadu ljudi ni zemlje za oranje, gđi više nego polovina naroda po nekoliko meseci gladauje i s kojekakvim korenjem živi: kad mu ono malo žita dospe, navale ne samo domači nego i

IV.

Dositej u Dalmaciji ni u kojem slučaju nije bio putnik u nepoznatome prostoru, njegov boravak u toj pokrajini teško da bi se mogao opisati kao „stranstvovanje“. U njoj je vidio udaljenu pokrajinu svoga razdijeljenog „otečestva“, u početku samo kao prostor pravoslavnih mu istovjernih, a kasnije i kao šire narodnosne, istojezične zajednice. Ta je pokrajina bila samo jedna, ali važna stanica na njegovu putu otkrivanja čovjeka i društva, vlastita naroda kao i samoga sebe; ondje je počeo stjecati, kantovski rečeno, „zrelost“ koja je odbacivala povijesno stvorene suprotnosti i vjersko-tradicionalne okvire života i vodila ga prema filozofskoj misli o slobodi mišljenja, o potrebi vjerske tolerancije, ljudske jednakosti i pravde, o zemaljskoj sreći i životnom idealu u radu i kreposti te, konačno, o razumu kao najvećem autoritetu. Mirnim, blagim i dobronamjernim načinom opisao je svoje dalmatinske, najvećma morlačke suvremenike, i uspješno ocrtao društvene i kulturne prilike toga vremena i prostora. Kao glavni problem uvijek je isticao neposredni život i potrebu da se podigne opća razina svijesti i obrazovanja. Upravo je tako u zaostaloj dalmatinskoj sredini i osjetio snažnu potrebu da počne aktivno djelovati na „opšte dobro“ i „polzu“ narodu i pojedincu.⁹⁸

DALMATIA IN EYES OF DOSITEJ OBRADOVIĆ AND PHENOMENON OF `MORLAKISM`

Using theoretical framework of historical imagology, the author analyses D. Obradović's perceptions of Dalmatia and of Morlaks inhabiting its hinterlands. Influences of then prevailing Enlightenment philosophy and specific socio-cultural contexts of „Morlak“ Dalmatia (especially its Orthodox Serb element) both intersected (or clashed) in the person of D.O. The central problem analysed here is how this reflected on images and perceptions of the „people“ and the „land“ created by Dositaj. There are two periods to consider; „young“, when he was still under influence of church traditions while in Dalmatia, and „mature“ when ideas of the Enlightenment took over. Most of his perceptions originated from mature period and were integral to his fully rounded rationalist mindset. Multi-layered nature of views on Dalmatia reflects in criticisms directed against 3 sorts of phenomena. First, superstitions and traditions of Morlak people, second, religious culture and mutual bigotry between Morlaks following „greek“ and „latin“ religious traditions, and, lastly, the role of traditions in the cultural practices and identity forming. Instead of following prevailing literary discourses of „morlakism“, he does not „discover“ exotic people or „noble savages“, but fair and noble if rather simple people. He sees them as his („Slavoserbs“), and it is necessary to uplift

sa strana kaluđeri i fratri, i s guvna razgrabe mu hranu. Kad se vuna striže, eto ti kaluđera! Kad maslo i sir pastiri, i od svojih usta štedeni, za zimu sabiraju, eto ti njih! Kad se vinogradi beru i masline kupe, navale sa sve četiri strane! Kad ljudi po običaju svoga sveca slave i gtda sebe mlogi zatiru, vidiš istom po čopor kaluđera, pak da hoćedu samo da jedu i piju kao i ostali ljudi, pak da idu svojim putem, neka bi! Ali oni tada zapisuju, nemilostivo i bestidno ištu salandare, proskompidije, pomenike, vola, kravu, a do siromaha ovcu, jare ili ako ništa – čarape, on mora što otkinuti, da mu nije zaludu put.“ (D. OBRADOVIĆ, *Sabrana dela.*, 548).

⁹⁸ „Razmišljajući neprestano o ovima veštima (stvarima, op.a.), spomenem se jošte u Dalmaciji začetoga želanija i namjerenija da je krajnje potrebe i nužde delo na opštem narodnjem jeziku što napisati i izdati. Ja sam često pred očima imao kakvu su buru i metavicu na sebe svi oni privlačili koji su se usudili najpre i najpre podobna predstavljena narodu činiti. No mora se kadgod ko jednaput naći. 'Ajde, u ime Božije, nek se počne!'“ (ISTI, *Život i priklučenija.*, 173).

them in the spirit of Enlightenment. What links him the most to „morlakist“ discourse is moderate idealisation. To him they are just and fair people; however, their superstitious and ignorant nature makes them backward. Therefore, he has conflicting views of Morlaks. At one time he describes them as his compatriots (we-relationship), at other he may consider them as Others, different from him (they-relationship), especially when criticising superstitions and traditions. Religious bigotry is a special problem, but clergy is the source of it according to him. That makes him close to Fortis and Lovrić in views.

Keywords: Dositej Obradović, Enlightenment, historical imagology, Venetian Dalmatia, Morlaks, morlakism.

Popis korištene literature

- Lujo BAKOTIĆ, *Srbi u Dalmaciji od pada Mletačke Republike do ujedinjenja*, Beograd 1938.
- Zrinka, BLAŽEVIĆ, „Ilirski ideologem u djelima Andrije Kačića Miošića.“ *Fra Andrija Kačić Miošić i kultura njegova doba* (ur. Dunja Fališevac), Zagreb 2007.
- Dušan BERIĆ, „Boravak Dositeja Obradovića u Dalmaciji“, *Književni Jadran*, VI/1951.
- Dušan, BERIĆ, „Dositej Obradović u Dalmaciji“, *Zadarska revija*, 6/1961.
- Brankovo kolo*. XII/1911; XIII/1911; XVI/1911. (prilozi Vatroslava Jagića, Tihomira Ostojića, Radivoja Vrhovca, Milana Rešetara, Dimitrija Rucarca, Frana Ilešića, Milana Krestića, Đure Šurmina, Milana Ševića, Vase Stajića i Ivana Prijatelja).
- Mari-Noel BURGE, „Istraživač.“, *Čovek u doba prosvetćenosti* (priređio Mišel Vovel), Beograd 2006., 266–322.
- Marko CAR, „Dositej i Tomazeo“, *Letopis Matice srpske*, VI/1911.
- Sima ĆIRKOVIĆ, *Srbi među evropskim narodima*, Beograd 2004.
- Jovan DERETIĆ, *Dositej i njegovo doba*, Beograd 1969.
- Vladan, DESNICA, „Jedan pogled na ličnost Dositeja Obradovića“, *Magazin severne Dalmacije*, 1934.
- Davor DUKIĆ, „Predgovor: O imagologiji.“, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. (priređili: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković), Zagreb 2009., 5–22.
- Tihomir R. ĐORĐEVIĆ, „Dositej Obradović i folklorno gradivo.“, *Spomenica Dositeja Obradovića*. (Skupina autora), Beograd 1911., 38–52.
- Milorad EKMEČIĆ, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918. I*. Beograd 1989.
- Alberto FORTIS, *Put po Dalmaciji*. (priređio Josip Bratulić), Zagreb 1984.
- Stjepan GUNJAČA, ur.; et. al., *Ivan Lovrić i njegovo doba. Referati i saopćenja sa znanstvenog skupa. Zbornik Cetinske krajine, knjiga I.*, Sinj 1979.
- Vladimir GVOZDEN, „Polazišta i ciljevi imagološkog proučavanja književnosti.“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, Vol. 49/2001., br. 1–2, 212–224.
- Josip HORVAT, *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba*, Zagreb 1970.
- Dušan IVANIĆ, *Književnost Srpske Krajine*, Beograd 1998.
- Pavel IVIĆ, *Pregled istorije srpskog jezika*, Sremski Karlovci-Novi Sad 1998.
- Marko JAČOV, *Venecija i Srbi u Dalmaciji u XVIII. veku*, Šibenik 1987.

- Stanko KORAC, „Dositej Obradović ili put do mišljenja“, *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Knjiga 2* (ur. Vasilije Krestić), Zagreb 1989., 7–50.
- Mita KOSTIĆ, *Dositej Obradović u istorijskoj perspektivi XVIII. i XIX. veka*. SANU, Knjiga 190/2, Beograd 1952.
- Ivan KOVAČEVIĆ, *Istorija srpske etnologije. I. Prosvetiteljstvo*. Beograd 2001.
- Radovan KOVAČEVIĆ, *Otkrivanje Mediterana. Dositej Obradović na Sredozemlju 1761.–1771.*, Beograd 2007.
- Marko KRSMANOVIĆ, „Robinson u nas [Povodom stopedesetogodišnjice prvog srpskog prevođa]“, *Nastava jezika i književnosti u srednjoj školi*, God. I, sv. 1–2/1950.
- Herta KUNA, *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića, Djela ANUBiH, knjiga XXXVI*, Sarajevo 1970.
- Milorad S. KURAICA, *Dositej u Dalmaciji*. Subotica 2011.
- Borivoje MARINKOVIĆ, „Tri priloga proučavanju Dositeja Obradovića: Dositej i Gerasim Zelić.“ *Kovčežić*, III/1960.
- Svetozar MATIĆ, „Dositejeve neobjavljene propovedi“, *Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu*, III/1930.
- Nikodim MILAŠ, *Documenta spectantia historiam orthodoxae Dalmatiae et Istriae a XV usque XIX saeculum. Vol. I*, Jaderae 1899.
- Nikodim MILAŠ, *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad 1901.
- Vaso MILIĆEVIĆ, „Dositejev primer“, *Zbornik radova o povijesti i kulturi srpskog naroda u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj. Knjiga 2* (ur. Vasilije Krestić), Zagreb 1989., 51–66.
- Ksota MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760.–1914*, Novi Sad 1973.
- Sima MILUTINOVIĆ, *Otziv na poziv 1839. god.*, Pešta 1839.
- Aleksandar MLADENOVIĆ, „Grafijska i jezička ispitivanja rukopisa Dositeja Obradovića“, *Kovčežić*, IV/1961., 135–161.
- Žarko MULJAČIĆ, *Putovanja Alberta Fortisa po Hrvatskoj i Sloveniji (1765–1791)*, Split 1996.
- Žarko MULJAČIĆ, *Fortisološke studije*, Split 2011.
- Stojan NOVAKOVIĆ, „Dositej Obradović i srpska kultura.“ *Spomenica Dositeja Obradovića*. (Skupina autora), Beograd 1911., 5–37.
- Dositej OBRADOVIĆ, *Dela Dositeja Obradovića. Peto, državno izdanje*. (ur. Jovan Skerlić; Milutin Dragutinović; Miloš Ivković), Beograd 1911.
- Dositej OBRADOVIĆ, *Pisma Haralampiju, Život i priklučenja*, Beograd 1975.
- Dositej OBRADOVIĆ, *Život i priklučenja*, Beograd 1989.
- Dositej OBRADOVIĆ, *Sabrana dela Dositeja Obradovića*. (ur. Mirjana D. Stefanović), knjiga 6, Beograd 2008.
- Milorad PAVIĆ, *Istorija srpske književnosti baroknog doba*, Beograd 1970.
- Milorad PAVIĆ, *Istorija srpske književnosti klasicizma i predromantizma. Klasicizam*, Beograd 1979.
- Milorad PAVIĆ, *Radanje nove srpske književnosti*, Beograd 1983.
- Milorad PAVIĆ, „Književni tokovi srpskog predromantizma“ (<http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/pavic/predromantizam/mpavic-predromantizam-1.html>).
- Milenko PEKIĆ, *Dositej i Zadar*. Novi Sad 1989.
- Danko PERIĆ, *Plavno – monografija*. Beograd, 2008.
- Dušan PETRANOVIĆ, *Dositije Obradović. Spomenica o posmrtnoj mu stogodišnjici*. Dubrovnik 1911.

- Slobodan PROSPEROV NOVAK, *Povijest hrvatske književnosti. Svezak I. Raspeta domovina*, Split 2004.
- Nino RASPUDIĆ, *Jadranski (polu)orijentalizam. Prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb 2010.
- Drago ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb 1991.
- Drago ROKSANDIĆ, *Srpska i hrvatska povijest i „nova historija“*, Zagreb 1991.
- Jovan SKERLIĆ, *Istorijski pregled srpske štampe 1791–1911. Sabrana dela VIII*, Beograd 1960.
- Jovan SKERLIĆ, *Istorija srpske književnosti u XVIII. veku*, Beograd 1966.
- Mirjana D. STEFANOVIĆ, *Leksikon srpskog prosvetiteljstva*. Beograd 2009.
- Mirjana D. STEFANOVIĆ, „Čemu historiografija u 18. stoleću.“, *Istraživanja (Novi Sad)*, br. 21/2010.
- Miodrag V. STOJANOVIĆ, *Dositaj i antika*, Beograd 1971.
- Marko ŠARIĆ, „Bunjevci u ranome novom vijeku: postanak i razvoj jedne predmoderne etnije“, *Životi na Krivom Putu, svezak I.* (ur. Milana Černelić, Marijeta Rajković, Tihana Rubić), Zagreb 2008., 15–43.
- Marko ŠARIĆ, „Predmoderne etnije u Lici i Krbavi prema popisu iz 1712./14.“, *Identitet Like: korijeni i razvitak. Knjiga I.* (ur. Željko Holjevac), Zagreb-Gospić 2009., 327–384.
- Marko ŠARIĆ, „Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt“, *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Vol. 6, No. 1/2010., 55–94.
- Jaroslav ŠIDAK, „O uredniku i značenju ilirskog Branislava (1844–45).“, *Historijski zbornik*, XIV/1961.
- Jaroslav ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*, Zagreb 1990.
- Ferdo ŠIŠIĆ, *Južnoslovenska misao. Istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790–1918.*, Beograd 1937.
- Đuro ŠURMIN, „Dositaje Obradović u Dalmaciji“, *Jug*, br. 4/1911.
- Alen TAFRA, „Dodir Mediterana i Istočne Europe u svjetlu ‘filozofske geografije’.“, *Metodički ogledi*, 18-1/2011.
- Rajko VESELINOVIĆ, „Srbi pod mletačkom vlašću. (Srbi u Dalmaciji).“, *Istorija srpskog naroda. Četvrta knjiga, drugi tom. Srbi u XVIII. veku* (ur. Slavko Gavrilović, et. al.), Beograd, 1986., 7–66.
- Dragić VITOŠEVIĆ, *Do Evrope i natrag I*, Gornji Milanovac 1987.
- Josip VRANDEČIĆ i Miroslav BERTOŠA, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Zagreb 2007.
- Larry WOLFF, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford CA 1994.
- Larry WOLFF, *Venice and the Slavs. The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford CA 2001.

PRILOZI

Autori članaka

Zrinka BLAŽEVIĆ

Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet –
Odsjek za povijest
E-mail: zblazevi@ffzg.hr

Davor DUKIĆ

Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet –
Odsjek za kroatistiku
E-mail: ddukic@ffzg.hr

Nikola GRDINIĆ

Univerzitet u Novom Sadu – Filozofski fa-
kultet
E-mail: grdinic@EUnet.rs

Ivana HORBEC

Hrvatski institut za povijest – Zagreb
E-mail: ihorbec@isp.hr

Sanja LAZANIN

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
E-mail: sanja.lazanin@imin.hr

Miodrag MATICKI

Institut za književnost i umetnost, Beograd
E-mail: maticki.miodrag@gmail.com

Krešimir MIĆANOVIĆ

Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet –
Odsjek za kroatistiku
E-mail: kmicanov@ffzg.hr

Kristina MILKOVIĆ ŠARIĆ

Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet –
Odsjek za povijest
E-mail: kristina.milkovic@zg.t-com.hr

Jovan PEŠALJ

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
– Odeljenje za istoriju
E-mail: pesalj@gmail.com

Marko PETRAK

Sveučilište u Zagrebu – Pravni fakultet
E-mail: marko.petrak@pravo.hr

Nenad RISTOVIĆ

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
– Odeljenje za klasične nauke
E-mail: nristovi@f.bg.ac.rs

Drago ROKSANDIĆ

Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet –
Odsjek za povijest
E-mail: drago.roksandic@ffzg.hr

Nikola SAMARDŽIĆ

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
– Odeljenje za istoriju
E-mail: nikolasamardzic@gmail.com

Vladimir SIMIĆ

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
– Odeljenje za istoriju umetnosti
E-mail: vmsimic@f.bg.ac.rs

Mirela SLUKAN ALTIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar Zagreb
E-mail: mirela.altic@pilar.hr

Ljiljana STOŠIĆ

Balkanološki institut SANU
E-mail: ljiljana.stosic@gmail.com

Marko ŠARIĆ

Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet –
Odsjek za povijest
E-mail: marko.saric2@zg.t-com.hr

Goranka ŠUTALO

Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet –
Odsjek za kroatistiku
E-mail: gsutalo@ffzg.hr

Bilješka o uredniku

DRAGO ROKSANDIĆ (Petrinja, 1948.) redovni je profesor u trajnom zvanju na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predstojnik je Katedre za povijest Srednje i Jugoistočne Europe, voditelj modula Diplomskog studija ranoga novog vijeka te nositelj kolegija "Teorije i metode" na Poslijediplomskom doktorskom studiju moderne i suvremene hrvatske povijesti. Voditelj je projekta Triplex Confinium (utemeljenog 1996. godine) i znanstvenog programa Desničini susreti. Od rujna 2014. godine voditelj je Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. (Vidjeti biobibliografiju do 2008. godine u: Hrvoje Petrić, "Živjeti Triplex Confinium (u povodu 60. godišnjice rođenja prof. dr. sc. Drage Roksandića)", *Ekonomika i ekohistorija*, vol. 4, br. 4, str. 151–231.

Vidjeti također:

http://zprojekti.mzos.hr/public/c-prikaz2_det.asp?psid=30&ID=297

www.ffzg.unizg.hr/pov/zavod/triplex i www.ffzg.hr/pov/zavod/triplex2)

<http://kula-jankovica.unizg.hr/hr/>

Kazalo imena

A

Adorno, Theodor 11, 22
 Ajdačić, Dejan 89
 Aleksandar Makedonski 87
 Aloni, Nimrod 131, 143
 Altinger, Christian 78
 Anaharsis 218
 Andrić, Nikola 92, 102
 Antonić, Slobodan 146, 152
 Apafi, Mihalj, knez 29-30
 Argyle, Nolan Y. 70
 Armanski, Gerhard 70
 Arneth, Alfred R. 43
 Arsenije IV., patrijarh 106, 109
 Assmann, Jan 37, 43
 Auty, Robert 125, 129
 Axtmann, Roland 14, 22

B

Babić, Stjepan 124, 129
 Babić, Tomo, fra 97
 Bačević, Dimitrije 149
 Baer, Marc David 43
 Bahlcke, Joachim 70
 Baigent, Elisabeth 74, 76, 78, 82
 Bajamonti, Julije 98, 214
 Bakotić, Lujo 202, 204, 220
 Balassa, Franjo (Ferenc) 62, 63
 Banac, Ivo 107, 108, 121
 Baramova, Maria 192, 197
 Barjaktari, Juraj 94
 Barlow, Michael 37, 38, 43
 Baronius (Baroni), Caesar 37, 38, 43
 Barres, Egon 43
 Barton, Peter F. 40, 41, 42, 43
 Bassnett, Susan 17, 21
 Batthyányi (Baćanji), Ignác (Ignjac) 85
 Batthyányi, obitelj 68
 Bayer, Vladimir 48, 49, 55, 65
 Bayle, Pierre 39
 Bazilije (Vasilije) Makedonski 113
 Beaupaire, Pierre-Yves 189, 195, 197
 Beck, Christian August, von 41
 Becker, George 160, 161, 170, 172

Bedeković, Nikola 66
 Beer, Friedrich Wilhelm 163
 Behrens, Catherine Betty Abigail 58
 Béli, Mathias 163
 Béli, Gábor 50, 51
 Bellomo, Manlio 50, 55
 Belostenec, Ivan 124
 Benedikt XIV., papa 150
 Bengels, Johann Albrecht 163
 Berić, Dušan 202, 220
 Bertoša, Miroslav 212, 222
 Beuc, Ivan 49, 51, 55
 Bićanić, Rudolf 96, 102
 Birtsch, Günter 13, 21
 Bjanki, Vendramino 191
 Blagojević, Adam Tadija 94, 95, 96, 97, 98, 99
 Blažević, Zrinka 7, 9, 16, 19, 20, 21, 22, 32, 33, 177, 186, 200, 208, 220
 Bleek, Wilhelm 70
 Blom, Hans 58, 70
 Boatcă, Manuele 12, 22
 Bobbio, Norberto 43
 Bogdanić, Daniel Emir 94
 Bogišić, Rafo 92, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102
 Bösendorfer, Josip 76, 78, 79, 82
 Bošković, Dragan 21
 Bourke, John 146, 152
 Bovan, Jovan 203, 204
 Branković, Đorđe (Georgije), grof 11, 16-20, 21, 25, 28-32, 87, 109, 116
 Bratulić, Josip 218, 220
 Brezovački, Tituš 92, 95, 96, 100
 Brković, Ivana 177, 186, 200, 220
 Brlek, Mijo 128, 129
 Brozović, Dalibor 123, 125, 129
 Bumba, Jan 74, 82
 Burger, Hanelore 190, 193, 196

C

Calas, Jean 39
 Calasso, Francesco 50, 55
 Calvin (Kalvin), Jean 84
 Camblak, Grigorije 114
 Car, Marko 202, 220
 Casanova, José 42

Cedren, Georgije 18
 Cerman, Ivo 63, 71
 Chartier, Roger 43
 Chotek (Hotek), Rudolf 195
 Cinam, Ivan 18
 Coin (Koen), Benjamin 190
 Coing, Helmut 50, 56
 Conrad, Hermann 43
 Conring, Herman 60
 Costa, Sérgio 12, 22
 Cuvaj, Antun 127, 129
 Cvetnić, Sanja 147, 148, 149, 152

Č

Čarnojević, Jovan 31
 Čavlović, Pavao 216
 Čepulo, Dalibor 47, 50, 51, 56, 69
 Čyževskij, Dmytro 160, 162, 167, 172

Ć

Ćevapović, Grgur 94
 Ćiril, sv. 20

D

Daničić, Đuro 111
 David, Zdenek V. 162, 172
 Davidov, Dinko 110, 121
 De Luca, Ignaz 45, 56
 Deanović, Mirko 92, 99, 102
 Defoe, Daniel 205
 Delon, Michel 38, 39, 43
 Demelič, Vladimir 44
 Dendrin, Jerotej 84, 208
 Denis, Vicent 189, 195, 197
 Deretić, Jovan 101, 102, 202, 206, 207, 209, 220
 Derkos, Ivan 100
 Descartes, René 85
 Desnica, Vladan 202, 220
 Dickson, Peter G. M. 59
 Diderot, Denis 202
 Dilthey, Wilhelm 139, 143
 Dixon, Scott C. 43
 Do Pacq, David 38, 43
 Dobrašević, Teodor 117
 Dobrovský, Josef 215, 216
 Domin Petrushevečki, Alfonz (Domin-Petrushevecz, Alphons) 49, 50, 51, 56

Došen, Vid 92, 95, 98, 209
 Dragutinović, Milutin 205, 221
 Drašković, Janko 66
 Dreitzel, Horst 71
 Drummer Pabenbach, Mattheus, von 60, 70
 Dukat, Vladoje 92, 102
 Dukić, Davor 92, 102, 177, 186, 200, 220
 Duličenko, Aleksandr D. 124, 129

Đ

Đorđević, Tihomir R. 202, 210, 220
 Đurđević, Ignjat 92

E

Ekmečić, Milorad 208, 216, 220
 Elias, Norbert 14-15, 21, 68, 71
 Elliot, John H. 13, 22
 Ember, Győző 68, 71
 Endres, Rudolf 180, 186
 Enepekides, Polychronis K. 191, 197
 Erazmo Roterdamski 37, 38, 85
 Erceg, Ivan 82
 Erdődy, Ladislav 67
 Erdődy, obitelj 66, 67, 68
 Erlewine, Robert 39, 43
 Esterházy, Ferenc 76
 Esterházy, obitelj 68

F

Faber, Eva 55, 56
 Fališevac, Dunja 97, 101, 208, 220
 Fallenbüchl, Zoltán 62, 71
 Farazmand, Ali 70
 Federici Vescovini, Graziella 38
 Ferdinand I., habsburški car 40
 Ferdinand III., habsburški car 48, 66
 Filipović, Adam 94
 Fillafer, Franz Leander 13, 15, 22
 Finer, Samuel E. 58
 Finka, Božidar 124, 125, 129, 130
 Firulović, Milisav 89
 Fischer, Helga 71, 176, 186
 Fitzpatrick, Martin 13, 22
 Flaker, Aleksandar 94, 123, 129
 Foregger, Egmont 50, 56
 Fortis, Alberto 199, 205, 212, 213, 214, 217, 218, 220
 Foucault, Michel 12, 22

Fox-Davies, Arthur Charles 107, 121
 Francke, August Hermann 160, 171
 Frančić, Andela 124, 130
 Frangeš, Ivo 96, 98, 99, 101, 102
 Franičević, Marin 92, 102
 Frank, Isnard 43
 Frast, Johann Philipp 76
 Freedberg, David 151
 Freist, Dagmar 43
 Fridrik II., car i kralj iz dinastije Hohenzollern
 41
 Fuček, Stjepan 97

G

Gabrić-Bagarić, Darija 124, 130
 Gaj, Ljudevit 100, 216
 Gašparoti, Hilarion 97
 Gavrilović, Slavko 82, 202, 205, 222
 Gawthrop, Richard L. 160, 161, 163, 168, 172
 Georgijević, Krešimir 96-97, 99, 101, 102
 Gerhard, Dietrich 71
 Ghelen, Johann Peter 46
 Gillespie, Michael A. 132, 143
 Goethe, Johann Wolfgang von 213
 Gojković, Drinka 140, 143
 Goldoni, Carlo 212
 Gortan, Veljko 71
 Gozzi, Carlo 212
 Grabovac, Filip 92, 95, 97, 99
 Graf, Friedrich Wilhelm 39, 40
 Grafton, Anthony 132, 143
 Grandjean, Michel 44
 Grbić, Dragana 9, 89
 Greengrass, Mark 64
 Grienshaisen, arhitekt 64
 Grljić, Ivan 94
 Grljić, Danko 35, 43
 Groebner, Valentin 188, 197
 Grothaus, Maximilian 176, 186
 Grubišić, Ante 76, 82
 Grujić, Radoslav 114, 121
 Gündisch, Konrad 176, 186
 Gunjača, Stjepan 218, 220
 Gurvitsch, Georges 54, 56
 Gutiérrez Rodríguez, Encarnación 12, 22
 Gvozden, Vladimir 200, 220

H

Haase, Felix 162, 172
 Habelić, Juraj 124
 Hacquet, Balthazar 214
 Hadrovics, László 127, 130
 Halkokondil, Laonik 18
 Halkozović, Janko 156
 Hankins, James 139, 143
 Hardegg, grof von 76
 Hardtwig, Wolfgang 13, 22
 Harrison, David 12, 22
 Hattenhauer, Hans 60
 Hauser, Oswald 13, 21
 Hegel, Georg Wilhelm 39
 Heindl, Waltraud 67, 71, 190, 196
 Hellbling, Ernst C. 48, 56
 Herder, Johann Gottfried 26, 180, 213
 Herkov, Zlatko 62, 63, 64
 Heyen, Erk 62, 71
 Hišam, Džait 35, 43
 Hobbes, Thomas 205
 Hoke, Rudolf 49, 56
 Holtz, Sabine 60, 71
 Hontheim, Johann Nikolaus von 42
 Höpken, Wolfgang 176, 177, 183, 186
 Horbec, Ivana 8, 59, 61, 62, 64, 65, 66, 71,
 126, 130
 Horkheimer, Max 11, 22
 Horn, Georg 18
 Horvat, Andela 147, 152
 Horvat, Josip 216, 220
 Horvat, Vlado 82
 Hoško, Franjo Emanuel 101, 102
 Hudal, Alois 43

I

Iby, Elfriede 146, 152
 Iggers, Georg G. 39, 43
 Ilešić, Fran 202
 Ilić Češljarić, Teodor 150
 Ingrao, Charles 33, 191, 194, 195, 197
 Israel, Jonathan 160, 172
 Isus Krist (Hristos) 113, 114, 148-149
 Ivanić, Dušan 202, 220
 Ivanošić, Antun 92, 95, 97
 Ivić, Pavle 29, 202, 209, 220
 Ivković, Miloš 205, 221

J

Jačov, Marko 203, 220
 Jagić, Vatroslav 202, 203, 220
 Jaić, Marijan 99
 Jambrešić, Andrija 124
 Janković, obitelj 68
 Jefferson, Thomas 44
 Jelčić, Dubravko 95, 99, 100, 101, 102, 103
 Jembrih, Alojz 95, 127, 130
 Ježić, Slavko 95, 96, 101
 Jones, Peter 13, 22
 Josip I., habsburški car 18, 48
 Josip II., habsburško-lotarinški car 41-42, 59, 62, 63, 64, 93, 178, 182, 209, 212
 Jovanović Šakabenta v. Arsenije IV.
 Jovanović, Nenad 66
 Julinac, Pavle 116, 121, 215
 Justi, Johann H. G. von 61
 Justinijan, rimski car 50, 51
 Jüttner, Siegfried 12, 22

K

Kačić Miošić, Andrija 31, 92, 95, 97, 98-99, 100, 125, 208, 209, 218
 Kain, Roger 74, 76, 78, 82
 Kambič, Marko 50, 51, 56
 Kamen, Henry 44
 Kanižlić, Antun 92, 97-98, 100
 Kant, Immanuel 11, 22, 39
 Kantakuzen, Ivan 18
 Kar, Prafulla C. 17, 23
 Karadžić, Vuk Stefanović 25, 29, 32, 88, 210
 Karaman, Igor 77, 82, 207
 Karlo V., habsburški car 48
 Karlo VI., habsburški car 50, 51, 74, 76-77
 Karniel, Josef 44
 Kaser, Karl 46, 56
 Katančić, Matija Petar 92, 95, 98
 Kaunitz, Wenzel 63
 Kavanjin, Jerolim 92
 Keglević, Josip 77
 Kesić, Nikola 94
 Kessler, Wolfgang 125, 130
 Khavanova, Olga 63, 65, 71
 Khevenhüller-Metsch, Rudolf 68
 Khondzinskii, Pavel 162, 169, 172
 Kilian, Philip Andreas 147

Király, Béla K. 68
 Király, Peter 127, 130
 Klaić, Vjekoslav 106, 110, 121
 Klueting, Harm 16, 22, 71
 Knoblauch, Hubert 42
 Köbler, Gerhard 51, 56
 Kolumbić, Nikica 96, 101
 Kombol, Mihovil 94-95, 96, 97, 98, 99, 101, 103
 Korać, Stanko 202, 203, 206, 207, 221
 Kordić, Đuro 94
 Kornig, Franz 124
 Korošec, Branko 78, 82
 Koselleck, Reinhart 12, 22, 194, 186
 Kostić, Mita 126, 130, 202, 208, 221
 Kostrešević, Olga 140, 143
 Kottje, Raymond 44
 Kovacs, Elisabeth 43
 Kovačević, Ivan 202, 205, 210, 221
 Kovačević, Radovan 199, 202, 206, 217, 221
 Kozačinski, Emanuil 117
 Krajačić, Benedikt 67
 Krauss, Johann Ulrich 147
 Krauth, Wolf-Hagen 14, 23
 Krčelić, Baltazar Adam 71, 95, 96
 Krečmer, Ana 19, 21
 Kreisky, Eva 71
 Krestić, Milan 202, 220
 Krestić, Vasilije 202, 221
 Krimanić, Ivana 9
 Krivošić, Stjepan 125, 130
 Krmpotić, Josip (Joso) 94, 95, 128
 Kromer, Martin 18
 Kropatschek, Joseph 60
 Krsmanović, Marko 205, 221
 Küffstein, Johann Ferdinand 76
 Kuhačević, Mateša 95
 Kujundžić, Andrija 127
 Kukuljević Sakcinski, Ivan 62
 Kulcsár Szabó, Ernő 186
 Kuna, Herta 202, 209, 221
 Kuraica, Milorad S. 202, 221
 Kuzmics, Helmut 14, 22
 Kwiatkowski, Ernest von 49, 50, 56

L

Lanosović, Marijan 126, 128
 Lastrić, Filip 97

Laurens, Henry 44
 Lazanin, Sanja 46, 56, 178, 186
 Lazarević Di Đakomo, Persida 89
 Lebeau, Christine 195, 197
 Leerssen, Joep 177, 186
 Lefevre, André 17, 22
 Lego, Karl 74, 77, 82
 Lehner, Ulrich L. 12, 16, 22
 Lemaire (Lemer), Jean Baptiste Charles 189
 Leopold I., habsburški car 18, 19, 20, 51
 Lepenies, Wolf 12, 22
 Leskovac, Mladen 115, 116, 121
 Locke, John 39
 Londonio, Nicolaus Garsia 110
 Longenecker, Stephen L. 44
 Lonza, Nella 49, 56
 Lopašić, Radoslav 74, 82
 Lovrenčić, Jakob 100
 Lovrić, Ivan 95, 97, 199, 212, 214, 218, 220
 Löw, Martina 38, 44
 Luckmann, Thomas 42
 Lukarić, Ivan 18
 Luther (Luter), Martin 85
 Lutz, Heinrich 41, 42, 44
 Lyken, Caspar 147

Lj

Ljuština, Vikentije 216

M

Maass, Ferdinand 44
 Magdalenić, obitelj 66, 67, 68
 Malenić, obitelj 68
 Malevac, Juraj 97
 Mandić, Nikola 127, 128
 Mandikić, Petar 94
 Mann, Michael 71
 Marcel, Gabriel 37
 Margitić, Stjepan 97
 Marija Terezija, habsburška carica 40, 41, 45,
 49, 51, 52, 55, 58, 59-64, 73, 75, 77-79, 146
 Marijanović, Stjepan 127
 Marinković, Borivoje 117, 121, 202, 221
 Marinoni, Johann Jakob 74, 76
 Markel, Michael 176, 186
 Marković, Joakim 112, 113, 114, 115, 116, 119
 Marković, Vladimir 147, 152
 Marth, Johann Matthias 163

Marulić, Marko 97
 Maser, Peter 163, 172
 Maštrović, Tihomil 95
 Maťa, Petr 14, 22
 Matanović, Julijana 92, 101, 102, 103
 Matasović, Josip 92, 96, 103
 Maticki, Miodrag 89
 Matić, Svetozar 202, 221
 Matić, Tomo 92, 96, 103
 Matijašević, Đuro 31
 Matović, Vesna 89
 Matteucci, Nicola 43
 Maynzeck, János Henrik 76
 Mazzocco, Angelo 138, 143
 Mazzocco, Angelo 138, 143
 Mažuran, Ive 75, 76, 82
 Medak, Tomislav 12, 22
 Medaković, Dejan 113, 114, 121
 Medici, obitelj 38
 Megerle, Johann Georg 61
 Megner, Karl 62, 71
 Messmer, Thomas 106
 Metod, sv. 20
 Meyer, Anette 12, 22
 Meyer, Dietrich 163, 172
 Mićanović, Krešimir 124, 130
 Mihalić, Antun 94
 Mihalić, Josip 94
 Mihanović, Antun 100
 Mikloušić, Tomaš 95, 100
 Milaš, Nikodim 203, 207, 221
 Miletić, Augustin 127
 Miletz, Elias 163
 Milićević, Vaso 202
 Milunović, Josip 94
 Milutinović, Kosta 202, 203, 204, 208, 221
 Milutinović, Sima 208, 221
 Milutonović, Todor 208
 Misch, Georg 139, 143
 Mitev, Plamen 192, 197
 Mitrofanov, Paul von 44
 Mitscherlich, Alexander 44
 Mladenović, Aleksandar 29, 202, 221
 Močanin, Fedor 114, 115
 Moeller, Bernd 44
 Moennig, Ulrich 160, 172
 Moliere (Jean-Baptiste Poquelin) 92
 Monge, Mathilde 43

Montaigne, Michel de 37
 Mulih, Juraj 97
 Müller, Winifried 15, 22
 Müller, Wolfgang 167, 173
 Muljačić, Žarko 213, 217, 221
 Muratori, Ludovico Antonio 35, 42
 Muškatirović, Jovan 87

N

Nádasdy, Franjo 61
 Nádasdy, obitelj 67, 68
 Nagy, Antun 94
 Nauert, Charles G., ml. 133, 143
 Nehlsen, Hermann 51, 56
 Nemanjići, dinastija 19, 28, 31, 107, 108, 110, 118
 Nenadović, Pavao 106, 110, 111, 119
 Nenadović, Pavle 106, 110
 Neschwara, Christian 55, 56
 Neugebauer, Wolfgang 72
 Neumann, Viktor 85, 89
 Newman, Jay 39, 44
 Niczky, Krsto 58
 Niczky, obitelj 68
 Nikolajević, Đorđe 203
 Novak, Slobodan Prosperov 98-99, 101, 103, 217, 218, 222
 Novaković, Dionisije 116, 141
 Novaković, Jovan 207
 Novaković, Stefan 215
 Novaković, Stojan 202, 203, 208, 209, 221

O

O'Brien, Charles H. 41, 42, 44
 Obradović, Dositej 25, 32, 84, 87, 113, 199-220, 221
 Ogris, Werner 64, 72
 Oraić Tolić, Dubravka 186
 Orbini, Mavro 27, 29, 31, 108
 Oresko, Robert 58, 72
 Orfelin, Jakov 149
 Orfelin, Zaharije Stefanović 31, 115-119, 215
 Oršić, obitelj 68
 Osterhommel, Jürgen 17, 22
 Osterloh, Karl-Heinz 72
 Ostojić, Tihomir 202, 220
 Otte, Hans 164, 173
 Outram, Dorinda 12, 22

P

Padoa-Schioppa, Antonio 72
 Page, Edward C. 72
 Pálffy, obitelj 68
 Pandžić, Miljenko 62
 Pantić, Miroslav 116
 Parvev, Ivan 192, 197
 Patačić, Adam 127
 Patačić, obitelj 67
 Patzer, Franz 44
 Pavelić-Weinert, Vanda 147, 152
 Pavić, Karlo 94
 Pavić, Milorad 30, 31, 33, 100, 101, 103, 202, 205, 215, 216, 221
 Pavličić, Pavao 98, 103
 Pavlović, Partenije 116
 Pavlović, Visarion 116
 Pedani, Maria Pia 188, 189, 197
 Pejačević, Franjo Ksaver 94
 Perić, Danko 204, 221
 Perkins, David 93, 103
 Pešalj, Jovan 191, 192, 197
 Petković, Sava 117, 121
 Petrak, Marko 50, 51
 Petranović, Božidar (Teodor) 203, 204
 Petranović, Danilo 204
 Petranović, Dušan 202, 221
 Petrović Njegoš, Vasilije 31
 Pintarić, Ana 127, 130
 Plejić, Lahorka 1773, 186, 200, 220
 Polo, Marco (Marko) 87
 Popkin, Richard 40, 44
 Popović Sterija, Jovan 87
 Popović, Dragoljub 52, 56
 Popović, Georgije 208
 Porter, Roy 12, 22
 Posavec, Zlatko 98, 103
 Pouchasse, Pierrick 189, 195, 197
 Pranjčić, Krunoslav 94, 123, 129
 Pranjčković, Ivo 127, 130
 Preto, Paolo 213
 Pribojević, Vinko 30
 Prijatelj, Ivan 202
 Printy, Michael 12, 16, 22
 Pšihistal, Ružica 92, 101, 103
 Ptičar, Adela 127, 130
 Pufendorf, Samuel von 41

Pusić, Eugen 66
Pustaić, Martin 94

R

Rabacher, Johann Andreas 163
Rabatta, Joseph Johann von 175-185
Racheva, Vania 192, 197
Radonić, Jovan 29, 30, 33
Raeff, Mark 58
Rajić, Jovan 31-32, 84, 87, 117-119, 121, 215
Rajsp (Rajš), Antun 124
Ranger, Ivan 148
Rapacka, Joanna 101, 103
Raspudić, Nino 212, 222
Rauch, Ivan 66, 68
Ređep, Jelka 30, 33
Reichelt, Stefan 164, 173
Reinhard, Wolfgang 58, 72
Relković, Matija Antun 92, 93-100, 101, 125, 126, 130
Rendtorff, Trutz 41, 42, 44
Rešetar, Milan 202, 220
Ristović, Nenad 9
Ritter Vitezović, Pavao 11, 16, 18, 19, 21, 22, 99
Roksandić, Drago 17, 22, 128, 130, 216, 222
Rosenberg, Hans 72
Rostworowski, Emmanuel 36, 44
Roth, Klaus 180, 184
Rousseau, Jean-Jacques 35-36, 42, 44, 69, 98, 181, 201, 202, 212
Roussel, Bernard 44
Rudolf II., habsburški car 112, 113
Rüegg, Walter 65, 72
Ruffini, Francesco 44
Ruvarac, Ilarion 29, 30

Q

Quintaneiro, Tânia 14, 22

S

Sagarra, Eda 44
Sahlins, Marshall David 44
Said, Edward 212, 213
Samardžić, Nikola 7, 191, 197
Samardžić, Radovan 28, 29, 33, 84
Samardžija, Marko 127, 130
Sauer, Edith 190, 196
Sauer, Werner 15, 16, 22

Sava, sv. 29
Schelkle, Waltraud 14, 23
Schleiermacher, Friedrich 39
Schlitter, Hanns 44, 68
Schlobach, Jochen 12, 22
Schmidt-Biggemann, Wilhelm 65
Schmutzer, Jacob 148
Schmutzer, obitelj 150
Schneider, Hans 164, 173
Schweser, Christian Heinrich 60, 71
Sebastijanović, Franjo 94
Sekereš, Atanasije 87
Seligman, Adam B. 39, 40, 44
Sellmann, Matthias 42, 44
Sermage, obitelj 66, 68
Serna, Pierre 186
Sertić, Đuro 94
Sesar, Dubravka 124, 130
Shek Brnardić, Teodora 12, 23, 58, 66
Simić, Avram 202, 207, 208, 211, 212
Simić, Jelena 203, 208
Sina, Mario 44
Skerlić, Jovan 30, 33, 202, 204, 205, 208, 209, 215, 216, 222
Skovoroda, Grigorij 162
Slamnig, Ivan 97, 98
Slukan Altić, Mirela 73, 82
Sočivica, Stanislav 218
Solarić, Pavle 204
Solovjev, Aleksandar Vasiljevič 107, 108, 121
Sonnenfels, Josef von 58, 61, 63, 64, 67, 69, 72, 194
Sorkin, David 12, 23
Spinoza, Baruch 39
Sršan, Stjepan 78, 82
Stajić, Vasa 202, 220
Stančić, Nikša 128, 130
Stanzel, Franz K. 176, 186
Stark, Rodney 42
Stefanović, Mirjana D. 9, 89, 200, 201, 202, 205, 209, 210, 221, 222
Stein, Peter 52, 54, 56
Stjepan, sv. 51
Stojanović, Josip 95, 97
Stojanović, Miodrag V. 202, 222
Stolac, Diana 129, 130
Stolleis, Michael 58, 65, 69, 72
Stošić, Ljiljana 150

Sträter, Udo 160, 163, 172
 Strukan, Neven 97
 Stuart, John 217
 Stulli, Joakim 123, 128, 129
 Sušnik, Franjo 124
 Svevlad, kralj 20
 Szabo, Franz A. J. 59, 186, 193, 194, 195, 197
 Szécsényi, obitelj 68
 Szentmártony, Ignacij 124

Š

Šafařík, Pavel Josef 89
 Šarkić, Srđan 52, 56
 Ševčenko, Ihor 134, 143
 Šević, Milan 202, 220
 Šicel, Miroslav 98, 99-101, 103
 Šidak, Jaroslav 216, 222
 Šišić, Ferdo 216, 222
 Šitović, Lovro 85
 Škiljan, Dubravko 125, 128, 130
 Škrlec Lomnički, Nikola 66, 67
 Šojat, Antun 124, 130
 Špišić, Petar 67
 Šundalić, Zlata 92, 103
 Šurmin, Đuro 202, 203, 220
 Švelec, Franjo 92, 102

T

Tadić, Jorjo 30, 33
 Tadijanović, Blaž 94, 126
 Tadijanović, Dragutin 92, 98, 103
 Tafra, Alen 214, 222
 Tafra, Branka 126, 130
 Tatarin, Milovan 92, 103
 Taube, Friedrich Wilhelm 96
 Teich, Mikuláš 12, 22
 Teleki, Sámuel 85
 Tetzner, Joachim 134, 143, 162, 173
 Therborn, Göran 13, 23
 Tieghem, Paul Van 133, 143
 Todorov, Cvetan 181, 186
 Todorova, Marija 212
 Todorski, Simon 164, 173
 Tolan, John 44
 Tommaseo, Niccolo 204
 Trencsényi, Balázs 13, 23, 58
 Trivedi, Harish 17, 21, 23
 Turković, Antun Josip 94

U

Ueding, Gert 133, 143
 Uspenski, Boris 114, 121
 Uspenski, Leonid 150, 152

V

Van Caenegem, Raoul 50, 55
 Varga, Júlia 65
 Velek, Lubos 63, 71
 Venclović, Gavril Stefanović 31, 149
 Venstejn, Gilles 44
 Vernon, Richard 39, 44
 Veselinović, Rajko 202, 207, 211, 222
 Veterani, Johann i Friedrich 75
 Vežić, Milivoj 79, 82
 Vince, Zlatko 128, 130
 Vinković, Mario 50
 Visscher, Nicolas Joannis 147, 153
 Vitković, Ivan 124
 Vitošević, Dragić 203, 222
 Vlašić, Antun Josip 94
 Vodnik, Branko 92, 93-96, 100, 101-102, 103
 Voltaire (François-Marie Arouet) 35, 37-39, 42, 44, 202, 212
 Voltić, Josip 96
 Vončina, Josip 92, 98, 103
 Vovelle, Michele 186
 Vrandečić, Josip 212, 222
 Vrbanus, Milan 75, 82
 Vrhovac, Radivoj 202, 220
 Vujanovski, Stefan 126

W

Walker, Mark 44
 Wallmann, Johannes 160, 172
 Walter, Friedrich 59
 Weber, Max 12
 Weigel, Cristoph 147, 155
 Werböczy, István 51
 Werner, Michel 15, 23
 Wesener, Gunther 50, 51, 56
 Wieacker, Franz 51, 56
 Wimmer, Andreas 14, 23
 Winkelbauer, Thomas 14, 220
 Winter, Eduard 162, 164, 165, 166, 173
 Witt, Ronald G. 132, 143
 Wolff, Larry 212, 213, 214, 222

Z

Zagrebec, Štefan 97
Zelić, Gerasim 202, 203
Zinzendorf, Karl 194
Zinzendorf, Ludwig, grof 63
Zmajević, Andrija 31
Zmora, Hillyay 58, 72

Zoranić, Petar 97
Zászkaliczky, Márton 13, 23, 58
Zimmermann, Bénédicte 15, 23

Ž

Žefarović, Hristofor 31, 106, 110, 111, 154, 156
Žiha, Nikol 50, 51
Župan, Mirela 50

Sastavili

dr. sc. Jadranka Brnčić
i
prof. dr. sc. Drago Roksandić

Zbornik radova s Hrvatsko-srpskog znanstvenog kolokvija 2011.
HRVATI I SRBI U HABSBURŠKOJ MONARHIJI U 18. STOLJEĆU:
INTERKULTURNI ASPEKTI 'PROSVIJEĆENE' MODERNIZACIJE

Drago Roksandić (ur.)

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI
sv. 11.

Nakladnik

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 01/6120-111; faks. 01/6156-879
e-mail: info@ffzg.hr
www.ffzg.unizg.hr

Izvršni urednik

Boris Bui

Grafička oprema

Boris Bui

Lektura i izrada kazala

Jadranka Brnčić

Idejno rješenje naslovnice

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice

Ana Pojatina

Tisak i uvez

AKD d.o.o., Zagreb
listopad 2014.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 889505.

Knjiga *Hrvati i Srbi u Habsburškoj Monarhiji u 18. stoljeću. Interkulturni aspekti „prosvijećene“ modernizacije* jedanaesti je svezak biblioteke DESNIČINI SUSRETI Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

„Nasuprot duboko ukorijenjenim uvjerenjima o hrvatskoj i srpskoj povijesti i kulturi kao o dva različita svijeta, ovom prilikom pošlo se od činjenice da su u ranome novom vijeku – ne previđajući sve što ih dijeli – hrvatska i srpska povijest i kultura mnogostruko isprepletene u habsburškom, mletačkom i osmanskome podaništvu, kao što su međusobno isprepletene i povijesti Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Regionalni epicentri epohalnih promjena u 18. stoljeću su nesumnjivo u Habsburškoj Monarhiji, kao što su to i u hrvatskom slučaju u habsburškom podaništvu, ali od kraja 17. i početka 18. stoljeća i u srpskom slučaju isto tako u Habsburškoj Monarhiji. Ove činjenice se ne bi smjelo simplificirano instrumentalizirati jer je mnogo toga što Hrvate i Srbe u istom podaništvu u to doba više dijeli nego povezuje. Međutim, to ima mnogo više smisla reći za 1700. nego za 1800. godinu, bar kada je riječ o vrijednosnim orijentacijama i razvojnim izazovima koje jedni i drugi dijele sa svima ostalima u Srednjoj Europi. U prosvjetiteljskom obzorju bilo je moguće misliti i raditi relativizirajući temeljne vrijednosti, institucije i prakse „starog poretka“ i s hrvatske i sa srpske strane te usmjerujući kreativne potencijale s obje strane prema, u konačnici, društveno općeprihvatljivim ciljevima. Izlišno je podsjećati da habsburška „prosvijećena modernizacija“ nikada nije bila idilično percipirana čak ni među svojim najgorljivijim suvremenim pristašama, ali bi nepravедno bilo previdjeti da danas nema naroda koji sudjeluje u habsburškoj baštini a da upravo „prosvijećenoj modernizaciji“ nešto važno ne duguje. Hrvati i Srbi možda i više nego drugi jer su upravo u to doba počeli shvaćati, svaki na svoj način, da život na „predziđu“ nije jedini mogući život u modernoj Europi. Mnogobrojni detalji tog samoosvješćivanja još uvijek nisu istraženi i propitani, a još manje znamo o tome što se sve zbivalo u novim dinamikama hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih odnosa.“

(Iz uredničkog predgovora prof. dr. sc. Drage Roksandića „Prema Leksikonu hrvatskog i srpskog prosvjetiteljstva“)

CIJENA: 140,00 kn

ISBN 978-953-175-530-6

9 789531 755306